

KONINKLIJK

LGOG

FORTVNA[E]
APRIONIVS
IVNIVSV·L·S

d.i. ae. Aprionius Junius potum labens

De naam na is van boven geschonden, door
gebr ete van den steen, en de voor

ontbrukt aan het einde. Er
wel een T kunnen gesta

naam Fortunatus zou moe

ster mit ^{zo} waarschijnlijk

PUBLICATIONS

de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

Jaarboek 2022

mening Aprionius Junius, is van elders niet

Zelfs de naam Aprionius is mij op opschriften

niet verkomen, en is, zoo niet enig, dan t

KONINKLIJK LIMBURGS GESCHIED- EN OUDHEIDKUNDIG GENOOTSCHAP (LGOG)

Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

K O N I N K L I J K

LGOG

Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Publications

de la Société Historique et Archéologique
dans le Limbourg

Jaarboek 2022 | deel 158

K O N I N K L I J K
L G O G

Koninklijk Limburgs Geschied- en
Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Bureau LGOG
Steegstraat 5, 6041 EA Roermond
info@lgog.nl – www.lgog.nl

Publications de la Société Historique
et Archéologique dans le Limbourg,
Jaarboek 2022, deel 158

provincie limburg

Het werk van het Koninklijk Limburgs
Geschied- en Oudheidkundig Genootschap
wordt in belangrijke mate financieel
ondersteund door de Provincie Limburg.

© 2023 (Eddy de Beaumont, Henk Hiddink,
Frank Hovens, Annemieke Klijn, Ad Knotter,
Otto Lankhorst, Johan Oosterman, Jos Perry,
Lou Spronck, Leo Verhart, Harry Weinberg).

This open-access work is licensed under
a Creative Commons Attribution 4.0
International License, which permits use,
reproduction & distribution in any medium
for non-commercial purposes, provided the
original author(s) and source are given credit.
See <http://creativecommons.org/licenses>

Ontwerp

Crasborn Communicatie Vormgevers
Valkenburg aan de Geul
crasborn.nl

Redactie

Dr. Chris Dols (voorzitter), dr. Monique
Dickhaut (redactiesecretaris), dr. Peter Bakker,
prof. dr. Bram Van Hofstraeten, prof. dr. Ernst
Homburg, dr. Annemieke Klijn, Maaïke
Napolitano-Rietrae MA (tot 23 november 2022),
dr. Paul Puschmann, dr. Irene Schrier (vanaf
23 november 2022), Hilde Vanneste Lic.

Redactieadres

Bureau LGOG, info@lgog.nl
t.a.v. dr. Monique Dickhaut, redactiesecretaris

Bijdragen

De redactie ontvangt graag bijdragen die op
enigerlei wijze in betrekking staan tot de ge-
schiedenis of archeologie van Limburg. Artikelen
in elektronische vorm zenden naar de redactie-
secretaris (zie ook redactieadres). Bijdragen
dienen conform de huisregels te worden aan-
geleverd. Richtlijnen voor auteurs zijn via de
redactiesecretaris te verkrijgen, of op de website
van het Genootschap: www.lgog.nl.

© Koninklijk Limburgs Geschied- en
Oudheidkundig Genootschap, 2023
issn 0167-6652

Inhoud

7 Voorwoord

Chris Dols, redactievoorzitter

9 De Romeinse villa van Voerendaal en andere sporen van 6000 jaar bewoning

Henk Hiddink

49 De familie Van Wachtendonck, de 'Vaalser Koperwerken' (1664-1688) en de Staten-Generaal

Harry Weinberg

79 De wapenfabriek van Petrus Stevens

Eddy de Beaumont

115 In opdracht van de minister

De Leidse conservator L.J.F. Janssen bericht Den Haag over de archeologie in Limburg tussen 1848 en 1850 (deel 1)

Leo Verhart

165 Wedden op het paard dat Europa heet

De rol van de Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg bij het binnenhalen van de universiteit in Maastricht en de spreiding van het hoger onderwijs

Annemieke Klijn

205 Weggevoerd en teruggevonden

Over middeleeuwse handschriften uit Limburgse kloosters

Johan Oosterman, Habetslezing

233 Boekrecensies

Jos Perry - Otto S. Lankhorst - Lou Spronck - Ad Knotter

263 Over de auteurs

267 Verslag over 2022 van het LGOG

Dory Emming-Essers - Pieter van der Woude - Sharon Custers

295 Register van eigennamen, plaatsen en zaken

Voorwoord

Geachte lezer,

Afgelopen zomer ben ik, na een verblijf in Nijmegen van bijna twintig jaar, samen met mijn echtgenote en zoontje weer komen wonen in de provincie waar ik ben opgegroeid. Terugkomen in Limburg voelde als thuis-komen, ook omdat ik weet dat heel wat episodien uit mijn familiegeschiedenis zich eeuwenlang hier hebben afgespeeld.

Met de nieuwe burenen onder de rook van Roermond maakten we al snel kennis. Buurman Onno is bioloog. Als onderzoeker is hij verbonden aan een instituut in de Duitse stad Jülich, pakweg een uur met de auto rijden van onze woonplaats vandaan. De gesprekken die hij en ik met elkaar voeren, gaan vaak over de grote uitdagingen van onze tijd, zoals de opwarming van de aarde. Laatst kwam ook de coronapandemie ter sprake. Onno vroeg zich af hoe toekomstige generaties historici zouden reflecteren op de impact ervan op onze samenleving. En hoe zat het dan met de mogelijk bijzondere positie van Limburg als grensgebied bij uitstek? Wie weet lezen de mensen die na u en mij komen de antwoorden op zulke vragen ooit in een van de volgende edities van de Publications.

Kwamen de negentiende en de twintigste eeuw er vorig jaar ietwat bekaaid vanaf, in deze editie, de 158^e in de reeks, is de balans een stuk beter. In de eerste bijdrage, door Henk Hiddink, vormt de Romeinse villa van Voerendaal het startpunt van onze jaarlijkse duik in de geschiedenis van de tegenwoordige provincie Limburg.

Via de messingnijverheid in Vaals en de wijdere omgeving in de zeventiende eeuw (door Harry Weinberg) belanden we vervolgens al snel in de Moderne Tijd; met artikelen over de wapenfabriek van Petrus Stevens (1800-1863) in Maastricht (door Eddy de Beaumont), over de beoefening van de archeologie in Limburg tussen 1848 en 1850 volgens conservator Leonhardt Janssen van het Museum voor Oudheden (door Leo Verhart), en over de voorgeschiedenis van de stichting van de Maastrichtse universiteit in de jaren 1960 en 1970 (door Annemieke Klijn). Aan een viertal boekbesprekingen gaat, inmiddels traditiegetrouw, de schriftelijke neerslag van de Habetslezing vooraf. Die werd in 2022 verzorgd door historisch letterkundige Johan Oosterman. Hij thematiseert de lotgevallen van Limburgse handschriftcollecties.

Van harte wens ik u veel leesgenoegeen toe.

Herten, op de Iden van maart 2023
dr. Chris Dols, redactievoorzitter

The background of the cover is a solid purple color, overlaid with several large, overlapping, curved shapes in various shades of purple, creating a dynamic and layered effect. The shapes are primarily circular or semi-circular, with some overlapping each other, creating a sense of depth and movement.

De Romeinse villa van Voerendaal en andere sporen van 6000 jaar bewoning

Henk Hiddink

Voerendaal-Ten Hove is wel omschreven als de grootste Romeinse villa van Nederland. Nu is dat niet helemaal waar, want zowel het erf als het hoofdgebouw zijn gemiddeld qua omvang.¹ Buiten kijf staat echter het wetenschappelijke belang, want het is één van de slechts drie grootschalig en goed onderzochte villa-complexen in Nederland. Van deze drie is Hoogeloon-Kerkackers in zeker opzicht 'atypisch', onder meer vanwege de ligging op de zandgronden ver buiten het lössgebied. De villa van Kerkrade-Holzkuil bevindt zich weliswaar op de löss, maar heeft net als Hoogeloon alleen overblijfselen uit de vroeg- en midden-Romeinse tijd opgeleverd. Voerendaal kende echter eveneens bewoning in de Late IJzertijd, laat-Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen. Het was bijzonder onbevredigend dat de opgravingen drie decennia lang onuitgewerkt en -gepubliceerd bleven.² Inmiddels is dat gelukkig wel gebeurd.³ In deze bijdrage worden de belangrijkste resultaten van de recente analyse op een rijtje gezet. Het primaire doel is het schetsen van de bewoningsgeschiedenis; wat gebeurde er in welke periode op de vindplaats. Daarnaast worden de belangrijkste fasen kort ingekaderd in de bredere, (pre)historische maatschappelijke context. Met name de mogelijke verklaringen voor het ontstaan en de ontwikkeling van de Romeinse villa zijn relevant. Het is helaas ondoenlijk hier de resultaten van het vele specialistische onder-

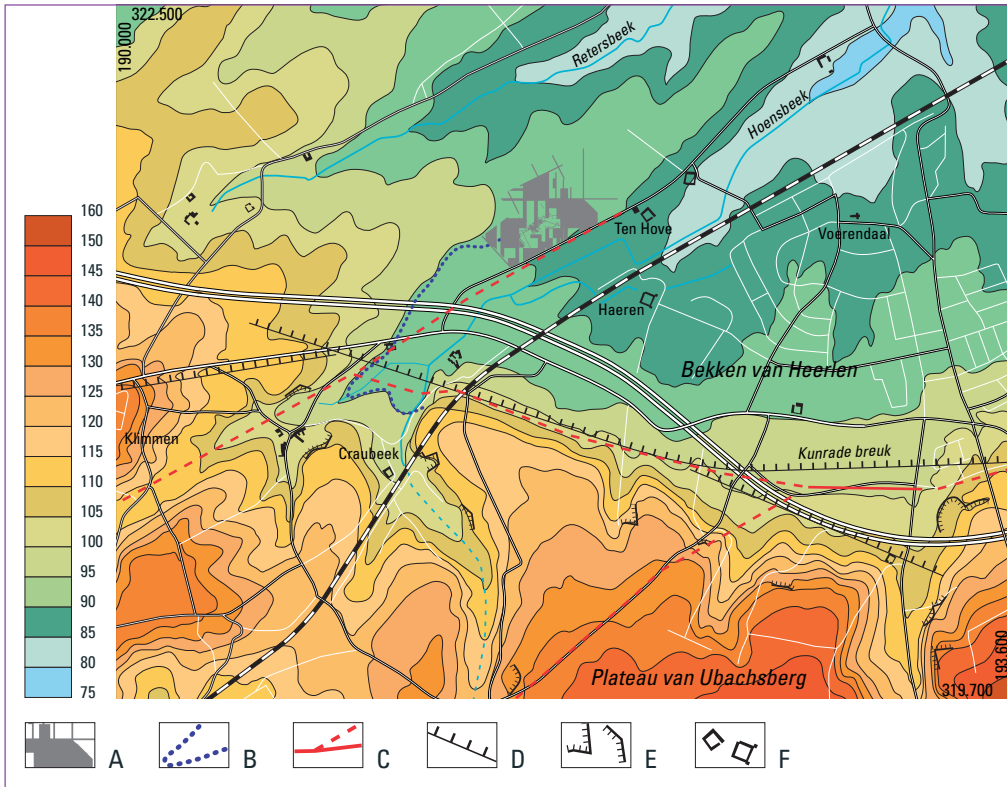
zoek afzonderlijk te presenteren. Slechts een deel komt terloops in het verhaal aan de orde.

1. Ligging van de vindplaats

De archeologische vindplaats Ten Hove is genoemd naar een nabijgelegen achttien-de-eeuwse hoeve en ligt anderhalve kilometer ten westen van het dorp Voerendaal. Landschappelijk gezien bevinden we ons in het zogenaamde Bekken van Heerlen, ter plaatse begrensd door de Kunrade breuk (afb. 1). Naar het zuiden ligt het land tientallen meters hoger op het Plateau van Ubachsberg, waar zich de waterscheiding tussen de stroomgebieden van Geleenbeek en Geul bevindt. Bij de breuk komen kalksteen en het grondwater daarin aan de oppervlakte. Behalve door de tektoniek is het bekken gevormd door terugschrijdende erosie van de Geleenbeek en haar zijtakken. Onze vindplaats ligt op een 700 meter brede en twee en een halve kilometer lange lössrug tussen de Retersbeek en Hoensbeek. Naar Zuid-Limburgse begrippen is het Bekken van Heerlen betrekkelijk vlak. De genoemde rug ligt maar acht à negen meter boven het dal van de Hoensbeek en heeft een helling tussen twee en vijf procent. Er is dus niet alleen sprake van een vruchtbare lössbodem, deze is bovendien weinig gevoelig voor erosie.

Wat betreft de topografie in de Romeinse tijd, lag de villa van Ten Hove op minder dan vijf kilometer van het centrum van de *vicus*

-
- 1 Het begrip villa wordt hier op verschillende manieren gebruikt, voor het hoofdgebouw, het totale erf met het gebouwencomplex en zelfs voor het landbouwbedrijf als geheel. Uit de context moge blijken wat wordt bedoeld.
 - 2 Alleen over het agrarische systeem van de villa is een uitvoerige studie verschenen: L.I. Kooistra, *Borderland farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman period and Early Middle Ages between the Rhine and the Meuse* (Assen/Amersfoort 1996). Voorlopige algemene verslagen zijn: W.J.H. Willems, 'De Romeinse villa te Voerendaal. Opgraving 1985', in: *Archeologie in Limburg* 28 (1986) 143-150; W.J.H. Willems en L.I. Kooistra, 'De Romeinse villa te Voerendaal. Opgraving 1986', in: *Archeologie in Limburg* 32 (1987) 29-38; W.J.H. Willems en L.I. Kooistra, 'De Romeinse villa te Voerendaal. Opgraving 1987', in: *Archeologie in Limburg* 37 (1988) 137-147. Voor Hoogeloon-Kerkackers, zie H.A. Hiddink red., *De Romeinse villa-nederzetting op de Kerkackers bij Hoogeloon (Noord-Brabant)*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten/VU-opgravingen in de Kempen 3 (Amsterdam 2014); H.A. Hiddink, 'The villa settlement of Hoogeloon-Kerkackers', in: N. Roymans, T. Derks & H.A. Hiddink (red.), *The Roman villa of Hoogeloon and the archaeology of the periphery*, Amsterdam Archaeological Studies 22 (Amsterdam 2015) 87-124; Kerkrade-Holzkuil: G. Tichelman red., *Het villacomplex Kerkrade-Holzkuil*, ADC-rapport 155 (Amersfoort 2005).
 - 3 De Engelstalige publicatie: H.A. Hiddink red., *The Roman villa at Voerendaal-Ten Hove. Excavations of a Late Iron Age enclosure, a Roman villa complex, a Late Roman-Early Medieval settlement and burials*, Nederlandse Oudheden 20 (Amersfoort 2023) is te downloaden van www.cultureelerfgoed.nl/publicaties.

Afb. 1 Topografische en hoogtelijnenkaart van de directe omgeving van Voerendaal (hoogten in meter NAP). Deze en alle volgende tekeningen zijn, tenzij anders vermeld, gemaakt door Henk Hiddink. A opgegraven areaal; B mogelijke tracés aquaduct; C zeker en mogelijk verloop Romeinse wegen; D geologische breuk; E historische groeves Kunrader kalksteen; F historische hoeven en kastelen.

Coriovallum (Heerlen). De Romeinse ‘rijks-weg’ tussen Keulen en Bavay/Boulogne sur Mer – tegenwoordig algemeen met de verzonnen naam Via Belgica aangeduid – liep door deze vicus en passeerde de villa op minder dan een kilometer afstand. De moderne Steinweg langs de zuidgrens van de opgravingen ligt vermoedelijk op niet meer dan vijf of tien meter van de toegangsweg naar de villa. Deze laatste hoeft geen wegverharding te hebben gehad en vormde vermoedelijk een *diverticulum* (aftakking) van de Via Belgica.

2. Een eeuw van opgravingen en onderzoek

Kort nadat Jos Habets, rijksarchivaris in Limburg en mede-oprichter van het LGOG, op de hoogte was gekomen van een mogelijke villa bij Voerendaal, begon hij in 1892 op kosten van het Rijk met opgravingen. Helaas speelde zijn zwakke gezondheid hem parten en overleed hij in het volgende jaar, toen het onderzoek nog in volle gang was. Hierdoor liet Habets naast de vondsten alleen correspondentie, aquarellen van enkele vertrekken en globale

plattegronden van het gebouw na.⁴ Het is bijzonder spijtig dat er geen uitvoerig verslag van zijn hand beschikbaar is, want hij was een bijzonder opmerkelijk man, met aandacht voor bijvoorbeeld de in villa's verwerkte natuursteensoorten, botten van landbouwhuisdieren en zelfs slakken als indicatoren voor het al dan niet overdekt zijn van ruimten. Wel was zijn opgravingsmethode nogal primitief, want deze bestond hoofdzakelijk uit het volgen van muren met smalle sleuven en de sondeerstang of 'prikstok'.

Later is het onderzoek voortgezet door archeologen van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden (RMO). In 1929 maakte Holwerda een valse start en werd snel door de pachter weggestuurd, maar van 1947 tot 1950 kon Braat elk jaar een paar weken opgraven. Zijn onderzoek van de gebouwresten was weliswaar veel uitvoeriger dan dat van Habets, maar wat betreft de 'veldtechniek' (landmeetkundig werk) en documentatie nogal slordig en summier. Gelukkig is over dit onderzoek wel een uitvoerig verslag gepubliceerd.⁵

Weer enkele decennia later probeerde de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) het villaterrein van Ten Hove wettelijk te laten beschermen, hetgeen maar ten dele slaagde.⁶ Het door Habets en Braat onderzochte areaal met onder meer het hoofd- en badgebouw van de villa werd aangewezen als archeologisch monument, maar het omliggende areaal niet. De Raad van State bepaalde dat de eigenaar en pachter hier ten hoogste tien jaar lang voorzichtig moesten zijn met (diep)ploegen en dergelijke, zodat de

ROB tijd voldoende had voor opgravingen. Deze vonden plaats tussen 1984 en 1987. Met behulp van een graafmachine en een team van vijftien tot twintig mensen werd een areaal van zes hectare onderzocht. Omdat meestal twee, maar soms wel vier of vijf afzonderlijke niveaus per werkput nodig waren, is in totaal tien hectare opgravingsvlak onderzocht. Meerdere niveaus waren noodzakelijk omdat afgespoelde löss onderaan de vindplaats een laag *colluvium* (bodem materiaal dat door bodemerosie van de helling is afgespoeld en zich aan de voet van de helling heeft verzameld) van ruim een meter dik had gevormd. Daardoor hadden Habets en Braat de hier liggende gebouwen niet ontdekt. Mede door het vele benodigde grondwerk kon ook nu niet het hele terrein worden opgelegd, zodat hier en daar sprake is van 'witte vlekken'. Daarnaast moest het deel van de vindplaats ten zuiden van de Steinweg buiten beschouwing blijven.⁷ Tenslotte konden binnen het archeologisch monument weliswaar aanvullende waarnemingen worden gedaan en archeobotanische monsters worden genomen, maar van de zich hier bevindende gebouwen kon slechts een klein deel met moderne methoden worden (her)onderzocht.

Eind jaren tachtig werd na afloop van het veldwerk begonnen met de uitwerking van de resultaten, maar de analyse van gebouwresten, grondsporen en vondsten kwam na een paar jaar geleidelijk tot stilstand. Dit was overigens het lot van de meeste grote opgravingen van die tijd. Tot zijn grote verdriet vroegen andere en nieuwe taken steeds meer tijd van de opgravingsleider Willem Willems. De opgravingen

4 J.T.J. Jamar, 'De eerste opgraving van de Romeinse villa te Voerendaal (1892-1893)', *Het Land van Herle* 36/4 (1986) 97-100.

5 W.C. Braat, 'De grote Romeinse villa van Voerendaal', in: *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden Leiden* N.R. 34 (1953) 48-79.

6 Tegenwoordig samengevoegd met Monumentenzorg tot de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).

7 In 2004 werden enkele sleuven gegraven tijdens een reconstructie van de Steinweg. Zie: J.J.G. Geraeds, *Archeologisch onderzoek plangebied Steinweg te Voerendaal. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven Steinweg, gemeente Voerendaal*, Grontmij Archeologische Rapporten 91 (Roermond 2005).

bij Ten Hove waren begonnen toen hij provinciaal archeoloog van Limburg was (1981-1985) en nog tijdens het onderzoek kreeg hij een leidinggevende positie binnen de ROB. Later werkte hij aan een systeem voor kwaliteitszorg binnen de archeologie vanuit het Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap en was hij hoogleraar en decaan aan de universiteit Leiden. Het voornemen het project 'ooit', misschien na zijn pensioen af te ronden strandde definitief toen hij ongeneeslijk ziek bleek en in 2014 overleed. Willems was slechts 64 geworden, slechts een jaar ouder dan Habets.

Om aan de laatste archeologische wens van professor Willems tegemoet te komen, is enkele jaren gewerkt aan plannen om Voerendaal alsnog wetenschappelijk te publiceren. Uiteindelijk werd dit mogelijk dankzij subsidies van het Rijk en de provincie Limburg, toegekend na een aanvraag van het Limburgs Museum in Venlo. Terwijl het museum de 'publiekswerking' op zich nam – waarop hier helaas niet kan worden ingegaan – werd de uitwerking en analyse uitgevoerd door een team van specialisten en 'hulpkrachten', onder leiding van de auteur.⁸ Gedurende een periode van vijf jaar (2018-2023) is de informatie van 250 veldtekeningen digitaal verwerkt, zijn ongeveer 15.000 vondsten (45.000 fragmenten) gedetermineerd, getekend en gefotografeerd, in combinatie met literatuuronderzoek en schrijven. Het resultaat hiervan is een lijvige publicatie, waarvan het onderstaande een heel beknopte samenvatting vormt.

3. De oudste vondsten van Ten Hove

Afgezien van twee artefacten die mogelijk in het Midden Paleolithicum dateren, is de steentijd op de vindplaats vooral vertegenwoordigd door enkele honderden vuurstenen uit het Laat Mesolithicum. Vuursteenkernen en afslagen wijzen op de productie van klingens waaruit weer werktuigen konden worden vervaardigd. De vorm van enkele (pijl)spitsen suggereert een datering tussen ongeveer 5300-5000 voor Christus. Slechts een deel van de vuurstenen is *in situ* gevonden; het merendeel bevindt zich in latere natuurlijke verstoringen, grondsporen en colluviumlagen. Daarnaast ligt een deel van de vindplaats buiten het opgegraven areaal. Hierdoor ontbreekt een goed inzicht in de aard en omvang ervan. Toch is het goed mogelijk dat er niet alleen vuursteen bewerkt is tijdens korte bezoeken, maar dat jagers-verzamelaars langer op het terrein verbleven hebben om in de omgeving te jagen op (water)wild in en rond het moerassige dal van de Hoensbeek.

Een bescheiden aantal artefacten en fragmenten van geslepen bijlen kan worden toegewezen aan het Midden Neolithicum (4200-2500 voor Christus). Het staat niet vast dat landbouwers uit deze periode op het terrein hebben gewoond, want er is geen enkel grondspoor of fragment Neolithisch aardewerk aangetroffen of herkend. Eventueel kan dit het gevolg zijn van latere erosie en agrarische activiteiten, zodat een nederzetting toch niet helemaal is uit te sluiten.

8 Het museum organiseerde onder meer enkele tentoonstellingen en realiseerde een publiekspublicatie (D.S. Habermehl en A. Neskens, *Villa Voerendaal. Van vondst tot verrassend verhaal* (Venlo s.a. [2022])). De vondsten van het ROB onderzoek waren eerder al globaal gedetermineerd door Jan Thijssen, de latere stadsarcheoloog van Nijmegen. De specialisten van het huidige project waren Joost van den Berg (amforen), Gerard Boreel (natuursteen, slak), Otto Brinkkemper (isotopenonderzoek graan), Ton Derks (graffiti), Erik Drenth (vuursteen); François van den Dries (glas), Twan Ernst (bouwkeramiek); Diederick Habermehl (assistent-projectleider, handgevoerd aardewerk), Stijn Heeren (metaal), Joep Hendriks (laat-Romeins aardewerk), Maurice Janssen (vroegmiddeleeuws aardewerk), Julie Van Kerckhove (Romeins aardewerk); Laura Kooistra (archeobotanie, agrarisch systeem), Ester van der Linden (*terra sigillata*); Luc Megens (materiaalanalyse muurschilderingen), Bertil van Os (idem, stenen bijlen), Rob Reijnen (munten), Peter Schut (watervoorziening). Verder moeten zeker Wim Dijkman (dateringen radstempel-*sigillata*) en de medewerkers van De Vondst in Heerlen worden bedankt voor hun hulp.

De genoemde aantasting van het terrein is wellicht ook een gedeeltelijke verklaring voor het feit dat geen huisplattegronden zijn aangetroffen bij twee clusters van kuilen en twee andere van bijgebouwtjes voor de opslag van landbouwproducten (spiekers) uit de Vroege en Midden IJzertijd (800-500 en 500-250 voor Christus).⁹ Eventueel kunnen de huizen net buiten het opgegraven areaal hebben gelegen. In enkele kuilen is een aanzienlijke hoeveelheid aardewerk aangetroffen, waaronder enkele weefgewichten. Op dit materiaal is de datering van de kuilen en bijgebouwtjes gebaseerd.

4. Een versterkte nederzetting uit de Late IJzertijd

De analyse van de opgraving heeft in de eerste plaats nieuwe inzichten opgeleverd met betrekking tot de Late IJzertijd (vanaf 250 na Christus, in de opgravingschronologie periode 1 genoemd). In de jaren 1980 was een ‘spitsgracht’ van twee meter diep herkend die een terrein van ongeveer negentig bij negentig meter moet hebben omsloten. Het zuidelijke deel van het terrein kon niet worden opgegraven (afb. 2).¹⁰ Ongetwijfeld heeft er een lage wal met palissade aan de binnenkant van de greppel gelegen. Hoewel de opgravers talloze paalkuilen op het binnenterrein optekenden, waren ze niet in staat om gebouwplattegronden te reconstrueren. Dat is nu wel gelukt, al zijn ze fragmentarisch: twee of drie binnen de greppel en één er buiten. De gebouwen waren vijftien tot vijftiengint meter lang en hadden een gecombi-

neerd twee- en driebeukige constructie. Ze zijn wat dit betreft vergelijkbaar met huizen uit de Midden en de Late IJzertijd, zoals varianten van het ‘type Haps’ en gebouwen bij Weert en Pommenich. De laatste plaats ligt dertig kilometer ten oosten van Voerendaal.¹¹ De breedte van onze huisplattegronden is met tien tot elf meter echter uitzonderlijk, want elders is 8,5 tot 9 meter het absolute maximum. Gezien het feit dat in Voerendaal sprake is van slechts drie of vier plattegronden die niet alle gelijktijdig kunnen hebben bestaan, bestond de nederzetting waarschijnlijk uit één huis tegelijkertijd (met wat bijgebouwtjes).

De gracht van periode 1 was door de opgravers – vooruitlopend op de definitieve uitwerking – globaal gedateerd van 50 voor tot 50 na Christus, dat wil zeggen direct voorafgaand aan de Romeinse bewoning. Het met de gracht en gebouwen geassocieerde aardewerk lijkt echter eerder in de periode 250 tot 100 voor Christus. thuis te horen. Verbrand bot uit een paalkuil van een van de huizen is door ¹⁴C ofwel radiokoolstof gedateerd tussen 355 en 55 voor Christus.¹² Een combinatie van een glazen vijfribbige armring, een mantelspeld van het zogenaamde ‘Midden La Tène-type’ en een radiokoolstofdatering van verbrand bot, wijst op een datering van de kuil waarin ze gevonden zijn tussen 200 en 100 voor Christus. Hoewel we een slag om de arm moeten houden omdat precies dateren binnen de Late IJzertijd nu eenmaal onmogelijk is, lijkt de kleine versterking niets te maken te hebben met de latere villa.

-
- 9 De stijlen van huizen uit deze periode waren gemiddeld genomen minder diep ingegraven dan die van spiekers (die vanwege hun verhoogde vloer en relatief zware inhoud steviger moesten zijn). Daarom zijn de plattegronden van huizen vaak geheel verdwenen of onherkenbaar geworden. Voor een kwantitatieve onderbouwing in H.A. Hiddink, *Opgravingen op Kampershoek Noord bij Weert. Grafvelden en nederzettingen uit de IJzertijd, de Romeinse tijd en de Volle Middeleeuwen, alsmede een middeleeuws of jonger kuilencomplex*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 39 (Amsterdam 2010) 98-99, met name n. 176.
- 10 Omwille van de leesbaarheid zijn de afmetingen van sporen en structuren afgerond. Mede hierdoor komen de gegeven maten in het metrieke stelsel en die in Romeinse voeten soms niet exact overeen.
- 11 Vergelijk H.A. Hiddink, ‘Huisplattegronden uit de late prehistorie in Zuid-Nederland’, in: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.H.C. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis* (Amersfoort 2014) 169-207 (type Haps, Weert) en U. Geilenbrügge en J. Franzen, ‘Ein neuer Haustyp im Rheinland aus der Zeit um Christi Geburt’, in: *Archäologie im Rheinland* 2015 (Darmstadt 2016) 98-100 (Pommenich).
- 12 Van de in deze bijdrage genoemde ¹⁴C-dateringen wordt het 2 sigma-bereik gegeven, afgerond op 5 jaar.

Afb. 2 Plattegrond van de kleine versterking uit de Late IJzertijd (periode 1), met de spitsgracht (gereconstrueerde delen lichtgroen) en de bijbehorende kuilen en gebouwen (zeker gedateerde exemplaren in oranje).

Het is zelfs zeer waarschijnlijk dat de boerderijen allang verlaten waren toen Julius Caesar tijdens zijn Gallische veldtochten in onze streken verscheen en tussen 57 en 53 voor Christus de stam van de Eburonen versloeg.

Hoe moet de Late-IJzertijd nederzetting van Ten Hove nu historisch worden ingekaderd en geïnterpreteerd? In deze periode worden in grote delen van Noordwest-Europa terreinen versterkt met grachten en wallen. Grotere voorbeelden meten makkelijk twintig tot dertig hectare en hebben door een dichte bewoning en veel ambachtelijke activiteiten soms een bijna stedelijk karakter. Dit zijn de zogenaamde *oppida*, de centra van grotere tribale eenheden met hun elites. Nu liggen de eerste echte *oppida*

minstens honderdvijftig tot tweehonderd kilometer van Voerendaal verwijderd. De grootste versterking dichterbij is Kanne-Caestert onder Maastricht, 35 hectare metend maar waarschijnlijk zonder noemenswaardige bebouwing en eerder een soort 'vluchtburcht'. Het laatste geldt ook voor Weert-Molenakker, met een kern van anderhalve hectare en een totaal oppervlak van zes hectare. Een versterking bij Niederzier in het Duitse bruinkool-winningsgebied tussen Jülich-Gulik en Keulen stond vol met opslaggebouwtjes en mat twee en een halve hectare. Vertegenwoordigers van het kleinste type versterking, met vaak maar één huis, zijn in bijvoorbeeld het Rijnland regelmatig opgegraven, maar Voerendaal is tot nog toe

het enige voorbeeld in Zuid-Nederland en daarmee uniek.

Los van de omvang van versterkte nederzettingen in Noordwest-Europa, wijst het vondstmateriaal uit de Late IJzertijd in het algemeen op een betrekkelijk intensieve, ambachtelijke productie en bovenregionale uitwisselingsnetwerken. Nu zijn in Voerendaal bijvoorbeeld geen ‘Keltische’ munten gevonden, laat staan gouden, maar wel bescheiden indicaties voor uitwisseling buiten de (micro)regio, zoals glazen armringen en aardewerk waarin zout vanaf de Noordzeekust werd aangevoerd.¹³ Uit het feit dat zoveel nederzettingen grachten, wallen en palissades hadden, blijkt al dat het onrustige tijden waren, met frequente gewapende conflicten. Door de archeologische gegevens te combineren met teksten van klassieke auteurs zoals Caesar, kan het beeld van de Late-IJzertijdsamenlevingen verder worden ingevuld. Leden van elitefamilies bonden krijgers aan zich door herverdeling van de buit van oorlogen en plundertochten – van edelmetaal tot slaven en vee – en het prestige, verkregen door krijgshaftig handelen op zich. Op het hoogste niveau opereerden tribale elites, waaronder de bekende Gallische leider Vercingetorix en de Ebuuroonse koning Ambiorix. De bewoners van Voerendaal-Ten Hove kunnen worden gezien als boeren-krijgers, de minder prominente elite op een lokaal of hooguit micro-regionaal niveau, strijdend met naburige gemeenschappen om prestige en buit. Bij tijd en wijle kunnen dergelijke lieden echter wel degelijk deel hebben uitgemaakt van het leger van machtiger leiders.

5. De vroegste Romeinse bewoning en eerste villa

Het eerste deel van de Romeinse tijd wordt in de chronologie van Ten Hove aangeduid als periode 2 en omvat het tijdvak van ongeveer 20/25 tot 125 na Christus. De bewoning van Ten Hove begint met enkele houten gebouwen. Wanneer ze precies zijn geconstrueerd, blijft onduidelijk. Het vroegste Romeinse aardewerk omvat een paar scherven Zuid-Gallische *terra sigillata* die vanaf 40/50 na Christus kunnen worden gedateerd. Deze zijn echter niet in grondsporen aangetroffen; het betreft ‘losse vondsten’. Bovendien leert de ervaring dat de eerste Romeinse fase in Limburgse en Noord-Brabantse nederzettingen doorgaans niet of slecht in het aardewerk naar voren komt.¹⁴ Helaas kan dit voor Voerendaal niet door dendrochronologische dateringen worden onderbouwd, al is er een handvol mantelspelden dat in de vroeg-Romeinse periode zou kunnen thuishoren (afb. 3). Hier gaan we er verder vanuit dat de nederzetting kort vóór 25 na Christus is gesticht.

Twee kleine, tweebeukige gebouwen van het ‘Alphen-Ekeren type’ komen in aanmerking om tot de vroegste Romeinse fase te behoren (208 en 214; afb. 4). Hiervan ligt gebouw 208 tussen twee greppels (307 en 312) die een smalle strook land markeren. Nog tijdens het bestaan van dit gebouw of direct daarna wordt een tweede structuur in deze strook neergezet. Dit gebouw (409; afb. 5) heeft een bijzondere plattegrond, rustend op ingegraven balken in plaats van palen, mogelijk met een soort zuilengalerij of *porticus* en voorzien van een kelder met houten wanden. Er is sprake van een structuur die afwijkt van de gebruikelijke ‘inheemse’ boerde-

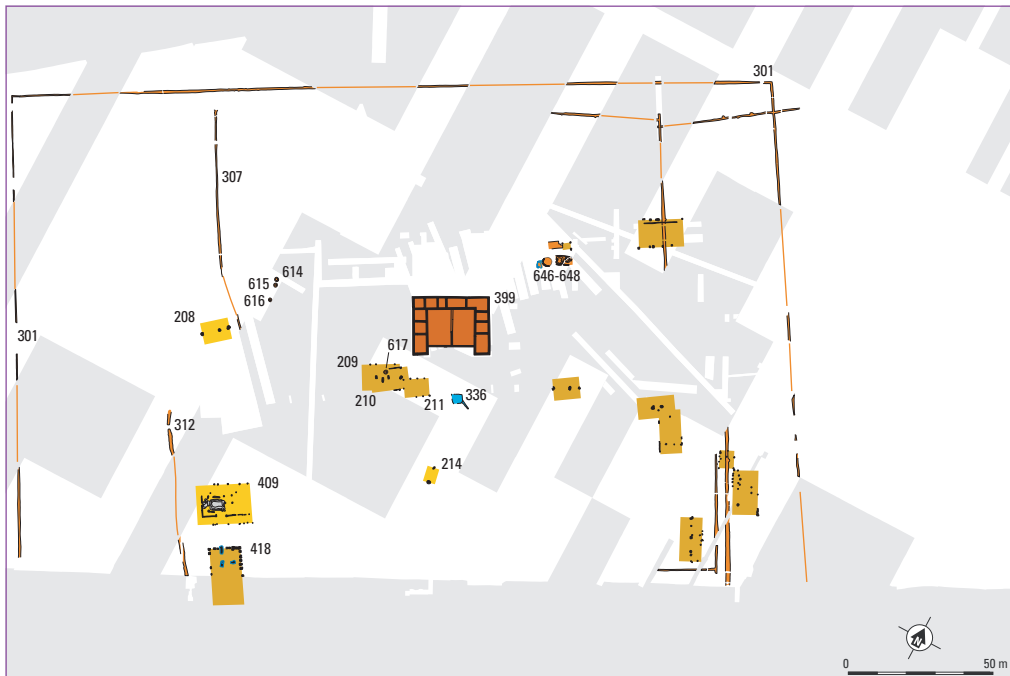
13 Voor een beknopt overzicht van de Late IJzertijd in Limburg, zie N. Roymans en H.A. Hiddink, ‘Aan de vooravond van de Romeinse verovering. De latere IJzertijd’, in: P. Tummers, L. Berkvens, A.-J. Bijsterveld, A. Knotter, L. Wessels, F. Hermans & E. van Royen (red.), *Limburg. Een geschiedenis 1. Tot 1500*, (Maastricht 2015) 69-80; voor een uitvoerige studie met betrekking tot heel Noord-Gallië, N. Roymans, *Tribal societies in Northern Gaul. An anthropological perspective*, Cingula 12 (Amsterdam 1990).

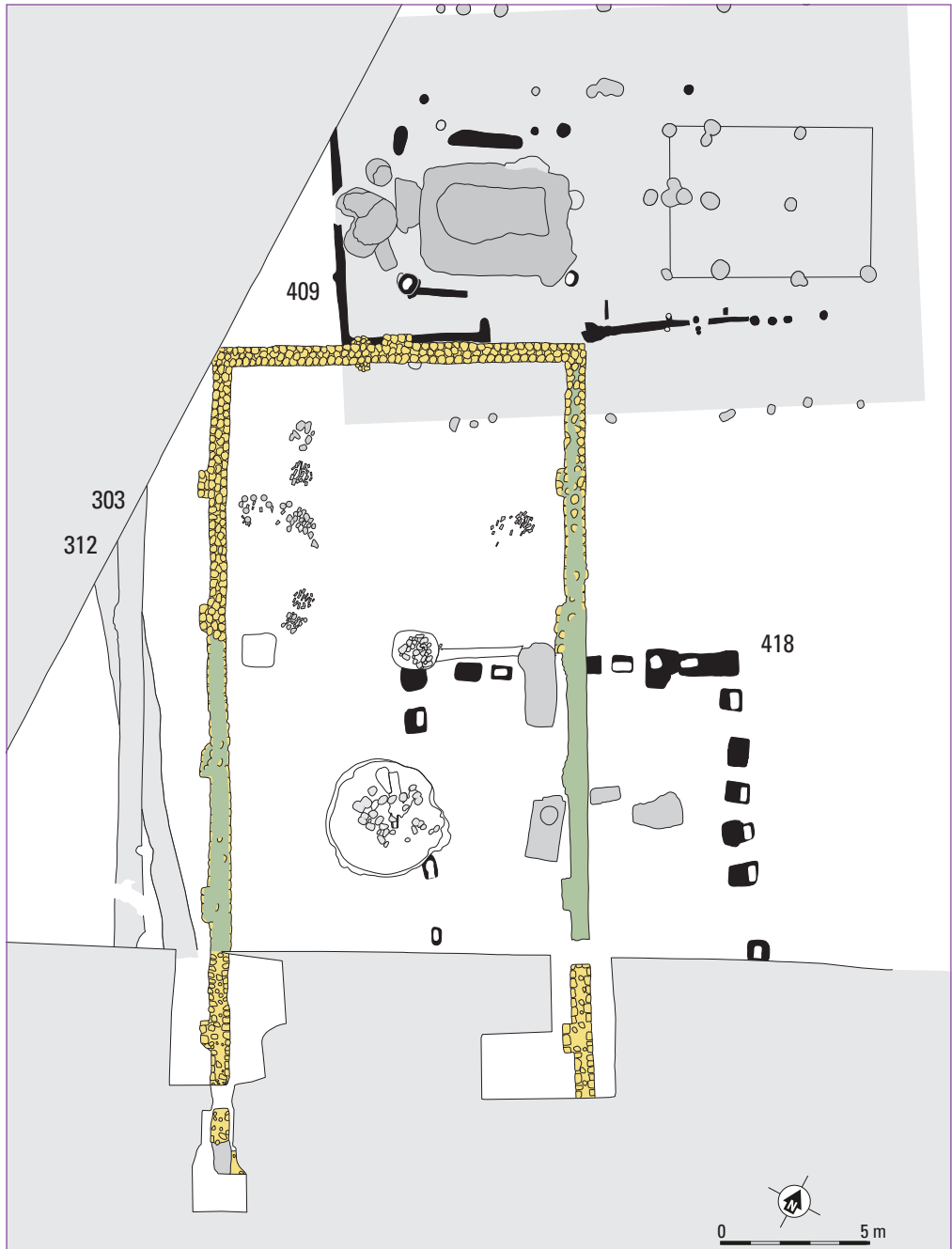
14 Omdat de bewoonde terreinen aanvankelijk nog betrekkelijk ‘schoon’ zijn, komen er nauwelijks vondsten in vroege grondsporen terecht.

Afb. 3 Zij- en bovenaanzicht van een zeven centimeter lange bronzen mantelspeld, een zogenaamde kraagfibula, uit de periode 30 voor tot 20 na Christus. Foto Diederick Habermehl.

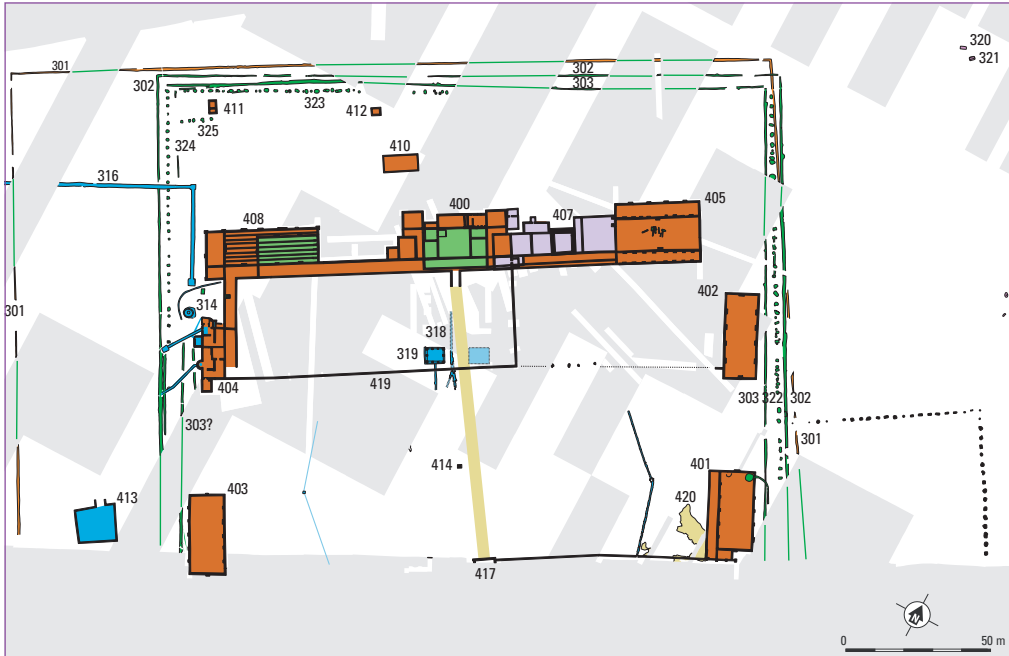

Afb. 4 Plattegrond van de eerste fasen van de Romeinse bewoning (periode 2). De eerste houten gebouwen in geel; bijgebouwen in oranje; villa in rood.

Afb. 5 Plattegrond van gebouw 403, 409 en 418. Houtbouwsporen in zwart en grijs (toewijzing onzeker) en funderingen steenbouw in geel en groen (steen en mortel). Dat de bovenste lagen van de kelderkuil van gebouw 409 door 403 worden oversneden, is op deze afbeelding niet zichtbaar.

Afb. 6 Plattegrond van het complex tijdens de periode (3) van de tweede, grote villa. In groen de (mogelijke) eerste fase van twee gebouwen, in lila later aan de villa toegevoegde delen.

rijen in houtbouw. Zou het gaan om een voorloper van de villa? Het is overigens niet uit te sluiten dat het eerste stenen hoofdgebouw (339; afb. 4) toch een eigen, directe houten voorganger heeft gehad, want het terrein hier is niet helemaal opgegraven.

De plattegrond van het eerste stenen villa-hoofdgebouw bestaat uit een centrale ruimte (zestien bij dertien meter) met langs drie zijden daarvan kleinere vertrekken, aldus zo een gebouw van in totaal 27 bij twintig meter vormend. Op het eerste gezicht lijkt de centrale ruimte door een muur in tweeën gedeeld te zijn geweest. Hoewel dit elders is vastgesteld, zoals in de plattegrond van Heerlen-Bovenste Caumer,¹⁵ zou de fundering in Voerendaal wel eens die van een afvoergoot

van de tweede villa kunnen zijn geweest (goot 318; afb. 6). Een tweede probleem ten aanzien van de eerste villa is het schijnbaar ontbreken van een *porticus*. Echter, misschien is een tweede muur aan de voorzijde, die eerder ten noorden van het gevonden exemplaar verwacht mag worden, niet bewaard gebleven of zijn de laatste restjes niet opgemerkt. Er is ook verder relatief weinig bekend over het gebouw. Mogelijk horen enkele stukjes beschilderd pleisterwerk uit bekken 336 tot een muurdecoratie van panelen met rode en groene vlakken of banden, in combinatie met witte en grijze lijnen. Het staat zelfs niet vast of al sprake was van een pannendak, omdat dakpannen uit deze vroege periode niet zijn aangetroffen (of zijn ze niet verzameld?). In elk geval waren er geen

15 P. Peters, 'Romeinse villa te Bovenste Caumer, Heerlen', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (1930) 189-199. Een voorbeeld van een villa met vergelijkbare plattegrond zonder gedeelde centrale ruimte is die van Lürken-Alten Burg, fase 1 (W. Piepers, *Ausgrabungen an der alten Burg Lürken*, Rheinische Ausgrabungen 21 (Köln 1981)).

verwarmde vertrekken, iets dat overigens niet uitzonderlijk is voor de vroege fasen van villa's.

Op het erf van de villa ligt een aantal houten bijgebouwen. Slechts één hiervan sprong al tijdens de opgraving in het oog: gebouw 418 met grote, afgerond-vierkante paalkuilen en een omvang van tien en een halve bij waarschijnlijk zeventien of 21 meter (afb. 5). Dergelijke bijgebouwen zijn regelmatig gevonden bij villa's in het Rijnland, waar ze voorkomen vanaf de tweede helft van de eerste eeuw na Christus.¹⁶ Een dozijn andere plattegronden is pas tijdens onze analyse gereconstrueerd. Sommige hiervan zijn zeer fragmentarisch en aan het bestaan van enkele voorbeelden zou men kunnen twijfelen. Desondanks leek het ons juist ze alle te publiceren. Vijf plattegronden bestaan uit niet meer dan een rij diepe kuilen – waarin de midden- of nokstijlen stonden – en zijn dus als vertegenwoordigers van het Alphen-Ekeren type te beschouwen. De andere zijn drie- of éénbeukig.

De grote meerderheid van de bijgebouwen ligt in een soort U-vorm voor het hoofdgebouw (afb. 4). Een aantal greppelfragmenten – waaronder 307 en 312 die eerder al zijn genoemd – vormen de resten van erfomheiningen die in de loop der tijd buitenwaarts verschoven zijn. Mogelijk behoort de best bewaarde greppel (301) bij deze fase van het complex. Het areaal erbinnen moet twintig *iugera* zijn geweest (ongeveer vijf hectare). Helaas ligt de zuidelijke begrenzing buiten de opgraving. Op het erf bevinden zich één of twee ovens (646-648) met een kleikuil (?) ten noorden van het hoofdgebouw, waarvan de functie helaas niet bekend is. Aan de westkant zijn vier ijzeroventjes (614-617) gevonden, die vermoedelijk hebben gediend voor de productie van bouwbeslag, hetzij voor de eerste, hetzij voor de tweede villa.

6. De datering van de eerste en tweede villa

Tot nog toe is de bouwdatum van de eerste villa in het midden gelaten. De reden daarvoor is dat deze niet objectief is vast te stellen. Tussen de stenen van de fundering zaten geen vondsten – hetzelfde geldt trouwens voor het tweede hoofdgebouw – en er was geen sprake van oversnijdingen met oudere, dateerbare grondsporen. Wel zijn uitspraken mogelijk over de begindatering van de tweede villa en daarmee indirect over de gebruiksperiode van de eerste. Een ietwat gedetailleerde uiteenzetting is helaas niet te vermijden als het over deze relevante kwestie gaat.

Een eerste gegeven is dat de zojuist genoemde ijzeroventjes worden oversneden door de funderingen van de graanschuur (408; afb. 6) van de tweede villa. Hoewel de oventjes op zich niet gedateerd zijn, achten we het waarschijnlijk dat ze verband houden met de ijzerlakken die elders op het terrein zijn gevonden, en die hieronder terugkomen in het verhaal. Een tweede gegeven wordt geleverd door aardewerkscherven in de sporen van enkele houten bijgebouwen. Met name die uit 209 en 210 (afb. 4) zijn interessant: een paar baksteenfragmenten, een fragment van een geverfde beker in 'techniek b' (tweede eeuw), een bord van Zuid-Gallische *sigillata* Dragendorff 18 (circa 70-120 na Christus) en van twee ruwwandige potten Niederbieber 89 (vanaf ongeveer 125 na Christus). Beide gebouwtjes van de eerste villa, zullen zijn verwijderd tijdens of na de bouw van de tweede, die dus vanaf 125 na Christus gedateerd kan worden.

Een derde aanwijzing met betrekking tot de datering ligt in de relatie tussen de houten gebouwen 409 en 418 van de eerste, en de stenen schuur 403 van de tweede villa (afb. 5). Het eerstgenoemde gebouw lijkt in gebruik te zijn

16 Een groot exemplaar van 30 bij 11 m te Kerkrade-Holzkuil was gefundeerd op met grind gevulde kuilen (G. Tichelman, Het villa-complex Kerkrade-Holzkuil, ADC-rapport 155 103-103, fig. 5.3.1). Op het grind werden vierkante stenen geplaatst, met daarin uitsparingen voor houten stijlen en liggers.

geweest – aannemende dat ons beeld van de vroegste bewoningsfasen correct is – omstreeks 50 na Christus. Toen het gebouw in onbruik was geraakt, is de kelderkuil in eerste instantie gewoon open blijven liggen. De gelaagdheid in het onderste deel van de vulling wijst op een geleidelijke opvulling door inspoelende grond uit de directe omgeving. Pas in tweede instantie is het resterende deel van de kuil in korte tijd volgestort met grond vermengd met een grote hoeveelheid ijzerslakken en aardewerkscheren. De rand van deze kuilvulling wordt oversneden door de fundering van het stenen gebouw 403. Blijkbaar werd het gat dat lange tijd niemand had gestoord een probleem toen de steenbouw werd gepland.

Slechts vier aardewerk-exemplaren uit de keldervulling (vijf procent) dateren later dan 125 na Christus, de rest is zeer waarschijnlijk voordien geproduceerd. Vanzelfsprekend wordt hiermee strikt genomen niet meer gegeven dan een *terminus post quem* (vroegst mogelijke tijdstip) voor de opvulling en een indirecte datering voor de tweede villa (vergelijk de datering van gebouw 209 en 210). Deze laatste kan dus later hebben plaatsgevonden, maar aardewerkvormen die men bij een opvulling vanaf ongeveer 150 na Christus zou mogen verwachten, zijn niet voorhanden.¹⁷

Gemakshalve dateren we de tweede villa verder vanaf 125 na Christus, hoewel 130 of 140 ook mogelijk is. Als de eerste villa bijvoorbeeld twee generaties eerder is gebouwd, zou dit ongeveer vanaf 80 na Christus kunnen hebben plaatsgevonden. Terugkomend op de drie bijgebouwen, kan het bijna niet anders dat 418 – eveneens ouder dan 403 – de opvolger was van 409. Het is goed mogelijk dat 418 heeft

gefunctioneerd als smidse tijdens of in voorbereiding op de bouw van de tweede villa en dat de ijzerslakken als afval van de ijzerverwerking in kelderkuil 409 terecht zijn gekomen. De oorspronkelijke en/of andere functies van 418 zijn onbekend. Volgens de opgravers was het een stal, maar volgens onze interpretatie van de resultaten van fosfaatonderzoek is daar onvoldoende bewijs voor.

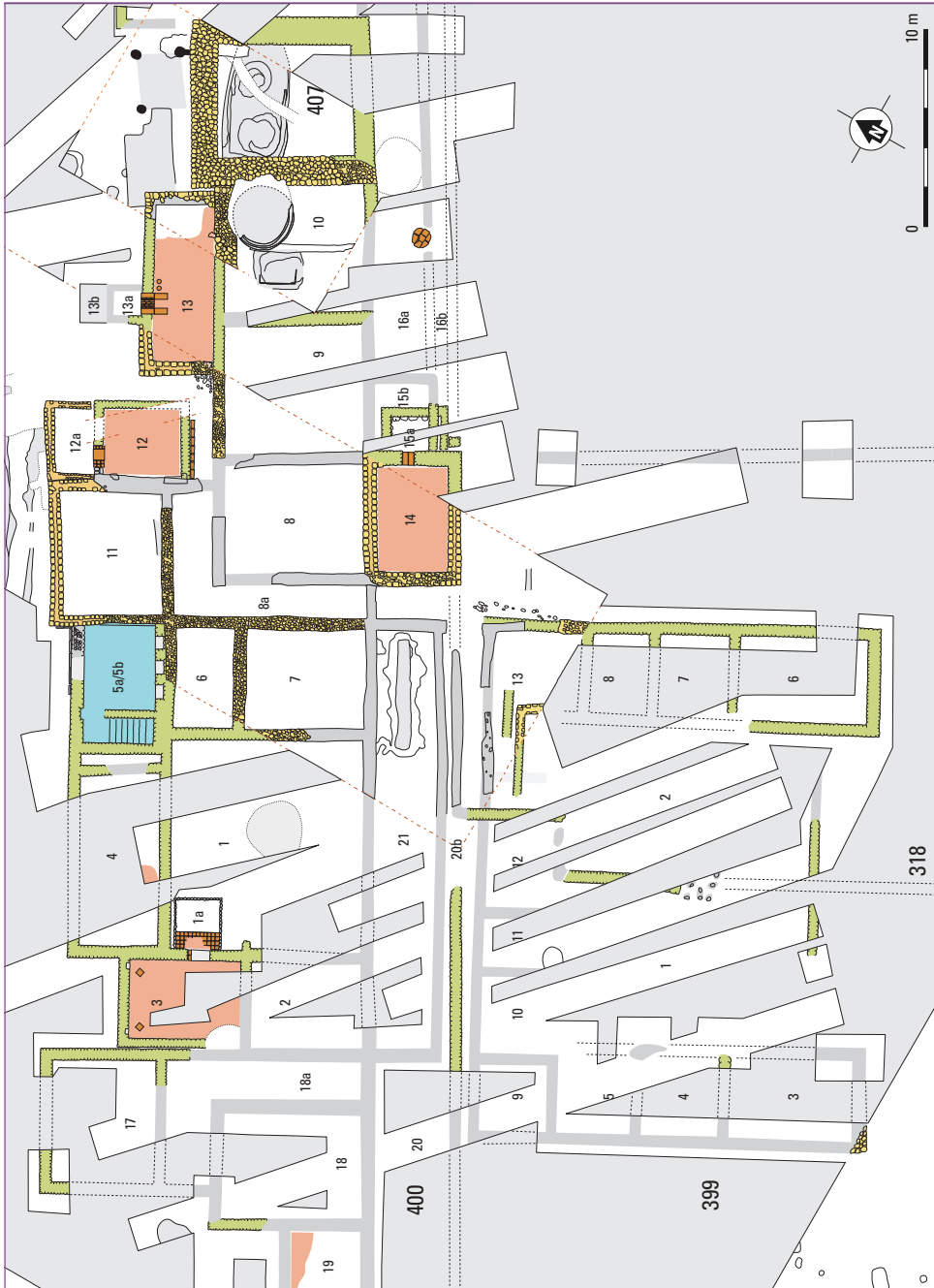
7. De grote villa van Voerendaal

Het villa-complex dat in de loop van de tweede eeuw na Christus is gerealiseerd, wordt in de lokale chronologie aangeduid als periode 3. Ten aanzien hiervan heeft onze analyse minder direct in het oog springende nieuwe inzichten opgeleverd (afb. 6). Er zijn geen nieuwe gebouwen ‘ontdekt’ (gereconstrueerd) bijvoorbeeld. Men dient zich steeds te realiseren dat de kennis over het centrale deel van het complex in essentie nog steeds berust op de gegevens van Habets en Braat van minstens 70 jaar geleden. Toch is er zelfs over hun resultaten wel nieuws te melden. Dit zal in de loop van ons verdere verhaal blijken. Hoewel de plattegrond van de tweede villa bekend is en er al verschillende reconstructions zijn gemaakt, kan een beschrijving hier niet achterwege blijven, ook omdat kort op de functies van de gebouwen moet worden ingegaan.

Het hoofdgebouw meet in eerste opzet veertig bij twintig meter en is opgebouwd rond een kern bestaande uit een groot centraal vertrek met aan weerszijden twee kleinere ruimtes (nummer 1 met 2/3 en 6/7) en schijnbaar een bescheiden *porticus* (21; afb. 7).¹⁸ Een van de vertrekken heeft in een vroeg stadium al een *hypocaustum*, dus vloer- en wandverwarming. Achter de kern liggen nog eens twee kamers,

17 Alleen twee fragmenten van een gesmookte beker vormen een uitzondering, maar deze zijn waarschijnlijk ‘intrusief’ (net als een fragment middeleeuws aardewerk). Gangbare latere aardewerkvormen zoals geverfde bекers Niederbieber 32, kruiken Stuart 110B, Niederbieber 61 of 62, alsmede ruwwandige potten Niederbieber 89 zijn niet aangetroffen. Centraal of Oost-Gallische *sigillata* ontbreekt eveneens.

18 Eventueel kan deze kern een korte tijd op zichzelf hebben bestaan als een ‘mini-villa’, behorend tot een gangbaar type (Hiddink, *De Romeinse villa-nederzetting op de Kerkackers bij Hoogeloon* 183-185).

Afb. 7 Gedetailleerde plattegrond van de eerste en tweede villa (399-400), alsmede van de toren (407) met nummers van de vertrekken. Funderingen en muren in groen gedocumenteerd door Braat, in geel door ROB, verwarmde vertrekken in rood, kelder in blauw.

waarvan één is onderkelderd. Aan weerszijden verbinden L-vormige gangen – met trappen naar een bovenverdieping? – de kernbouw met vier grotere hoekvertrekken. Door middel van een L-vormige *porticus* is het hoofdgebouw met het *horreum* en het bad aan de westzijde verbonden. Of de *porticus* direct al is doorgetrokken naar schuur 405 is onduidelijk, mede omdat het oostelijke deel meerdere fasen heeft (afb. 7).¹⁹ In elk geval vormt de zuilengalerij op enig moment een front van 130 meter (160 meter inclusief de gevel van de schuur). Hellingafwaarts is sprake van drie bijgebouwen, waarvan 403 al is genoemd. In de loop der tijd zijn de nodige veranderingen doorgevoerd, die helaas niet te dateren zijn. Omdat nauwelijks opgaand muurwerk bewaard is gebleven – doorgaans resteren alleen de losse, niet gemetselde kalkbrokken onder in de funderingen – is zelfs geen relatieve chronologie op te stellen door bijvoorbeeld een vergelijking van steensoorten en -formaten of soorten mortel. Strikt genomen zijn niet meer dan twee bouwfases te onderscheiden, waarvan die in het *horreum* en het badgebouw direct herkenbaar zijn. Omdat alle aanpassingen echter niet synchroon zullen hebben gelopen, is misschien wel sprake van tien of meer fasen. Voor wat betreft het hoofdgebouw springt met name de aanbouw van drie verwarmde vetrekken aan de oostzijde in het oog (vertrek 12-14; afb. 7). Twee hiervan horen bij een reeks van vertrekken waarmee de ruimte tussen het oorspronkelijke hoofdgebouw en de grote schuur 405 is opgevuld.

De functie van één van de bijgebouwen (408) is al genoemd. Het betreft een *horreum* ofwel graanschuur, hetgeen blijkt uit de muren waarmee de verhoogde vloer is ondersteund

(afb. 6, 8). Het blijft een raadsel waarom Braat de eerste, kleinere fase van dit gebouw niet heeft (h)erkend. Beide fasen waren al door Habets vastgesteld en konden bij het ROB-onderzoek opnieuw en precies worden gedocumenteerd. In de eerste fase meet het *horreum* ongeveer 21,5 bij 9,5 meter, ofwel 72 bij 32 Romeinse voet (*pes monetalis*). In de tweede fase wordt het met 60 voet verlengd en 40 voet breed gemaakt. Aldus neemt de opslagcapaciteit toe van naar schatting 190 naar 380 m³ spelt in zakken (bruto, éénmaal gedorst; nettogewicht 52 en 105 ton). Een uitkomst van een recente isotopenanalyse van graankorrels uit (onder meer) het *horreum* suggereert dat de akkers van de villa Ten Hove niet of nauwelijks bemest werden.

Het gebouw aan de andere zijde van het hoofdgebouw (405), heeft een kern van 100 bij 40 voet en ‘zijbeuken’ van ongeveer twaalf en zestien voet breed; uitgedrukt in moderne maten 29,5 bij 21 meter. Een detail op een tekening uit de tijd van Habets is nadien onopgemerkt gebleven en kan in de richting van de functie wijzen. Er zijn maar liefst acht ‘steunberen’ of ‘poeren’ voor dragende stijlen aangegeven in de muren van de zuidelijke zijbeuk, iets dat minder goed naar voren komt in de resten van de noordelijke beuk die later is onderzocht. De zware fundering van alle vier de lange muren en de mogelijke tweedeling van de kern suggereert dat het ook hier om een opslaggebouw gaat.²⁰ Het is niet evident dat hier ook graan is opgeslagen, maar een opslagfunctie zou hoe dan ook passen bij deze tegenhanger van het *horreum*.

De drie andere bijgebouwen van de villa zijn 401, 402 en 403, met een lengte van 92 tot

19 Eventueel was bijgebouw 405 zelfs eerder met de villa – in de zojuist genoemde hypothetische kleine vorm – verboden dan het *horreum*. Eén van de fasen van de oostelijke *porticus* (16a) is namelijk even smal/diep als *porticus* 21.

20 Een door zware poeren binnen de kern gesuggereerde tweedeling komt voor bij sommige *horrea* in het Rijnland, zoals Köln-Müngersdorf gebouw 6 (F. Fremersdorf, *Der römische Gutshof Köln-Müngersdorf*, *Römisch-Germanische Forschungen* 6 (Berlin/Leipzig 1933); Lürken-Alten Burg gebouw 1 (Piepers, *Ausgrabungen an der alten Burg Lürken*) en Weisweiler 112 (U. Heimberg, ‘Römische Villen an Rhein und Maas’, in: *Bonner Jahrbücher* 202/203 (2002/2003) fig. 46).

Afb. 8 Foto van het *horreum* tijdens het onderzoek in 1987; achteraan enkele resterende steunmuren van de houten vloer; rechts een hoek van de eerste fase van het gebouw. Foto ROB.

96(?)voet en een breedte van 40 voet (27 tot 28.5 bij twaalf meter). Voor eerstgenoemd gebouw zijn delen aangetroffen van een plaveisel van kalksteenbrokken en dit moet – oorspronkelijk gladgemaakt met leem – een dorsvloer zijn geweest (420). Het gebouw zal dus zijn gebruikt om het pas geogoste graan op te slaan voorafgaand aan en tijdens het dorsen. Er zijn hier bovendien veel kafresten en graankorrels gevonden. Echter, de schuren van Romeinse villa's zullen vaak multifunctioneel zijn geweest. In het geval van 401 wijst een handvol graffiti op *terra sigillata*, ingekraste namen en vooral initialen, erop dat arbeiders van de villa

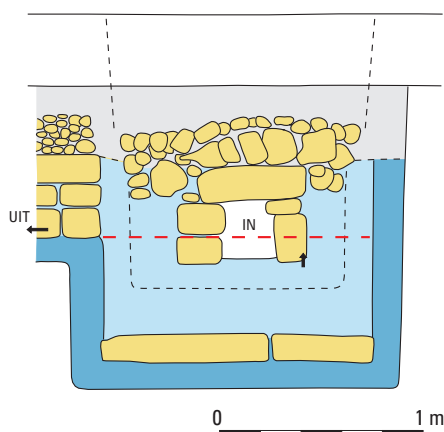
in het gebouw woonden. Ook bij schuur 403 zijn graffiti gevonden, al gaat het maar om twee stuks. De positie van dit laatste gebouw ten opzichte van het grote bassin 413 suggereert dat het (mede) als stal is gebruikt. Het genoemde bassin van dertien bij twaalf meter is ingegraven en van een stenen ommuring en vloer voorzien, met een hellende toegang aan de noordkant. Het kan worden geïnterpreteerd als een 'wed', waarin paarden en ossen werden gekoeld en gewassen. Hoewel bij zeer veel villa's poelen worden aangetroffen, zijn voorbeelden met een stenen of houten beschoeiing betrekkelijk zeldzaam.²¹

21 Voorbeelden met een houten beschoeiing zijn gevonden te Hoogeloon-Kerkkackers (Hiddink, *De Romeinse villa-nederzetting op de Kerkkackers bij Hoogeloon (Noord-Brabant)*, 231ff.; Hiddink, 'The villa settlement of Hoogeloon-Kerkkackers' 110-112) en Neerharen-Rekem (G de Boe, M. de Bie en L. van Impe, 'Neerharen-Rekem. Een complexe bewoningsgeschiedenis gered van de grintbaggers', in: G. Bauchenß, H.-H. von Pritwitz und Gaffron red., *Spurensicherung. Archäologische Denkmalpflege in der Euregio Maas-Rhein* (Mainz 1992) 477-496, fig. 286, 'gebouw' B; A. Vanderhoeven, 'Een bijgebouw van de Romeinse villa van Neerharen-Rekem herbekeken', in J. Maenen, R. Driessen & B. Indekeu red., *Tesi samanunga vvas edele unde scona. Liber Amicorum Theo Coun* (Hasselt 2005) 31-45).

Hier zal geen uitgebreide beschrijving van het badgebouw (structuur 404) worden gegeven, maar het was van alle ‘standaardvertrekken’ voorzien: een warm *caldarium* met *alveus* (badkuip) en *labrum* (bekken), een middelwarm *tepidarium* (verwarmde centrale ruimte) en een koud *frigidarium* met *piscina* (dompelbad). In de eerste fase is vermoedelijk sprake van een *sudatorium* (zweetbad) in een vertrek dat later onverwarmd blijft en waarin een extra bassin is aangebracht. Vermoedelijk was het grote gebouw niet goed warm te stoken, want ook het *caldarium* is in tweede instantie danig verkleind. Dit bracht een verplaatsing van het *praefurnium* (stookruimte) met zich mee. Het meest interessante aspect van het bad is de watervoorziening. De dertien meter diepe put 314 kan in eerste instantie de enige bron van water zijn geweest (en later hebben gediend als reserve). Hoe het ook zij, het water werd in principe aangevoerd via een aquaduct (316). Hierbij moet men zich geen op een brug of viaduct gelijkende constructie voorstellen, zoals de beroemde Pont du Gard bij Nîmes. In Voerendaal ging het om een waterleiding in de vorm van een ingegraven goot (afb. 9). De wanden en dekstenen bestonden uit kalksteen, de bodem en buitenzijde van de wanden waren voorzien van een waterdichte laag van taaie

klei, zogenaamde Cerithiumklei. Al in de jaren 1980 was de gedachte dat het water voor het aquaduct werd afgetapt bij Craubeek. Hier stroomt grondwater uit de kalksteenpakketten ten zuiden van de Kunrade breuk en op deze plaats wordt ook tegenwoordig nog water gewonnen. Het mogelijke verloop van het aquaduct is nu globaal gereconstrueerd (afb. 1). Uitgaande van een verhang of ‘helling’ van een kwart procent stijging (twee en een halve meter per kilometer), zoals vastgesteld in een deel van de opgegraven leiding, heeft het aquaduct een lengte van 1800 meter gehad; bij 0,15 procent zou dit 1500 meter zijn geweest. De leiding kan makkelijk in de orde van grootte van vijf tot tien liter per seconde hebben geleverd, meer dan voldoende om het bad snel (bij) te vullen. Hoe het water gedistribueerd werd, is nog niet helemaal duidelijk. Er moet op zijn minst een soort kleine ‘watertoren’ van twee meter hoog op het eindpunt van het aquaduct hebben gestaan om het water op het niveau van de verwarmingsketel van het bad te krijgen. Het is de vraag of het hoofdgebouw wel van stromend water was voorzien, al ging er zeker water naar de vijver (met fontein?) 319 voor het hoofdgebouw, want hier zijn ijzeren koppelingen van een houten waterleiding gevonden.

Afb. 9 Links een opname van een deel van het aquaduct, met op de voorgrond de bodem van een zinkput; rechts de gereconstrueerde doorsnede van de zinkput en de waterleiding zelf. Foto ROB, tekening Henk Hiddink.

Schrijvend over de vijver, komen we in de beschrijving van de villa bij de tuin voor het hoofdgebouw. Van de beplanting zijn geen sporen gevonden, maar het ligt voor de hand dat er een siertuin lag binnen de muur die liep van de hoek van het hoofdgebouw naar die van het bad. Er is een kans dat sprake was van een tweede vijver aan de oostkant van het pad naar de ingang van het hoofdgebouw. De genoemde muur omsloot niet zomaar een tuin, maar markeerde als het ware het privédoein van de villa eigenaar, bestaande uit het hoofdgebouw en het bad (een soort ‘*pars urbana*’).²² Het *horreum* met de graanopbrengst, een kapitaal vertegenwoordigend en bij wijze van spreken een grote geldkist, lag eveneens binnen dit domein. Vanaf het hoofdgebouw en de tuin liep een pad in de richting van het poortgebouw (417). Halverwege lag een vierkante fundering (414), waarop waarschijnlijk een Jupiterzuil stond, een zuil met er bovenop een beeld van de Romeinse hoofdgod, vaak op een paard of een troon. Van het poortgebouw en de stenen muur langs de voorloper van de Steinweg konden helaas maar kleine delen worden opgegraven. Naast deze laatste muur was het complex afgegrensd door een combinatie van greppels en bomen, waarvan de plantgaten zijn teruggevonden; onregelmatig gevormde en relatief ondiepe kuilen (302-303 en 323-325 in afb. 6). Het oppervlak van het erf was nu ongeveer 3,7 hectare (14,5 *iugera*). Of de oude greppel 301 nog steeds als omheining functioneerde is onbekend, maar wel mogelijk omdat de paardenwed zich hier bevond. Aan de oostzijde was sprake van een vierkant terrein buiten het eigenlijke erf, omheind door een hek of schutting en waarschijnlijk dienend als weide. Achter het hoofdgebouw van de villa bevond zich wellicht ook een tuin met daarin drie gebouwen. De functie van de grootste, rechthoekige struc-

tuur (410) is onbekend, maar misschien is het een halfopen (zomer)vertrek geweest waarin men kon verpozen en dineren. De kleinere structuur 411 had twee ruimtes van verschillende omvang en lag binnen een door bomen omheind areaal. Het gebouwtje kan een grafmonument zijn geweest – al ontbreken concrete aanwijzingen voor bijzettingen – of een tempeltje. De laatste functie staat vast voor het vierkante gebouwtje 412. Rondom lagen veel aardewerkscherven, met kilo’s scherven van *terra nigra* potten van een in onze streken minder gangbare vorm (een kruising tussen een pot en een ‘flesvorm’). Op enkele scherven waren graffiti aangebracht (afb. 10), mogelijk op één na, helaas fragmentarisch overgeleverd. In twee gevallen is nog maar een enkele letter leesbaar: een X en een A, L of R. Drie andere zijn delen van namen of delen daarvan: Cu[...], misschien van Cupito, Sever[...], van bijvoorbeeld Severus of Severa, en tenslotte Secundio. Het voert te ver om alle alternatieve interpretatiemogelijkheden hier te bespreken, maar kort gesteld kunnen niet-burgers (inclusief slaven) hun complete naam hebben ingekrast, dan wel Romeinse burgers een deel ervan, hun familie- of bijnaam (*gentilicium* of *cognomen*). In het geval van de laatstgenoemde naam bijvoorbeeld, kan de familie- of geslachtsnaam Secundius dan wel de minder gebruikelijke, gelijkkluidende bijnaam zijn bedoeld. De naam kan ook staan voor een formule als ‘Door Secundius aan de godheid ... gegeven’. Een laatste graffito bestond uit fragmenten van twee namen. Mogelijk gaat het om de laatste letters van het *gentilicium* en de eerste van het *cognomen*; er kan dan zoiets hebben gestaan als: ‘(van) [Secu]ndii Iu[stus]’. Een alternatief is dat de naam werd vermeld van een (inheemse) godin, die eindigde op [...]*nd(a)e*, gevolgd door de naam van de schenker, bijvoorbeeld Iulius of Iustus.

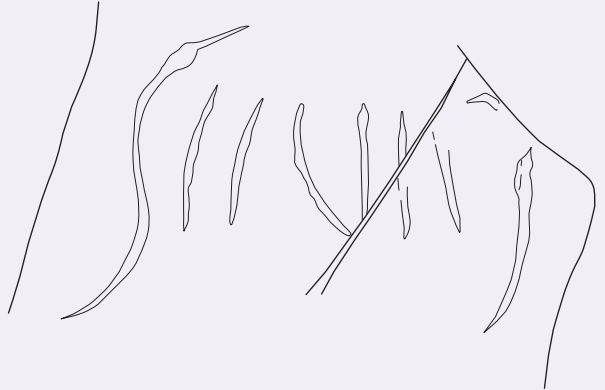
22 Het *pars urbana* is het residentiële deel van een villa; het *pars rustica* het (agrarisch) ‘bedrijfsgedeelte’. Hoewel in het Latijn, zijn beide termen archeologisch jargon. In de Romeinse tijd stond de villa (*sub*)*urbana* of een luxe buitenverblijf aan de ene kant van het spectrum, en de *villa rustica* ofwel een boerderij aan de andere kant.

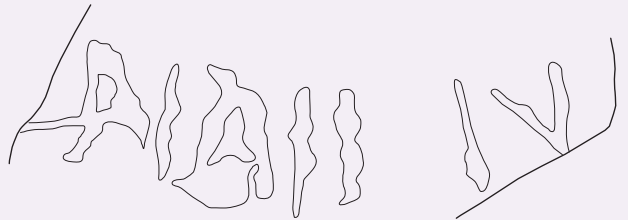
412-4/79-1

412-3/79-1-5

412-6/79-2-8

Afb. 10 De drie belangrijkste graffiti op terra nigra potten, rechts op ware grootte. Tekening Henk Hiddink, Fons Horbach.

8. De villa als uiting en bron van rijkdom

In de inleiding tot deze bijdrage is direct korte metten gemaakt met het idee dat de villa van Voerendaal-Ten Hove de grootste van Nederland was. Deze claim maakte deel uit van de publiciteit rond ons project en in die context misschien verdedigbaar, maar het is zaak hem nu snel weer te vergeten. Kijkend naar het hoofgebouw op zich, is de breedte van bijna veertig meter aan het begin van periode 3 ongeveer gelijk aan die van Kerkrade-Holzkuil, maar kleiner dan Hoogeloon-Kerkackers (50 meter) en vooral Mook-Plasmolen (85 meter).²³ De laatste villa heeft daarmee – voor zover bekend – het grootste hoofgebouw van Romeins Nederland. Wanneer echter over de moderne landsgrenzen wordt gekeken, blijkt al gauw dat alles relatief is. Bijvoorbeeld: de villa van Haccourt langs de Maas, op hemelsbreed 25 kilometer van Voerendaal, had een front van ruim 100 meter.²⁴ In een steekproef van een honderdtal villa's uit Nederland en aangrenzende delen van België en Duitsland, blijkt Voerendaal zowel wat betreft oppervlak als aantal vertrekken van het hoofgebouw te behoren tot 'het hogere segment van de middenmoot'.²⁵ Hetzelfde geldt wanneer het oppervlak van het erf in ogenschouw wordt genomen (vier en een halve tot vijf hectare). Dit is qua grootte vergelijkbaar met Hoogeloon en is slechts een weinig meer dan Kerkrade-Holzkuil (vier hectare). Bij kleine villa's kan men zich een erf van een of twee hectare voorstellen,

zoals bij tal van voorbeelden in het Rheinische Braunkohlerevier. Werkelijke grote complexen daarentegen, zoals die in het Luxemburger Gutland (Echternach, Bartringen) en in Wallonië (Anthée, Saint-Gérard), hadden erven in de orde van grootte van acht tot vijftien hectare (met daarop tien tot twintig bijgebouwen).²⁶

Al met al is de waarde van dit soort kwantitatieve vergelijkingen beperkt. Het zou veel interessanter zijn te weten hoe Voerendaal zich verhield tot de overige villa's en landelijke non-villa nederzettingen binnen de eigen (micro) regio, in een straal van bijvoorbeeld tien kilometer rondom de vindplaats. Helaas is de archeologische kennis wat dit betreft ontoereikend. Wel is buiten het kwantitatieve aspect meer te zeggen over het kwalitatieve.

Naar aanleiding van zijn opgravingen, constateerde Braat al dat bij de villa van Voerendaal '...van de aanvang af een streven naar symmetrie en monumentaliteit...' was nagestreefd.²⁷ Tegelijkertijd beoordeelde hij de hele uitwerking als matig, omdat volgens hem een landbouwbedrijf met kunstgrepen was opgetuigd tot '...in schijn een lustslot...' want '...het fraaie aspect was min of meer op een koopje verkregen.'²⁸ De *porticus* was niet meer dan '... een soort van theaterdecor [...] waar gebouwen en gebouwgroepen als het ware door gecamoufleerd worden.' Bovendien betekende het afgezonderd ommuren van de tuin voor hoofgebouw, *horreum* en bad 'dat de zo handig verkregen symmetrie hierdoor weer enigszins werd verbroken en het grandioze aspect een

23 Voor Mook, zie W.C. Braat, 'Nieuwe opgravingen van Romeinse villae', in: *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden Leiden* N.R. 15 (1934) 29, fig. 19.

24 G. de Boe, *Haccourt 2. Le corps de logis de la grande villa*, *Archaeologia Belgica* 174 (Brussel 1975) 41, fig. 17.

25 Het aantal vertrekken (inclusief bad, exclusief *porticus*) is 12 in de eerste fase en neemt toe van 24 tot 30 in de tweede villa.

26 Voor Echternach en Bartringen, zie J. Metzler, G. Thill en R. Weiller, 'Ein umwallter gallo-römischer Gutshof in 'Miecher' bei Goeblingen', *Hémecht* 25/3 (1973) 375-399 resp. J. Krier, 'Selbstschutz in schwieriger Zeit. Private Befestigungsanlagen des 3. Jahrhunderts in Bartringen-Burmicht und Goeblingen-Miecher', in: *Unter unseren Füßen – Archäologie in Luxemburg 1995 - 2010. Ausstellung im MNHA vom 20 Oktober 2011 bis zum 2 September 2012* (Luxembourg/Bertrange 2011) 115-118; beide tegelijk voorbeelden van (bij)gebouwen getransformeerd tot versterkingen (zie onder). Plattegronden van de genoemde en andere villa's in Wallonië in R. Brulet red., *Les Romains en Wallonie* (Bruxelles 2008).

27 Braat 'De grote Romeinse villa van Voerendaal' 63.

28 Idem 65.

beetje bedorven...'.²⁹ Braat wijst op enkele relevante aspecten, maar in zijn oordeel klinken zijn eigen waarden of die van zijn tijd door. De villa-eigenaar wordt onwaarachtigheid (schijn, theaterdecor) en een soort doorgeschoten Hollandse zuinigheid verweten (op een koopje, handig verkregen).

Men moet zich echter afvragen hoe een Romeinse tijdgenoot de villa kan hebben gezien. Komend door de tuinpoort zag hij of zij een nagenoeg perfect symmetrisch complex van gebouwen, waarbij toegangsweg en Jupiterzuil de blik naar het hoofdgebouw trokken. Hier was op het eerste gezicht sprake van een monumentaal front, met een breedte van 160 meter. Ongetwijfeld 'doorzag' de bezoeker dat de gebouwen erachter minder monumentaal waren dan het leek, maar mogelijk werd de gewekte illusie juist gewaardeerd. Dat de symmetrie in een later stadium verminderde, hoeft voor tijdgenoten eveneens geen probleem te zijn geweest. Het komt immers bij vele villa's voor doordat bijvoorbeeld een bad tegen het bestaande gebouw werd 'aangeplakt'.

Ook vanuit het perspectief van de hedendaagse archeologie mag het villacomplex hoger worden gewaardeerd dan Braat deed. Al had het erf alleen een stenen muur aan één zijde, het blijft een bijzonder element voor de regio, zeker in combinatie met een poortgebouw. Zelfs wanneer de schuren slechts gedeeltelijk in steen waren uitgevoerd – er kan sprake zijn geweest van 'vakwerk' op een kalkstenen basis – dan blijft het bijzonder dat dit voor meer dan één of twee ervan gold (vergelijk Kerkrade-Holzkuil). Het *horreum* had vanuit regionaal perspectief gezien een groot formaat; de mogelijke aanwezigheid van een tweede grote opslagschuur (405) is eveneens speciaal. De zuilen van de *porticus* mogen dan over een betrekkelijk

korte afstand zijn aangevoerd – uit de omgeving van Nivelstein, twaalf kilometer naar het oosten –, het waren er wel minstens veertig met een hoogte van rond drie meter (misschien voorzien van rijk bewerkte Korinthische of composiet kapitelen). Dat pas de tweede, grote villa van een bad werd voorzien én dat de meeste verwarmde vertrekken later werden aangebouwd, past in het algemene beeld. Deze elementen waren kostbaar en werden vaak pas na enkele generaties aangebracht; grofweg een derde deel van de villa's had zelfs helemaal geen bad.³⁰ Echt bijzonder is Voerendaal vanwege het aquaduct. Hoewel onze kennis over de watervoorziening van de meeste villa's in de wijdere regio beperkt is door de kleinschaligheid van opgravingen in het verleden, staat wel vast dat een stenen waterleiding van (meer dan) anderhalve kilometer uitzonderlijk is. De villa Ten Hove lag op een 'toplocatie', met zowel een waterbron als voorkomens van bouw materiaal (Kunrader kalksteen) in de nabijheid, om nog maar niet te spreken van een areaal vruchtbare en relatief vlakke landbouwgrond van waarschijnlijk tussen 100 en 250 hectare.

Door verschillende oorzaken maakt de verdere materiële cultuur van Ten Hove op het eerste gezicht misschien een wat povere indruk, maar dit is schijn. Er is bijvoorbeeld niet meer dan één onooglijk stukje marmer van enkele vierkante centimeters groot gevonden, maar dit is wel afkomstig uit het Mediterrane gebied en wijst op de toepassing van uiterst kostbare vloer- en/of wandtegels. Fragmenten van enkele kleinere waterbekkens zijn weliswaar van het minder dure graniet, maar dit moest toch van minstens 200-250 kilometer ver worden aangevoerd. Het beperkte aantal fragmenten van beschilderd pleisterwerk, samen goed voor grofweg een halve vierkante meter, steekt

29 Idem 65-66.

30 Het voert te ver om nader op de onderbouwing van deze beweringen in te gaan; zie daarvoor Hiddink, *The Roman villa at Voerendaal-Ten Hove*, paragraaf 15.5.

Afb. 11 Enkele van de meer bijzondere vondsten van Voerendaal. Bronzen kistbeslag, meubelbeslag in de vorm van een vrouwenkopje en gordelbeslag; een ijzeren schrijfstift met inlegwerk; glazen flesje. Foto's Diederick Habermehl.

pover af bij de spectaculaire vondsten van de villa Maasbracht-Steenakker met daarop onder meer menselijke figuren.³¹ Dat deze laatste bewaard zijn berust echter op een 'gelukkig toeval' of meer wetenschappelijk geformuleerd: een bijzonder formatieproces. Grofweg zeven vierkante meter beschilderd pleisterwerk was in de kelder van deze villa terecht gekomen en daardoor goed geconserveerd. Ze mogen dus eigenlijk niet vergeleken worden met de stukjes van Voerendaal, waarop desondanks indicaties voor figuratieve motieven te vinden

zijn. Nog weer andere specifieke omstandigheden bepalen dat de metaalvondsten, waaronder munten, van Ten Hove nogal bescheiden in aantal en kwaliteit overkomen. Waarschijnlijk speelt het een rol dat de eerste opgravingen plaatsvonden in het pre-metaaldetectortijdperk en dat veel materiaal vanaf de laat-Romeinse tijd is hergebruikt of weggenomen. Desondanks hebben de opgravingen een grote hoeveelheid vondsten hebben opgeleverd, waaronder veel voor archeologen interessant materiaal. De 'topstukken' hieronder vormen echter niet

31 L. Swinkels, 'The wall painting fragments', in: W.K. Vos, C.C. Bakels & T.A. Goossens (red.), *The Roman villa at Maasbracht. The archaeology and history of a Roman settlement on the banks of the river Meuse (Province of Limburg, the Netherlands)*, *Analecta Praehistorica Leidensia* 46 (Leiden 2017) 83-127.

meer dan een flauwe afspiegeling van de rijkdom waarmee de villa-eigenaar en zijn familie omgeven moeten zijn geweest (afb. 11).

Ervan uitgaand dat de villa van Voerendaal wel degelijk een monumentaal, erg kostbaar complex op een bijzonder gunstige locatie is geweest, dringt zich natuurlijk vooral de vraag op hoe dit alles is gefinancierd. Het antwoord lijkt voor de hand te liggen: uit de opbrengsten van de landbouw. Toch is dat wellicht niet het hele verhaal. Op zijn minst is het onmogelijk de ontwikkeling van de villa volledig te verklaren, ondanks het feit dat het hier om een grondig onderzocht voorbeeld gaat.

In de eerste plaats mag niet worden vergeeten dat sprake is van een bescheiden begin, met een nederzetting van één of meer kleine 'inheemse' boerderijen in houtbouw. Het is nauwelijks voorstelbaar dat men in het beginstadium al de hele strook löss tussen Hoensbeek en Retersbeek (200 à 250 hectare) in bezit had, laat staan dat deze van meet af aan werd geëxploiteerd. De omvang van het landbouwareaal kan in de periode van de eerste villa weliswaar zijn toegenomen, maar ook nu nog is geen van de houten schuren als *horreum* te identificeren en blijft het gissen naar de opbrengsten. Zelfs als deze laatste hoog waren en veel werd verdiend, is dit zeker niet de enige verklaring voor de bouw van de villa. Om (meer) landbouwgrond in bezit te krijgen en de producten op grote schaal te kunnen verkopen aan het leger of de bewoners van steden of *vici*, zal het Romeinse burgerschap onontbeerlijk zijn geweest.

Het is denkbaar dat het burgerschap bijvoorbeeld pas in de tweede of derde generatie werd verkregen door een lid van de 'villa-familie' na afloop van zijn dienstdienst in het leger. Alleen dankzij het burgerschap kreeg men eventueel toegang tot hogere sociale kringen en daarmee tot belangrijke handelsnetwerken.³²

Het investeren in een villa alleen was onvoldoende voor wie deel wilde uitmaken van de elite. Men moest ook een groot huis (*domus*) in de stad laten bouwen om daar of in de villa vrienden en kennissen bij tijd en wijle te trakteren op diners en jachtpartijen; waarvoor tegelijk een groot aantal bedienden, keukerpersoneel en dergelijke nodig was. Verder werd de elite geacht vrijgevig te zijn (*munificentia*) door bij te dragen aan gladiatorengevechten of de bouw van openbare gebouwen. Het eerste wordt mooi geïllustreerd door de muurschilderingen van de villa van Maasbracht, het tweede door de bekende inscriptie uit Heerlen waaruit blijkt dat een *decurio* (bestuurder) van Xanten de thermen heeft laten restaureren.³³ Hoewel beide voorbeelden in feite betrekking hebben op een latere periode, die van onze tweede villa (Voerendaal periode 3), zal het eerder niet anders zijn geweest, zij het op kleinere schaal. Naast 'algemene investeringen' in steden, *vici* en landelijke gemeenschappen, traden vertegenwoordigers van de elite op als *patronus* (patroon) van groepen en individuen. Hiervan getuigen de vier bronzen plaatjes uit de villa van Houthem-Ravensbosch.³⁴ Door bescherming, hulp en krediet te verlenen aan de bewoners

32 Voor een uitgebreidere discussie over en referenties met betrekking tot de socio-economische aspecten van villa's, zie Hiddink, *Opgravingen op Kampershoek Noord bij Weert*. 289ff; Hiddink, *The Roman villa at Voerendaal-Ten Hove*. paragraaf 15,6 en 7.

33 J.E. Bogaers, 'Marcus Sattionius lucundus', in: *Het land van Herle* 7/3 (1957) 49-52; H. Nesselhauf en H. Lieb, 'Dritter Nachtrag zu CIL XIII. Inschriften aus den germanischen Provinzen und dem Treverergebiet', *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 40 (1959) 120229, nr. 247. Een *decurio* was een lid van het honderdkoppige bestuur van een *civitas* ofwel 'stadstaat'; in onze streken hadden deze een omvang vergelijkbaar met die van één tot drie-vier moderne provincies.

34 T. Derks, 'Town-country dynamics in Roman Gaul. The epigraphy of the ruling elite', in N. Roymans & T. Derks (red.), *Villa landscapes in the Roman North. Economy, culture and lifestyles*, Amsterdam Archaeological Studies 17 (Amsterdam 2011) 107-137.

van *vici* en rurale nederzettingen,³⁵ kon een villa-bezitter zich wellicht verzekeren van extra arbeiders in de oogsttijd of optreden als ‘*middle-man*’ die een deel van de inkomsten van deze ambachtslieden en boeren afroemde.

Met bovenstaande grove schets willen we maar zeggen dat de opbrengsten van één, aanvankelijk bescheiden villa mogelijk onvoldoende waren om de eigenaar te laten participeren in eliteaire netwerken. Het verklaringsmodel van de geleidelijke opbouw van kapitaal via de landbouw rond Ten Hove zelf, als het ware een gesloten kringloop, wordt zeker twijfelachtig wanneer de vervanging van het eerste hoofdgebouw door het tweede samenhang met een verandering van eigenaar. In dat geval is de ingrijpende herstructurering en uitbreiding van het villa-complex sowieso door elders verworven kapitaal gefinancierd. Zelfs wanneer de oorspronkelijke familie steeds eigenaar bleef, zullen externe factoren een belangrijke factor voor de herbouw zijn geweest. Er moet bijvoorbeeld rekening worden gehouden met het feit dat het gebied rond Heerlen vanaf 98 na Christus of kort daarna deel ging uitmaken van het grondgebied van de Colonia Ulpia Traiana/Xanten.³⁶ Dat dit zo was, blijkt uit de eerdergenoemde genoemde bouwinscriptie van de

Heerlense thermen en de bronzen plaatjes gevonden bij de villa van Houthem-Ravensbosch. Voor 98 na Christus vormde de regio misschien deel van een andere *civitas* zoals die van de Colonia Claudia Ara Agrippinensium/Keulen of Atuatuca Tungrorum/Tongeren. Een alternatieve mogelijkheid is dat deze een betrekkelijk kleine autonome eenheid vormde, bij wijze van spreken een ‘feitelijke’ (dus niet ‘officiële’) *civitas* van de Baetasii.³⁷ Hoe het ook zij, wanneer de familie van de villa Ten Hove mee wilde in de vaart der volkeren, moest zij in elk geval vanaf de tweede eeuw na Christus deelnemen aan de elite-competitie op het niveau van een nieuwe bestuurlijke eenheid, die van de *colonia* (in de zin van stad en territorium) Xanten. De aspiratie om bijvoorbeeld zélf een *decurio* van Xanten te worden, kan de reden zijn geweest opnieuw in de villa te investeren door een complete herbouw.

Pas met het verschijnen van de tweede villa is voor ons een meer concreet beeld te krijgen van de omvang van de agrarische productie. De eerste fase van het *horreum* geeft een idee van de benodigde opslagcapaciteit ten tijde van de herstructurering van de villa, de tweede fase wijst erop dat deze blijkbaar te laag was ingeschat (toch een nieuwe eigenaar?). Ofschoon

-
- 35 Het platteland van het lössgebied werd ook later in de Romeinse tijd niet alleen geëxploiteerd door villa's, maar ook door – en in symbiose met – houtbouwnederzettingen. Voorbeelden zijn Kerkrade-Winckelen (J. Dijkstra, *Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO), vindplaats Kerkrade-Winckelen, verkaveling Maar-West*, Rapporten Archeologische Monumentenzorg 51 (Amersfoort 1997)), Heerlen-Trilandis (G. Tichelman, *Een non-villa nederzetting uit de Romeinse tijd op het lössplateau bij Heerlen, gemeente Heerlen. Archeologisch onderzoek, opgravingen op bedrijventerrein Trilandis*, RAAP-rapport 2732 (Weesp 2014)), Kesselt en Veldwezelt (A. Vanderhoeven, ‘Een bijgebouw van de Romeinse villa van Neerharen-Rekem herbekeken’ 192ff.). Misschien was een vindplaats iets ten noordwesten van onze villa een dergelijke nederzetting.
- 36 W. Eck, Die Gründung der Colonia Ulpia Traiana in ihrem politischen Kontext, in: M. Müller, H.-J. Schalles en N. Zielsing red., *Colonia Ulpia Traiana Xanten und sein Umland in römischer Zeit*, Xantener Berichte Sonderband, Geschichte der Stadt Xanten 1 (Mainz am Rhein 2008) 243-255; W. Eck, Traians Herrschaftsbeginn in Germania inferior und seine Städtepolitik in dieser Provinz, in I. Piso en R. Varga red., *Trajan und seine Städte*, Colloquium Cluj-Napoca, 29. September – 2. Oktober 2013 (Cluj/Napoca 2014) 101-109.
- 37 De suggestie van Heerlen als hoofdplaats van de Baetasii bij K. Jeneson. en W.K. Vos (red.), *Roman bathing in Coriovallum. The thermae of Heerlen revisited*, Nederlandse Archeologische Rapporten 65 (Amersfoort 2020) 197-198. De precieze locatie en omvang van hun woongebied is onbekend, maar moet worden gezocht tussen dat van de Cugerni (rond Xanten) en de Sunuci (rond Aken). Baetasii dienden in de keizerlijke lijfwacht (H. Bellen, *Die germanische Leibwache der römischen Kaiser des julisch-claudischen Hauses* (Mainz 1981) 36, 113, A21) en in Britannia gelegerde eenheden (C.B. Rüger, *Germania inferior. Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Principatszeit*, Bonner Jahrbücher Beiheft 30 (Köln/Graz 1968), 99). Daar komen zij tot in vroeg tweede-eeuwse bronnen voor, eenmaal zelfs als Traianenses Baetasii.

rekenmodellen erop wijzen dat uiteindelijk een surplus werd geproduceerd waarmee grofweg 500 of zelfs 750 personen konden worden gevoed,³⁸ zegt dit bij nadere beschouwing weinig over de winst. In de tweede eeuw na Christus bestonden er naar schatting wel tweehonderd tot drieduizend villa's in de lössgordel van België, Zuid-Limburg en het Rijnland. Dit zijn er zo veel dat in theorie veel meer werd geproduceerd dan nodig om de militaire en stedelijke bevolking te voeden. Indien deze schatting juist is, dan impliceert dit lage graanprijzen en dito winsten. Bovendien moet rekening worden gehouden met transportkosten en belastingen. Zelfs als deze laatste betrekkelijk laag waren, werd een deel van het graan – al dan niet omgezet in geld – feitelijk door het leger geconsumeerd zonder ervoor te betalen. Daarentegen zouden bijvoorbeeld misoogsten, verspilling door bederf en inefficiëntie, eventueel zelfs leveranties aan gemeenschappen op de zandgronden, de opbrengsten positief kunnen hebben beïnvloed. We weten gewoonweg niet wat de landbouw gemiddeld genomen opleverde en tegelijkertijd niet hoeveel een villa-eigenaar nodig had. Vooral nog moet genoeg worden genomen met de vaststelling, dat zelfs kleinere villa's konden worden gebouwd en onderhouden, en na verloop van tijd soms van een verwarmd vertrek of een bad werden voorzien. Een grote villa zoals Ten Hove zal zeker voldoende hebben opgebracht om het complex zelf in stand te houden en bij tijd en wijle te 'renoveren' of uit te breiden. Het laatste blijkt uit de toevoeging van een reeks nieuwe, deels verwarmde vetrekken aan de oostkant van het hoofdgebouw.

9. Het einde van de grote villa

Tijdens zijn opgravingen nam Braat op enkele plaatsen een brandlaag met veel houtskool waar, met name over het centrale vertrek van het hoofdgebouw en het *horreum*.³⁹ Bij de opgravingen in de jaren 1980 is deze laag niet meer waargenomen, blijkbaar omdat deze inmiddels in de bouwvoor was opgenomen. Wel is een grote hoeveelheid verbrand graan via grondmonsters verzameld bij het *horreum*. Het bevond zich in de gebioturbeerde ondergrond, in enkele grondsporen en in de opvulling van een sleuf van Braat. De laatste schreef de verwoesting toe aan '...plunderende Germanen van over de Rijn of opstandige inheemse elementen...' en dateerde deze in jaren dertig van de derde eeuw na Christus.⁴⁰ Dit laatste was gebaseerd op 'enkele late ceramiekvormen die over het einde der tweede eeuw heen wijzen en een [...] munt van Severus Alexander (222-235) ...'. Onze analyse kan deze *terminus post quem* voor wat betreft de vondsten nauwelijks preciseren maar wel beter onderbouwen. Naast bijvoorbeeld bakers in metaalglasswaar (vanaf 200 na Christus), zijn nu – slechts – vier fragmenten *terra sigillata* geïdentificeerd die zeker in de derde eeuw thuishoren, drie vervaardigd vóór circa 245 en een tussen circa 230 en 250 na Christus. Enkele fragmenten van Zuid-Spaanse olijfolieamforen, waaronder drie met stempels, komen uit de tijd rond 220 na Christus. Het zojuist genoemde verbrande graan bij het *horreum* is via de ¹⁴C-methode gedateerd. Een datering uit de jaren 1990 viel tussen 145 en 425 na Christus en twee die onlangs zijn gedaan, halen hier ruim een eeuw van af: tussen 245 en 400 na Christus.

38 L.I. Kooistra, *Borderland farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman period and Early Middle Ages between the Rhine and the Meuse* (Assen/Amersfoort 1996), 109ff.; M. Reddé, 'The impact of the German frontier on the economic development of the countryside of Roman Gaul', *Journal of Roman Archaeology* 31 (2018) 131-160 is een kritische beschouwing van berekeningen van opbrengsten en de capaciteit van *horrea*, alsmede van bestaande ideeën over de Romeinse (agrarische) economie.

39 Braat 'De grote Romeinse villa van Voerendaal' 54-55; 59

40 Idem 76.

Afb. 12 Een impressie van de laat-Romeinse toren met een hypothetische kleine villa te midden van de ruïnes van de grote villa en bijgebouwen. Afbeelding Mikko Kriek.

Het ligt voor de hand bij een brand die plaatsvond na het jaar 245 te denken aan de periode van 260 tot 275 na Christus. In dit tijdvak was sprake van het ‘Gallische keizerrijk’, gesticht na een machtsgreep door de hoge officier Postumus. Het was een periode met relatief grootschalige invallen van Germanen (tegelijk als ‘huurlingen’ ingezet), interne opstanden en strijd van Postumus en diens opvolgers met de officiële keizers in Rome. Gedurende deze tijd worden onder meer de villa’s in het Rijnland tijdelijk verlaten en komt de bewoning op de Zuid-Nederlandse zandgronden zelfs geheel tot een eind; hetgeen vooral blijkt uit dendrochronologische dateringen van waterputten.

Voor Voerendaal betekende de gedeeltelijke verwoesting van de villa, gesteld dat de gegeven

datering juist is, echter niet direct het einde van de bewoning. Op enig moment in de tweede helft van de derde eeuw na Christus is het fundament van een vertrek in de oostelijke helft van het hoofdgebouw verzwaard (afb. 6). Muren van aan de basis 100 tot 140 centimeter breed markeren een vierkante structuur van buitenwerks acht en een halve bij negen meter. Zowel Braat als Willems meenden dat dit een toren was, van het soort dat in de Duitse literatuur *Turmspeicher* (‘torenspieker’) wordt genoemd, een versterkte opslagplaats voor graan waar de bewoners zich konden verschansen bij gevaar. Dergelijke torens zijn onder meer gevonden bij of in de villa’s van Köln-Müngersdorf, Habay-la-Veille-Mageroy (Belgisch Luxemburg) en Goeblingen-Nospelt (Luxemburg).⁴¹ In het laatste geval waren toren

41 Zie resp. F. Fremersdorf, *Der römische Gutshof Köln-Müngersdorf*; R. Brulet red., *Les Romains en Wallonie 469-474*; J. Metzler, G. Thill en R. Weiller, ‘Ein umwallter gallo-römischer Gutshof in ‘Miécher’ bei Goeblingen’ 375-399.

Afb. 13 Aardewerk uit het laat-Romeinse vrouwengraf 321 en ijzeren voorwerpen uit het mannengraf 320. Foto's Diederick Habermehl.

en omliggende vertrekken voorzien van een gracht en palissade zodat als het ware een *burgus* (kasteeltje) ontstond. Mogelijk was in Voerendaal rondom de toren sprake van een aantal vertrekken – eventueel herbouwd na de brand – maar er bestond zeker geen gracht (afb. 12). De toren zal dus geen beleg kunnen hebben weerstaan; misschien wonnen de bewoners net genoeg tijd om met kleine groepen plunderaars te onderhandelen en hen af te kopen.

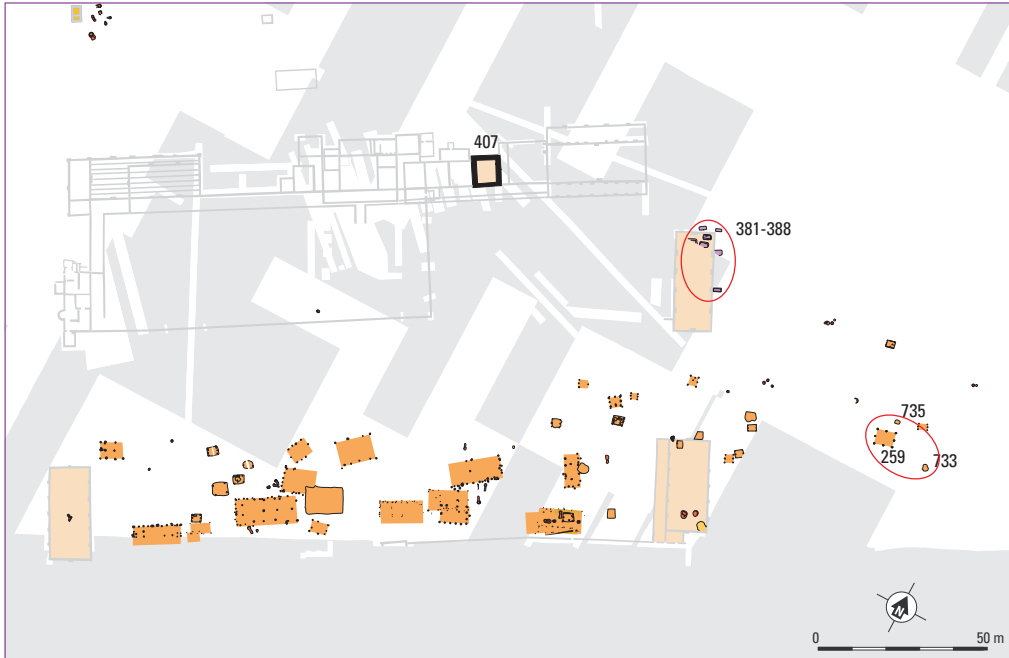
Behalve de toren horen twee begravingen tot de latere fase van de villa (320 en 321, afb. 6). Ze zijn op enkele tientallen meters van de ‘toren’ gevonden. Het gaat om een crematiegraf van een man van ongeveer 20-25 jaar oud en een inhumatiegraf, een graf voor onverbrande menselijke resten, waarin geen bot bewaard was gebleven.⁴² De grafgraven uit het eerste graf bestonden uit een kan van ruwwandig aardewerk, grote lanspunt, dolk, pijlpunt, grote bijl en elf tanden van twee harken (afb. 13). Bij de inhumatie was eveneens een ruwwandige kan geplaatst, met daarbij een kruikje van *terra sigillata*. Omdat ‘typisch mannelijke’ bijgiften in dit geval ontbreken, zou het hier om de bijzetting van de echtgenote of een vrouwelijke verwant van de jonge man kunnen gaan. Het is echter niet uit te sluiten dat er toch een man in het tweede graf is bijgezet, maar dan zonder geslachtsspecifieke voorwerpen. De ijzeren voorwerpen in het mannengraf 320 verwijzen naar de jacht (lans- en pijlpunt, misschien de bijl) en mogelijk naar de land- of tuinbouw (harken). Ze lijken te verwijzen naar de activiteiten en de traditionele elitaire levensstijl van een villa-eigenaar. Beide overledenen zijn ten laatste in ongeveer 325 na Christus bijgezet en andere, laat staan jongere graven zijn in de omgeving niet gevonden. Dit suggereert

dat de ‘*villa way of life*’ vroeg in de vierde eeuw na Christus tot een einde kwam.

10. Een nieuwe nederzetting vanaf de tweede helft van de laat-Romeinse tijd

Ook met de zojuist besproken begravingen eindigt het verhaal van Ten Hove nog niet. Integendeel, er volgt een bewoningsperiode van zo’n driehonderd jaar; periode 4 ofwel het tweede deel van de laat-Romeinse tijd en de Merovingische periode, van circa 375 tot 700/725 na Christus (afb. 14). Habets en Braat hadden al enkele vondsten verzameld die hiermee verband hielden, maar pas bij de opgravingen van de ROB werd duidelijk wat er aan de hand was. Nu werden namelijk niet alleen de hoger gelegen delen van de vindplaats onderzocht, maar ook de lager gelegen, door colluvium afgedekte zones langs de Steinweg in de richting van de Hoensbeek. De meest in het oog springende structuren waren negentien ronde en sleutelgatvormige ‘oventjes’ waarin iets was verhit. Voor de hand liggend is het omsmelten van achtergelaten bronzen voorwerpen of het verhitten van oud ijzerbeslag om nieuwe gereedschappen te kunnen smeden. Daarnaast viel een twintigtal zogenaamde ‘hutkommen’ of ‘kuilhutten’ op. Dit zijn bijgebouwtjes waarvan de vloer zich een stuk onder het maaiveld bevond, gebruikt als werkplaats (bijvoorbeeld met een weefgetouw) of om voedsel koel op te slaan. Tenslotte was sprake van de plattegronden van houten gebouwen. Net als bij die uit de vroeg-Romeinse tijd, waren de opgravers wat voorzichtig bij reconstructie ervan en op voorlopige kaarten met de onderzoeksresultaten is niet meer dan de omtrek van drie exemplaren aangegeven. De recente

42 De hier gegeven datering en interpretatie van beide graven zijn in essentie gelijk aan die van W.J.H. Willems, ‘An officer or a gentleman? A late-Roman weapon-grave from a villa at Voerendaal (NL)’, in: C. van Driel-Murray (red.), *Roman military equipment. The sources of evidence. Proceedings of the fifth Roman Military Equipment conference*, BAR International Series 476 (Oxford 1989) 143-156; W.J.H. Willems, ‘Down to earth. A note on bolt-heads and rake-prongs’, in: *Arma. Newsletter of the Roman military equipment conference* 2 (1990) 22-23. Alleen het geslacht en de leeftijd van de crematieresten zijn onlangs bepaald.

Afb. 14 Plattegrond van de laat-Romeinse en vroegmiddeleeuwse houtbouwnederzetting, met oudere steenbouw waarvan de muren gedeeltelijk nog overeind stonden (lichtgeel) en een erf en grafveld uit de zevende eeuw na Christus (rood omcirkeld).

analyse heeft maar liefst twintig plattegronden opgeleverd, waaronder veertien van huizen; spijtig genoeg zijn de meeste weer erg fragmentarisch.

Even voorzichtig als met het reconstrueren van de gebouwplattegronden, waren de opgravers met het dateren: het begin van periode 4 zou ergens tussen 200 en 400 na Christus moeten liggen. Terugkijkend is de voorzichtigheid begrijpelijk, want destijds waren soortgelijke nederzettingen in Zuid-Nederland en aangrenzende gebieden eigenlijk onbekend. Bovendien laat het vondstmateriaal strikt genomen bewoningscontinuïteit in genoemde periode toe. Onder de ruim honderd laat-Romeinse munten zijn er bijvoorbeeld een paar uit de tijd van Postumus en Constantijn de Grote. Echter, grofweg dertig zijn geslagen in het derde kwart van de vierde eeuw en vijftig in het laatste kwart. Wanneer buiten de productiedatum

wordt gekeken naar de vondstcontext van de munten, zoals het samen voorkomen in bepaalde kuilhutten, lijkt 65 tot 70 procent daar terecht gekomen vanaf 388 na Christus. De chronologische verdeling van de laat-Romeinse (met radstempeltjes) versierde *terra sigillata* vertoont een zelfde beeld. Enkele fragmenten behoren tot kommen uit de eerste helft van de vierde eeuw, maar de meerderheid komt van exemplaren uit de decennia rond 400 na Christus. Het overige aardewerk – waaronder veel ruwwandige potten en kommen uit Mayen – het glazen vaatwerk en een paar metaalvondsten passen uitstekend bij een stichting van de nederzetting tegen het einde van de vierde eeuw na Christus.

Wat betreft deze begindatering, de aard van de structuren en vondsten, blijkt Voerendaal achteraf gezien een van de eerste opgegraven voorbeelden van een zogenaamde 'Germaanse

nederzetting'. Tegelijkertijd werd die bij de villa van Neerharen-Rekem onderzocht en pas nadien zijn – ons beperkend tot Limburgse voorbeelden – die van Gennep-Maaskemp, Holtum en Neer ontdekt.⁴³ Het label 'Germaans' is aan dergelijke nederzettingen gegeven omdat ze werden en worden toegeschreven aan mensen afkomstig uit het gebied ten noorden en oosten van de Rijn. Deze interpretatie dient echter te worden genuanceerd. Typisch 'rechtsrijnse' woonstalhuizen en grotere bijgebouwen komen bijvoorbeeld niet in alle nederzettingen voor. Voerendaal is daarvan een illustratie, want de huizen hier zijn betrekkelijk kort en een driebeukige constructie is eigenlijk nergens duidelijk aanwezig. Slechts een handvol stukken aardewerk uit Voerendaal zijn handgevormd en hebben 'Germaanse' kenmerken (de drie duidelijkste bovendien uit één kuil). Voor wat betreft de materiële cultuur valt met name op dat de meest objecten passen in een Romeinse traditie. Radstempel-*sigillata* uit de Argonnen, ruwwandige aardewerk uit de Eifel en glas uit het Rijnland zijn zeker in Voerendaal in ruime mate aanwezig en hierbij valt het 'Germaanse' aardewerk in het niet. Er zijn zelfs fragmenten gevonden van een wijnamfoor uit het oosten van het Romeinse rijk, gemaakt en gevuld in de regio rond de (moderne) grens van Turkije en Syrië!

Wellicht kwamen de bewoners van de Voerendaalse en soortgelijke houtbouwnederzettingen voor een belangrijk deel oorspronkelijk wel uit 'rechtsrijnse' gebieden, maar hadden ze zich vermengd met 'Romeinen'. Toen onze nederzetting werd gesticht, waren Germanen al minstens twee generaties in Romeinse dienst en gelegerd aan de Rijn grens of bij steden zoals Keulen en Tongeren.⁴⁴ Daar zullen sommigen huwelijken met 'inheemsen' hebben gesloten. Pas geleidelijk vestigden veteranen en hun nakomelingen zich in het binnenland. Ook daar zal men in contact zijn geweest met 'autochtonen' en nederzettingen als Voerendaal hebben bewoond. In principe voorzag men in het eigen levensonderhoud, door de verbouw van graan – naast spelt ook emmertarwe, pluimgierst en rogge – en veehouderij. Het ligt minder voor de hand dat deze gemeenschappen op het platteland 'officiële' militaire taken vervulden, zoals het bewaken van de Via Belgica; daarvoor waren ze te klein. Dat sluit vanzelfsprekend niet uit dat zonen in legereenheden dienden en men in geval van nood milities vormde in het kader van zelfbescherming. Overigens vormden onze streken vanaf de vroege vijfde eeuw na Christus in de praktijk geen deel meer van het Romeinse rijk. Onder keizers als Jovinus en Valentinianus III werden weliswaar nog Germanen afgekocht of betaald als huurlingen,⁴⁵ maar de feitelijke macht ging over op regionale aanvoerders van legers en milities.

-
- 43 Zie G. de Boe, M. de Bie en L. van Impe, 'Neerharen-Rekem. Een complexe bewoningsgeschiedenis gerekend van de grintbaggers', 477-496; H.A. Heidinga en G.A.M. Offenberg, *Op zoek naar de vijfde eeuw. De Franken tussen Rijn en Maas* (Amsterdam 1992); A. Wagner en N.H. van der Ham, *Archeologisch onderzoek tracé N296 te Holtum-Noord (gemeente Sittard-Geleen. Inventariserend veldonderzoek met proefsleuven en oppevlaktekartering; opgravingen en archeologische begeleiding*, Archeomedia rapport A06-459-R (Capelle a/d IJssel 2010); G. Tichelman, *Germanen langs een restgeul in Holtum-Noord. Proefsleuven en opgraving in Holtum-Noord II, deelgebied Geko fase 2. Gemeente Sittard-Geleen*, RAAP-rapport 2417 (Weesp 2012); L. Meurkens, *Prehistorische en laat-Romeinse nederzettingssporen te Neer*. Resultaten van een opgraving in het plangebied Neer-Wijnaerden (gemeente Leudal), Archol-rapport 548 (Leiden 2021).
- 44 Xanten en Nijmegen zijn in de laat-Romeinse periode misschien eerder als 'stadjes' te beschouwen, van hetzelfde niveau als Maastricht, Heerlen en Jülich.
- 45 N. Roymans, 'Gold, Germanic foederati and the end of imperial power in the Late Roman North', in: N. Roymans, S. Heeren & W. De Clercq (red.), *Social dynamics in the Northwest frontiers of the Late Roman empire. Beyond decline or transformation*, Amsterdam Archaeological Studies 26 (Amsterdam 2017) 57-80.

Uit deze *reges* in de Romeinse betekenis van legeraanvoerders kwamen uiteindelijk de Frankisch-Merovingische *reges* in de zin van koningen voort.

Hierboven is geschreven dat de bevolking van Voerendaal-Ten Hove rond het begin van de Vroege Middeleeuwen een bescheiden omvang had. Te bepalen hoe groot deze precies was en misschien door de tijd heen veranderde, is onmogelijk. Een belangrijke reden is het feit dat de nederzetting niet compleet is opgegraven. Mogelijk de helft ervan bevindt zich onder de huidige Steinweg en de akker ten zuiden ervan, op de rand van het dal van de Hoensbeek. Uitgaande van in totaal vijftieng huizen, een afgeronde begindatering van 400, eind-datering van 700 na Christus en een gebruiksduur per huis van dertig jaar, bestond de nederzetting uit twee of drie gelijktijdige huizen.⁴⁶ Het waren er zelfs maar hooguit twee indien de nederzetting tussen 375 en 725 bewoond is geweest. Het toewijzen van specifieke huizen, hutkommen en oventjes aan bepaalde fasen is nauwelijks mogelijk. Voor wat betreft de huizen, hebben de paalkuilen doorgaans weinig vondsten opgeleverd en daarnaast is geen sprake van duidelijke huistypen die een aanknopingspunt voor de datering bieden. De eerstgenoemde oorzaak speelt eveneens ten aanzien van de oventjes. De hutkommen en grotere kuilen zijn een geval apart, want zelfs het soms aanzienlijke aantal vondsten biedt weinig betrouwbare dateringen. In de eerste plaats bestaat het aardewerk, glas en metaal in

hoge mate uit materiaal uit de voorgaande villa-periode 3. Dit lag immers overal op het terrein als afval en werd deels opnieuw gebruikt in de laat-Romeinse tijd. De interpretatie als oud 'zwerfvuil' geldt eveneens voor een deel van het verkoolde graan dat voor ¹⁴C-bepalingen is gebruikt. Enkele dateringen komen grofweg uit tussen 150 en 300 na Christus., terwijl vondsten uit dezelfde sporen onmiskenbaar uit de tijd rond 400 na Christus of later stammen. Een tweede probleem is dat vondsten uit hutkommen slechts een *terminus post quem* geven. Uit het feit dat in de praktijk vaak maar één of twee scherven bepalend zijn, volgt de kans dat een ander, jonger fragment uit de vulling nadien is verdwenen of niet is gevonden. Uiteindelijk is een deel van de hutkommen toch redelijk goed gedateerd, maar dan nog blijft onduidelijk bij welke huizen zij hoorden (deze kunnen op een aanzienlijke afstand hebben gelegen).

11. Merovingische bewoning en begravingen

Door de zojuist geschetste dateringsproblemen is niet vast te stellen of de houtbouwnederzetting ononderbroken bewoond is geweest. Dat lijkt voor de hand te liggen maar mag niet zonder meer worden aangenomen.⁴⁷ Dat continuïteit mogelijk is, wordt gesuggereerd door vondsten, zoals een fragment 'pseudo-*sigillata*' uit de tweede helft van de vijfde eeuw en aardewerk dat in het laatste deel van die eeuw kan zijn vervaardigd (het kan dus jonger zijn). Een

46 Zie Hiddink *Opgravingen op Kampershoek Noord bij Weert* 135 voor de onderbouwing van een gemiddelde levensduur van 30 jaar voor huizen, vooral bedoeld om de omvang van nederzettingen te kunnen vergelijken.

47 Verschillende andere rond 400 na Christus gestichte 'Germaanse' nederzettingen bestaan maar kort en hebben geen vroeg-middeleeuwse fase (tenminste: binnen het opgegraven areaal). Discontinuïteit wordt bijvoorbeeld ook gesuggereerd door de verschillende locaties van de vijfde-eeuwse en Merovingische graven bij de villa van Borgharen: Van der Graaf & Loonen 2014; R.A. Hulst en W. Dijkman, *Archeologie in de Maaswerken Project Grensmaas. Aanvullend Archeologische Onderzoek Borgharen-Pasestraat (Gemeente Maastricht)* (Maastricht 2008).

Afb. 15 Het vroegmiddeleeuwse graf 381 met een detail van de schedel met kralen, een knikwandpot en ijzeren riemtong en -gesp. Foto's graven ROB, voorwerpen Diederick Habermehl.

fragment van een knikwandpot met rozet-stempels – nota bene al gevonden door Braat – dateert zeker tussen 475 en 525 na Christus en wijst in combinatie met andere vondsten op het bestaan van bewoning vanaf die tijd.

Een gebouwtje en twee kuilen uit de zevende eeuw liggen betrekkelijk ver naar het oosten. Aangenomen dat de plattegrond ondanks de geringe omvang van 5,5 bij 4,5 meter wel degelijk een huis vertegenwoordigt – de sporen van de verder naar buiten gelegen wand kunnen zijn verdwenen – dan is sprake van een geïsoleerd liggende boerderij. Gebouwen met een vergelijkbare plattegrond en met dezelfde datering zijn in het opgegraven areaal niet aangetroffen, maar er kunnen verschillende in het omliggende landschap hebben gelegen. De Merovingische bewoning van Voerendaal zou daarmee kunnen lijken op bijvoorbeeld die bij Weert en Nederweert. Hier is een tiental grotendeels eenfasige erven opgegraven, elk bestaande uit een boerderij, een bijgebouwtje en waterput. Ze liggen verspreid door het landschap met een tussenafstand van rond de 200 meter, maar zijn niet allemaal gelijktijdig.⁴⁸ Een dergelijk bewoningspatroon doet denken aan dat van bijvoorbeeld de Vroege IJzertijd, vaak getypeerd als een systeem van ‘zwervende erven’.

De meest sprekende Merovingische overblijfselen in Voerendaal zijn acht inhumatiegraven. Eén is slechts bekend door materiaal dat Habets verzamelde: een kort ijzeren zwaard, een bronzen sierniet (schedebeslag?), een ijzeren mesje en dito ring (deel van de gordel?). Drie graven zijn door de ROB niet

onderzocht omdat ze gedeeltelijk buiten de geplande werkput en binnen het archeologische monument lagen. Het bot van de skeletten in de overige vier was uitermate slecht of niet geconserveerd, maar de positie van de doden in het graf kwam er wel uit naar voren. Het eerste graf bevatte een knikwandpotje, een simpele ijzeren gesp met riemtong van een gordel, alsmede de kralen van een ketting (afb. 15). Dit graf is dus van een vrouw. In het tweede graf lagen een bijl en een mesje, samen met drie vuurstenen en een ijzeren pin om vuur te maken (vuurslag). Het derde graf bevatte onder meer twee knikwandpotten, ijzeren gordelbeslag en een speerpunt. Waren in beide voorgaande graven dus mannen bijgezet, in het vierde met ijzeren gordelbeslag voorzien van bronzen siernieten kan zowel een man als vrouw hebben gelegen.

Op basis van de vondsten kunnen de graven tussen het laatste kwart van de zesde en het laatste kwart van de zevende eeuw na Christus worden gedateerd. Samen met de te verwachten bijzettingen in het aangrenzende niet opgegraven areaal, zal het totale aantal hooguit rond de vijftientig of dertig stuks hebben gelegen. Dat impliceert dat de begravingsgemeenschap maar uit één, hooguit twee kernfamilies zal hebben bestaan. Werkelijk kostbare bijgiften zoals bronzen vaatwerk, voorwerpen van edelmetaal, helmen of ango's (een specifiek type speer) ontbreken, maar de gevonden potten, gordelbeslagen en vooral wapens duiden toch op enige welstand. De bewoners van Ten Hove lijken boeren-krijgers geweest te zijn, een elite op lokaal niveau en wellicht deel van de lagere

48 M. Dijkstra, De ontwikkeling van het middeleeuwse cultuurlandschap bij Kampershoeck, in Roymans, N., A. Tol en H.A. Hiddink red., *Opgravingen in Kampershoeck en de Molenakker te Weert. Campagne 1996-1998*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 5 (Amsterdam 1998) 51-60.

echelons van de Merovingische ‘adel’.⁴⁹ Qua maatschappelijke positie is een vergelijking met de bewoners van de kleine versterking uit de Late IJzertijd niet vergezocht.

Eén interessant aspect van het grafveldje is nog buiten beschouwing gelaten, namelijk de ligging ervan binnen en direct rond bijgebouw 402 van de Romeinse villa. Het verschijnsel dat Merovingische grafvelden tussen of tegen de resten van Romeinse gebouwen werden aangelegd, is allerm minst zeldzaam (zoals in Borgharen), maar daarom nog niet minder intrigerend. Er zijn voorbeelden waarbij de vorm van een oud gebouw of een deel daarvan – zoals een badvertrek met een apsis – voor de bevolking in de Vroege Middeleeuwen aanleiding was om er een kapel van te maken.⁵⁰ Bekend is ook het verhaal over de edelman (later heilige) Senochus die een altaar oprichtte in een ruïne in de omgeving van Tours waarin hij meende een oratorium van Sint Maarten te herkennen.⁵¹ Een meer prozaïsche verklaring is dat Romeinse ruïnes of puinvelden ongeschikt waren om in de Middeleeuwen als akker te gebruiken. Dit is bijvoorbeeld geopperd voor Rosmeer-Diepestraat.⁵² Zelfs dit sluit echter

niet uit dat de vestiging van een Merovingische (begraving)gemeenschap bij Romeinse gebouwen tegelijk bedoeld kan zijn geweest om bijvoorbeeld claims op het territorium te versterken, door een hoge ouderdom van de eigen bewoning te suggereren.⁵³ Helaas kunnen we meestal slechts gissen naar de werkelijke motieven in specifieke gevallen. Ten aanzien van Voerendaal weten we zelfs niet of de Romeinse schuur nog grotendeels overeind stond, en bijvoorbeeld van een nieuw dak is voorzien in de Middeleeuwen, of dat de overblijfselen alleen als een eenvoudige markering van en/of als muur rond de begraafplaats dienden.

12. De vindplaats na de Merovingische tijd

Twee scherven en evenzovele ¹⁴C-dateringen zijn de enige aanwijzingen voor activiteiten in de Karolingische tijd. Het is denkbaar dat men het terrein afstruinde om bruikbaar bouw materiaal en metaal te verzamelen, maar niets wijst op bewoning binnen het opgegraven gebied. Vanzelfsprekend is het mogelijk dat er in de directe omgeving boerderijen stonden. Hetzelfde geldt voor de Volle Middeleeuwen,

-
- 49 Over de Merovingische en latere elite-netwerken in de regio, zie onder meer F. Theuws, ‘Maastricht as a centre of power in the Early Middle Ages’, in: M. de Jong & F. Theuws red., *Topographies of power in the Early Middle Ages*, The transformation of the Roman world 6 (Leiden 2001) 155-216; F. Theuws, ‘Cultus, bezit en macht in de Vroege Middeleeuwen’, in: P. Tummers, L. Berkvens, A.-J. Bijsterveld, A. Knotter, L. Wessels, F. Hermans & E. van Royen (red.), *Limburg. Een geschiedenis 1. Tot 1500*, (Maastricht 2015) 171-186. Helaas zijn er nauwelijks vroege bronnen met betrekking tot Zuid-Limburg buiten Maastricht en het Maasdal. De kerk van Voerendaal wordt bijvoorbeeld pas genoemd in 1049/1065 na Christus in verband met de stichting (L.E.M.A. van Hommerich, ‘De Carolingische afstamming van Udo van Toul, Heer van Heerlen-Voerendaal. Heerlen een Carolingisch koningsgoed?’ in: *Het land van Herle 2/6* (1952) 126-136; L.E.M.A. van Hommerich, ‘Het oude Voerendaal in het land van Herle’, in: *Het land van Herle 24/2-3* (1974) 54-78). Hoewel deze kerk de ‘moederkerk’ van Heerlen, Welten en Nieuwenhagen wordt genoemd, voert het wellicht te ver om daaruit te concluderen dat Voerendaal het centrum van een Karolingisch (en nog ouder?) territorium was. Dit staat alleen vast voor Meerssen en is waarschijnlijk voor Vaesrade, al gaan de bronnen in het laatste geval niet verder terug dan de elfde eeuw (R.A.W.J. Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel in Maastricht in de regio Maas-Rijn*, Publicaties van het regionaal historisch centrum Maastricht 1 (Amsterdam/Maastricht 2006) 63; 540-541).
- 50 Zie bijvoorbeeld J. Percival, *The Roman villa. An historical introduction* (London 1976) 183 ff. Overigens zijn kapellen of kerkjes over Merovingische graven in Romeinse villa’s vaker van later datum, zoals in Lürken (W. Piepers, *Ausgrabungen an der alten Burg Lürken*) of Morken-Harff (H. Hinz, *Die Ausgrabungen auf dem Kirchberg in Morken, Kreis Bergheim (Erf).* Von der Steinzeit bis ins Mittelalter, Rheinische Ausgrabungen 7 (Düsseldorf 1969).
- 51 Gregorius van Tours, *vita patrum* 15:1; zie J. Percival, *The Roman villa*:197; B. Effros, ‘Monuments and memory. Repossessing ancient remains in Early Medieval Gaul’, in: M. de Jong, F. Theuws (red.), *Topographies of power in the Early Middle Ages*, The transformation of the Roman world 6 (Leiden/Boston/Köln 2001) 93.
- 52 G. de Boe en L. van Impe, *Nederzetting uit de IJzertijd en Romeinse villa te Rosmeer*, Archaeologia Belgica 216 (Brussel 1979) 43.
- 53 Vergelijk Theuws, ‘Changing settlement patterns, burial grounds and the symbolic construction of ancestors and communities in the late Merovingian southern Netherlands’; Effros, ‘Monuments and memory’, 100.

want zowel in het uiterste westen als direct ten oosten van de opgraving zijn meerdere scherven uit deze periode gevonden. Verspreide losse aardewerkfragmenten op het terrein zelf zullen met mest op de akkers zijn gekomen. Een deel van de bij de opgraving onderzochte kuilen kan door boeren zijn gegraven om van Romeins puin af te komen. Ook gedurende de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, en zelfs vandaag de dag, is het terrein in gebruik als akker. De jongste opgegraven grondsporen zijn de greppels langs onverharde veldweggetjes en langs persbulten voor kuilvoer. Het is denkbaar dat een groot deel van de akkers al vroeg in bezit was van de bewoners van kasteel Haeren bij Voerendaal, dat in de dertiende eeuw voor het eerst wordt genoemd. Zeker vanaf de achttiende eeuw was er een relatie. Het kasteel en de pachthoeve Ten Hove zijn als het ware een reïncarnatie van de Romeinse villa, echter zonder dat het 'hoofdgebouw' en het '*pars rustica*' een ensemble van dicht bijeen liggende gebouwen vormen.

13. Tot besluit

De vindplaats Voerendaal-Ten Hove is bekend vanwege de Romeinse villa, maar inmiddels is duidelijk geworden dat deze maar een fractie vertegenwoordigt van een lange reeks nederzettingen, met kampjes van jagers-verzamelaars, een kleine versterking en gehuchten bewoond door boeren-krijgers.

Hoewel de recente analyse zonder twijfel een beter beeld van de bewoningsgeschiedenis heeft opgeleverd, is het voor de archeoloog teleurstellend dat veel perioden en fasen niet preciezer te dateren zijn. De bepalingen van bijvoorbeeld het einde van de Late-IJzertijdversterking en de Romeinse villa, alsmede het begin van de Romeinse bewoning en de laat-Romeinse houtbouwnederzetting berusten goed beschouwd op

weinig 'harde gegevens' met betrekking tot de opgraving zelf en steunen meer dan gewenst op het algemene beeld van een grote regio. Het is belangrijk dit – onvermijdelijke – aspect van cirkelredeneringen in het oog te houden.

Eveneens onbevredigend is het feit dat de functie van veel structuren niet of nauwelijks te bepalen is (nog los van eventuele meerdere functies per gebouw en veranderingen door de tijd heen). Dit geldt voor de stenen bijgebouwen van de grote villa, al zijn enkele functies gesuggereerd. Het is echter niet anders, want net als bij het merendeel van de villa's in Limburg en daarbuiten moeten we het als archeologen doen met de restanten van funderingen, zonder veel informatie over alles dat ooit bovengronds voorhanden was. Ook over het gebruik van de hutkommen en de meeste 'oventjes' is weinig concreets te zeggen ondanks het rijke vondstmateriaal. Een positief punt is dan weer dat een aantal ijzerovens is geïdentificeerd.

In ieder geval zijn door de publicatie en analyse van de structuren en vondsten van Voerendaal-Ten Hove nu alle relevante gegevens over meer dan eeuw van onderzoek eindelijk toegankelijk. Hopelijk biedt dit samen met de voorgestelde interpretaties en de discussie over hun problematische aspecten inspiratie voor toekomstig archeologisch onderzoek in Zuid-Limburg en ver daarbuiten. Met name voor de Late IJzertijd en Vroege Middeleeuwen is de archeologische kennis over het lössgebied oostelijk van het Maasdal te beperkt. Ten aanzien van de Romeinse villa's in het gebied is de uitdaging meer te weten te komen over de (micro) regionale context van specifieke voorbeelden zoals Voerendaal-Ten Hove.⁵⁴ Het zou nuttig zijn te weten welke andere villa's en non-villa nederzettingen er in de directe omgeving lagen en wat hun onderlinge relaties en die met naburige *vici* waren.

54 De kennis is voor wat betreft verschillende micro-regio's op de Zuid-Nederlandse zandgronden aanmerkelijk verder voortgeschreden, denk aan Weert-Nederweert, Someren en Oss.

Bibliografie

- Bellen, H., *Die germanische Leibwache der römischen Kaiser des julisch-claudischen Hauses* (Mainz 1981).
- Bogaers, J.E., 'Marcus Sattonius Iucundus', in: *Het land van Herle 7/3* (1957) 49-52.
- Braat, W.C., 'Nieuwe opgravingen van Romeinse villae', in: *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden Leiden* N.R. 15 (1934), 4-38.
- Braat, W.C., 'De grote Romeinse villa van Voerendaal', in: *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden Leiden* N.R. 34 (1953) 48-79.
- Brulet, R. red., *Les Romains en Wallonie* (Bruxelles 2008).
- De Boe, G., *Haccourt 2. Le corps de logis de la grande villa*, *Archaeologia Belgica* 174 (Brussel 1975).
- De Boe, G. en L. van Impe, *Nederzetting uit de IJzertijd en Romeinse villa te Rosmeer*, *Archaeologia Belgica* 216 (Brussel 1979).
- De Boe, G., M. de Bie en L. van Impe, 'Neerharen-Rekem. Een complexe bewoningsgeschiedenis gereed van de grintbaggers', in: G. Bauchensß, H.-H. von Prittwitz und Gaffron red., *Spurensicherung. Archäologische Denkmalpflege in der Euregio Maas-Rhein* (Mainz 1992) 477-496.
- Derks, T., 'Town-country dynamics in Roman Gaul. The epigraphy of the ruling elite', in N. Roymans en T. Derks red., *Villa landscapes in the Roman North. Economy, culture and lifestyles*, Amsterdam Archaeological Studies 17 (Amsterdam 2011) 107-137.
- Dijkstra, J., *Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO), vindplaats Kerkrade-Winckelen, verkaveling Maar-West*, Rapporten Archeologische Monumentenzorg 51 (Amersfoort 1997).
- Dijkstra, M., 'De ontwikkeling van het middeleeuwse cultuurlandschap bij Kampershoek', in Roymans, N., A. Tol en H.A. Hiddink red., *Opgravingen in Kampershoek en de Molenakker te Weert. Campagne 1996-1998*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 5 (Amsterdam 1998) 51-60.
- Eck, W., Die Gründung der Colonia Ulpia Traiana in ihrem politischen Kontext, in: M. Müller, H.-J. Schalles en N. Zieling red., *Colonia Ulpia Traiana Xanten und sein Umland in römischer Zeit*, Xantener Berichte Sonderband, Geschichte der Stadt Xanten 1 (Mainz am Rhein 2008) 243-255.
- Eck, W., Traians Herrschaftsbeginn in Germania inferior und seine Städtepolitik in dieser Provinz, in I. Piso en R. Varga red., *Trajan und seine Städte*, Colloquium Cluj-Napoca, 29. September – 2. Oktober 2013 (Cluj/Napoca 2014) 101-109.
- Effros, B., 'Monuments and memory. Repossessing ancient remains in Early Medieval Gaul', in: M. de Jong en F. Theuvs red., *Topographies of power in the Early Middle Ages*, The transformation of the Roman world 6 (Leiden/Boston/Köln 2001) 93-118.
- Fremersdorf, F., *Der römische Gutshof Köln-Müngersdorf*, Römisch-Germanische Forschungen 6 (Berlin/Leipzig 1933).
- Geilenbrügge, U. en J. Franzen, 'Ein neuer Haustyp im Rheinland aus der Zeit um Christi Geburt', in: *Archäologie im Rheinland 2015* (Darmstadt 2016) 98-100.

- Geraeds, J.J.G., *Archeologisch onderzoek plangebied Steinweg te Voerendaal. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven Steinweg, gemeente Voerendaal*, Grontmij Archeologische Rapporten 91 (Roermond 2005).
- Habermehl, D.S. en A. Neskens, *Villa Voerendaal. Van vondst tot verrassend verhaal* (Venlo s.a. [2022]).
- Hackeng, R.A.W.J., *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel in Maastricht in de regio Maas-Rijn*, Publicaties van het regionaal historisch centrum Maastricht 1 (Amsterdam/Maastricht 2006).
- Heidinga, H.A. en G.A.M. Offenbergh, *Op zoek naar de vijfde eeuw. De Franken tussen Rijn en Maas* (Amsterdam 1992).
- Heimberg, U., 'Römische Villen an Rhein und Maas', in: *Bonner Jahrbücher* 202/203 (2002/2003) 57-148.
- Hiddink, H.A., *Opgravingen op Kampershoek Noord bij Weert. Grafvelden en nederzettingen uit de IJzertijd, de Romeinse tijd en de Volle Middeleeuwen, alsmede een middeleeuws of jonger kuilencomplex*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 39 (Amsterdam 2010).
- Hiddink, H.A. red., *De Romeinse villa-nederzetting op de Kerkackers bij Hoogeloon (Noord-Brabant)*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten/VU-opgravingen in de Kempen 3 (Amsterdam 2014).
- Hiddink, H.A., 'Huisplattegronden uit de late prehistorie in Zuid-Nederland', in: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.H.C. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester en T. de Groot red., *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis* (Amersfoort 2014) 169-207.
- Hiddink, H.A., 'The villa settlement of Hoogeloon-Kerkackers', in: N. Roymans, T. Derks en H.A. Hiddink red., *The Roman villa of Hoogeloon and the archaeology of the periphery*, Amsterdam Archaeological Studies 22 (Amsterdam 2015) 87-124.
- Hiddink, H.A. red., *The Roman villa at Voerendaal-Ten Hove. Excavations of a Late Iron Age enclosure, a Roman villa complex, a Late Roman-Early Medieval settlement and burials*, Nederlandse Oudheden 20 (Amersfoort 2023).
- Hinz, H., *Die Ausgrabungen auf dem Kirchberg in Morken, Kreis Bergheim (Erft). Von der Steinzeit bis ins Mittelalter*, Rheinische Ausgrabungen 7 (Düsseldorf 1969).
- Hommerich, L.E.M.A. van, 'De Carolingische afstamming van Udo van Toul, Heer van Heerlen-Voerendaal. Heerlen een Carolingisch koningsgoed?' in: *Het land van Herle* 2/6 (1952) 126-136.
- Hommerich, L.E.M.A. van, 'Het oude Voerendaal in het land van Herle', in: *Het land van Herle* 24/2-3 (1974) 54-78.
- Hulst, R.A. en W. Dijkman, *Archeologie in de Maaswerken Project Grensmaas. Aanvullend Archeologische Onderzoek Borgharen-Pasestraat (Gemeente Maastricht)* (Maastricht 2008).
- Jamar, J.T.J., 'De eerste opgraving van de Romeinse villa te Voerendaal (1892-1893)', *Het Land van Herle* 36/4 (1986) 97-100.
- Jeneson, K. en W.K. Vos red., *Roman bathing in Coriovallum. The thermae of Heerlen revisited*, Nederlandse Archeologische Rapporten 65 (Amersfoort 2020).

- Kooistra, L.I., *Borderland farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman period and Early Middle Ages between the Rhine and the Meuse* (Assen/ Amersfoort 1996).
- Kooistra, L.I., 'Runderen, graan en Romeinse villa's. Een hechte drie-eenheid?' in: J. Bazelmans, E. Beukers, O. Brinkkemper, I.M.M. van der Jagt, E. Rensink, B.I. Smit en M. Walrecht red., *Tot op het bot onderzocht. Essays ter ere van archeozoöloog Roel Lauwerier*, Nederlandse Archeologische Rapporten 70 (Amersfoort 2020) 223-234.
- Krier, J., 'Selbstschutz in schwieriger Zeit. Private Befestigungsanlagen des 3. Jahrhunderts in Bartringen-Burmicht und Goeblingen-Miecher', in: *Unter unseren Füßen – Archäologie in Luxemburg 1995 - 2010. Ausstellung im MNHA vom 20 Oktober 2011 bis zum 2 September 2012* (Luxembourg/Bertrange 2011) 115-118.
- Metzler, J., G. Thill en R. Weiller, 'Ein umwallter gallo-römischer Gutshof in 'Miécher' bei Goeblingen', *Hémecht* 25/3 (1973) 375-399.
- Metzler, J., J. Zimmer en L. Bakker, *Ausgrabungen in Echternach* (Luxembourg 1981).
- Meurkens, L., *Prehistorische en laat-Romeinse nederzettingssporen te Neer. Resultaten van een opgraving in het plangebied Neer-Wijnaerden (gemeente Leudal)*, Archol-rapport 548 (Leiden 2021).
- Nesselhauf, H. en H. Lieb, 'Dritter Nachtrag zu CIL XIII. Inschriften aus den germanischen Provinzen und dem Treverergebiet', *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 40 (1959) 120229.
- Percival, J., *The Roman villa. An historical introduction* (London 1976).
- Peters, P., 'Romeinse villa te Bovenste Caumer, Heerlen', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (1930) 189-199.
- Piepers, W., *Ausgrabungen an der alten Burg Lürken*, Rheinische Ausgrabungen 21 (Köln 1981).
- Reddé, M., 'The impact of the German frontier on the economic development of the countryside of Roman Gaul', *Journal of Roman Archaeology* 31 (2018) 131-160.
- Roymans, N., *Tribal societies in Northern Gaul. An anthropological perspective*, Cingula 12 (Amsterdam 1990).
- Roymans, N., 'Gold, Germanic foederati and the end of imperial power in the Late Roman North', in: N. Roymans, S. Heeren en W. De Clercq red., *Social dynamics in the Northwest frontiers of the Late Roman empire. Beyond decline or transformation*, Amsterdam Archaeological Studies 26 (Amsterdam 2017) 57-80.
- Roymans, N. en H.A. Hiddink, 'Aan de vooravond van de Romeinse verovering. De latere IJzertijd', in: P. Tummers, L. Berkvens, A.-J. Bijsterveld, A. Knotter, L. Wessels, F. Hermans en E. van Royen red., *Limburg. Een geschiedenis 1. Tot 1500*, (Maastricht 2015) 69-80.
- Rüger, C.B., *Germania inferior. Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Principatszeit*, Bonner Jahrbücher Beiheft 30 (Köln/Graz 1968).
- Swinkels, L., 'The wall painting fragments', in: W.K. Vos, C.C. Bakels en T.A. Goossens red., *The Roman villa at Maasbracht. The archaeology and history of a Roman settlement on the banks of the river Meuse (Province of Limburg, the Netherlands)*, *Analecta Praehistorica Leidensia* 46 (Leiden 2017) 83-127.

- Theuws, F., 'Changing settlement patterns, burial grounds and the symbolic construction of ancestors and communities in the late Merovingian southern Netherlands', in: C. Fabech en J. Ringtved red., *Settlement and landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998* (Højbjerg 1999) 337-349.
- Theuws, F., 'Maastricht as a centre of power in the Early Middle Ages', in: M. de Jong & F. Theuws red., *Topographies of power in the Early Middle Ages, The transformation of the Roman world 6* (Leiden 2001) 155-216.
- Theuws, F., 'Cultus, bezit en macht in de Vroege Middeleeuwen', in: P. Tummers, L. Berkvens, A.-J. Bijsterveld, A. Knotter, L. Wessels, F. Hermans en E. van Royen red., *Limburg. Een geschiedenis 1. Tot 1500*, (Maastricht 2015) 171-186.
- Tichelman, G. red., *Het villacomplex Kerkrade-Holzkuil*, ADC-rapport 155 (Amersfoort 2005).
- Tichelman, G., *Germanen langs een restgeul in Holtum-Noord. Proefsleuven en opgraving in Holtum-Noord II, deelgebied Geko fase 2. Gemeente Sittard-Geleen*, RAAP-rapport 2417 (Weesp 2012).
- Tichelman, G., *Een non-villa nederzetting uit de Romeinse tijd op het lössplateau bij Heerlen, gemeente Heerlen. Archeologisch onderzoek, opgravingen op bedrijventerrein Trilandis*, RAAP-rapport 2732 (Weesp 2014).
- Vanderhoeven, A., 'Een bijgebouw van de Romeinse villa van Neerharen-Rekem herbekeken', in J. Maenen, R. Driessen en B. Indekeu red., *Tesi samanunga vvas edele unde scona. Liber Amicorum Theo Coun* (Hasselt 2005) 31-45.
- Vanderhoeven, A., 'Town-country relations from the perspective of Roman Tongeren', in: N. Roymans, T. Derks en H.A. Hiddink red., *The Roman villa of Hoogeloon and the archaeology of the periphery*, Amsterdam Archaeological Studies 22 (Amsterdam 2015) 189-206.
- Wagner, A. en N.H. van der Ham, *Archeologisch onderzoek tracé N296 te Holtum-Noord (gemeente Sittard-Geleen. Inventariserend veldonderzoek met proefsleuven en oppervlaktekartering; opgravingen en archeologische begeleiding*, Archeomedia rapport A06-459-R (Capelle a/d IJssel 2010).
- Willems, W.J.H., 'De Romeinse villa te Voerendaal. Opgraving 1985', in: *Archeologie in Limburg* 28 (1986) 143-150.
- Willems, W.J.H. en L.I. Kooistra, 'De Romeinse villa te Voerendaal. Opgraving 1986', in: *Archeologie in Limburg* 32 (1987) 29-38.
- Willems, W.J.H. en L.I. Kooistra, 'De Romeinse villa te Voerendaal. Opgraving 1987', in: *Archeologie in Limburg* 37 (1988) 137-147.
- Willems, W.J.H., 'An officer or a gentleman? A late-Roman weapon-grave from a villa at Voerendaal (NL)', in: C. van Driel-Murray (red.), *Roman military equipment. The sources of evidence. Proceedings of the fifth Roman Military Equipment conference*, BAR International Series 476 (Oxford 1989) 143-156.
- Willems, W.J.H., 'Down to earth. A note on bolt-heads and rake-prongs', in: *Arma. Newsletter of the Roman military equipment conference 2* (1990) 22-23.

ABSTRACT

The Roman Villa at Voerendaal and other traces of 6000 years of habitation

The remains of a Roman villa at Voerendaal-Ten Hove were investigated three times between 1892 and 1987. The villa is one of the rare completely excavated examples in the Netherlands. A recent full analysis and publication resulted in a modified view of the habitation history.

A deep V-shaped ditch surrounded a Late Iron Age enclosure of two acres. Three associated buildings belong to a hitherto unknown type. The defended site must have been inhabited by a local elite. Probably abandoned around 100 BC, it was no direct predecessor of the villa.

Around AD 25 there was at least one post-built farm, followed by a remarkable 'proto-villa' with a cellar and possibly a portico. During the Flavian period a small villa and wooden outbuildings were constructed; all were replaced after AD 125. A new modest villa got its monumental appearance from a 130 m long portico and symmetrical positioning of its stone outbuildings. A separately demarcated pars urbana consisted of the main building, a large horreum and baths (supplied with water by an aqueduct). One wonders if the yields from the villa were sufficient to cover all the expenses of its owner.

The complex was partly destroyed after AD 250, but a tower-granary and two graves reflect a continuing 'Roman' occupation until AD 325. Fifty years later a hamlet of post-built farms was founded. It can be characterized as a 'Germanic settlement', although the ethnic label as such is inadequate. During the Merovingian period, the local farmer-warriors were buried in the remains of a Roman outbuilding.

**De familie Van
Wachtendonck,
de 'Vaalser
Koperwerken'
(1664-1688) en de
Staten-Generaal**

Harry Weinberg

In 1664 werd met toestemming van de Staten-Generaal een onderneming voor de productie en bewerking van messing opgericht in het onbeduidende en nog vooral agrarische dorpje Vaals. Na enkele jaren introduceerden de Staten-Generaal specifieke nieuwe regelgeving om de concurrentiekracht van de vestigingsplaats Vaals te versterken. Daardoor kregen de oprichters, de familie Van Wachtendonck, een bijzondere positie, die mogelijk werd misbruikt voor financieel gewin. Naast een familie die van de Staten-Generaal bijzondere gunsten en grote vrijheid in de uitvoering kreeg, vormen hierna vooral de toepassing en de effecten van de geïntroduceerde regelgeving belangrijke thema's. Een beschrijving van de concrete bedrijfsactiviteiten in Vaals is niet mogelijk, omdat daarover geen gegevens bewaard zijn gebleven. Vragen over aard en omvang van de activiteiten zijn soms te beantwoorden, maar alleen langs indirecte weg. De 'Vaalsse koperwerken' zelf blijven dus een schim. Daaromheen gebeurde er echter van alles.

Dit artikel onderzoekt de achtergronden, de toepassing van de regelgeving, het verzet ertegen, en de belangen van alle betrokkenen.¹ De structuur van het verhaal is als volgt. Eerst worden messing, de productiewijze, de rol die Aken en omgeving daarin hadden, de familie Van Wachtendonck, en de politieke situatie kort geïntroduceerd. Daarna worden de specifieke besluiten van de Staten-Generaal in 1664 en 1667 behandeld rond de vestiging van een 'koperhof' in Vaals, evenals een in dit kader essentieel contract tussen de Staten-Generaal en de abt van Kornelimünster. De geschiktheid van Vaals als vestigingslocatie wordt beoor-

deeld. Vervolgens wordt een beeld geschetst van de uitvoering van de besluiten en de overeenkomst, de effecten van de regelgeving, en het mogelijke misbruik daarvan. De realiteit van economische factoren zal in deze casus sterker blijken dan pogingen van overheidswege om economische ontwikkelingen te sturen met regelgeving. Voor de geïnteresseerde lezer is in een bijlage een beschouwing opgenomen over het productieproces van messing en de verhouding tussen de gebruikte grondstoffen.

1. De productie van messing en de regio Aken

Messing is een legering van koper en zink, die in diverse opzichten aantrekkelijker is dan koper. Het is eenvoudiger te smelten en te gieten, geschikt voor dun plaatwerk, goed te vormen, en het oogt mooier door zijn goudachtige kleur. Vroeger meende men dat het koper op wonderbaarlijke wijze 'groeide' in de oven en verder alleen van kleur veranderde. Men bleef de legering koper of geelkoper noemen. Vandaar dat de producenten van messing in Aken en omgeving *Kupfermeister* werden genoemd, en de productieplaatsen *Kupferhof* en *Kupfermühle*. De hier te behandelen vestiging in Vaals werd 'koperhof' en ook 'koperwerken' genoemd.

De messingnijverheid had in Aken in de zestiende eeuw een grote bloei beleefd.² Maar steeds meer activiteit op dit gebied verplaatste zich naar de omgeving van de stad. Met name Stolberg, ten oosten van Aken, werd een belangrijk alternatief als vestigingsplaats, en het zou Aken zelfs gaan overvleugelen.

1 Von Asten geeft een beknopte behandeling, Herbert von Asten, 'Die religiöse Spaltung in der Reichsstadt Aachen und ihr Einfluss auf die industrielle Entwicklung in der Umgebung', in: ZAGV 66 (1956) 161-165.

2 Belangrijke oudere publicaties over de geschiedenis van de messingnijverheid in en rond Aken zijn die van Peltzer en van Schleicher. Rud. Arthur Peltzer, 'Geschichte der Messingindustrie und der künstlerischen Arbeiten in Messing (Dinanderies) in Aachen und der Ländern zwischen Maas und Rhein von der Römerzeit bis zur Gegenwart', in: ZAGV 30 (1908) 235-463; Karl Schleicher, *Geschichte der Stolberger Messingindustrie* (Stolberg 1956).

Techniek oud en nieuw: links het handwerk van de koperslager, rechts de door waterkracht aangedreven hamers.
 Uit: C. Weigel, *Abbildung der gemein-nützlichen Haupt-Stände* (Nürnberg 1698). (Publiek domein)

Tegenwoordig worden economische factoren als de belangrijkste redenen daarvoor gezien.³ In de zeventiende eeuw vormden Aken en omgeving nog steeds een van de voornaamste Europese centra van messingproductie en -nijverheid, maar de Europese concurrentie nam sterk toe. Zo verdween de productie van draad en van messing platen (voor zover niet bestemd voor de eigen productie van ketels) grotendeels uit Aken door Zweedse concurrentie.⁴ Aken specialiseerde zich en richtte zich op de productie van ketels. Belangrijke afnemers van producten uit Aken en omgeving waren, behalve delen van het Heilige Roomse Rijk, onder andere de Nederlanden, Engeland, Frankrijk, Spanje en Portugal.

'Koperhof' en 'kopermolen' zijn vage termen wat de concrete activiteiten betreft die daar plaatsvonden. Ondernemingen verschilden sterk in grootte en slechts een beperkt aantal ondernemers kon het hele productieproces van grondstoffen tot eindproduct in hun bedrijven integreren. Watermolens hadden allerlei functies in het productieproces: de *Pochmühle* en *Galmeimühle* voor het fijnstampen en fijnmalen van galmei, de *Hammermühle* voor het vervaardigen van dun plaatmateriaal, de *Tiefhammer* voor het vormen van ketels en schotels. Het is daarom onwaarschijnlijk dat een als 'kopermolen' aangeduide locatie altijd zowel ovens, molens met verschillende functies, als werkplaatsen omvatte en dat zowel

3 Zie voor recente analyses artikelen van Thomes en Quadflieg, en van Peters. Paul Thomes en Peter Quadflieg, 'Agenten des Wandels, Messingunternehmer zwischen Maas und Rhein vom 15. bis zum 18. Jahrhundert', in: Angelika Westermann red., *Montanregion als Sozialregion: zur gesellschaftlichen Dimension von "Region" in der Montanwirtschaft* (Husum 2012) 37-58; Robert Peters, 'Wenn Historiographie auf Wirklichkeit trifft, Reformation und Wirtschaft am Beispiel der Messingindustrie', in: Frank Pohle, e.a. red., *Das Ringen um den rechten Glauben: Reformation und Konfessionalisierung zwischen Maas und Rhein* Beiträge zur Tagung Aachen, 21./22. April 2017 (Aken 2018) 86-103

4 'Omtrent Aecken is overgebleven den cooperkeetelhandel ende beckens', volgens een stuk uit 1671, Nationaal Archief, Staten-Generaal (hierna: NA, S-G), inv.nr. 12569.205. Wat Stolberg en Eijdsden betreft, blijft draad wel af en toe genoemd worden als één van de producten.

Bij Kelmis of La Calamine werd galmei gewonnen. Een kaart van de Antwerpenaar Egied Martens uit 1603 laat bij 'Calmine' een 'fort' zien, een schans die de mijn beschermde. Latere kaartmakers bleven dit overnemen, zoals hier de kaart van Thirion uit 1739, die een gigantisch verdedigingswerk tekent, terwijl het 'fort' waarschijnlijk al lang niet meer bestond.

messing (de legering), halffabricaten (platen en draad) als eindproducten (zoals ketels) werden gemaakt.⁵ In 1595 wordt in 'Vaals' (of daarmee het dorp zelf wordt bedoeld is niet duidelijk, maar onwaarschijnlijk) al een molen vermeld die een rol speelde in de messingnijverheid.⁶ Omdat waterkracht in Aken schaars was, gingen ondernemers daarnaar op zoek in de omgeving.⁷ In 1614 wordt een kopermolen in Mamelis vermeld, en ook elders in het waterrijke gebied ten westen van Vaals, bij Vaalsbroek, Weijer en Lemiers, waren in de zeventiende eeuw molens als 'kopermolen' in gebruik. Dat hoeft niet te betekenen dat in Vaals toen al

sprake was van productie van messing als metaal, dus van ovens. Mogelijk werd er alleen messing bewerkt.

Het voor de productie van de legering benodigde zink was in Europa lange tijd bijna uitsluitend beschikbaar in de vorm van galmei (ook kalmijn of calmine genoemd), de naam die werd gebruikt voor verschillende ertsen die zinkverbindingen bevatten.⁸ Galmei werd in de omgeving van Aken op diverse plaatsen gevonden, maar het beste galmei (met de minste vervuilingen en het hoogste zinkgehalte) kwam uit een mijn (dagbouw) net over de grens in het hertogdom Limburg, de Altenberg bij Kelmis.

5 Hollunder beschrijft de messingnijverheid in Stolberg in 1816. Op 33 bedrijven met in totaal 196 ovens waren er acht molens voor het fijnstampen (1 op 25) en zestien voor het malen van galmei (1 op 12). Christian Fürchtegott Hollunder, *Tagebuch einer metallurgisch-technologischen Reise durch Mähren, Böhmen, einen Theil von Deutschland und der Niederlande* (Neurenberg 1824), 318.

6 Jordan Peltzer verklaarde in 1595 dat hem 'durch die Spanier auf seiner Mühle zu Vaals' een hoeveelheid messing afhandig was gemaakt. Hermann Friedrich Macco, *Geschichte und Genealogie der Familien Peltzer Beiträge zur Genealogie rheinischer Adels- und Patrizierfamilien* Band III (Aken 1901), 273.

7 Peters, 'Wenn Historiographie auf Wirklichkeit trifft', 96, 98.

8 In de omgeving van Aken was dat met name zinkspaat (zinkcarbonaat), met de chemische formule $ZnCO_3$.

Koper, galmei en houtskool werden gemengd en verhit in relatief kleine smeltkroezen. In de oudere literatuur is er maar beperkte aandacht voor een methode die bij de productie op diverse plaatsen en in elk geval ook in Stolberg (voor een deel van de productie), werd toegepast: dubbele smelting. Er werd eerst messing geproduceerd met een zinkgehalte van bijvoorbeeld 27 procent, dat vervolgens nog een tweede maal in de ovens werd gesmolten met (opnieuw) galmei en andere toevoegingen. Dat gaf geen grote gewichtstoename meer van het messing, maar wel een nog enkele procentpunten hoger zinkgehalte en een algemene kwaliteitsverbetering. Het verbruik van galmei van goede kwaliteit in een enkelvoudig smeltproces varieerde in de praktijk van 1 tot 1,7 maal de hoeveelheid koper, en kon bij het tweevoudig smeltproces oplopen tot bijna tweemaal.⁹ Zie voor een uitgebreidere beschrijving bijlage 2.

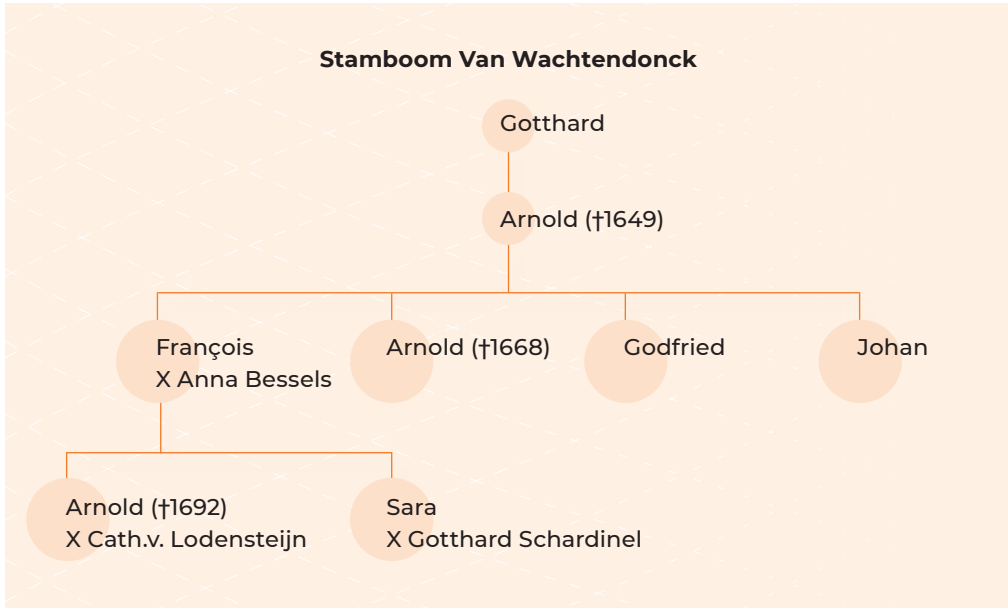
2. De familie Van Wachtendonck

De familie Van Wachtendonck speelt in dit verhaal een hoofdrol.¹⁰ Hoewel ook een adellijke familie van die naam bestaat en de hier behandelde Van Wachtendoncks hetzelfde wapen voerden (een rode Franse lelie in een veld van goud), is geen genealogische verbinding bekend tussen de burgerlijke (gereformeerde) familie enerzijds, en de adellijke (in hoofdzaak katholieke) familie anderzijds. Aan het eind van de zestiende eeuw komt een Van Wachtendonck in beeld die actief was in de messingnijverheid:

Gotthard van Wachtendonck ('Godhardus von Wachtentunk'). Gotthard van Wachtendonck kreeg in 1579 toestemming om een onderneming in Kornelimünster te vestigen, ten oosten van Aken en dicht bij Stolberg.¹¹ Rond de eeuwwisseling was deze uitgegroeid tot een grote koperhof, 'der Hauw' of 'Haumühle' genaamd.¹² Deze omvatte niet minder dan drie molens, waaronder een galmeimolen. Verder een 'Draethaus', zodat er blijkbaar onder andere messingdraad werd geproduceerd. Een zoon, Gotthard junior (†1638), werd koopman in Amsterdam. Een andere zoon, Arnold (†1649), exploiteerde het door hem geërfde deel van de koperhof. Hij had tenminste acht kinderen, waaronder François en Arnold junior. Met name François (geboren in 1618 in Aken) zal hierna met betrekking tot Vaals een grote rol spelen. François trouwde in 1646 in Amsterdam met Anna Bessels. Het paar zou volgens historicus Hermann-Friedrich Macco eerst nog in Aken hebben gewoond, maar in de jaren 1652-1662 werden in Amsterdam diverse kinderen gedoopt.¹³ Daarna woonden zij weer in Aken. François was een vooraanstaand lid van de gereformeerde gemeenschap die in Vaals ter kerke ging. Zijn broer Arnold junior vervulde in dienst van de Staten-Generaal een functie in de Landen van Overmaas (zie hierna), maar vertrok naar Azië in dienst van de VOC, was plaatsvervangend directeur van Bengalen (1665-68) en stierf daar in 1668.¹⁴ Banden met de Republiek der Verenigde Nederlanden waren dus duidelijk aanwezig.

-
- 9 De vaker te vinden, op Peltzer gebaseerde, bewering dat de verhouding koper-galmei standaard 1:2 zou zijn geweest, is gebaseerd op onjuiste veronderstellingen wat het zinkgehalte van galmei betreft. Zie bijlage 2.
- 10 Macco geeft een beknopte (niet foutloze) genealogie. Macco, *Geschichte und Genealogie der Familien Peltzer*, 191-192.
- 11 Schleicher, *Geschichte der Stolberger Messingindustrie*, 15.
- 12 In 1626 verdeelden de kinderen en kleinkinderen de erfenis van hun (groot)ouders. Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Abteilung Rheinland, Reichskammergericht (hierna: LNRW, RKG), inv.nr. 5883 f. 21-25.
- 13 Macco, 'Protestantische Aachener Emigranten', 5; Stadsarchief Amsterdam, DTB Dopen (online). De dopen vonden plaats in de Nieuwezijds Kapel aan het Rokin.
- 14 Hij werd begraven in Chin-Surah, een VOC-handelspost aan de Ganges. Zijn grafbord uit de kerk aldaar bevindt zich nu in het Rijksmuseum.

Deze Van Wachtendoncks behoorden niet tot de protestanten die uit Aken werden verdreven, of die aan de beperkingen van het gildewezen in Aken wilden ontkomen; redenen die vaak worden genoemd als verklaring voor het verplaatsen van activiteit vanuit Aken.¹⁵ Zij hadden een huis in Aken, ook nog ten tijde van de 'Vaalsse Koperwerken', en hun messingproductie vond toen al meer dan driekwart eeuw buiten Aken in Kornelimünster plaats, waar protestantse ondernemers welkom waren. Hierboven is een vereenvoudigde stamboom weergegeven, met alleen de voor dit verhaal relevante personen.

◀ **Wapenbord van Arnold van Wachtendonck, overleden in 1668. De Franse lelie lijkt hier dubbel (gespiegeld) weergegeven. Rijksmuseum inv.nr. NG-106 (Publiek domein).**

De familie Van Wachtendonck stond in de tweede helft van de zeventiende eeuw als het ware met één been in de Verenigde Provinciën, met het andere in Aken. Naast hun commerciële activiteiten, vervulden leden van de familie ook diverse ambtelijke functies in Staatse dienst. François was vanaf 1663 'Agent' van de Staten-Generaal in Aken, te vergelijken met een consul. Het was weliswaar een onbezoldigde functie, maar hij vormde zo een invloedrijke verbindingsschakel tussen Den Haag en de stad Aken. De functie bleef decennialang in de familie. Zijn broer Arnold was, vóór zijn vertrek naar Azië, Luitenant-Drossaard van het Staatse deel van het Land van 's-Hertogenrade, een functie die overging op zijn broer Godfried, die in 1671 in dezelfde functie wordt genoemd. Hun broer Johan wordt in 1672 en 1676 als commissaris van de Staten-Generaal in Londen betiteld.¹⁶

15 Peltzer meende dat economische redenen een kleinere rol speelden dan de 'politisch-religiöse Verhältnisse'. Von Asten heeft een monocausale verklaring al afgewezen. Peltzer 'Geschichte der Messingindustrie und der künstlerischen Arbeiten in Messing (Dinanderies) in Aachen' 376-388; Von Asten, 'Die religiöse Spaltung in der Reichsstadt Aachen', 100-101.

16 Bewaard gebleven is zijn (her)benoeming d.d. 3 maart 1676 tot commissaris van de Staten-Generaal in Londen. NA, S-G, inv.nr. 12276 f. 275.

3. De politieke situatie

Aken was in de tweede helft van de zestiende eeuw een toevluchtsoord geweest voor protestanten, waaronder ook veel ondernemers en kooplieden. Maar wat wij bij de Van Wachtendoncks zien, was onderdeel van een algemenere trend in de zeventiende eeuw, toen economische groei en godsdienstige vrijheid in de Noordelijke Nederlanden aantrekkingskracht gingen uitoefenen, zodat protestanten uit Aken zich in Amsterdam en andere Hollandse steden gingen vestigen. Dat resulteerde ook in messingproductie naar Akens model in de Noordelijke Nederlanden, bijvoorbeeld in Dordrecht en Amsterdam, door protestantse emigranten uit Aken en Luik.¹⁷

De Staten-Generaal wilden de protestanten in Aken ondersteunen, zeker de gereformeerden. Maar de stad had vanaf 1614, na lange jaren van conflicten tussen katholieken en protestanten, weer een volledig katholiek bestuur, dat afwijzend stond tegenover Staatse bemoeienis. Het weigerde concessies te doen ten aanzien van geloofsuitoefening voor protestanten binnen de stad, participatie in het bestuur of toelating tot de gilden. Hier stuitte de Staatse toenaderingspogingen op een muur. Zelfs toen de Staten-Generaal na de grote stadsbrand in 1656 hulp aanboden, natuurlijk wel gekoppeld aan voorwaarden, werd dit resoluut van de hand gewezen.¹⁸ Bij

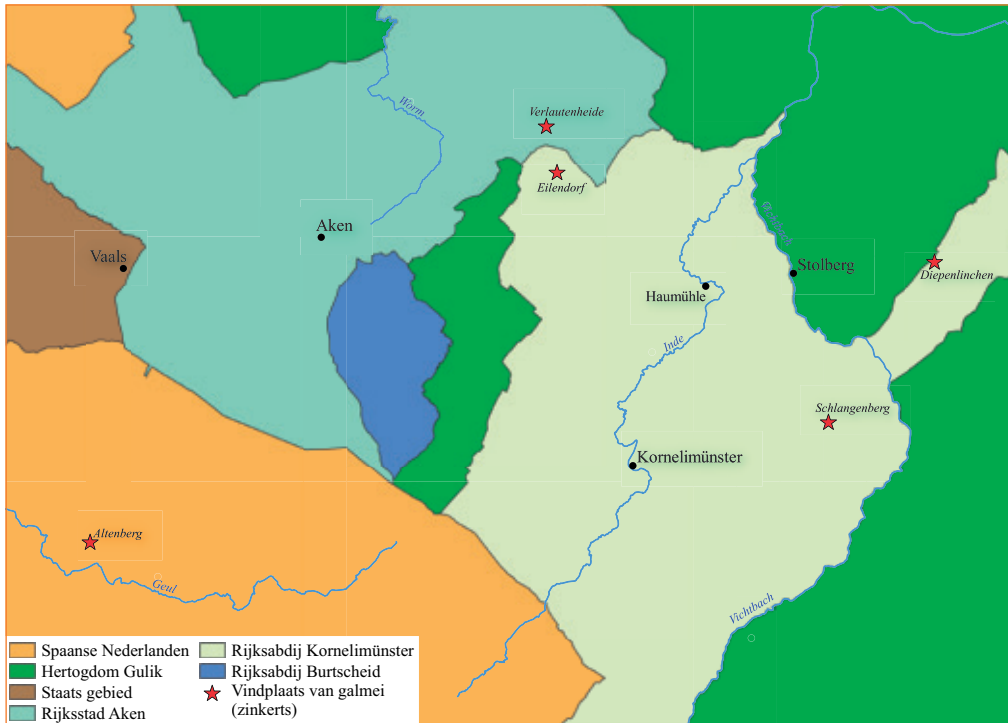
de onderhandelingen die leidden tot het Partageverdrag van 1661 wilden de Staten-Generaal Vaals graag behouden, om aan de protestanten van Aken een veilige haven te bieden waar zij hun geloof konden uitoefenen.

Stolberg, de plaats waar de messingnijverheid in de tweede helft van de zeventiende eeuw al veel belangrijker was dan die in Aken, behoorde tot het territorium van de hertog van Gulik. Deze katholieke landsheer bood protestantse ondernemers alle ruimte. Maar de relatie van de hertog met de Staten-Generaal was slecht.¹⁹ Dit betekende dat zowel de katholieke kopermeesters van Aken als de protestantse kopermeesters van Stolberg in zekere zin op achterstand stonden wat de houding van de Staten-Generaal betrof ten opzichte van hun overheden. Het heeft mogelijk invloed gehad op de beslissingen van de Staten-Generaal die hierna aan de orde komen, en op de manier waarop klachten werden behandeld.

4. Besluiten van de Staten-Generaal en een overeenkomst over 'Munsterse' galmei

In 1663 vond in Aken een conferentie plaats tussen vertegenwoordigers van de Staten-Generaal en van de Spaanse Nederlanden. Op weg naar Aken had de Staatse delegatie ook Vaals bezocht. François van Wachtendonck legde in Aken een ambitieus idee voor aan de

-
- 17 In 1613 vroegen enkele ondernemers die messing produceerden in Dordrecht, Schiedam en Amsterdam aan de Staten-Generaal om vrijstelling van heffingen bij invoer van grondstoffen en uitvoer van gereed product. Hun verzoek werd ingewilligd. De drie ondernemingen kregen elk het recht om 100.000 pond 'rauw cooper' en 100.000 pond galmei voor de productie van messing onbelast in te voeren. In 1636 was voor deze ondernemingen al sprake van een behoefte aan galmei van 1,2 miljoen pond. J.G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten: handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* ('s-Gravenhage 1970), 314; J.J. Dodt van Flensburg red., *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheit van Utrecht V* (Utrecht 1846), 289-290; A.J.A. Flament, 'Korte inhoud van de resolutiën der Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden gezonden aan de commissarissen-instructeurs van Brabantsche zijde te Maastricht', in: *PSHAL* 50 (1914), 86. Zie voor Amsterdam ook: P.W. Klein, *De Trippen in de 17e eeuw: een studie over het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt* (Assen 1965), 324-326.
- 18 De Staten-Generaal vroegen om toelating van protestanten tot de gilden. De Raad wees dit af. Von Asten, 'Die religiöse Spaltung in der Reichsstadt Aachen', 146.
- 19 Twee voorbeelden van confrontaties met de Staten-Generaal zijn het militair ingrijpen in 1662 tegen Gulikse soldaten in een geschil over de heerlijkheid Leut, en de zogenaamde 'Belderbusch-repressalien', waarover na vele jaren pas in 1667 een compromis kon worden gesloten. H.G. Weinberg, 'Vrije Rijksheerlijkheden' in Limburg (1500-1800): deconstructie van een mythe (proefschrift, Maastricht 2019), 234, 417.

De omgeving van Aken, met de vindplaatsen van galmmei. Kaartontwerp: Marnix Haesen.

Staatse gezanten, dat niet lang daarna resulteerde in een besluit.²⁰ Op 28 maart 1664 verleenden de Staten-Generaal een 'octrooi' (formele toestemming) aan de gebroeders François en Arnold van Wachtendonck en aan hun zwager Nicolaas van Beeck 'en consorten' (zie bijlage 1).²¹ Zij kregen het recht tot het 'planten ende stabileren [vestigen] vanden

Cooperhandel' in Vaals, zoals die in Aken bestond (bedoeld wordt productie van messing). Zij dienden direct vier ovens 'met haer toebehooren' in Vaals in gebruik te nemen, en binnen twee jaar nog eens zes. Andere gereformeerde ondernemers zouden hetzelfde recht kunnen verkrijgen. Het octrooi gold voor een periode van twaalf jaren. Dit 'octrooi' had

20 Volgens een 'Memorie wegens de koper Negotien' of 'tegenbericht van Hr. Wachtendonck mette annexe stucken, overgegeven den 21 Aprilis 1688' ten behoeve van de Staten-Generaal: 'Soo hebben [...] haer Hoog Mo. gedeputeerden [...] inden jaere 1663 tot Aecken vacerende, daerover geconcentreerd met Francois van Wachtendonck, Agent.' Stadsarchief Aachen, RA II, Allgemeine Akten, Nr. 304 (Aktensammlung Pick, Akten betreffend der Kupferindustrie in Vaals) (hierna; 'SAA, Pick'), f. 47-52.

21 Met deze familie Van Beeck, eveneens een protestantse ondernemersfamilie uit Aken, die zich echter permanent in Amsterdam had gevestigd, bestond verwantschap door huwelijken met leden van de familie Bessels, die ook uit Aken stamde. François van Wachtendonck was gehuwd met de in Amsterdam geboren Anna Bessels, zijn zwager Nicolaas van Beeck met haar zus Margaretha Bessels. Anna Margaretha van Wachtendonck, een dochter van François, zou in 1674 trouwen met Matthias van Beeck, een neef van Nicolaas. (Hermann Friedrich Macco, Aachener Wappen und Genealogien I (Aken 1907), 26-27; Stadsarchief Amsterdam, DTB.) Nicolaas en Matthias van Beeck waren in 1676 getuigen bij het overeenkomen van de huwelijksvoorwaarden van Arnold van Wachtendonck, zoon van François, in Rotterdam (Stadsarchief Rotterdam, notaris 18_922 Philips Basteels, akte nr. 399). De familie Van Beeck kocht weliswaar na 1664 een hoeve in Vaals (RHCL, LVo, inv.nr. 6409 f. 207), maar investeringen in de messingnijverheid in Vaals bleven uit.

niets te maken met een uitvinding of enige innovatie. Het was slechts een soort vestigingsvergunning.

In september 1664 kocht François van Wachtendonck een stuk grond met een bestaand (waarschijnlijk vakwerk-) huis ten noordwesten van het toenmalige dorpje Vaals. Het terrein lag niet aan een beek en een watermolen was hier niet mogelijk. De nabije bron van het beekje de Gouw werd al gebruikt door een lakenververij en er was te weinig verval voor een molenbekken. Dit werd opgelost door de verwerving, waarschijnlijk rond dezelfde tijd, van een vijftig-procents-aandeel in twee bestaande (koper)molens ten westen van Vaals, te Weijer. Welke bedrijfsactiviteiten vervolgens precies werden ontplooid, is niet duidelijk. De Van Wachtendoncks bleven ook in Kornelimünster actief. De mogelijke omvang van de activiteiten in Vaals zal hierna nog worden besproken. Een groot succes was het octrooi van 1664 blijkbaar niet. Van snelle expansie was geen sprake. Niemand verplaatste zijn bedrijf naar Vaals. Er werden niet lang daarna door de Staten-Generaal aanvullende maatregelen genomen, waarschijnlijk weer geïnitieerd door Van Wachtendonck.

Daarin speelt Kornelimünster een belangrijke rol, een zelfstandig territorium, geregeerd door de abt van het gelijknamige klooster. De abten hadden protestantse ondernemers nooit iets in de weg gelegd, en verschillenden van hen, waaronder ook de familie Van Wachtendonck, waren er actief in de messingnijverheid. Binnen Kornelimünster werd ook galmei gewonnen. Niet van dezelfde kwaliteit als de Limburgse van de Altenberg, maar wel

bruikbaar. In 1668 werd gesteld dat de prijs van Limburgse galmei drie keer zo hoog was als die van Munsterse, een duidelijke indicatie voor een groot kwaliteitsverschil.²²

De periode van de 'Vaelser Kooperwercken' kenmerkt zich door een grote bemoeienis van de Van Wachtendoncks met Kornelimünster, onder andere als geldschietters. De abten zaten financieel altijd moeilijk en zochten naar bronnen van inkomsten en financiering.²³ In 1665 verstrekte François van Wachtendonck een lening van 3.000 Akener daalders aan de abt, gevolgd door diverse grote en kleine leningen. Allerlei goederen, van boter tot tinnen borden, werden door de Van Wachtendoncks gekocht voor het klooster en in rekening-courant geboekt. Een zieke oude prior werd door de Van Wachtendoncks gehuisvest en verzorgd. Dat juist de protestantse Van Wachtendoncks zich zo bereidwillig toonden jegens het katholieke klooster, en dat parallel met de periode van de 'Vaelser Kooperwercken', zal de nieuwe belangen van de Van Wachtendoncks hebben gediend. De abt verleende zijn medewerking aan een regeling die op het eerste gezicht financieel nadelig was voor hem.

Op 24 december 1666 keurden de Staten-Generaal goed dat, 'tot beneficeringe vande Cooperwercken tot Vaels', in hun naam een overeenkomst gesloten kon worden met de abt van Kornelimünster, met een looptijd van acht jaar.²⁴ In het kader daarvan zouden messingwaren die niet gemaakt waren met Munsterse galmei voortaan bij invoer in de Verenigde Provinciën extra worden belast.²⁵ De Staten-Generaal zouden de helft ontvangen van de rechten die de abt incasseerde van de winning

22 'Memorie voor Jan van Munster, Wijnmeester en gecommiteerde der Stadt Aken' NA, S-G, inv.nr. 12548.457.

23 Vanaf 1695 is er door de weduwe van Arnold van Wachtendonck (de zoon van François) bij het Rijkskamergerecht geprocedeerd over openstaande vorderingen op de abt. Dit dossier biedt inzicht in de nauwe relatie van de voorafgaande 30 jaar. LNRW, RKG, inv.nr. 5884.

24 Resolutie van de Staten-Generaal. SAA, Pick, f. 53-54.

25 Volgens Van Dillen hadden de in- en uitvoerrechten van de Verenigde Provinciën in de zeventiende eeuw geen protectionistisch karakter, op enkele uitzonderingen na. Dit lijkt zo'n uitzondering. Van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, 485-487.

van galmei in zijn territorium, het zogenaamde *Herrengelt*. Voor de abt lijkt deze regeling ongunstig. De galmeiwinning was voor een vast bedrag verpacht. Zonder andere maatregelen, zou alleen een stijging van de afzet van galmei met meer dan 100 procent de overeenkomst voor hem voordelig maken, door hogere opbrengsten uit het *Herrengelt*. Op 24 januari 1667 tekende François van Wachtendonck namens de Staten-Generaal de overeenkomst met de abt, die waarschijnlijk helemaal uit de koker van Wachtendonck was voortgekomen. Een plakkaat van de Staten-Generaal gedateerd 15 februari 1667 belastte de in- en doorvoer van messing dat niet met galmei uit Kornelimünster was gemaakt met een extra heffing van vijftien stuivers per 100 pond boven op de standaard heffingen bij invoer in de Verenigde Provinciën.²⁶

Voor dergelijk goederenvervoer was altijd al een 'paspoort' (vervoersdocument) nodig, in dit geval af te geven door de Agent van de Staten-Generaal in Aken, dus Van Wachtendonck. Het paspoort werd nu bepalend voor de vraag of de extra heffing van toepassing was. Verantwoordelijk voor de heffing van invoerrechten op deze goederenstroom waren de ontvangkantoren van Nijmegen en Den Bosch. Van Wachtendonck zou voor zijn administratieve werkzaamheden in Aken alleen een 'schrijfgeld' van twee schillingen (overeenkomend met 2,5 stuivers) per paspoort genieten. Maar hij kreeg daarnaast een fiscaal voordeel, want hij zou weliswaar de bestaande gewone heffingen blijven betalen bij in- en uitvoer, ook

voor in Vaals met Munsterse galmei vervaardigde producten, maar daarvoor gecompenseerd worden, niet in geld maar in galmei.²⁷ Voor de productie in Vaals zou er dus de facto sprake zijn van een volledige vrijstelling van heffingen bij in- en uitvoer. Van Wachtendonck had de Staten-Generaal er blijkbaar van overtuigd dat deze maatregelen nodig waren voor het succes van de activiteiten in Vaals.²⁸

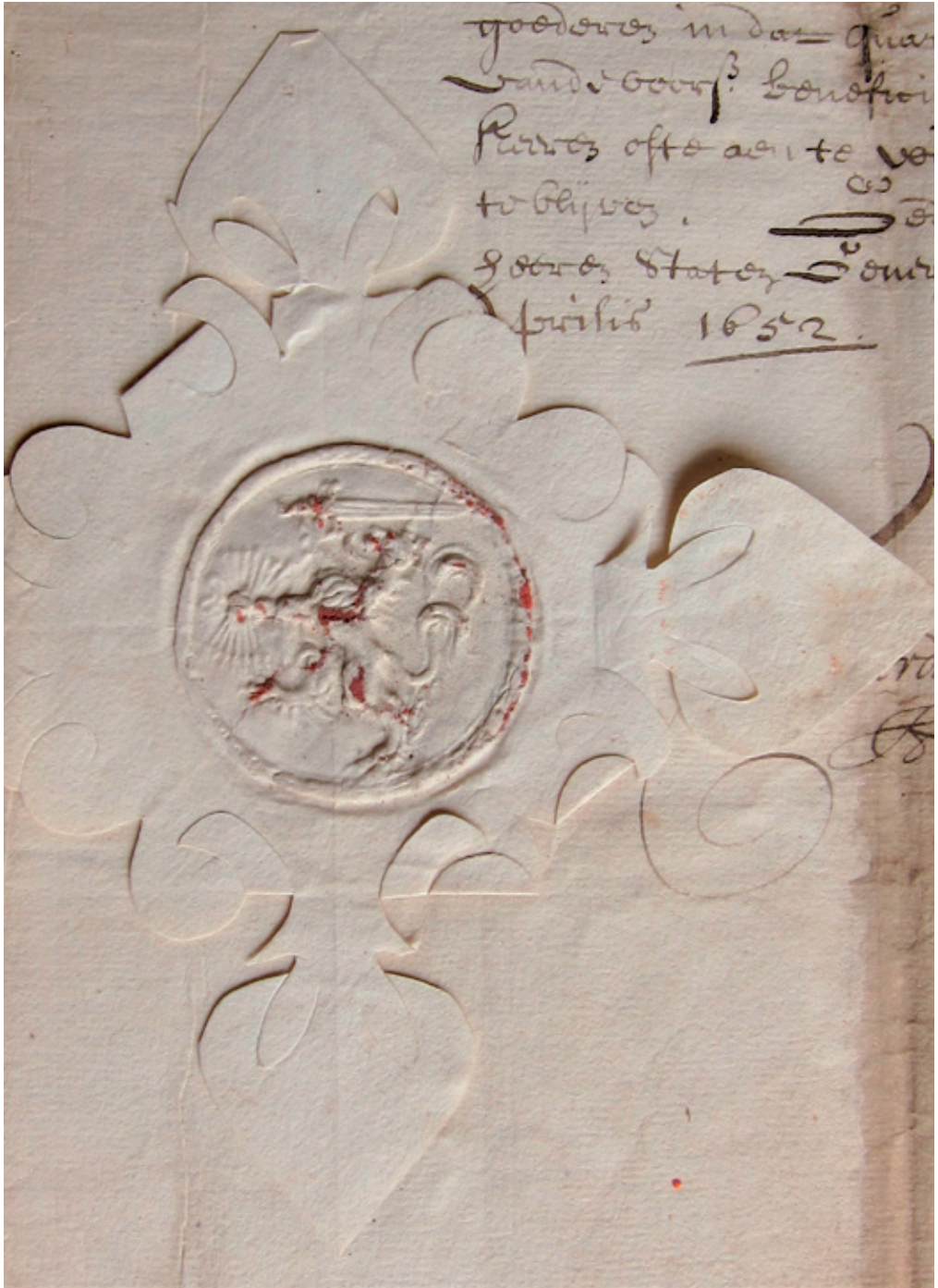
Van Wachtendonck had intussen de controle weten te verkrijgen over een belangrijk deel van de galmeiwinning in Kornelimünster. Weliswaar had de abt deze 'Kelmisberg' bij Eilendorf, tegen de grens met het Rijk van Aken, in 1664 nog voor twaalf jaar verpacht aan een burger van Aken, maar met ingang van het jaar 1667 nam Van Wachtendonck het beheer over, en in de ogen van de abt ook het pachtcontract, voor het vaste bedrag van 4.800 Akener gulden per jaar. Hoe meer Munsterse galmei er werd afgezet, hoe gunstiger voor Van Wachtendonck. Dat ging bijna twee jaar goed. Maar er liep een proces voor het Rijkskamergerecht (RKG) tegen de abt, gevoerd door eerdere rechthebbenden, aan wie de abt de exploitatie een aantal jaren eerder had ontnomen. Zij werden in het gelijk gesteld en kregen daarmee weer het recht het galmei te winnen.²⁹ Eind april 1669 moest Van Wachtendonck de exploitatie staken. Het RKG-vonnis zette een streep door zijn winstmogelijkheden in de galmeiwinning, waarschijnlijk onderdeel van het grote plan, waar hij de Staten-Generaal in 1667 voor had weten te winnen. De verwachting zal zijn geweest dat de

26 Een pond was in Amsterdam 494 gram, in Aken 468 gram.

27 De Staten-Generaal bepaalden in hun resolutie van 24 december 1666 dat, ten einde Agent Van Wachtendonck 'te beneficeeren met den vrijdom en exemptie van 's landts regten [...] aen hem geleverd sal werden so veel Calmijn, als het effect ofte equivalent vande voors. regten, van tijt tot tijt, soude mogen importeren'. SAA, Pick, f. 53-54.

28 In mei 1668, toen de regeling al meer dan een jaar bestond, verzocht Van Wachtendonck het College ter Admiraliteit op de Maze om aan de ontvangkantoren in Nijmegen en Den Bosch opdracht te geven om aantekening te laten houden van koper dat passeerde op weg naar Vaals, en van de messing goederen die voor zijn rekening naar het noorden passeerden, zodat er verrekening zou kunnen plaatsvinden van deze heffingen. Zijn verzoeken werden ingewilligd (SAA, Pick, f. 34), maar er is geen stuk bewaard gebleven waaruit blijkt dat een afrekening heeft plaatsgevonden.

29 LNRW, RKG, inv.nr. 3102; inv.nr. 5884, f. 56-59, 156-159, 180-181, 234.

Papierzegel van de Staten-Generaal op een ordonnantie uit 1652. BHIC, Raad van Brabant, inv.nr. 143.

vraag naar Munsterse galmei flink zou stijgen door de extra heffing die de Staten-Generaal hadden geïntroduceerd op messing vervaardigd met andere galmei.

5. De werking van de aanvullende regeling van 1667

Op papier had het plan zoals Van Wachtendonck dat aan de Staten-Generaal zal hebben gepresenteerd zeker aantrekkelijke kanten. De Staten-Generaal zouden extra inkomsten genieten uit de nieuwe (straf)heffing van vijftien stuivers, en delen in het *Herrengelt* van de abt uit de Munsterse galmeiwinning. De katholieke kopermeesters in het onwillige Aken, die geen andere dan Limburgse galmei wilden gebruiken, werden in het nauw gedreven. Bovendien zou, als de extra heffing overal aan de grenzen van de Verenigde Provinciën werd toegepast, de Zweedse concurrentiepositie worden verzwakt.³⁰ Over enkele belangrijke voorwaarden om het plan te laten slagen was waarschijnlijk niet nagedacht. Allereerst de vraag of het überhaupt mogelijk was messing te produceren van de gewenste kwaliteit (met name voor de productie van ketels) met alleen het slechtere Munsterse galmei. Wat handelsroutes betreft, zou alles hetzelfde moeten blijven, anders zouden de inkomsten uit bestaande heffingen juist kunnen teruglopen.³¹ En, niet onbelangrijk, Vaals zou geschikt moeten zijn als standplaats voor een omvangrijke messingnijverheid, anders had de fiscale stimuleringsmaatregel weinig zin.

Een factor die Vaals minder geschikt maakte, was de afstand tot kolennijnen. Kenmerkend voor messingproductie was de enorme brandstofbehoefte. In en rond Aken werd steenkool gebruikt om de smeltovens te stoken, in principe 24 uur per etmaal. Karl Schleicher berekent een verbruik per oven van 2,5 ton steenkool per week, 130 ton per jaar.³² Daarnaast moest het messing tijdens het proces van walsen en hameren nog enkele keren in gloeiovens of open houtvuur worden verhit, wat volgens Schleicher nog eens 50 tot 80 procent brandstof extra vergde. In verhouding tot (globaal gesteld) tien ton koper en vijftien ton galmei per oven per jaar, vormden de verbruikte steenkolen verreweg het belangrijkste transportprobleem. Met betrekking tot de locatie in Vaals werd dan ook door Arnold van Wachtendonck in 1688 gesteld dat met name de langere aanvoerweg van steenkool een belangrijk concurrentienadeel was ten opzichte van Aken en Stolberg.³³ Als vanaf 1666 tien ovens in bedrijf zouden zijn geweest in Vaals, het aantal dat in het octrooi was overeengekomen, dan zou dat een productie van tenminste 250.000 pond messing per jaar inhouden (zie bijlage 2), een jaarlijks verbruik van 175.000 pond koper en anderhalf keer zoveel galmei, van 70.000 pond houtskool en van enorme hoeveelheden steenkool. Dat alles had over slechte wegen van en naar Vaals vervoerd moeten worden.

Een beperkende factor in Vaals was de beschikbaarheid van waterkracht. De *Haumühle*

30 Het is twijfelachtig of de extra heffing in de praktijk ook werd toegepast op andere goederenstromen dan die vanuit Aken en omgeving. In een brief die Amsterdamse handelaren in 1668 aan het stadsbestuur schreven (zie hierna), wordt gezegd dat de tussenhandel in Zweeds messingdraad zou verdwijnen indien de heffing daarop zou worden toegepast (wat dus blijkbaar in 1668 nog niet gebeurde). In 1687 werd vanuit Stolberg aan relaties in Amsterdam de vraag gesteld of het daar toen nog steeds in grote hoeveelheden ingevoerde Zweedse messingdraad extra werd belast, of ooit extra was belast. Navraag leerde dat dat niet het geval was. De handelaren die zaken deden met Zweden zouden nog nooit van een dergelijke extra heffing hebben gehoord. (Brief d.d. 10 juli 1687 uit Amsterdam aan J. Pelsler Hendricx in Stolberg, SAA, Pick, f. 8.) Gezien de grote rol die Amsterdam en Hollandse kooplieden speelden in de Zweedse messingproductie en messingexport, kan dat eigenlijk niet verbazen.

31 Daniel Buirette, uit Aken afkomstig maar woonachtig in Maastricht, exporteerde in Aken vervaardigde ketels naar Frankrijk. Hij verklaarde in 1671 dat hij voorheen grote aantallen via de Verenigde Provinciën had verscheept, maar een andere route had gekozen vanwege de extra heffing. NA, S-G, inv.nr. 12548.457.

32 Gebaseerd op een stuk uit 1665, Schleicher, *Geschiede der Stolberger Messingindustrie*, 39-40.

33 '(...) vermits ver afgeleg van den koolberg en wat des meer.' SAA, Pick, f. 90.

van de Van Wachtendoncks in Kornelimünster, met zijn drie molens, stond aan het riviertje de Inde. In Stolberg bood het riviertje de Vicht, met een relatief sterk verval, goede mogelijkheden voor molens. Vaals was weliswaar rijk aan kleine beken en beekjes, maar miste een krachtige beek of riviertje, zoals de Geul. Voor voldoende waterkracht en voor continuïteit moest het water verzameld worden in molenbekkens. De geschikte plekken werden al lang benut.³⁴ Uitbreiding van de capaciteit wat molens betreft, was in Vaals niet of nauwelijks mogelijk, omdat men dan in botsing kwam met bestaande rechten. Hoe voor de beoogde tien ovens binnen Vaals de waterkracht voor de benodigde molens gevonden had moeten worden, is eenvoudigweg niet in te zien.

Heffingen bij in- en uitvoer spelen hierna een grote rol. Vaals bood als vestigingsplaats op zich geen fiscaal voordeel ten opzichte van Aken of Stolberg. Het was weliswaar Staats gebied, maar de Staatse Landen van Overmaas waren, voor de toepassing van dergelijke heffingen, als extraterritoriaal gebied aangemerkt ten opzichte van de Verenigde Provinciën.³⁵ Op de goederenstroom van en naar het zuiden werd geheven op de ontvangkantoren van 's-Hertogenbosch en Nijmegen en hun hulpkantoren.³⁶ Wat de gewone heffingen betreft, stond Vaals dus op gelijke voet met Aken en Stolberg.

Dat er na het verlenen van het octrooi in 1664, en zelfs na de aanvullende regeling van 1667, geen enkel ander messingbedrijf in Vaals werd gevestigd, en dat de onderneming van de Van Wachtendoncks niet groeide, hoeft gezien het vorenstaande niet te verbazen. Praktisch, economisch en fiscaal bood Vaals geen voorde-

len, maar vooral nadelen en beperkingen. In Vaals bleef het bedrijfje van de Van Wachtendoncks daarom de enige 'koperhof', en met een veel kleinere omvang dan in 1664 was beoogd. Om een indruk te krijgen van de omvang, moeten wij de schaarse concrete gegevens evalueren. Volgens een overzicht voor de jaren 1667-1670 nam François van Wachtendonck in deze vier jaren ruim 200.000 pond Munsterse galmei af.³⁷ Aan Limburgse galmei nam hij in de jaren 1667 tot en met 1670 bijna 124.000 pond af.³⁸ In totaal was het verbruik dan, in Kornelimünster en Vaals samen, circa 324.000 pond (van verschillende kwaliteit) in vier jaar, gemiddeld 81.000 pond per jaar. Gezien het gebruik van (slechtere) Munsterse galmei, wat meer galmei vergde, was dit genoeg voor een drietal ovens (zie bijlage 2). Was één of misschien twee ovens dus de omvang van de 'Vaelser Kooperwercken' in plaats van de in 1664 overeengekomen tien ovens? In 1687 spreekt Arnold van Wachtendonck, zoon van François, van 'sijnen oven tot Vaels'.³⁹ Men zou nog kunnen menen dat dit een kleinere omvang na de herstart (zie hierna) was, maar uit de genoemde verbruikscijfers van galmei is op te maken dat er waarschijnlijk nooit meer dan één of twee ovens in Vaals productief zullen zijn geweest.

6. Neveninkomsten

Wat er in de uitvoering van de regelgeving van de Staten-Generaal precies gebeurde, is maar moeizaam te reconstrueren uit de weinige bewaard gebleven documenten die daar betrekking op hebben. Blijkbaar zocht François van Wachtendonck al vóór het verlies van de exploi-

34 Zie voor het complexe systeem van gekanaliseerde stukken beek, aangelegde zijtakken en molenbekkens ten westen van Vaals: J.F. van Agt, *Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst: Zuid-Limburg. Vaals, Wittem en Slenaken* ('s-Gravenhage 1983), 150.
 35 Plakkaat van de Staten-Generaal d.d. 10 februari 1662. Jansen 2008, 53-54. In Maastricht werden passagegelden geheven, een heffing van andere aard.
 36 Zie voor een beschrijving van de organisatie van de inning: ibidem, 3-5.
 37 Verklaring van de 'gesworen waeger' van de abt. NA, S-G, inv.nr. 12548.457.
 38 SAA, Pick, f. 20.
 39 SAA, Pick, f. 34.

tatie van de galmeiwinning in Kornelimünster naar extra inkomsten, voor de abt en mogelijk voor hemzelf.

Na het akkoord met de Staten-Generaal dacht de abt de relatief lage heffing (2,5 Akener mark per 100 pond) die hij inde van alle in zijn territorium gewonnen galmei te kunnen verviervoudigen, en zo zijn eigen inkomsten uit deze heffing te verdubbelen. Dat idee was niet zo vreemd, want het akkoord maakte hem tot een soort monopolist. Op 6 maart 1667 liet de abt een ordonnantie publiceren waarin streng toezicht op de galmeiwinning werd aangekondigd en deze verhoging bekend werd gemaakt, die gebaseerd zou zijn op het verdrag met de Staten-Generaal. Maar het verdrag vermeldde een dergelijke verhoging niet.⁴⁰ Het nieuwe tarief stuitte op grote weerstanden bij de kopermeesters van Stolberg, blijkbaar belangrijke afnemers, die zich beklaagden bij hun landsheer, de hertog van Gulik. Deze besloot om de steenkool die vanuit Guliks gebied naar Kornelimünster werd geëxporteerd met een extra heffing te treffen. Dat was een ramp voor de kopermeesters die in Kornelimünster messing produceerden (waaronder de Van Wachtendoncks zelf). De abt capituleerde in deze kleine handelsoorlog na minder dan een jaar. Op 18 februari 1668 werd bekendgemaakt dat de oude, lage heffing op galmeiwinning weer van toepassing zou zijn.⁴¹

Arnold van Wachtendonck, zoon van François, zou bijna twee decennia later verklaren dat na deze mislukking compensatie werd gezocht voor de abt. Daarom zou ervoor gekozen zijn om bij de afgifte van paspoorten

voor het met Munsterse galmei vervaardigd messing, dat vrijgesteld was van de extra invoerheffing, toch een bedrag te heffen, maar dan in Aken, bij de afgifte van de paspoorten.⁴² De helft daarvan kwam toe aan de abt. Uit een afrekening met de abt voor de jaren 1667-1677 is echter op te maken dat deze heffing al eind 1667 werd toegepast.⁴³ Curieus genoeg was het gekozen tarief voor messing bestemd voor invoer via Nijmegen zes stuivers per 100 pond en voor invoer via 's-Hertogenbosch acht stuivers. Dit verschil wordt nergens verklaard. Er werd over dit alles geen overleg gepleegd met de Staten-Generaal of met andere instanties in de Verenigde Provinciën. Daar werd men pas twintig jaar na invoering hierover ingelicht. Bood de helft van deze heffing bij afgifte van paspoorten de Van Wachtendoncks een aantrekkelijke bron van neveninkomsten? Volgens genoemde Arnold zou geen stuiver in de eigen zakken van zijn vader zijn verdwenen, de helft zou aan de abt, de andere helft aan de Staten-Generaal ten goede zijn gekomen.⁴⁴

De regeling zoals de Staten-Generaal die in het leven hadden geroepen was in feite onuitvoerbaar en oncontroleerbaar. Hoe moest worden vastgesteld dat messingwaren met Munsterse galmei waren vervaardigd? De Spaanse overheid eiste van de kopermeesters van Aken jaarlijkse overzichten van het verbruik van galmei en het geproduceerde messing per oven, en kon zo enige mate van controle uitoefenen.⁴⁵ De Van Wachtendoncks zouden het evenwicht tussen afgenomen Munsterse galmei en afgehaalde paspoorten als controlemiddel gebruikt kunnen hebben, en

40 Volgens de vertaling van de ordonnantie: '[...] uijt cracht van t'meerg. verdrach, in plaets vant'gewoonlicke heeren gelt van ijder centner thien marck Aachichs betaelt te werden.' NA, S-G, inv.nr. 12548.425.2.

41 NA, S-G, inv.nr. 12548.457.

42 Brief d.d. 27 mei 1687 van Arnold van Wachtendonck vanuit Aken aan een onbekend persoon in de Verenigde Provinciën. SAA, Pick, f. 94-95

43 SAA, Pick, f. 68. Arnold van Wachtendonck, zoon van François, zou in 1687 in een brief ook verklaren dat er al in 1667 zo was gehandeld, zonder een besluit daartoe van de Staten-Generaal. SAA, Pick, f. 94-95.

44 SAA, Pick, f. 94-95.

45 Peltzer 1908, 329.

lijken dat te doen in de afrekening met de abt. Maar voor hoeveel messing er paspoorten waren afgegeven, wisten alleen de Van Wachtendoncks. De ontvangkantoren moesten afgaan op de paspoorten. En niemand kon of wilde de Van Wachtendoncks blijkbaar controleren wat hun activiteit in Aken betrof.

7. Weerstanden en klachten

Al in juli 1667 wendden de gezamenlijke kopermeesters van Stolberg zich inzake de nieuwe heffing van vijftien stuivers tot de Staten-Generaal.⁴⁶ Met alleen Munsterse galmei zou geen messing van de gewenste kwaliteit te maken zijn. Een meester koperslager verklaarde dat Limburgse galmei 'veel beter werck onder den haemer' zou geven. De behandeling van deze klacht verliep uitermate traag, zodat de Stolbergse kopermeesters hun klacht enige malen herhaalden. De Staten-Generaal vroegen steeds weer om advies, met name van de Colleges ter Admiraliteit, maar ook daar vlotte de behandeling niet. Deze Colleges (er waren er vijf) waren verantwoordelijk voor de heffingen bij in- en uitvoer, het College ter Admiraliteit op de Maze onder ander voor de ontvangkantoren te Nijmegen en 's-Hertogenbosch. Ook aan Van Wachtendonck werd als Agent een reactie gevraagd.⁴⁷

De Stolbergse kopermeesters wisten de steun te mobiliseren van de handelaren in messingwaren in Rotterdam en Amsterdam. Deze verklaarden dat de handel via de genoemde steden sterk was teruggelopen na de introductie van de vijftien stuivers extra heffing. Volgens de Amsterdamse handelaren werd nog niet de helft verhandeld van wat voorheen gebruikelijk was geweest. In een brief aan het stadsbestuur vroegen zij om voorspraak bij de

Staten-Generaal. In het voorjaar van 1668 diende ook de stad Aken een klacht in, die zich eveneens concentreerde op de slechte kwaliteit ('ondeucht') van het Munsterse galmei.⁴⁸ Bijgevoegd was een verklaring van de gezamenlijke kopermeesters die binnen Aken werkzaam waren, dat zonder Limburgse galmei geen goed messing geproduceerd kon worden.

In oktober 1668 behandelden enkele gecommitteerde raden van het College ter Admiraliteit te Rotterdam de kwestie. François van Wachtendonck was daar persoonlijk aanwezig. Er waren 'commissarissen' aangewezen om de zaak te onderzoeken, maar deze hadden nog geen rapport uitgebracht, en er kon daarom geen besluit worden genomen. Pas vijf maanden later, op 29 maart 1669, kwam het College tot een conclusie inzake de klachten van de kopermeesters van Stolberg (toen al bijna twee jaar oud) en van Aken. Wat de vraag betreft, of het mogelijk was goed messing te maken met alleen Munsterse galmei, toch de kern van de klacht, gaf men te kennen dit niet te kunnen beoordelen. Daarover had men blijkbaar nergens advies ingewonnen. Het advies aan de Staten-Generaal was desalniettemin dat het contract met de abt 'behoort te blijven in rigueur ende t'placaat naar zijn forme ende inhoudt geobserveert'. De kopermeesters van Stolberg en Aken zouden daardoor misschien 'eenighsins geincommodeert' worden, maar 'de Coperwercke onder uw HoMo niet alleen geconserveert, maar merckelijck gebeneficeert'.⁴⁹ Geen woord over de klachten van de handelaren in Amsterdam en Rotterdam. Het waren mooie frasen, die suggereerden dat de bestaande regeling een grote steun was voor de messingnijverheid in Vaals, maar de argumenten van de klagende partijen werden eenvoudigweg gene-

46 NA, S-G, inv.nr. 12548.425.2.

47 Deze 'rescriptie' wordt vermeld, maar is niet bewaard gebleven.

48 Behandeling door de Staten-Generaal van een 'Memorie voor Jan van Munster', geschreven namens de stad Aken, op 23 mei 1668. NA, S-G, inv.nr. 12548.457.

49 SAA, Pick, f. 30-31.

geerd, en de verschillende belangen lijken niet te zijn afgewogen. In april volgden de Staten-Generaal dit advies in hun resolutie.⁵⁰

Twee jaar bleef het stil. In 1671 werd door de stad Aken opnieuw een klacht ingediend bij de Staten-Generaal. Omdat François van Wachtendonck inmiddels was overleden, hoopte men misschien op meer succes. Dit keer richtte men zich niet op de slechte kwaliteit van het Munsterse galmei, maar op de praktijken van wijlen Van Wachtendonck. Deze zou, tegen betaling van acht stuivers per 100 pond messing, zonder enige controle op het gebruikte galmei, paspoorten hebben uitgeschreven die verklaarden dat de producten gemaakt waren met Munsterse galmei. Bovendien zou hij voor zijn eigen productie niet uitsluitend Munsterse galmei hebben gebruikt. De Staten-Generaal reageerden koeltjes en vroegen om bewijs voor de beschuldigingen.⁵¹ Men dacht wellicht dat de druiven in Aken zuur waren na de afwijzing van de eerdere klacht, en dat Aken het nu op een andere manier probeerde. Het gevraagde bewijsmateriaal, waaronder allerlei getuigenverklaringen, werd in Aken verzameld en aan de Staten-Generaal toegezonden.⁵² Verscheidene voerlieden die regelmatig messingwaren vanuit Aken naar Den Bosch vervoerden, verklaarden dat zij aanvankelijk zelfs vijftien stuivers hadden moeten betalen aan Van Wachtendonck om een paspoort te verkrijgen, daarna, tot op dat moment, steeds acht stuivers. Aangezien de resoluties van de Staten-Generaal een dergelijke heffing niet hadden gesanctioneerd en Van Wachtendonck in Aken niet bevoegd was om Staatse invoerheffingen te innen, was dit een ernstige beschuldiging.

De Staten-Generaal stuurden de stukken weer voor advies door aan het College ter Admiraliteit op de Maze. Het College verzocht Godfried van Wachtendonck (broer van wijlen François) om een schriftelijke reactie.⁵³ Dit stuk getiteld 'Bericht voor Godefrid van Wachtendonck' werd op 23 september 1671 door de Staten-Generaal behandeld.⁵⁴ Godfried schreef dat zijn broer inderdaad Limburgse galmei had afgenomen, zoals Aken stelde, maar alleen om producten te maken die in de Zuidelijke Nederlanden werden afgezet. Hij overlegde bewijs dat zijn broer 200.000 pond Munsterse galmei had afgenomen. Hij suggereerde dat de getuigenverklaringen onder druk van de Raad van Aken tot stand waren gekomen en daarom onbetrouwbaar waren, en dat de getuigen geen kennis van zaken hadden. Op de verklaringen van de voerlieden ging hij niet in. Over de beschuldiging dat er steeds acht stuivers waren opgestreken voor het afgeven van paspoorten, zei hij geen woord. Ook de uitleg dat dit ter compensatie van de abt zou dienen en dat de helft aan de Staten-Generaal toekwam (zoals zijn neef Arnold later als verklaring zou aanvoeren), werd hier niet gegeven. Een vervolg ontbreekt in de dossiers, maar blijkbaar namen de Staten-Generaal genoegen met de schriftelijke reactie van Godfried van Wachtendonck, en werd er niets tegen hem ondernomen. Hij genoot nog steeds het vertrouwen. Godfried bleef de Agent van de Staten-Generaal in Aken en rekende in 1672 nog af met de abt van Kornelimünster, ook voor de helft van het *Herrengelt* uit de galmeiwinning in Kornelimünster, dat op basis van de overeenkomst van 1667 aan de Staten-Generaal toekwam.

50 NA, S-G, inv.nr. 12548.457.

51 Resolutie d.d. 3 februari 1671. SAA, Pick, f. 59-60.

52 Brief d.d. 27 februari 1671, met bewijsstukken, SAA, Pick, f. 9-11; NA, S-G, inv.nr. 12548.457.

53 Godfried had Aken in 1664 verlaten, maar waar hij heentrok is niet bekend (Macco, 'Protestantische Aachener Emigranten', 9). Hij was in 1658 in Vaals gehuwd met Eva, dochter van *Kupfermeister* Johann Hutten, die zijn onderneming in 1656 vanuit Aken naar Kornelimünster had verplaatst (Macco, *Geschichte und Genealogie der Familien Peltzer*, 67).

54 NA, S-G, inv.nr. 12548.457.

Het is moeilijk om een beeld te krijgen van de omvang van de goederenstromen naar en vanuit Aken en omgeving, en de op de ontvangkantoren geïnde heffingen. Een uittreksel uit de registers van het kantoor Den Bosch voor de maanden oktober 1687 tot en met februari 1688 laat zien dat uit Aken vijftien vaten 'koperen' ketels passeerden, in totaal 25.214 pond messing, die gemaakt zouden zijn met 'Calmijn van desen staet', dat wil zeggen Munsterse galmei, en 875 pond ketels die met ander galmei waren gemaakt, en daarom werden getroffen door de extra heffing van vijftien stuivers per 100 pond messing.⁵⁵ De bijzondere heffing leverde de staat dus, wat de inning in Den Bosch betrof, in de genoemde periode slechts negen gulden en vijftig cent op. Op basis van deze (heel beperkte) gegevens zou de conclusie kunnen zijn dat de door Van Wachtendonck geïnitieerde regeling intussen een groot succes was: producenten uit Aken die messing producten naar of via de Verenigde Provinciën wilden afzetten, kozen er nu voor om 97 procent van deze producten met (uitsluitend) galmei uit Kornelimünster te vervaardigen. Maar de kopermeesters in Aken, die in 1668 nog eendrachtig hadden verklaard dat messing van de gewenste kwaliteit niet te vervaardigen was met alleen Munsterse galmei, zullen niet van mening zijn veranderd. Het is veelzeggend dat Aken niet klaagde dat er betaald moest worden ondanks gebruik van Munsterse galmei, maar dat een paspoort altijd te koop was. Deze cijfers lijken dat laatste te bevestigen. Geconfronteerd met de alternatieven om óf vijftien stuivers extra heffing te betalen bij invoer in de Verenigde Provinciën, óf acht c.q. zes stuivers aan de Van Wachtendoncks in Aken, terwijl men dan vrij was in het gebruikte galmei, was de keuze niet moeilijk.

Van vrijstelling was immers ook voor messingwaren vervaardigd met Munsterse galmei geen sprake in de door de Van Wachtendoncks gecreëerde praktijk.

De al genoemde afrekening met de abt van Kornelimünster over de jaren 1667 tot medio 1672 (5½ jaar) vermeldt een totale afzet van bijna 3,9 miljoen pond Munsterse galmei (waarvan 70 procent in de eerste drie jaren). De Van Wachtendoncks zouden in deze 5½ jaar voor ruim twee miljoen pond messingwaren (circa 900 ton) paspoorten hebben afgegeven die verklaarden dat deze met Munsterse galmei waren vervaardigd.⁵⁶ Alleen paspoortgeld waar de abt op basis van het verkochte galmei de helft van kreeg, zal hier verantwoord zijn. Wegens het in de genoemde 5½ jaar geheven *Herrengelt* à 2,5 mark per 100 pond galmei waren 1.727 rijksdaalders te verdelen (tussen abt en Staten-Generaal).⁵⁷ Bovendien 1.358 rijksdaalders wegens de door Van Wachtendonck geïntroduceerde heffing van zes c.q. acht stuivers bij de afgifte van paspoorten, waarbij onduidelijk blijft aan wie de niet voor de abt bestemde helft feitelijk toekwam. Het schrijfgeld voor de paspoorten wordt in de afrekening niet vermeld, omdat dat geheel toekwam aan Van Wachtendonck.

8. Een nieuwe generatie, voortgezette frauduleuze praktijken?

Het uitbreken van de oorlog tussen Frankrijk en de Verenigde Provinciën zorgde vanaf 1672 voor een cesuur. De activiteiten in Vaals kwamen waarschijnlijk volledig tot stilstand onder de Franse bezetting. De nieuwe gereformeerde kerk in Vaals werd door de Fransen aan de katholieken toegewezen, en protestanten waren niet altijd veilig voor Franse soldaten.

55 SAA, Pick, f. 32-33. Aan de genoemde cijfers is geen verhouding koper-galmei te ontnemen, omdat niet de hele productie via de Verenigde Provinciën zal zijn afgezet.

56 SAA, Pick, f. 68.

57 Een rijksdaalder was gelijk aan 56 Akener mark.

Ook de messingnijverheid in en rond Aken kwam voor een deel stil te liggen. Handelsroutes waren geblokkeerd, afzetmarkten gesloten. De afzet naar en via de Verenigde Provinciën lag helemaal stil. Pas begin 1679 trokken de Franse troepen weg uit de streek.⁵⁸ Of de activiteiten in Vaals na de oorlog weer snel werden opgestart, is niet duidelijk. Het afgeven van paspoorten kon direct worden hervat. Godfried, die de leiding had overgenomen van zijn overleden broer François, is waarschijnlijk in 1680 of 1681 overleden. De vierde broer, Johan, verkocht de goederen van de 'koperhof' in het dorp Vaals in 1685 aan zijn neef Arnold, zoon van François.⁵⁹

Deze Arnold, geboren in Amsterdam, was in 1676 gehuwd met Catharina van Lodensteijn uit Rotterdam, waar hij daarna ook een huis bezat, naast een huis in Aken. Zij was een dochter van de kort daarvoor overleden Pieter van Lodensteijn, secretaris van het College ter Admiraliteit op de Maze te Rotterdam. Blijkbaar hadden de contacten van Arnolds vader met de Admiraliteit op de Maze ook in de persoonlijke sfeer tot relaties geleid. Net als zijn vader en ooms, vervulde ook Arnold functies in Aken en in de Staatse Landen van Overmaas. Hij was vanaf 1679 griffier van de Staten en van de Leenkamer van het Staatse deel van het Land van 's-Hertogenrade.⁶⁰ Vanaf 1681 was hij Agent van de Staten-Generaal in Aken, zoals zijn vader François en oom Godfried vóór hem.⁶¹ Daarnaast was hij tot 1683 Luitenant-Drossaard van het Land van 's-Hertogenrade, zoals eerder zijn ooms Arnold en Godfried.⁶² Later keerde hij blijkbaar noordwaarts en was

hij 'Commis Generael van de Convoijen ende Licenten der admodiatie binnen de Meijerije van 's Hertogenbosch', een toezichhoudende functie bij de inning van heffingen op goederen.⁶³

In de al eerder vermelde brief uit 1687, gericht aan een onbekend iemand in de Verenigde Provinciën, schrijft Arnold van Wachtendonck dat 'wij nooit de 6 st. uijt eigene autoriteit hebben getrocken'.⁶⁴ De brief is, gezien de onderdanige toon, gericht aan een hooggeplaatst persoon, iemand die wordt bedankt voor de 'geneegenheit' die hij, ook in het verleden, 'ten besten van mijn familie en Vaelser Cooperwercken' had getoond. Maar Arnold kon blijkbaar niet ontkennen (of doodzwijgen, zoals zijn oom Godfried had gedaan) dat hij, en zijn vader en ooms vóór hem, naast het 'schrijfgeld', ten minste zes stuivers per 100 pond messing hadden geïnd bij het afgeven van de 'paspoorten'. Aangezien een dergelijke heffing nooit door de Staten-Generaal was gesanctioneerd, had hij zeker iets uit te leggen. Van Wachtendonck bezwoer 'dat wij uijt hoofde van het Accordt [in 1667 met de abt] noijt een duijt voor ons genooten hebben', en voegde toe: 'Connen uwe well Ed. verseeckert sijn, dat in de Reckeninge van den Staet meede sijn goed gedaen'. Bewijs overlegde hij echter niet. Volgens Arnold was er bij de klagers slechts sprake van jaloezie en irrationeel gedrag, want het streven van de kopermeesters van Aken en Stolberg zou erop gericht zijn 'te vernietigen ende te mortificeren de Vaelser Koperwercken, waertegens sijluijden eenen

58 In de jaren 1683-1684 was Spanje in oorlog met Frankrijk. Franse troepen waren ook in het hertogdom Limburg actief en verstoorden de galmeiwinning van de Altenberg.

59 RHCL, LvO, inv.nr. 9512, Akten van overdracht en verbintenis, pag. 159-163

60 Deze goedbetaalde functie werd beloond met 500 gulden per jaar (de hoogste functionaris, de Drossaard, ontving 800 gulden, de Ontvanger van het Land 's-Hertogenrade 600 gulden). NA, S-G, inv.nr. 5847.

61 Benoeming tot griffier d.d. 28 december 1679; benoeming tot Agent d.d. 5 maart 1681. NA, S-G, resp. inv.nr. 12276 f. 475 en inv.nr. 12277 f. 57v.

62 In een 'Rescriptie' uit 1687 wordt gesteld dat hij tot 1683 deze functie met grote ijver had vervuld en de belangen van de bank Holset - Vaals - Vijlen had gediend, die hem daarvoor een extra toelage van 100 gulden had gegeven. NA, S-G, inv.nr. 5844.

63 LNRW, RKG, inv.nr. 5884 f. 129.

64 Brief d.d. 21 mei 1687. SAA, Pick, f. 94-95.

sonderlingen en onnatuurlijken haet draegen'. Maar alleen over de concurrentie van één of twee ovens in Vaals zou men zich in Aken en Stolberg niet zo druk hebben gemaakt. Ook de felle diplomatieke reactie van de hertog van Gulik tegen plannen om een nieuw akkoord met de abt te sluiten (zie hierna) zou volgens Arnold onbegrijpelijk zijn. Hij verzocht om 'tegens alle misgunst geprotegeert' te worden en beschuldigde zijn tegenstanders tussen neus en lippen door nog van 'lorrendraijerije en sluijkerij' bij pogingen tot het ontgaan van heffingen.⁶⁵ Het waren volgens hem dus oplichters.

9. Het laatste hoofdstuk

Arnold van Wachtendonck zag er blijkbaar nog brood in de activiteiten in Vaals weer leven in te blazen, waarschijnlijk vooral om een verlenging van het octrooi van 1664 te verkrijgen, en daarmee ook van het besluit van 1667 over heffingen. In 1685 verwierf hij 'den Cooperhoff met sijnen tuijn ende weijlandt' te Vaals.⁶⁶ Op 15 mei 1686 kocht hij van zijn oom Johan ook de 'twee halve moelens' bij Weijer, en drie dagen later troffen de gezamenlijke eigenaren van de molens een regeling. Arnold werd enig eigenaar van de grootste van de twee, en stond zijn rechten op de andere (kleinere) molen af.⁶⁷ Op 21 december 1686 verleenden de Staten-Generaal hem verlenging van het octrooi van 1664 (dat al tien jaar verlopen was) voor een periode van twaalf jaar, ingaande 1 maart 1687.⁶⁸ In 1687 schrijft Arnold dat 'de Vaelser koperwerken [door hem] met overgrote

onkosten wederom in stant en gebruik zijn gestelt'.⁶⁹ Dat alles lijkt te wijzen op een nieuw begin na een periode van stilstand die ook na het vertrek van de Franse troepen in 1679 nog had voortgeduurd. Aan bijna alle voorwaarden was voldaan om het vroegere 'succes' voor de familie te continueren. Maar zonder een overeenkomst met de abt van Kornelimünster was dit alles van weinig waarde.

Het contract met de abt was in 1667 aangegaan voor acht jaar, en was dus eigenlijk in de oorlogsperiode afgelopen. In 1683 sprak Johan van Wachtendonck dit tegen: er was in zijn ogen slechts sprake geweest van opschorting.⁷⁰ In 1686 trad in Kornelimünster een nieuwe abt aan, die het aangaan van een nieuw contract overwoog. In maart 1687 reisde Arnold van Wachtendonck naar Kornelimünster voor onderhandelingen.⁷¹ De abt werd echter vanuit Aken, maar vooral door de hertog van Gulik ten behoeve van de Stolbergse kopermeesters, zwaar onder druk gezet om geen akkoord meer aan te gaan met de Staten-Generaal. De marktomstandigheden waren blijkbaar bijzonder slecht. Begin 1687 sloten de gezamenlijke kopermeesters van Aken, Stolberg en Kornelimünster een akkoord om de ovens twee maanden stil te leggen, van medio maart tot medio mei.⁷² Er werden afspraken gemaakt over minimumverkooprijzen. Vanuit economisch perspectief zou het bevreemden dat Arnold van Wachtendonck juist nu de activiteiten in Vaals hervatte. Maar Arnold kon nog steeds paspoorten afgeven en een heffing incas-

65 'Memorie' gericht aan de Staten-Generaal, 1687. NA, S-G, inv.nr. 12569.205. Een lorrendraaier is iemand die zich bezighoudt met illegale handel, een beunhaas of sluikehandelaar.

66 RHCL, LvO, inv.nr. 9512, 159-163.

67 Ibidem, 166-174.

68 SAA, Pick, f. 63.

69 Schriftelijke reactie van Arnold van Wachtendonck (z.d., waarschijnlijk uit januari 1687) op een resolutie van de Staten-Generaal d.d. 21 december 1686. NA, S-G, inv.nr. 12569.205.

70 Brief van Johan van Wachtendonck aan de abt d.d. 15 juni 1683 uit Den Haag. LNRW, RKG, inv.nr. 5884 f. 97.

71 NA, S-G, inv.nr. 12569.205.

72 SAA, Pick, f. 119.

seren.⁷³ De abt schreef in september 1687 in een brief aan de hertog van Gulik dat hij weliswaar was benaderd door Van Wachtendonck om opnieuw een overeenkomst te sluiten met de Staten-Generaal, maar dat er geen overeenkomst tot stand was gekomen en dat er van zijn kant ook geen intentie bestond die nog af te sluiten.⁷⁴ De onrust onder de kopermeesters bleef blijkaar groot, er werd zelfs geëist dat het voordeel dat de abten in het verleden hadden genoten door hun aandeel in het heffen van zes en acht stuivers voor de paspoorten, aan de kopermeesters zou moeten worden terugbetaald.⁷⁵ In januari 1688 zag de abt zich genoodzaakt een openbare verklaring uit te geven dat hij geen nieuwe overeenkomst had gesloten met de Staten-Generaal.⁷⁶

In 1687 en 1688 werden vanuit Aken, Stolberg en door de hertog van Gulik diplomatieke inspanningen verricht in Den Haag om de Staten-Generaal ertoe te bewegen de extra heffing van vijftien stuivers af te schaffen. De stad Aken zond haar syndicus Lipman naar Den Haag. Arnold van Wachtendonck probeerde zich te verweren en de bestaande regeling te rechtvaardigen, maar dit keer mocht mooie woorden en goede relaties niet baten. Zonder een overeenkomst met de abt van Kornelimünster waren de vijftien stuivers extra heffing bij invoer blijkaar niet meer te verdedigen tegenover de Staten-Generaal. In juli 1688 kwam een einde aan dit curieuze, door de Van Wachtendoncks geïnitieerde project. De Staten-Generaal hadden diverse adviezen ingewonnen

en kwamen eindelijk tot een rationeel besluit. Met hun resolutie van 16 juli 1688 schaften de Staten-Generaal de extra heffing van vijftien stuivers op niet met Munsterse galmei gemaakt messing af.⁷⁷ Daarmee had de nog maar net nieuw leven ingeblazen activiteit in Vaals feitelijk zijn bestaansvoorwaarde verloren. Van Wachtendonck richtte zijn aandacht dan ook op andere activiteiten, zoals zijn functie van Commies Generaal in 's-Hertogenbosch.

Arnold van Wachtendonck vond in december 1692 de dood.⁷⁸ Zijn weduwe besloot enkele jaren later om de bezittingen van wijlen haar man in Aken, Kornelimünster en Vaals te verkopen.⁷⁹ In 1694 werd het 'huijs en hoff gen. den Coper Hoff' verkocht aan de Evangelische kerkgemeenschap in Vaals.⁸⁰ Van een functionerend messingbedrijf zal geen sprake meer zijn geweest. Het 'project Wachtendonck', dat de messingproductie naar Vaals moest brengen, had maar een kwart eeuw bestaan en was economisch gezien een fiasco geweest. In Vaals was alleen in de jaren 1665-1672 en in de tweede helft van de jaren 1680 werkelijk sprake geweest van activiteit.

De molen bij Weijer kwam in handen van Arnolds zwager, Gotthard (II) Schardinell en zijn eega Sara van Wachtendonck. Zij hadden blijkaar geen interesse voor de 'koperhof' in Vaals. Deze Gotthard was een van de belangrijkste kopermeesters in Stolberg. Hij zou daar twintig ovens in gebruik hebben gehad.⁸¹ Hij werd ook de opvolger van de Van Wachtendoncks als Agent van de Staten-Generaal in

73 Een kwitantie d.d. 26 augustus 1687 voor een vat met 1.500 pond ketels via Nijmegen vermeldt betaling van een rijksdaalder en 40 stuivers voor de heffing van zes stuivers per 100 pond, en 2,5 stuivers voor het schrijven van het paspoort. SAA, Pick, f. 37.

74 Brief d.d. 12 september 1687. SAA, Pick, f. 45.

75 SAA, Pick, f. 98.

76 Verklaring d.d. 26 januari 1688. SAA, Pick, f. 127.

77 Recuëil 1701, 120.

78 BHIC, Raad van Brabant, inv.nr. 500.

79 Op 4 mei 1695 gaf de weduwe in Rotterdam een volmacht af voor de verkoop van 'alle goederen onder Aeken, Vaels ende St. Cornelismunster'. RHCL, LVO, inv.nr. 9513, pag. 241.

80 De transactie is niet in de gichtregisters van Vaals geregistreerd, er wordt later alleen naar verwezen. Ibidem, 241-243 en 274-275.

81 In de lijst van Stolbergse kopermeesters die in 1698 een gezamenlijk afnamecontract sloten voor jaarlijks 550.000 pond Limburgse galmei is hij met 45.000 pond per jaar de grootste afnemer. Peltzer 1908, 463.

Zicht vanaf het zuiden op de huidige bebouwing op het perceel in Vaals dat ooit eigendom was van de familie Van Wachtendonck. Links op de achtergrond de voormalige Evangelische kerk, die in 1737 werd gebouwd. De voormalige predikantswoning met poort op de voorgrond heeft een achttiende-eeuws aanzicht. Foto: Publiek domein

Aken. Bovendien was hij Luitenant-Drossaard van het Land van 's-Hertogenrade (Staatse Partage).⁸² Mogelijk is de molen in Vaals nog enige tijd gebruikt voor het bewerken van messing, al was het maar om de schijn op te houden richting de Staten-Generaal, die de ambitie om messingnijverheid naar Vaals te brengen toch nog niet hadden opgegeven. In 1695 verleenden zij, uit dank voor bewezen diensten, aan Schardinell het recht jaarlijks, zonder betaling van de gebruikelijke heffingen, 60.000 pond koper uit de Verenigde Provinciën naar Stolberg uit te voeren, en 80.000 pond

messing vanuit Stolberg in te voeren, maar onder de voorwaarde dat hij, zodra de oorlog (de Negenjarige Oorlog, die duurde van 1688 tot 1697) voorbij zou zijn, zijn 'koper-wercken' vanuit Stolberg naar Vaals zou verplaatsen.⁸³ Die – volkomen onrealistische – eis tot verplaatsing is nooit werkelijkheid geworden. Zijn zoon uit zijn eerste huwelijk, Gotthard (III), continueerde wel de goede relatie met de Staten-Generaal. Hij was van 1703 tot 1726 Luitenant-Drossaard van het Land van 's-Hertogenrade. In 1722 verkocht hij de voormalige 'kopermolens' bij Weijer, die hij blijkbaar beide

82 Als zodanig vermeld in 1691. Schaapveld 2021, 54 en 72.

83 Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 7 juli 1695. Recueil 1701, 267-268.

in bezit had gekregen. De ene was vervallen, de andere was veranderd in een 'velbereijders molen'.⁸⁴

10. Conclusies

Het door de Staten-Generaal in 1664 omarmde plan om protestantse ondernemers de gelegenheid te bieden zich met messingnijverheid in Vaals te vestigen, bleek een doodgeboren kindje. Dat bleef zo toen in 1667 aanvullende maatregelen werden genomen op het gebied van regelgeving en van heffingen. Behalve de voornaamste initiatiefnemers, de familie Van Wachtendonck, was niemand bereid zijn onderneming, of een deel daarvan, in Vaals te vestigen, en de activiteiten van de Van Wachtendoncks in Vaals hebben nooit een omvang van betekenis bereikt. De Van Wachtendoncks zelf bleven mede (en waarschijnlijk zelfs voorname-lijk) in Kornelimünster actief.

De conclusie is onontkoombaar dat Vaals geen aantrekkelijke locatie was voor messingproductie. Slechte wegen en de afstand tot de kolenmijnen zijn de belangrijkste verklaringen hiervoor. Ook was er te weinig nog niet benutte waterkracht beschikbaar. Het fiscale voordeel dat de Staten-Generaal aan de Van Wachtendoncks boden, was duidelijk onvoldoende om tegen dergelijke praktische factoren op te wegen. Deze poging om economische doelen met fiscale middelen na te streven, was een fiasco.

De Van Wachtendoncks genoten vanaf 1667 de facto vrijstelling van heffingen bij in- en uitvoer van en naar de Verenigde Provinciën voor hun activiteiten in Vaals. Maar zij incasseerden bij het afgeven van de zogenaamde 'paspoorten' bovendien een door henzelf in het leven geroepen heffing op messingwaren die

vanuit Aken en omgeving naar de Verenigde Provinciën werden getransporteerd. Er is gerede twijfel aan de integriteit van hun handelen.

Ondanks periodieke protesten uit Aken en Stolberg, hielden de Staten-Generaal lang vast aan de in 1667 ingevoerde regelgeving en heffing. Van enige controle door de Staten-Generaal op de werkelijkheid in Vaals, de handelwijze van de Van Wachtendoncks in Aken en de wijze waarop de genomen besluiten in de praktijk uitwerkten, was geen sprake. De Van Wachtendoncks genoten het vertrouwen. Zij konden lang hun gang gaan binnen de door de Staten-Generaal in het leven geroepen kaders.

Bijlage 1

Het octrooi van 1664 voor de gebroeders Van Wachtendonck c.s.⁸⁵

De Staten Generael der Vereenigde Nederlanden [...] saluijt. Doen te weten, dat wij op het versoeck aen ons gedaen uijtten naem ende van wegen Francois ende Aernoldus van Wagendonck, mitsgaders Nicolaes van Beeck ende consorten, Coopluijden vande gereformeerde religie tot ende omtrent Aken, handelende in Cooper, deselve geconsenteert ende geaccordeert ende geotroijeert hebben [...] dat sij alleen ende met seclusie van allen anderen voordien tijt van twaelff naestkomende ende achtereenvolgende jaren inden Dorpe van Vaels, Lande van 's Hertogenrade [...] onder desen Staet, sullen mogen opreghthen, planten ende stabileren vanden Cooperhandel in voegen ende manieren als den selven voor desen tot Aken geweest ende nogh ten deele aldaer verbleven is, mits dat sijluijden aenstonts sullen hebben te doen setten hare Ovens ende daermede ageren ten minste vier vande selve met

84 RHCL, LvO, inv.nr. 9404 en inv.nr. 9515 pag. 8-9.

85 NA, S-G, inv.nr. 12569.205.

haer toebehooren, ende naer de expiratie van anderhalff jaer ofte uijtterlijck twee jaren nogh ses gelijcke Ovens, alles met dien verstande, dat de andere Coopluiden vande gereformeerde religie alsnogh tot Aecken voornt. wonende ende den Cooperhandel drijvende, ende der selver kinderen bij haerluijder afflijvighheit, des begerende t'effect van desen onsen Octroije, mede sullen comen te genieten ende tot den voors. Cooperhandel tot Vaels mede ingelaten werden.

Ordonnerende [...] 28 Martij 1664

Bijlage 2

Messing: het productieproces en de verhouding galmei – koper

Het galmeiverbruik is in het vorenstaande als basis genomen voor een schatting van de omvang van de werkelijke activiteiten in Vaals. Het verbruik per oven in de zeventiende eeuw is echter niet eenvoudig te bepalen. Er bestaan maar weinig gedetailleerde beschrijvingen van het oude productieproces met gebruik van galmei, en met de totale verdringing van deze productiewijze in de negentiende eeuw door het gebruik van zink (metaal) is veel kennis ervan verloren gegaan. In de verschillende productieplaatsen werden verschillende methodes toegepast. Enkele redelijk gedetailleerde beschrijvingen uit de achttiende en vroege negentiende

eeuw (1749,⁸⁶ 1780⁸⁷ en 1802⁸⁸) lijken echter betrouwbare informatie te geven. Omdat Krünitz de werkwijze in Stolberg beschrijft, is deze beschrijving het meest relevant voor de behandelde casus. Verdere beschrijvingen uit de eerste helft van de negentiende eeuw, toen de productiemethode met galmei nog werd toegepast, kunnen als bevestiging dienen.

Ouder, middeleeuws messing bevat vaak niet meer dan tien tot twintig procent zink. Voor de zestiende tot en met de achttiende eeuw is twintig tot dertig procent gebruikelijk.⁸⁹ De algemene methode voor de productie van messing met galmei was als volgt. Gaarkoper (een relatief zuivere vorm van koper), zeer fijn gemalen galmei en houtskool (of kolenstof) werden gemengd en in relatief kleine smeltkroezen (acht per oven) tot hoge temperatuur verhit gedurende negen tot twaalf uur, soms zelfs langer. Het zinkoxide in het (gebrande) galmei werd in de oven door de aanwezige houtskool gereduceerd tot zink, dat gasvormig wordt bij 908,5°C en zich bindt, in elk geval voor een deel, aan het koper. Dit werd de 'cementatie' van koper en zink genoemd. Er kon naast koper ook messingschroot worden toegevoegd.

Over de verhouding galmei – koper in het productieproces bestaan heel uiteenlopende cijfers. Peltzer stelde in 1908 dat de verhouding tussen galmei en koper (in de vorm van gaar-

86 Galon (ook vaak als 'Gallon' geschreven) deed in 1749 onderzoek in Namen, maar publiceerde pas vijftien jaar later. Galon 1764, 33.

87 De beschrijving van Ellmayer uit 1780 is gepubliceerd door Priesner. Claus Priesner, *Bayerisches Messing: Franz Matthias Ellmayrs 'Mössing-Werck AO. 1780'* (Stuttgart 1997), 126.

88 De beschrijving van Krünitz is gepubliceerd onder redactie van Flörke. (Heinrich Gustav Flörke red., *Johann Georg Krünitz's Oekonomisch-technologische Encyclopädie* Band 89 (Berlijn 1802), 308-324). Peltzer heeft dit werk vreemd genoeg genegeerd in zijn 'Geschichte'.

89 Enkele auteurs noemen hoge percentages. Peltzer gaat uit van een doorsnee zinkgehalte van 30 procent (Peltzer, 'Geschichte der Messingindustrie und der künstlerischen Arbeiten in Messing (Dinanderies) in Aachen,' 368), Bruckner van één derde (Clemens Bruckner, *Zur Wirtschaftsgeschichte des Regierungsbezirks Aachen* Schriften zur Rheinisch-Westfälischen Wirtschaftsgeschichte Band 16 (Keulen 1967), 145). Otto Werner betoogde in diverse publicaties vanaf 1970 dat met de oude technologie (gebruik makend van galmei) geen hoger zinkgehalte dan 30 procent (of in de praktijk zelfs 28 procent) mogelijk zou zijn geweest, om thermodynamische redenen. Hij onderbouwde dit met onderzoek naar het zinkgehalte van talrijke oude messing voorwerpen. Deze opvatting was enkele decennia de norm. In recentere literatuur wordt het bestaan van een dergelijk maximum echter bestreden, onder andere door Welter en Ullwer. Otto Werner, 'Über das Vorkommen von Zink und Messing im Altertum und im Mittelalter', in: *Erzmetall* 23 (1970) 259-269; J.-M. Welter, 'The zinc content of brass: a chronological indicator?', in: *Techné* 18 (2003) 27-36; Helmut Ullwer, 'Das alte Galmeiverfahren und die erreichbaren Zinkgehalte', in: *Erzmetall* 61 (2008) 322-327.

koper en koper in schroot) ongeveer 2 : 1 was.⁹⁰ Een verhouding galmei – koper zegt echter weinig als het zinkgehalte van het gebruikte galmei niet bekend is, aangezien het zinkgehalte van de diverse soorten galmei aanzienlijk verschilde en alleen het zink relevant is voor de legering. Peltzer schreef dat het zinkgehalte van het gebruikte galmei rond de dertig procent zou hebben gelegen, een slag in de lucht, gebaseerd op het terug redeneren vanuit de geproduceerde hoeveelheid messing en op twee veronderstellingen: dat het messing voor circa één derde uit zink bestond en dat het in het galmei aanwezige zink volledig werd opgenomen in het messing. Schleicher stelde, met even weinig basis, dat Limburgse galmei dertig procent zink, en andere galmei slechts twintig procent zink zou hebben bevat.⁹¹ De werkelijke percentages zijn veel hoger (zie hierna). Het zinkgehalte van het gewonnen galmei kon bovendien worden verhoogd door branden (ook roosten genoemd). Dit diende tevens om het galmei van vervuilingen te bevrijden en gereed (bros) te maken voor het malen, maar het zinkgehalte per gewichtseenheid steeg aanzienlijk door de omzetting van zinkcarbonaat in zinkoxide (ZnO). Het proces is vergelijkbaar met het branden van kalk. Het branden gebeurde vóór het galmei naar de afnemers ging. Er is in de bestaande literatuur weinig

aandacht voor de chemische transformatie van het gewonnen galmei en de betekenis daarvan in het productieproces van messing.⁹² De Zweedse geleerde Bergman analyseerde in de achttiende eeuw gebrande Hongaarse galmei dat in Zweden werd gebruikt, en vond een ZnO-gehalte van 84 procent, dat is 67 procent zink.⁹³

Naast de productiemethode met één smeltproces blijkt een andere te hebben bestaan, met twee smeltprocessen.⁹⁴ Deze werd onder andere in Stolberg toegepast (zoals beschreven door Krünitz), maar alleen voor de beste kwaliteit messing, waar bijvoorbeeld dun plaatwerk met een mooie goudgele kleur van werd gemaakt, dat optimaal geschikt was voor verdere bewerking. Volgens Krünitz werd in Stolberg, met het enkelvoudige smeltproces, veel 'ruw messing', ook 'gietmessing' of 'arco' genoemd, met een zinkgehalte van circa 27 procent geproduceerd. De verhouding galmei – koper bij de productie daarvan was circa 1,5 : 1 tot 1,6 : 1.⁹⁵ Een deel van het in deze eerste cementatie geproduceerde messing werd voor een tweede smelting in stukken gebroken en opnieuw met galmei verhit, waarbij ook messingschroot werd toegevoegd. Dit was een kostbaar proces, vanwege het verbruik van galmei, van schroot (dat relatief schaars was, maar wel goedkoper dan koper) en van brand-

-
- 90 Peltzer, 'Geschichte der Messingindustrie und der künstlerischen Arbeiten in Messing (Dinanderien) in Aachen,' 368
- 91 Dejonghe noemt een zinkgehalte van 33 tot 47 procent voor 'Limburgse' galmei als normaal, maar dat betreft de grootschalige grondstofwinning voor de latere industriële zinkproductie, waarbij galmei in veel diepere lagen werd gewonnen. L. Dejonghe, 'Zinc-lead deposits of Belgium', in: *Ore Geology Reviews* 12-5 (1998), 347.
- 92 Stefan Stadler, die een andere, oudere techniek van messingproductie in experimenten probeerde te reconstrueren, en 'mehrstufige Röstung' van het galmei als essentieel ziet, zegt daarover: 'Die Aufbereitungsschritte von Galmei sind aufwendiger und komplexer als angenommen und werden in den meisten Experimenten nicht diskutiert.' Stefan Stadler, 'Vom Zinkerz (Galmei) zum Messing im frühmittelalterlichen Ostalpenraum', in: *Experimentelle Archäologie in Europa 16 – Jahrbuch 2017 (Unteruhldingen 2017)* 123-135.
- 93 Priesner, *Bayerisches Messing*, 131-132.
- 94 De toepassing van deze methode is beschreven of vermeld door Priesner (Beieren), Krünitz (Stolberg) en Beckmann (o.a. Zweden en Bohemen, 'und an vielen anderen Orten'). Johann Beckmann, *Anleitung zur Technologie* (Zweite Auflage, Göttingen 1780), 417 en 421-422.
- 95 Een technologische encyclopedie uit 1838, toen het oude productieproces met galmei nog naast het nieuwe met zink in metaalvorm bestond, noemt enkelvoudige en dubbele smelting, en een verhouding galmeiverbruik – koper voor de productie van 'arco' van circa 1,5 : 1 tot ruim 1,6 : 1, wat dus globaal overeenkomt met de beschrijving van Krünitz. Joh. Jos. Ritter von Prechtel, ed., *Technologische Encyclopädie, oder Alphabetisches Handbuch der Technologie, der technischen Chemie und des Maschinenwesens* Band 9 (Stuttgart 1838), 581-582.

stof, terwijl de verdere gewichtstoename van het messing heel beperkt was. Het zinkgehalte kon volgens Krünitz stijgen tot rond de 30 procent en de kwaliteit van het messing werd beter, blijkbaar zodanig dat het de hoge kosten rechtvaardigde. Dit betere messing werd 'Tafelmessing' genoemd. Voor het tweede smeltingsproces bestonden volgens Krünitz in Stolberg diverse methodes, waarvan hij er twee beschrijft. Bij die met het hoogste galmeiverbruik van de twee was de verhouding galmei – koper in totaal (voor twee smeltingen) bijna 2 : 1. Omdat in Stolberg voor een groot deel galmei van mindere kwaliteit werd gebruikt, afkomstig uit winning in de nabije omgeving, en niet uitsluitend de betere kwaliteit uit het hertogdom Limburg (zoals in Aken lang gebruikelijk), had waarschijnlijk met minder galmei kunnen worden volstaan indien uitsluitend Limburgse galmei zou zijn gebruikt. In Stolberg zou een kwart van het totale galmeiverbruik Limburgse zijn geweest, maar of dat ook de standaard mengverhouding in de smeltkroezen was, is onbekend.⁹⁶ Dubbele smelting werd niet overal toegepast, zelfs niet voor de productie van messing platen voor ketels. Dubbele smelting reduceerde de geproduceerde hoeveelheid per oven per jaar uiteraard aanzienlijk ten opzichte van enkelvoudige.

Oudere concrete gegevens dan die van Krünitz die betrekking hebben op de regio Aken zijn schaars, onvolledig en moeilijk te

interpreteren. Een mengverhouding is daarom alleen indirect te benaderen. Wat het productieproces in de stad Aken betreft, waar lang uitsluitend Limburgse galmei mocht worden gebruikt, beschikken wij alleen over de beschrijving van Edward Brown uit 1677, die niet betrouwbaar lijkt.⁹⁷ In een ongedateerd stuk uit de zeventiende eeuw, afkomstig uit Aken, is sprake van een verbruik van 50 pond galmei per smelting en 100 pond per etmaal.⁹⁸ Dat zou overeen kunnen stemmen met 36.000 pond galmei per oven per jaar. Een betoog uit 1701 namens de kopermeesters werkzaam in Stolberg, Aken en Eijsden gaat uit van een verbruik van acht vaten koper (circa 17.500 pond) per oven per jaar.⁹⁹ Bij een kopergehalte van het eindproduct van grofweg 70 procent zou dat 25.000 pond messing als jaarproductie per oven betekenen.¹⁰⁰ In een rapport aan de Staten-Generaal uit 1636 is sprake van een galmeiverbruik van 36 tot 37.000 pond per oven per jaar. Er wordt geen hoeveelheid koper genoemd, net zomin als het aantal toegepaste smeltingen.¹⁰¹ Deze getallen combinerend, en in geval van enkelvoudige smelting, zou dat een mengverhouding galmei – koper van 2 : 1 kunnen impliceren, maar het is een heel onzekere conclusie, omdat er ook heel andere getallen zijn.

Kijken wij naar de twee andere plaatsen waarvan gedetailleerde beschrijvingen uit de tweede helft van de achttiende eeuw beschik-

96 Dit is het cijfer voor 1773, gegeven door Schleicher. In 1716 zou volgens Schleicher (zonder bronvermelding) niet minder dan vijf miljoen pond galmei uit de nabije omgeving en 500.000 pond andere galmei zijn gebruikt, maar die vijf miljoen kunnen niet juist zijn. Schleicher, *Geschichte der Stolberger Messingindustrie*, 37.

97 Brown bezocht Aken, maar of zijn beschrijving op een in de stad gevestigde onderneming betrekking heeft, is niet zeker. Hij noemt een mengverhouding van 100 pond galmei op 28 pond koper en enig schroot, dat is een verhouding van meer dan 3,5 : 1. Edward Brown, *An account of several travels through a great part of Germany* (Londen 1677), 160.

98 SAA, Prick, f. 96v.

99 SAA, Pick, f. 67. In de literatuur worden ook hogere productiecijfers genoemd. Schleicher haalt een *Kupfermeisterprotokoll* uit 1776 aan, waarin de jaarlijkse productie per oven ook op 25.000 pond wordt gesteld. Schleicher, *Geschichte der Stolberger Messingindustrie*, 58.

100 Bruckner, die zich baseert op de oudere literatuur, noemt 30.000 pond productie per oven, 66 procent kopergehalte van het messing, een verbruik van 19.800 pond koper en van 38.000 pond galmei (met gemiddeld 27 procent zinkgehalte). Bruckner, *Zur Wirtschaftsgeschichte des Regierungsbezirks Aachen*, 141, 145.

101 Flament, 'Korte inhoud van de resolutiën der Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden', 86.

baar zijn, dan biedt Namen (zoals beschreven door Galon) een ander beeld dan Stolberg. In Namen was de verhouding galmei – koper en messingschroot in het midden van de achttiende eeuw slechts 0,85 : 1. Er werd 35 pond koper en 35 pond messingschroot, 60 pond galmei en 20 tot 25 pond houtskool gebruikt, resulterend in 85 tot 87 pond messing. Maar het hoge schrootgebruik betekent dat rekening moet worden gehouden met het daarin aanwezige zink.¹⁰² De verhouding tussen het galmei en de 35 pond koper was 1,7 : 1. Een kwart tot een derde van het gebruikte galmei was Limburgse, de rest lokaal gewonnen Naamse galmei van slechtere kwaliteit. Het productieproces in twee fasen werd in Namen blijkbaar niet toegepast.¹⁰³

Priesner biedt een beschrijving van een productieproces waarbij galmei met een hoog zinkgehalte werd gebruikt. Het betreft een onderneming in Beieren in het laatste kwart van de achttiende eeuw. Hier was de dubbele smelting gebruikelijk. Priesner noemt een zinkgehalte van het galmei (ongebrand) van meer dan 50 procent, zoals ook gold voor het Limburgse. In de door hem beschreven onderneming was de verhouding galmei – koper in de eerste smelting 1,1 : 1, en voor eerste en tweede smelting samen 1,4 : 1. Dus een veel lager galmeiverbruik dan in Stolberg, waarschijnlijk door gebruik van betere galmei.

Wetenschappers proberen de laatste decennia om het oude productieproces na te bootsen in experimenten. Twee Franse onderzoekers, Thomas en Bourgarit (hierna: T&B), hebben talrijke experimenten uitgevoerd, zowel in het laboratorium als in ovens (en smeltkroezen) die zij op basis van archeologisch onderzoek

hebben gereconstrueerd. Een smeltkroes in een grotere oven had (op basis van archeologische vondsten) een inhoud van circa vijf tot zeven liter. De resultaten van vijf jaar experimenteren hebben zij (onder andere) in 2018 in een artikel beschreven.¹⁰⁴ Het productieproces blijkt bijzonder complex en het is de vraag of hun beheersing daarvan vergelijkbaar is met die van vroegere kopermeesters. De uitkomsten zijn echter toch interessant. T&B gebruikten in hun experimenten galmei van verschillende herkomst. De 'Limburgse' bevatte 65 procent zinkoxide (ZnO), dat is circa 52 procent zink (Zn). De drie andere gebruikte soorten bevatten 46 à 49 procent ZnO (37 à 39 procent Zn). T&B slaagden er in hun experimenten niet in om het zinkgehalte door branden te verhogen. Bij een verhouding zink – koper van 1 : 2, dat wil zeggen een verhouding galmei – koper van circa 1 : 1 voor 'Limburgse', of circa 1,3 : 1 voor de andere gebruikte (eveneens ongebrande) galmeisoorten, werd messing van minder dan twintig procent zinkgehalte geproduceerd (enkelvoudige smelting). Dat komt overeen met middeleeuws messing. T&B bereikten de beste resultaten (in de grotere ovens), qua zinkgehalte en hoeveelheid messing, wanneer de verhouding zink – koper in de smeltkroes 1 : 1 was. Het zinkgehalte van het messing kon dan de 30 procent benaderen en soms zelfs overschrijden. Bij gebruik van (ongebrende) Limburgse galmei zou de mengverhouding in dat geval 2 : 1 moeten zijn, maar bij andere, mindere kwaliteiten galmei 2,5 : 1 tot zelfs 3 : 1, een verhouding die in de oude beschrijvingen niet wordt vermeld (behalve door Brown). Een probleem bleek het slechts in beperkte mate gebonden worden van het in de smeltkroezen

102 J.-G. Galon, *L'art de convertir le cuivre rouge ou cuivre de rosette, en laiton ou cuivre jaune* (1764), 9.

103 Dit leidde tot messing van mindere kwaliteit en het ontstaan van scheuren en gaten bij het hameren van ketels, die achteraf gerepareerd moesten worden. Galon, *L'art de convertir le cuivre rouge ou cuivre de rosette*, 35.

104 Nicolas Thomas en David Bourgarit, 'La peine emporte-t-elle le profit? Économie de la production du laiton par cémentation au moyen âge', in: Nicolas Thomas en Pete Dandridge red., *Cuivres, bronzes et laitons Études et documents*, Archéologie 39 (Namen 2018) 71-88.

aanwezige zink aan het koper. De verhouding zink – koper van 1 : 1 resulterend in messing met 28 procent zinkgehalte impliceert dat 60 procent van het zink dat in de smeltkroes aanwezig was niet is opgenomen in het messing. Een mengverhouding zink – koper van 0,5 : 1 resulteerde in messing met vijftien tot twintig procent zinkgehalte, zodat 50 tot 65 procent van het aanwezige zink niet werd opgenomen. Veel zink ontsnapte dus in gasvorm uit de oven of bleef in de slakken achter. Dat moet vroeger, bij een goede beheersing van het proces, in mindere mate het geval zijn geweest dan in deze experimenten. De eerdergenoemde voorbeelden van lage verhoudingen galmei – koper bewijzen dat.

De conclusie op grond van bovenstaande (en vooral de gegevens van Krünitz) is, dat het verbruik van (gebrande) galmei van goede kwaliteit in een enkelvoudig smeltproces in de praktijk van de zeventiende eeuw varieerde van 1 tot 1,7 maal de hoeveelheid koper, en bij het tweevoudig smeltproces kon oplopen tot bijna 2 maal de hoeveelheid koper. In de hiervoor gegeven analyse van de omvang van de activiteiten in Vaals is uitgegaan van 1,5 maal de hoeveelheid koper, gezien het gebruik van galmei van slechtere kwaliteit.

Gebruikte afkortingen

- BHIC Brabants Historisch Informatie Centrum ('s-Hertogenbosch)
- LNRW Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Abteilung Rheinland (Duisburg)
- NA Nationaal Archief ('s-Gravenhage)
- RHCL Regionaal Historisch Centrum Limburg
- SAA Stadtarchiv Aachen

Bibliografie

- Agt, J.F. van, *Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst: Zuid-Limburg. Vaals, Wittem en Slenaken* ('s-Gravenhage 1983).
- Asten, Herbert von, 'Die religiöse Spaltung in der Reichsstadt Aachen und ihr Einfluss auf die industrielle Entwicklung in der Umgebung', in: *ZAGV* 66 (1956) 77-190.
- Beckmann, Johann, *Anleitung zur Technologie* (Zweite Auflage, Göttingen 1780).
- Brown, Edward, *An account of several travels through a great part of Germany* (Londen 1677).
- Bruckner, Clemens, *Zur Wirtschaftsgeschichte des Regierungsbezirks Aachen*, Schriften zur Rheinisch-Westfälischen Wirtschaftsgeschichte Band 16 (Keulen 1967).
- Dejonghe, L., 'Zinc-lead deposits of Belgium', in: *Ore Geology Reviews* 12-5 (1998) 329-353.
- Dillen, J.G. van, *Van rijkdom en regenten: handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* ('s-Gravenhage 1970).
- Dodt van Flensburg red., J.J., *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheit van Utrecht V* (Utrecht 1846).
- Flament, A.J.A., 'Korte inhoud van de resolutiën der Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden gezonden aan de commissarissen-instructeurs van Brabantsche zijde te Maastricht', in: *PSHAL* 50 (1914) 1-256.
- Flörke red., Heinrich Gustav, *Johann Georg Krünitz's Oekonomisch-technologische Encyclopädie* Band 89 (Berlijn 1802).

- Galon, J.-G., *L'art de convertir le cuivre rouge ou cuivre de rosette, en laiton ou cuivre jaune* (1764).
- Hollunder, Christian Fürchtegott, *Tagebuch einer metallurgisch-technologischen Reise durch Mähren, Böhmen, einen Theil von Deutschland und der Niederlande* (Neurenberg 1824).
- Jansen, J.D., *Waermede blyft gode bevolen deel I.1* (Breda 2008).
- Klein, P.W., *De Trippen in de 17e eeuw: een studie over het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt* (Assen 1965).
- Macco, Hermann Friedrich, *Geschichte und Genealogie der Familien Peltzer*, Beiträge zur Genealogie rheinischer Adels- und Patrizierfamilien Band III (Aken 1901).
- Macco, Hermann Friedrich, 'Protestantische Aachener Emigranten aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts', in: *De Nederlandsche Leeuw* (1906) 1-15.
- Macco, Hermann Friedrich, *Aachener Wappen und Genealogien I* (Aken 1907).
- Peltzer, Rud. Arthur, 'Geschichte der Messingindustrie und der künstlerischen Arbeiten in Messing (Dinanderien) in Aachen und der Ländern zwischen Maas und Rhein von der Römerzeit bis zur Gegenwart', in: *ZAGV* 30 (1908) 235-463.
- Peters, Robert, 'Wenn Historiographie auf Wirklichkeit trifft, Reformation und Wirtschaft am Beispiel der Messingindustrie', in: Frank Pohle, e.a. red., *Das Ringen um den rechten Glauben: Reformation und Konfessionalisierung zwischen Maas und Rhein*, Beiträge zur Tagung Aachen, 21./22. April 2017 (Aken 2018) 86-103.
- Ritter von Prechtel red., Joh. Jos., *Technologische Encyclopädie, oder Alphabetisches Handbuch der Technologie, der technischen Chemie und des Maschinenwesens* Band 9 (Stuttgart 1838).
- Priesner, Claus, *Bayerisches Messing: Franz Matthias Ellmayrs 'Mössing-Werkh AO. 1780'* (Stuttgart 1997).
- *Recueil van alle de Placaten, Ordonnantien, Resolutien, Instructien, Lysten en Waarschouwingen betreffende de Admiraliteyten, Convoyen, Licenten en verdere Zee-Saaken* Tweede deel ('s-Gravenhage 1701).
- Schaapveld, K., *Geschiedenis van Gulpen tot 1850* (2021).
- Schleicher 1956: Karl Schleicher, *Geschichte der Stolberger Messingindustrie* (Stolberg 1956).
- Stadler, Stefan, 'Vom Zinkerz (Galmei) zum Messing im frühmittelalterlichen Ostalpenraum', in: *Experimentelle Archäologie in Europa* 16 – Jahrbuch 2017 (Unteruhldingen 2017) 123-135.
- Thomas, Nicolas en David Bourgarit, 'La peine emporte-t-elle le profit? Économie de la production du laiton par cémentation au moyen âge', in: Nicolas Thomas en Pete Dandridge red., *Cuivres, bronzes et laitons Études et documents*, *Archéologie* 39 (Namen 2018) 71-88.
- Thomas, Paul en Peter Quadflieg, 'Agenten des Wandels, Messingunternehmer zwischen Maas und Rhein vom 15. bis zum 18. Jahrhundert', in: Angelika Westermann red., *Montanregion als Sozialregion: zur gesellschaftlichen Dimension von "Region" in der Montanwirtschaft* (Husum 2012) 37-58.
- Ullwer, Helmut, 'Das alte Galmeiverfahren und die erreichbaren Zinkgehalte', in: *Erzmetall* 61 (2008) 322-327.
- Weinberg, H.G., '*Vrije Rijksheerlijkheden* in Limburg (1500 1800): deconstructie van een mythe (proefschrift, Maastricht 2019).
- Welter, J.-M., 'The zinc content of brass: a chronological indicator?', in: *Techné* 18 (2003) 27-36.
- Werner, Otto, 'Über das Vorkommen von Zink und Messing im Altertum und im Mittelalter', in: *Erzmetall* 23 (1970) 259-269.

The Van Wachtendonck family, their coppermill in Vaals, and the Dutch States General

In the seventeenth century the city of Aachen and its surrounding region formed an important centre of brass production. In 1664, a few years after the village of Vaals, to the west of the city, had come under the sovereignty of the Dutch States General, they granted a patent giving permission for the establishment of brass production in Vaals. The Van Wachtendonck family, native of Aachen but with ties to the Unites Provinces, played a key role in this. In 1667 special measures were taken. The Van Wachtendonck family, still the only protestants to have established a brass mill in Vaals, were given tax exemptions. Furthermore, an agreement was signed on behalf of the States General with the abbot of Kornelimünster, in whose territory calamine, an essential material to produce brass, was found. The States General introduced a special import duty on brass products not made with calamine from this territory. This import duty remained in place until 1688, despite repeated protests from other brass producers. It appears that the Van Wachtendonck family may also have used their position as representatives of the States General in Aachen for additional personal gain. The attempt of the States General to draw brass production to Vaals was, however, never very successful and activities in Vaals ended after only a few decades.

De wapenfabriek van Petrus Stevens

Eddy de Beaumont

Afb. 1 Petrus Stevens (1800-1863). Privécollectie.

De Maastrichtse wapenindustrie in de negentiende eeuw richtte zich op de productie van, en handel in, draagbare wapens en wapenonderdelen. Het betrof zowel vuur- als blanke wapens voor militair gebruik, zoals geweren, pistolen, revolvers, bajonetten, sabels en messen. De ondernemer Petrus Stevens (1800-1863) speelde hierbij een belangrijke rol (afb. 1). Hoe slaagde Stevens, die van origine houthandelaar was, erin een wapenfabriek op te bouwen die ook internationaal aanzien genoot? En dat nog wel in een periode van ingrijpende (inter)nationale politieke turbulentie, technologische ontwikkelingen en verschuivende marktomstandigheden. Een tweede vraag die zich aandient, is in hoeverre Stevens door het depar-

tement van Oorlog werd gefaciliteerd? Want sinds de tijd van de Republiek der Verenigde Nederlanden wilde de legerleiding wel een wapenfabriek op eigen bodem, maar dan liefst binnen, in wat we tegenwoordig noemen, de Vesting Holland, in plaats van in een stad met een perifere ligging, zoals Maastricht.

Oude roem herleeft

Onder het kopje 'De Wapen-Industrie te Maastricht' richtte een zekere N. zich in 1879 tot de lezers van *De Maasgouw*. Iedere Maastrichtenaar, zo opent de auteur zijn bijdrage, wist tot welk een aanzienlijke hoogte de heren Stevens de wapenfabricage in die stad hadden gebracht. Onze geweren konden zich met de beste buitenlandse meten. Zover hij wist had de Maastrichtse industrieel Petrus Regout (1801-1878) die tak van nijverheid voor het eerst ingevoerd, maar nu had hij bewijzen gevonden dat die bedrijvigheid slechts een roem was die herleeftde. Daarbij verwees hij naar het *Algemeen Kunstwoordenboek der Wetenschappen* geschreven door de Duitser Johan Hübner en in 1734 vertaald door A.H. Westerhovius. Hierin worden Maastricht, Sedan, Luik en Suhl vermeld als fabrieksteden met leveranciers die hele regimenten van wapens konden voorzien. N. riep de lezer op om hem meer informatie te verschaffen.¹ Ruim een kwart eeuw later refereerde Eversen aan die oproep van N. In notariële archieven had hij contracten gevonden uit 1740 en 1741 van aankopen door regimenten bij de Maastrichtse geweermaker Godefroid Corbeau. Deze in het Frans opgestelde stukken waren volgens hem voor de geschiedenis van de wapenindustrie zo belangrijk dat hij ze integraal overnam.²

In de Staatse tijd waren veel regimenten eigendom van particulieren en was het gebruikelijk de aankoop van materieel notarieel te

1 N, 'De Wapen-Industrie te Maastricht', in: *De Maasgouw*, 1 (1879), nr. 8, 32.

2 J.M.H. Eversen, 'Enkele bijzonderheden over de wapenindustrie in de XIIIe eeuw te Maastricht', in: *De Maasgouw*, 27 (1905), nr. 5, 37-40 en 44-45.

bekrachten.³ Een in 1687 in het Nederlands opgestelde akte van de Maastrichtse notaris Wilhelmus Mangartz is daar een vroeg voorbeeld van. Deze akte bevestigde de aankoop door Johan van Emmerich, kapitein in het regiment van overste Fagel, bij meester Jan Crans, borger ende sloetmaker, van 60 snaphaenen en 240 musquetten voor tien guldens en twaalf stuivers Maastrichts het stuk.⁴

Ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden steunde de verdediging van het land op een staand beroepsleger onder leiding van de Staten-Generaal, waarbij het dagelijks bestuur berustte bij de Raad van State. Naast de regimenten kochten ook de Raad van State en de afzonderlijke gewesten wapens aan; ook zonder notariële tussenkomst. Zo sloten de Staten van Holland en West-Friesland ter aanvulling van de magazijnen in 1739 een contract met de Maastrichtse geweermakers François De La Haye en Godefroid Corbeau voor de levering van vijftienduizend geweren à acht gulden per stuk. Door de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) nam de legersterkte en dus ook de behoefte aan wapens toe. Om daarin te voorzien kregen De La Haye en Corbeau in 1745 van de Staten van Holland opnieuw een order voor tienduizend stuks.⁵ Dat waren behoorlijke aantallen. Daarnaast werden er ook in Luik en in Duitse staten wapens aangekocht. Het Staatse leger telde in 1745 ongeveer 43.500 man, waaronder 37.700 man infanterie.⁶

Het vuursteengeweer: samenstelling, gebruik en productie

Of een geweer nu snaphaan, musket of anderszins genoemd werd, het waren allemaal vuursteengeweren. Hoewel een geweer veel verschillende onderdelen had, bestond het op hoofdlijnen uit het slot, het ladenhout en de loop (afb. 2).⁷ We concentreren ons hier op het infanteriegeweer; het belangrijkste massaal geproduceerde wapen dat in de bewapening van de krijgsmacht een bijzondere plaats innam en nog steeds inneemt. De loop van een infanteriegeweer was glad uitgeboord en rustte op het voorste gedeelte van het ladenhout waarin ook het slot met de haan en de vuursteen was gemonteerd. Het achterste gedeelte van het ladenhout vormde de kolf waarmee het geweer op de schouder werd gezet.

De soldaat had een papieren huls met daarin een bolvormige loden kogel en buskruit. Hij spande de haan, opende de kruitpan door het pandeksel naar voren te draaien en scheurde met zijn tanden de papieren huls kapot. Vervolgens deed hij een beetje kruit in de kruitpan, sloot het pandeksel en deponeerde de rest van het kruit in de loop. Hierna dreef hij de kogel en het restant van het papier met de laadstok in de loop. De papierprop beschermde de kogel tegen beschadiging en voorkwam dat die naar buiten rolde als de loop naar beneden wees. Voor het vuren trok de soldaat de haan verder naar zich toe en bij een lichte druk op de trekker sloeg de in het bekken van de haan geplaatste vuursteen tegen het vlak van het gesloten pandeksel en schraapte erlangs, waar-

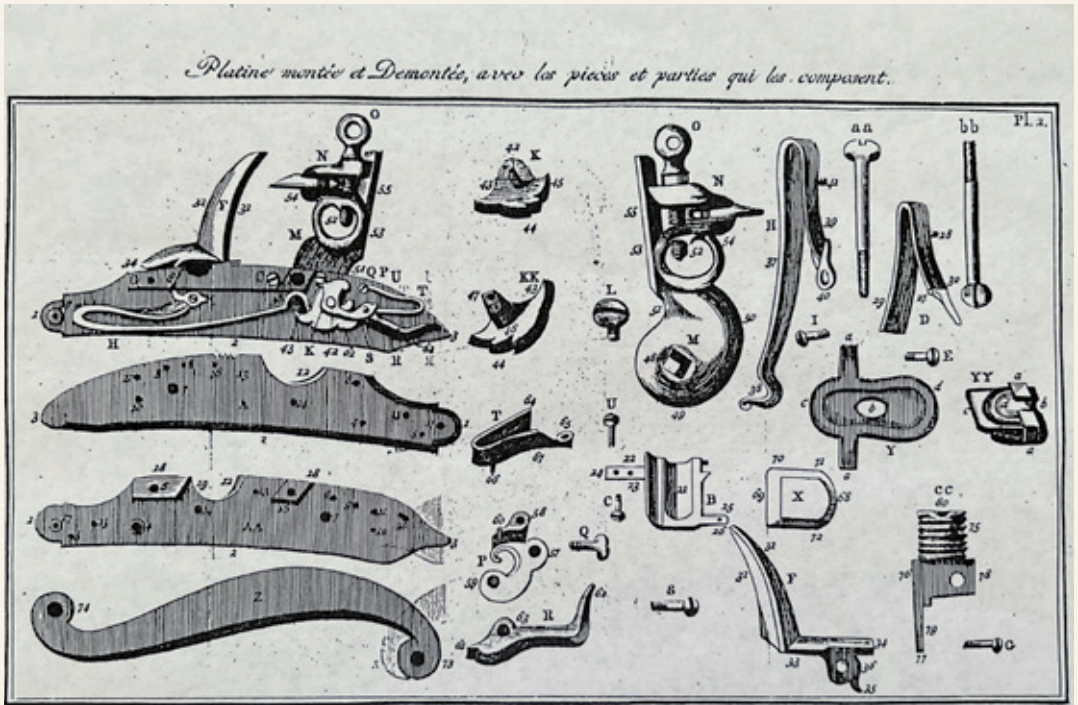
3 Over stelsels van legervorming en vreemde krijgsmacht zie: H. Amersfoort, *Koning en Kanton. De Nederlandse staat en het einde van de Zwitserse krijgsmacht hier te lande 1814-1829*, ('s-Gravenhage 1988).

4 Akte notaris Mangartz, 2 dec. 1687, Historisch Centrum Limburg (hierna HCL), Notarissen ter standplaats Maastricht, 1544-1905, inv. nr. 1667c.

5 Nationaal Archief Den Haag (hierna NA), Staten van Holland na 1572/Gecommitteerde Raden, inv. nrs. 3089 en 3095.

6 H.L. Zwitzer, *De militie van den Staat*, (Amsterdam 1991), bijlage 1, 176.

7 Voor wapentechnologische ontwikkelingen zie bijvoorbeeld: J.R. v.d. Neut, *Buskruit, Roermaker en Schutter*, (Deventer 1981); J. Lenselink, *Vuurwapens van 1840 tot heden*, (Fibula-Van Dishoeck 1975); Jaroslav Lugs, *Handfeuerwaffen, Systematische Überblick über die Handfeuerwaffen und ihre Gewichte*, 2dln, (Berlin 1962).

Afb. 2 Tekening van onderdelen van een vuursteenslot uit C.A. Geisweit van der Netten, *Onderricht wegens het Schiet- en Zijdgeweer; ten dienste der Koninklijke Hollandsche Troepen*, Amsterdam 1808.

door het pandeksel openging en er een vonkenregen ontstond die het kruut in de pan deed ontvlammen. Via een klein gaatje, het zundgat, sloeg het vuur over naar de kruutlading in de loop en ging het schot af.

Een geweer was een hightech product. De geweermakerij kenmerkte zich door handenarbeid met een beperkte mechanisatie. Omdat er sprake was van hooggekwalificeerde, gespecialiseerde arbeid werd het werk verdeeld op basis van de betrokken ambachten. Dit gold met name voor lopensmeden, lopengarniseurs (zij die de ruwe lopen bewerkten), ladenmakers (bewerkers van het houtwerk) en slotenmakers. Een belangrijk bedrijfsonderdeel was de watermolen, waar waterkracht zorgde voor aandrijving van machines. Omdat in die molens hoofdzakelijk lopen werden geproduceerd, werden ze ook wel 'lopusines' genoemd. Arbeid waarvoor geen waterkracht noodzakelijk was, werd gewoonlijk verricht door thuiswerkers. Waren alle onderdelen geproduceerd, dan werd het wapen door zogeheten 'opstellers' samengesteld. Dat laatste deden bijvoorbeeld De La Haye en Corbeau. Zij importeerden diverse onderdelen, waaronder lopen uit Luik, bewerkten die en zetten ze vervolgens in een assemblagewerkplaats tot een geweer in elkaar. Het waren dus meer aannemers en assembleurs dan fabrikanten die alle onderdelen van een geweer zelf maakten.⁸

De rol van Maastricht als productiecentrum van geweren werd echter gaandeweg minder. Omdat aanvoerlijnen van wapens uit het buitenland in oorlogstijd gemakkelijk konden worden afgesneden, werd er met steun van de legerleiding in 1759 in Culemborg een geweerfabriek opgericht waar de wapenproductie rond een watermolen was gecentraliseerd.⁹

Deze fabriek bleef tot in 1812 in werking, waarna ze werd ontmanteld. Na de totstandkoming van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in 1815 laaide de discussie over het hebben van een geweerfabriek op eigen bodem weer op. Om te voorkomen dat die in oorlogstijd snel door de vijand kon worden overrompeld, moest deze, net als in de Staatse tijd, gevestigd worden in de boezem van het Rijk; dus binnen de Vesting Holland. Voorlopig was het departement van Oorlog evenwel tevreden met de plaats en wijze waarop wapens werden aangekocht, namelijk in Luik, dat immers toen nog binnen het Verenigd Koninkrijk lag.

De inspectie der draagbare wapenen, een orgaan van de artillerie ressorterend onder het departement van Oorlog, was verantwoordelijk voor de aankoop en de kwaliteit van de wapens. Hierbij verrichtte ze ook diensten voor andere departementen, zoals Koloniën en Marine. In opdracht van een departement sloot de inspecteur met een aannemer een contract voor het leveren van wapens en/of verwisselstukken (wapenonderdelen). Vervolgens stuurde hij een keuringscommissie aan, bestaande uit officieren en wapencontroleurs, die toezag dat deze wapens en wapenonderdelen uit deugdelijke materialen en conform de specificaties werden geproduceerd. Wilde een aannemer complete wapens leveren, dan moest hij over verschillende klassen van werklieden beschikken die in de juiste verhouding tot elkaar stonden. De uitzondering daargelaten betaalde de aannemer zijn werklieden op basis van stukloon voor het leveren van producten of diensten. Net als Frankrijk stond Nederland aannemers een brutowinstmarge toe van twintig procent op de kostprijs van een wapen, die

8 Zie ook: Régis de la Haye, 'Zes generaties geweermakers De La Haye', in: *Limburgs Tijdschrift voor genealogie* 1984-1986.

9 Voor de oprichting van die fabriek, en het vervolg, zie: Eddy de Beaumont, *De aanschaf van infanteriegeweren, 1750-1850. Een studie over defensieaanschafprocessen*, proefschrift Universiteit van Amsterdam 2021.

de som was van de kosten van materialen en arbeid. Op verwisselstukken was deze bruto-winstmarge doorgaans vijftien procent. De winstmarge moest het verlies op de inkoop dekken van grondstoffen die niet door de keuring kwamen, alsmede de kosten van de organisatie van de productie, zoals voorfinanciering, administratie en transport.

Door de Belgische opstand van 1830 kwam er abrupt een einde aan de leveranties uit Luik. Dat was aanleiding voor optimisten en patriotten zichzelf bij de koning aan te bevelen voor de oprichting van een geweerfabriek. Dat deed in 1834 ook Petrus Regout. Omdat de inspecteur der draagbare wapenen op dat moment in Suhl (Pruisen) was gevestigd, waar wapens voor Nederland werden geproduceerd, werd kapitein Antoni Frederik Brade (1794-1869) door het departement opgedragen hierover te adviseren (afb. 3). Brade maakte deel uit van het garnizoen in Maastricht en was met de productie van wapens goed bekend. Van juni 1816 tot medio november 1821 werkte hij bij de inspectie in Luik en voordat hij in 1822 naar zijn korps in Maastricht terugkeerde was hij opzichter van de geweerwinkel in Delft; een werkplaats van het departement van Oorlog. Daar werden wapens gerepareerd, op bescheiden schaal onderdelen en soms complete wapens geproduceerd, en ook officieren van wapening en geweermakers voor de legerkorpsen opgeleid. In 1825 en 1826 had Brade op last van het departement een grote wapenschouw bij de troepen en de magazijnen uitgevoerd in de zuidelijke provincies van het Verenigd Koninkrijk. Daarnaast had Brade een sterke wetenschappelijke belangstelling. In de jaren 1820 was hij lid van de *Société des Amis des sciences, lettres et arts*, een Maastrichtse sociëteit van intellectuelen.¹⁰

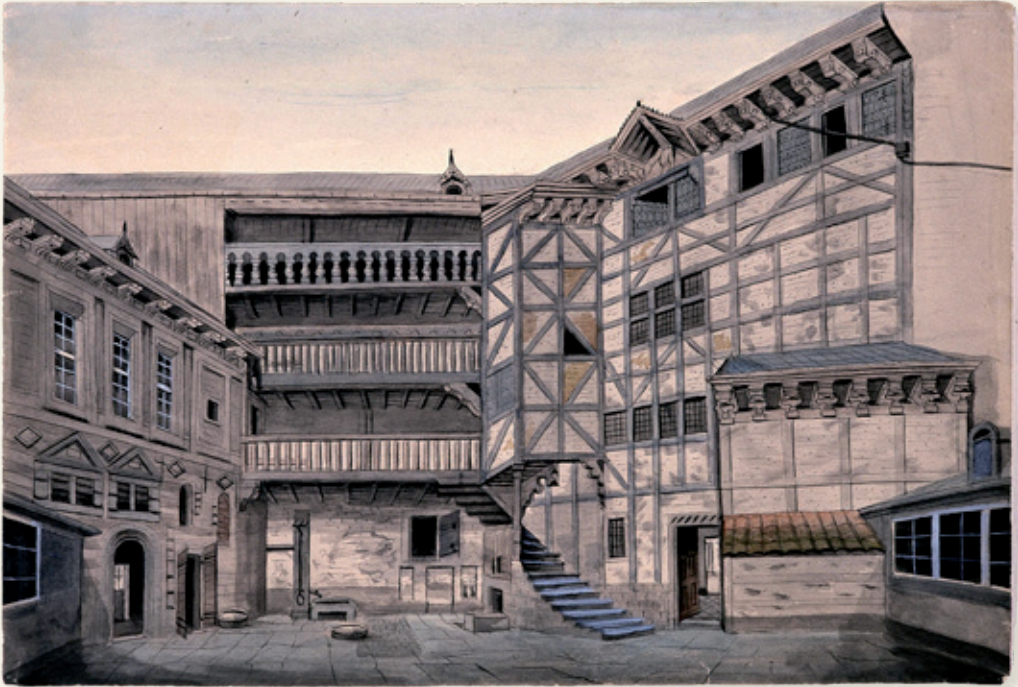
Afb. 3 Antoni Frederik Brade (1794-1869).
Bron: Nederlands Artillerie Museum.

Brade stamde uit een familie van beroeps-militairen en was sinds 1830 gehuwd met Loretta barones de Goër de Herve, wier vader lid was van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

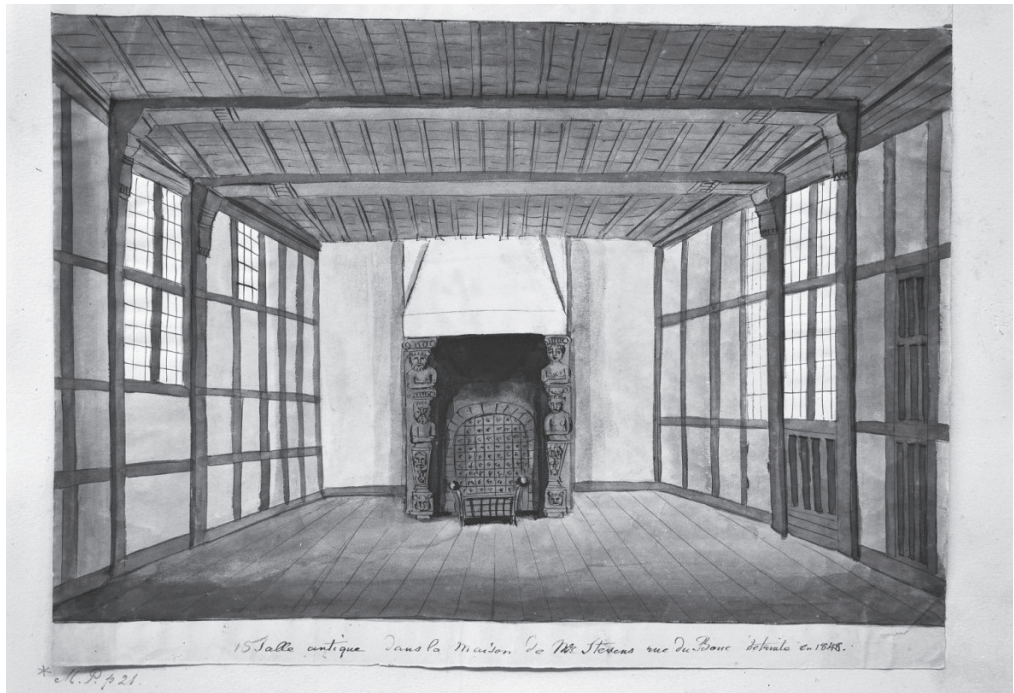
Brade was een officier die voor zijn mening uitkwam. De omstandigheid dat Regout geen kennis van de wapenfabricage had en hij het bestuur van de fabriek aan een ander moest overlaten, beviel hem niet. Bovendien liet de decentrale en zo dicht bij België gelegen positie van de stad het niet toe daar onder de gegeven omstandigheden een geweerfabriek op te richten. Het departement nam de overwegingen van Brade over en wees het aanbod van Regout af.¹¹ De verhouding met België versterkte dus de al bestaande afkeer tegen de vestiging van een wapenfabriek aan de grenzen van het Rijk. Toch slaagde Petrus Stevens erin zo'n fabriek in Maastricht op te richten die wapens leverde aan het Rijk.

10 Ingrid M.H. Evers, 'Op en neergang van een geleerd genootschap te Maastricht, De Société des Amis des sciences, lettres et arts, 1822- ca 1855', in: Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg 129 (1991), 183.

11 Zie voor deze beslissing, en het vervolg: Eddy de Beaumont, 'De geweerfabriek van Petrus Regout (1842-1843): Een kortstondig avontuur', in: SHCL Jaarboek 2022, 31-55.

Afb. 4 Ingekleurde tekening van Philippe van Gulpen met de binnenplaats van het huis van P. Stevens aan de Bokstraat in Maastricht. Het pand werd omstreeks 1850 gesloopt voor de aanleg van het Kanaal Luik-Maastricht. De westzijde heet thans Kesselskade/Van Hasselkade. Historisch Centrum Limburg, Collectie van der Noordaa, inv.nr. 367.

Afb. 5 Philippe van Gulpen, *Salle antique dans la maison de Mr. Stevens rue du Bouc, detruite en 1848*. De panden van Petrus Stevens aan de Bokstraat zijn evenwel pas later gesloopt. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Amersfoort document 33.434

De eerste stappen van Stevens in de wapenhandel

Als gevolg van de Belgische opstand viel aanvankelijk de Luikse aankoopmarkt weg voor het Rijk, maar al snel werd er weer via handelaren wapentuig voor de Nederlandse krijgsmacht uit Luik betrokken. Een van die handelaren was Petrus Stevens. Wie was Petrus Stevens? Sinds zijn geboorte op 28 februari 1800 woonde Stevens op de Bokstraat in Maastricht (afb. 4 en 5). Zijn vader was koopman in hout en toen die in 1819 overleed, trad Petrus in zijn voetspoor. Eind 1830 diende hij als sergeant in de stedelijke schutterij.¹² In 1831 trouwde Petrus Stevens

met Maria Bonjour, dochter van de eigenaar van het Hotel du Casque op het Vrijthof (afb. 6 en 7).¹³ Hoe Stevens in de wapenindustrie terecht kwam, is niet in detail bekend. Mogelijk leverde hij, als houthandelaar, ladhouten aan wapenfabrikanten in Luik en kwam hij zo met de branche in contact. Vast staat dat hij in Luik geweren liet produceren voor de in februari 1836 ingestelde Commissie ter herziening van de wapens der cavalerie. Dat hij hierbij optrad als aannemer kwam omdat het departement na de Belgische opstand niet meer rechtstreeks bij Luikse aannemers inocht.¹⁴ Zijn contactpersoon was de bovenvermelde kapitein Brade

¹² HCL, Opperbevelhebber der vesting Maastricht, inv. nr. 26.

¹³ Zie voor een genealogie Stevens: *De Limburgse Leeuw*, 7 (1958), nr. 2 nov.-dec.

¹⁴ Zie voor Limburg in de jaren 1830: A.M.J.A. Berkvens, 'Staatkundige geschiedenis van 'Limburg' 1794-1867', in: *Ars Aequi*, december 2008; Jeroen Koch, *Koning Willem I 1772-1843*, (Amsterdam 2013), 481-537.

Afb. 6 en 7 Petrus Stevens en zijn echtgenote Maria Josephina Bonjour (1806-1876). Privécollectie.

die in oktober 1836 werd benoemd tot inspecteur der draagbare wapenen en die daarmee ook de belangrijkste adviseur werd van het departement van Oorlog op dit gebied. Dat Stevens door ziekte onder zijn werklieden de afgesproken levertijd niet nakwam, was in 1837 voor Brade geen beletsel ten behoeve van het ministerie van Koloniën met Stevens een contract te sluiten voor de levering van ladenhouten voor geweren.¹⁵ Sedertdien leverde Stevens geregeld verwisselstukken en andere benodigdheden voor de Nederlandse krijgsmacht. Orders voor zesduizend trekkerplaten en zeshonderd schroevendraaiers respectievelijk voor Oorlog

en Koloniën zijn daar voorbeelden van.¹⁶

De ambities van Stevens reikten verder dan handel alleen. In 1837 wilde hij in Maastricht een proefbank voor het testen van lopen en een assemblagewerkplaats voor geweren vestigen, waarover hij zich door de wapenfabrikant G. Lhoest & Cie uit Luik liet informeren. Omdat de geweermakerij in Nederland niet inheems was, moest hij daarvoor Luikse werklieden aantrekken. Hoewel daar ronselaars voor konden worden ingehuurd, was dat geen vanzelfsprekendheid. Vaklui waren schaars en thuiswerkers lieten zich moeilijk verleiden elders te gaan werken. Bovendien stelde

¹⁵ NA, Inventaris van het archief van de Wapencommissie, (1835) 1836-1839, inv. nr. 4. Contract nr. 1355, NA, Chefs der Artillerie, inv. nr. 481.

¹⁶ Brievenboek 10 okt. 1837, 30 maart 1838, NA, Ministerie van Defensie: Artillerie-Inrichtingen, 1813-1941 (1942-1972) (hierna AI), inv. nr. 23.

Nederland hoge eisen aan de keuring van geproduceerde wapens en wapenonderdelen. Omdat zij daardoor een financieel risico liepen als hun werk werd afgekeurd, schrok dit werklieden af. Zij die zich in Maastricht wilden vestigen eisten veelal handgelden, vergoeding van verhuiskosten, onderdak en een hoger loon dan ze in Luik konden verdienen. Daar kwam bij dat de geweermakerij een zeer conjunctuurgevoelige bedrijfstak was. Was er in Luik onvoldoende werk, dan trokken werklieden weg. Was later weer voldoende emplot, dan keerden velen weer terug. Hierdoor bleef het voor een aannemer altijd moeilijk werklieden aan zich te binden.

Om orders van het Rijk te krijgen, moest Stevens de concurrentie uit het buitenland het hoofd bieden. Daarbij waren de factoren kwaliteit, prijs en levertijd leidend. Bij zijn poging in 1837 kon Stevens prijstechnisch niet wedijveren met de firma Spangenberg uit Suhl en daardoor kreeg zijn opzet geen vervolg. Toch had de exercitie met Lhoest waarde. Want doordat Stevens met Brade overlegde over de haalbaarheid van zijn plannen en daarbij openheid van zaken gaf, droeg dit bij tot het opbouwen van een goede relatie met de inspectie.¹⁷ Eenzelfde goede relatie had Stevens ook met Guillaume Lhoest. Lhoest was een van de vele Luikse ondernemers die op een of andere wijze in de wapenindustrie actief waren. Als wapenfabrikant was Lhoest vermoedelijk weinig succesvol, want eind maart 1841 vestigde hij zich als fabrikant van behangpapier in Maastricht en was hij woonachtig bij Stevens op de Bokstaat. In 1850 was hij medeoprichter van de papierfabriek Lhoest-Weustenraad & Cie,

aan het Bassin in Maastricht, waaruit in 1875 de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek NV voortkwam.¹⁸

De rol van Stevens bij de transformatie van vuursteen- naar percussiewapens

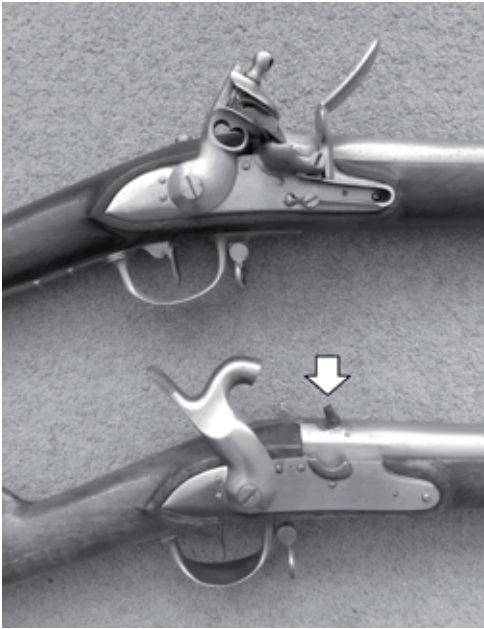
Rond 1840 maakten militaire vuursteenwapens als gevolg van nieuwe technologische ontwikkelingen plaats voor percussiewapens, ook slagwapens genoemd. Hierbij werden het buskruit en de vuursteen als ontstekingsmechanisme voor het buskruit in de loop, als drijfvlading voor de kogel, vervangen door een percussiekapje (slaghoedje) met daarin een explosief goedge dat door de klap van een slaghaan tot explosie werd gebracht (afb. 8). Via het slagschoorsteentje waarop het percussiekapje rustte, werd de drijfvlading ontstoken. Deze wapens konden bij alle weersgesteldheden worden gebruikt en werden niet, zoals het vuursteengeweer, bij hevige regen onbruikbaar. De snelste en goedkoopste manier voor het Rijk om bij deze nieuwe ontwikkeling aan te sluiten, was door de bestaande vuursteenwapens naar het slagstelsel om te laten bouwen. Daarvoor sloot het departement van Oorlog in juni 1842 een contract met Petrus Regout.¹⁹

Eind 1842 wilde Brade, inmiddels luitenant-kolonel, met Regout ook een meerjarig contract sluiten voor het leveren van door de inspectie goedgekeurde verwisselstukken, kalibermaten en gereedschappen aan de legerkorpsen. Dat wilde Regout niet. Stevens had deze grossiersfunctie wel graag op zich willen nemen, maar tot een overeenkomst kwam het niet; onder meer omdat Koloniën weigerde

17 Lhoest aan Stevens, 5 sept. 1837, Stevens aan Brade, 6 sept. 1837, HCL, Inventaris van de archieven der Domeinadministraties binnen het Departement van de Nedermaas en de Provincie Limburg, 1795-1863 (Maastricht 1960), inv. nr. 1784.

18 Voor een genealogie Lhoest zie: *Nederlands Patriciaat*, 53, 151.

19 Zie over de verwickelingen rond Regout: De Beaumont, 'De geweerfabriek van Petrus Regout 1842-1843' (zie noot 11).

Afb. 8 Het Nederlands infanteriegeweer voor en na de transformatie van vuursteen in percussie. De pijl wijst naar het schoorsteentje waarop het slaghoedje werd geplaatst. Foto van de auteur.

hem exclusiviteit te verlenen. Toch kreeg Stevens diverse orders, onder andere van de keuringscommissie, die hij al van diverse benodigdheden voorzag, zoals kolen, kolenmanden, zeep, handdoeken, zeemleren handschoenen, olie en oliekwastjes.²⁰

Het contract met Regout werd al snel ontbonden. In mei 1843 besloot de koning de transformatie van de vuursteenwapens tot slagwapens vanaf 1 juni eerst gedeeltelijk en daarna zo spoedig mogelijk geheel voor rekening van het Rijk voort te zetten. Luitenant K.C. Ewijk,

hoofd van de keuringscommissie in Maastricht, opperde daarvoor vertrekken van Stevens in huur te nemen en niet de werkplaatsen van Regout. Hij vond geen gehoor. Het Rijk huurde de werkplaatsen van Regout. In militaire kring werden deze de geweermakerswerkplaatsen genoemd.

Stevens kon zijn functie als leverancier van het departement wel uitbreiden. Dat ging echter niet zonder slag of stoot. In oktober 1843 kreeg hij problemen met het leveren van ladhouten. Hij reisde naar Duitsland waar deze het best te verkrijgen waren, maar keerde onverrichter zake terug. De benodigde aantallen bestemd voor het jaar 1845 konden onmogelijk worden geleverd. Dat kwam omdat ladhouten voor de Nederlandse krijgsmacht van notenbomenhout moesten zijn waarvan de bomen minimaal drie jaar tevoren waren gekapt en de stukken liefst twee jaar bij de aannemer op magazijn hadden gelegen om te drogen. Als hieraan niet was voldaan bestond het risico dat het hout na de verwerking onmiddellijk kromtrok. Ewijk had dat eerder zelf ondervonden toen in de magazijnen van Regout ladhouten waren aangetroffen die, hoewel ze het Luikse controlemerk droegen, volgens hem onmogelijk door de daar gevestigde Nederlandse keuringscommissie goedgekeurd konden zijn.²¹ Fraude moest dus worden tegengegaan. Omdat ook diverse Duitse staten in die tijd overschakelden van beuken- naar notenbomenhout werd het leveren van de gewenste ladhouten steeds moeilijker.

Stevens wilde wel natte ladhouten aanbieden, maar inmiddels was er een technologie

20 Brade aan Oorlog, 14 nov. 1842 nr. 455, Brade aan Ewijk, 10 dec. 1842 nr. 489, NA, AI, inv. nr. 28. NA, Inventaris van het archief van het Ministerie van Oorlog: Openbaar Verbaalarchief en Gedeponeerde archieven, (1811) 1813-1945 (1952) (hierna Oorlog), inv. nr. 13904, 1488b. Ewijk aan Stevens, 16 dec. 1842 nr. 181, NA, AI, inv. nr. 45. Brade aan Ewijk, 22 maart 1843 nr. 92. Ewijk aan Stevens, 30 mei 1843 nr. 136, NA, AI, inv. nrs. 29 en 45.

21 Ewijk aan keuringscommissie Luik, 1 maart 1843 nr. 27, NA, AI, inv. nr. 45.

ontwikkeld waarbij hout met behulp van stoom kon worden uitgeloozd, waardoor het niet meer nodig was het jaren te laten drogen. In Frankrijk en België werd dit procedé al toegepast.²² Zou het Rijk ertoe overgaan in Delft zelf een ruimte voor uitloging in te richten en het nieuwe procedé gaan toepassen, zou dat nadelig voor Stevens zijn, want dan verloor hij handel. Samen met Ewijk reisde hij naar Luik om zich ervan te vergewissen of daar, of elders droog hout was te krijgen. Dat bleek niet het geval te zijn. Stevens stelde daarop voor om in zijn pand aan de St. Antoniusstraat vertrekken voor uitloging in te richten op voorwaarde dat hij dan ook de ladenhouten mocht leveren.²³

Goede ladenhouten werd in korte tijd steeds schaarser, omdat ook Engeland op het continent ladenhouten ging opkopen. In die krappe markt bood omstreeks 1843 alleen de Luikse wapenfabrikant Philippe Joseph Malherbe (1778-1849) ladenhouten aan.²⁴ Het waren er te weinig echter om de behoefte te dekken. Bovendien hadden ze niet de juiste kleur en kleine kwasten, waardoor ze niet aan de kwaliteitseisen voldeden. Wilde Stevens orders krijgen, moest hij competitief zijn en dus investeren in zowel het inrichten van productieruimte als in personeel. Stevens wenste, meldde Brade aan het departement, daarom een voorlopige machtiging voor aankoop van hout en eiste dat de uitloging in Maastricht zou plaatsvinden. Stevens zou daarvoor iemand aantrekken die met deze techniek ervaring had opgedaan bij de Belgische Rijks

geweerfabriek in Luik. Brade vond de voorwaarden en prijzen voor de verschillende typen ladenhouten die Stevens beloofde, acceptabel en steunde het voorstel van Stevens ook omdat ladenhouten in Nederland niet eerder door stoom waren uitgeloozd. De door Stevens voorgestelde inrichting bood de gelegenheid ervaring op te doen, die nuttig zou zijn als het Rijk zelf hiertoe zou willen overgaan.²⁵

De voor het uitlogen benodigde stoomketel moest uit Luik komen, maar kon door de lage waterstand in de Maas pas eind maart 1844 worden geleverd. Nadat hij eerst nog van luitenant K.A. Ernst – die Ewijk als opzichter van de geweermakerswerkplaatsen was opgevolgd – een standje kreeg omdat de ladenhouten niet met zorg werden behandeld, kon Stevens beginnen. Het uitlogen verliep voorspoedig.²⁶ In oktober 1845 kreeg Stevens voor de dienst van 1846 en 1847 een order voor 12.600 ladenhouten bestemd voor de magazijnen in Delft, Gorinchem en Maastricht met een waarde van 19.485 gulden.²⁷ Daarmee was de begrote behoefte van het departement aan ladenhouten voor die jaren gedekt. Om meer gevoel te krijgen bij de geldwaarde van deze order, kan deze worden afgezet tegen het inkomen van een ladenmaker eerste klas die in 1846 bij de geweerwinkel in Delft een vaste jaarwedde genoot van 730 gulden.²⁸

Eerst werden voornamelijk ongebruikte infanteriegeweren uit de magazijnen getransformeerd in de geweermakerswerkplaatsen. Naarmate er meer gebruikte wapens werden

22 Ewijk aan Brade, 19 okt. 1843 nr. 366, NA, Al, inv. nr. 45.

23 Brade aan Ewijk, 23 okt. 1843 nr. 565, Ewijk aan Brade, 29 okt. 1843 nr. 376, 10 nov. 1843 nr. 392, NA, Al, inv. nrs. 30 en 45.

24 Malherbe stamde uit een familie van wapenfabrikanten. Zie: Pierre Hanquet, *Notes concernant la famille Malherbe établie dans la vallée de la Vesdre*, Liège, 5 november 1955. Duitse versie: 'Aufzeichnungen über die Familie Malherbe im Tal der Vesdre', von Pierre Hanquet (übersetzt von Frau Ver Heest), in: *Sonderdruck aus Mitteilungen der Westdeutschen Gesellschaft für Familienkunde E.V.* Band XVII, Jahr 1956, Heft 2.

25 Brade aan Oorlog, 24 nov. 1843 nr. 631, NA, Al, inv. nr. 30.

26 Ernst aan Brade, 1 maart 1844 nr. 69 en 1 april 1844 nr. 99, Ernst aan Stevens, 23 april 1844 nr. 119, Ernst aan Brade, 1 mei 1844 nr. 126, NA, Al, inv. nr. 46.

27 Brade aan opzichter Maastricht, 4 okt. 1845 nr. 462, NA, Al, inv. nr. 30.

28 KB 10 april 1846 nr. 96, NA, Kabinet des Konings, Kabinet der Koningin, (1814) 1841-1897 (hierna KdK), inv. nr. 352.

omgebouwd, waaronder ook marinegeweren, moest er ook meer worden gerepareerd. Omdat de behoefte aan ladenmakers toenam, werden de van Regout gehuurde vertrekken te klein en besloot het Rijk nog enige werkplaatsen van Stevens in de St. Antoniusstraat te huren.²⁹ Behalve dat Stevens nu ook voor de marine verwisselstukken leverde, kreeg hij opdracht voor het leveren van de benodigde extra lopen-poleerbanken, die werden gebruikt om lopen inwendig glad te maken. Omdat de specificaties nog moesten worden opgesteld, kon de order voor de aanschaf eerst begin maart 1844 worden gegeven. Het duurde echter enige tijd voordat Stevens prijzen en levertijd kon noemen, en bovendien nam de productie van de poleerbanken daarna meer tijd in beslag dan verwacht. Hierdoor werden de banken pas in augustus 1845 geleverd.³⁰

Uitbreiding van de geweer-makerswerkplaatsen

Toen eind 1845 ernstige handelsgeschillen met België ontstonden, was dit voor het departement van Oorlog aanleiding verwisselstukken voor draagbare vuurwapens elders te gaan aanschaffen dan in Luik. De bestaande geweer-makerswerkplaatsen konden daar grotendeels in voorzien. De inspecteur der draagbare wapenen Brade verwachtte dat als de bestellingen in Luik ophielden, Luikse werklieden bereid waren zich in Maastricht te vestigen. Ondanks het feit dat de lonen in Maastricht hoger lagen, zouden de meeste verwisselstukken niet méér kosten dan wanneer ze in Luik werden geproduceerd. Want hoewel de Luikse aannemers hoge invoerrechten betaalden voor Zweeds

ijzer, dat via Amsterdam werd ingevoerd, maakten zij een aanzienlijke winst, die bij productie van verwisselstukken in Maastricht wegviel. Nader onderzoek door Brade en de opzichter van de geweer-makerswerkplaatsen Ernst wees uit dat in Maastricht ook complete wapens geproduceerd konden worden. Omdat in en buiten Maastricht veel watermolens waren en zo'n molen goedkoper was dan een stoommachine verwachtte Brade er een te kunnen kopen, of in huur te nemen voor de productie van lopen en laadstukken. Ook konden nog enige vertrekken extra van Stevens worden gehuurd.³¹ Met alle lichten op groen besloot de koning de geweer-makerswerkplaatsen per 1 mei 1846 uit te breiden zodat daar ook nieuwe vuurwapens met toebehoren geproduceerd konden worden.³²

Met deze uitbreiding van de geweer-makerswerkplaatsen nam de behoefte aan kolen, ijzer en staal toe. Een Koninklijk Besluit van 5 januari 1846 betreffende de in- en uitvoerrechten zorgde echter voor enige beroering. Dit was een vergeldingsmaatregel tegen de in sommige staten bestaande wetgeving op het gebied van in- en uitvoer, waarvan de koning vond dat hierdoor de handel en nijverheid in Nederland zeer werden benadeeld. Koning Willem II doelde daarbij vooral op België en nam het besluit om de invoer van steenkolen uit dat land extra te belasten.³³ Deze kostenverhogende maatregel voor de gebruikers van smidshaarden en stoommachines in Maastricht kwam boven op de plaatselijke belasting op steenkolen die de gemeente Maastricht sinds eind 1844 hief. Voor die laatste belasting had de opzichter van de geweer-makerswerkplaatsen

29 Ewijk aan Brade, 21 nov. 1843 nr. 405, NA, Al, inv. nr. 45; Brade aan Oorlog, 24 nov. 1843 nr. 633, NA, Al, inv. nr. 30. Inschrijving 25 okt. 1843 nr. 65B, NA, Oorlog, inv. nr. 13908, 1488.14. KB 1 dec. 1843 nr. 63, NA, KdK, inv. nr. 193.

30 Brade aan List, 4 dec. 1843 nr. 655, NA, Al, inv. nr. 30. Ernst aan Stevens, 28 mei 1844 nr. 148, NA, Al, inv. nr. 46. Brade aan Oorlog, 18 aug. 1845 nr. 402, NA, Al, inv. nr. 32.

31 Brade aan Ernst, 8 jan. 1846 nr. 3, Brade aan Oorlog, 20 jan. 1846 nr. 32 en 11 feb. 1846 nr. 73, NA, Al, inv. nr. 32.

32 KB 10 april 1846 nr. 97, NA, KdK, inv. nr. 352.

33 KB 5 jan. 1846 nr. 1, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 1846, 's-Gravenhage 1846.

de burgemeester begin 1845 om vrijstelling verzocht, maar dat was geweigerd.³⁴ Het jaar daarop bepaalde het departement van Oorlog dat het aan het departement was om bij het ministerie van Financiën om vrijstelling van invoerrechten te verzoeken voor goederen die ten behoeve van het Rijk werden ingevoerd en die niet in Nederland zelf geproduceerd konden worden.³⁵

In 1846 ondervond ook Regout de nadelen van het genoemde Koninklijk Besluit. Kolen konden weliswaar in het Roergebied of Engeland worden aangekocht, maar vanwege de hoge transportkosten maakte het qua kosten niet veel uit in vergelijking met de Belgische kolen. Omdat Regout voor de transformatie van geweren enkele van zijn werkplaatsen aan het Rijk verhuurde, inclusief het gebruik van een stoommachine, verzocht hij compensatie voor zijn gestegen kosten. Als dat geweigerd zou worden, dan wilde hij het huurcontract opzeggen. Sinds december 1844 was als gevolg van stedelijke en rijksbelastingen een mud kolen 44 cent duurder geworden. Omdat de stoommachine maandelijks zestig mud verbruikte, stelde Brade aan het departement voor om Regout hiervoor schadeloos te stellen. Aangezien de van Regout gehuurde werkplaatsen in slechte staat waren, had Brade het huurcontract graag willen beëindigen. Maar er was geen alternatief. Eerder had Stevens hiervoor wel een geschikt gebouw aangeboden, maar dat kwam niet in aanmerking omdat het vermoedelijk zou worden onteigend in verband met de aanleg van het kanaal van Luik naar

Maastricht.³⁶ De aanleg van het kanaal was een tegenvaller voor Stevens, die voor zichzelf weinig voordeel zag in de aanleg van het kanaal.³⁷ Bovendien zouden ten behoeve van de aanleg van het kanaal zijn huizen aan de Bokstraat moeten worden gesloopt. Het betrof de huizen Bokstraat 480 en 481, die Stevens per 1 mei 1845 voor 2.200 gulden per jaar aan het Rijk zou gaan verhuren; hetzelfde bedrag dat het Rijk voor huur aan Regout betaalde. In 1846 nam het Rijk wel meerdere vertrekken van Stevens in huur.³⁸ Brade werd namelijk van Delft naar Maastricht overgeplaatst en huurde voor zijn bureau van Stevens toch enige ruimten in diens pand Bokstraat 481.³⁹ De dreigende onteigening van het pand ging dus voorlopig niet door.

Stevens was zeker niet de enige leverancier aan de gewerkmakerswerkplaatsen. Er waren er meerdere, waaronder ook de Maastrichtse ondernemer Charles de Beaumont. In april 1846 bood deze ook staal aan voor een prijs van 56 gulden en 50 cent per honderd Nederlandse ponden. De order voor het lopende jaar was echter al aan Stevens vergeven. Omdat de prijs van De Beaumont vijftig cent onder die van Stevens lag, werd hij uitgenodigd bij een volgende aanbesteding mee te dingen.⁴⁰ Hij had geen succes. Stevens knoopte bovendien betrekkingen aan met Zweedse ijzerfabrikanten, hetgeen resulteerde in een order voor 9.000 pond ijzer. Zo werd Stevens een brede leverancier van goederen en diensten voor het departement, die naast ladenhouten en verwisselstukken nu ook ijzer en staal ging leveren.⁴¹

34 Opzichter aan burgemeester, 4 jan. 1845 nr. 4, Brade aan Oorlog, 11 okt. 1845 nr. 476, NA, Al, inv. nrs. 46 en 32.

35 Brade aan medewerkers, 24 jun. 1846 nr. 274, NA, Al, inv. nr. 33. Dit was een bevestiging van een bestaande praktijk.

36 Regout aan Oorlog, 25 april 1846, HCL, NV Kristal-, glas- en aardewerkfabrieken De Sphinx voorheen Petrus Regout & Co en voorgangers, inv. nr. 125. Brade aan Oorlog, 9 mei 1846 nr. 205, NA, Al, inv. nr. 33. Over dit kanaal zie: Wil Lem en Rob Kamps, Het Kanaal van Luik naar Maastricht, Een vergeten kanaal, (Maastricht 2009).

37 Stevens aan Van Sandberg, 27 aug. 1847, Memorie Stevens, 20 okt. 1847, NA, Inspecteurs Waterstaat vóór 1850, inv. nr. 1148.

38 NA, Oorlog, inv. nr. 13920, 1488.11.

39 Brade aan Oorlog, 18 april 1846 nr. 172, Brade aan Stevens, 22 mei 1846 nr. 224, NA, Al, inv. nr. 33.

40 Ernst aan Stevens, 19 maart 1846 nr. 60, Ernst aan De Beaumont, 6 april 1846, NA, Al, inv. nr. 47.

41 Brade aan Oorlog, 5 okt. 1846 nr. 416, Brade aan Stevens, 30 juli 1846 nr. 331, 5 okt. 1846 nr. 417, 12 oktober 1846 nr. 427, NA, Al, inv. nrs. 32 en 33.

Wel of geen geweerfabriek in Maastricht?

Tot de aankoop of huur van een watermolen door het Rijk kwam het niet. Begin 1848 was dat ook niet meer nodig toen het departement van Oorlog met goedkeuring van de koning besloot de eigen productie van draagbare wapens in Maastricht te stoppen. Opnieuw speelde de geografische ligging van de stad een rol in de besluitvorming. Vanwege het aantrekken van werklieden was de korte afstand tussen Maastricht en Luik voor de transformatie van de geweren van groot belang geweest, maar uiteindelijk vreesde Oorlog toch niet altijd op wapens uit die plaats te kunnen rekenen.⁴² Daarmee kreeg de vrees voor een wapenfabriek aan de grenzen van het Rijk weer de bovenhand.

Wanneer Brade van deze verandering van departementaal beleid kennisnam, is niet bekend. Wel sprak hij rond die tijd met Stevens over het oprichten van een geweerfabriek door die laatste. Dit lijkt tegenstrijdig, maar dat is het niet. Want hoewel het departement niet verder wilde investeren in een staatsfabriek, was het eventueel verstrekken van orders aan een private fabriek een andere zaak. Het Rijk hoefde zich vooraf niet te verplichten een dergelijke onderneming met orders te steunen en wanneer deze door een vijand zou worden ingenomen, zou er geen Rijkseigendom verloren gaan en was het risico voor de ondernemer. Stevens zag door het stopzetten door het Rijk van de geweerproductie in de geweer-makerswerkplaatsen zakelijke mogelijkheden. Hij bevestigde zijn voorstel tot oprichting van een eigen fabriek in een formeel schrijven aan Brade, met het verzoek dat bij het departement

bekend te maken.⁴³ Het kwam erop neer dat Stevens in Maastricht een geweerfabriek wilde vestigen, die hij voor vijftien jaar aan het Rijk wilde verhuren voor 4.000 gulden per jaar. Als dat voorstel zou worden afgewezen, dan was Stevens ook wel bereid de transformatie van de geweren over te nemen en zo nodig ook verwisselstukken en geweren voor de gehele krijgsmacht te produceren zodra het bestaande huurcontract met Regout afliep.

Tegelijkertijd worstelde Brade met een ander probleem. Doordat het infanteriegeweer in de loop der tijd veel wijzingen had ondergaan, bestonden er namelijk diverse uitvoeringen. Om meer uniformiteit te krijgen, werd in maart 1848 een nieuw model geweer vastgesteld: het Geweer Nr. 0.⁴⁴ De vraag was waar dat kon worden aangeschaft nu Luik uit de gratie was. Even keek het departement naar Engeland, maar productie van dat wapen was daar veel te duur. De geweerwinkel in Delft leende zich volgens Brade goed voor het assembleren van draagbare wapens en ook verwisselstukken zouden op termijn geheel of gedeeltelijk op eigen bodem kunnen worden geproduceerd. Hoewel Brade Stevens als lopende leverancier voordroeg, wilde het departement dat Brade ook onderzoek zou doen bij andere potentiële aannemers met productiefaciliteiten in de boezem van het Rijk.⁴⁵ De uitslag was voorspelbaar; het zou de prijzen extra opdrijven. Waalse werklieden waren immers wel bereid zich in Maastricht te vestigen, zeker als er in Luik minder werk was, maar voor een verhuizing naar plaatsen elders in Nederland was de bereidheid gering. Als al werklieden te krijgen waren, ging dat alleen tegen zeer hoge lonen, wat de kostprijs van wapens deed

42 Voet aan Baud, 24 jan. 1849 nr. 44B, NA, Ministerie van Koloniën (hierna MvK), 1814-1849, inv. nr. 1912. NA, Oorlog, inv. nr. 13928, 1488.9.

43 Stevens aan Brade, 28 jan. 1848, HCL, Militaire Commandant in de provincie Limburg, inv. nr. 338.

44 Oorlog aan Brade, 11 maart 1848 nr. 57B, NA, Oorlog, inv. nr. 3365.

45 NA, Oorlog, inv. nr. 13928, 1488.20 en 1488.30.

stijgen. Bovendien vond Brade het niet wenselijk dit werk uit te besteden aan personen die volgens hem onkundig waren.⁴⁶

Gewapend met informatie die hij van Brade had gekregen, prees Stevens zichzelf begin januari 1849 bij Koloniën aan en verzocht hij bij wijze van proef om een order voor 2.000 geweren.⁴⁷ Hij vroeg 22 gulden en 35 cent per stuk, vijf cent meer dan Koloniën kort daarvoor met de Luikse fabrikant Joseph Malherbe was overeengekomen voor geweren ten behoeve van Curaçao.⁴⁸ Minister van Koloniën G.L. Baud vroeg zijn ambtgenoot van Oorlog J.H. Voet om advies. In zijn antwoord legde Voet uit waarom de wapenproductie in Maastricht was gestopt en schetste hij ook het plan om de productie van draagbare wapens in de boezem van het Rijk te verzekeren, bijvoorbeeld in Delft. Om met enig voordeel in de geweerwinkel in Delft wapens te assembleren, moesten dat minimaal 5.000 geweren zijn. Voet veronderstelde dat Koloniën er nog 20.000 à 25.000 nodig had, die jaarlijks in partijen van 3.000 à 5.000 stuks besteld zouden worden en hij nam aan dat Luik vanwege de grote bedrijvigheid slechts mondjesmaat in deze behoefte kon voorzien. Omdat beide partijen daarbij voordeel hadden, verzocht Voet Koloniën om orders voor de geweerwinkel en adviseerde hij het verzoek van Stevens af te wijzen. Op Voets voorstel om de geweerwinkel van orders voor geweren te voorzien, ging Baud in zijn antwoord niet in. Wel meende hij dat, hoe aantrekkelijk het aanbod van Stevens ook klonk, het niet raadzaam was dat Koloniën op een andere wijze in zijn behoefte zou voorzien dan op de gebruikelijke wijze. Dus moest de order voor de 2.000 geweren naar Luik gaan, waarvoor hij

Oorlog medewerking verzocht voor het sluiten van een contract.⁴⁹

In zijn reactie wees Stevens Koloniën erop dat het op dat moment erg moeilijk was in Luik wapens te krijgen en dat aannemers achterbleven met uitleveringen. Appellerend aan het belang van de Nederlandse economie en die van Maastricht in het bijzonder deed hij nu een aanbod tegen dezelfde prijs als in Luik.⁵⁰ Wederom vroeg Koloniën Voet om advies, maar nu kwam dat schrijven bij Brade terecht en deze prees Stevens en beschreef hem als ijverig en rechtschapen.⁵¹

Ondanks dat het ernaar uitzag dat Malherbe de levertijd op een lopende order niet nakwam, bleef Koloniën hem van orders voorzien. Vanwege de lange levertijden had Oorlog onderhandelingen aangeknoopt met de Luikse aannemer Auguste Francotte. Deze kon echter slechts honderd geweren per maand leveren, en daarom drong Brade aan gebruik te maken van de mogelijkheden die Maastricht bood. De kwaliteit van de door Stevens te leveren wapens was zeker niet minder, want daar stond de inspectie garant voor. De door Koloniën geuite gedachte dat Maastricht door het aantrekken van buitenlandse werklieden verpauperde, was volgens Brade onjuist. Er was door de vestiging van deze nieuwe industrie slechts sprake van het verschaffen van werk aan werklieden die al in Maastricht werkten, waaronder ook veel Nederlanders. Deze zouden juist aan armoede worden blootgesteld als Stevens hen geen werk kon bieden.

Voet ging om en meende nu Baud te moeten aanraden niet alleen het verzoek van Stevens in te willigen, maar zelfs een contract voor een aantal jaren met hem af te sluiten

46 Brade aan Oorlog, 27 jan. 1849 nr. 38, NA, Al, inv. nr. 34.

47 Stevens aan Koloniën, 8 jan. 1849, NA, MvK, 1814-1849, inv. nr. 1912.

48 Contract 21 nov. 1848 nr. 15, NA, MvK, 1814-1849, inv. nr. 1896.

49 Voet aan Baud, 24 jan. 1849 nr. 44B. Baud aan Voet, 15 feb. 1849 nr. 3/102, NA, MvK, 1814-1849, inv. nr. 1912.

50 Stevens aan Koloniën, 5 maart 1849, NA, MvK, 1814-1849, inv. nr. 1930.

51 Brade aan Oorlog, 26 maart 1849 nr. 119, NA, Al, inv. nr. 34.

voor levering van 2.000 geweren per jaar. Tegelijkertijd bleef het wenselijk dat Koloniën bij de geweerwinkel in Delft jaarlijks een gelijk aantal zou laten produceren. Meer was volgens Voet niet mogelijk omdat anders de productie van geweren voor het leger in Nederland in gevaar zou komen. Omdat Malherbe beweerde de bestelde geweren voor 1 juli klaar te hebben en voor de dienst van 1850 opnieuw 5.000 stuks te kunnen leveren, vond Baud in zijn antwoord aan Voet het bericht dat Luikse fabrikanten door een overvloed aan werk niet konden leveren een vreemde zaak. Toch besloot hij Stevens de order te geven voor de 2.000 geweren à 22 gulden en 12 cent per stuk – dat was dezelfde prijs die Malherbe betaald kreeg – onder het uitdrukkelijk beding dat deze order eenmalig was en dat daaruit geen verbintenissen voor de toekomst mochten worden afgeleid.⁵² Binnenskamers verweet Koloniën Oorlog met opzet het onderbrengen van deze order te hebben vertraagd om zo de belangen van de geweerwinkel veilig te stellen die onder het departement van Oorlog ressorteerde. Zelfs toen Oorlog aantoonde dat daar koloniale geweren voor 22 gulden en zestig cent inclusief keuringskosten gemaakt konden worden, terwijl Koloniën daarvoor in Luik 23 gulden en 39 cent betaalde, bleef Luik, en dus Malherbe, voor Baud de hoofdleverancier voor Koloniën.⁵³

In oktober 1849 ontstonden er moeilijkheden met een Luikse lopenleverancier waardoor Oorlog geen lopen meer geleverd kreeg. Voordat het contract met deze leverancier werd beëindigd, informeerde Brade Stevens over de behoefte voor het komende jaar en deed hij bij hem een voorlopige bestelling voor 1.000

stuks.⁵⁴ Daarop kocht Stevens begin november een watermolen aan de Jeker bij Maastricht om die als lopenfabriek in te richten⁵⁵

Wilde Stevens succesvol zijn, had hij meer orders nodig. Voorlopig werd hij echter steeds dieper betrokken bij de controverses tussen Oorlog en Koloniën. Deze vond zijn oorsprong in de wijze waarop wapens werden aangeschaft. Sinds de totstandkoming van het Koninkrijk in 1815 waren departementen autonoom in hun aankoopbeleid. Deze bevoegdheid werd in 1849 nogmaals door koning Willem III bevestigd.⁵⁶ Voor Oorlog ging het niet louter om de bevoegdheid, maar ook om politiek-economisch beleid. Het departement wilde Nederland minder afhankelijk maken van leveranties uit het buitenland.⁵⁷ Koloniën vreesde op zijn beurt dat als het gedwongen werd wapens binnenlands te moeten aankopen het niet altijd tijdig van wapens zou worden voorzien en ook dat de kwaliteit minder zou zijn. Brade bracht daar tegenin dat de inspectie de kwaliteit zou waarborgen en ook dat er geen reden was om Malherbe exclusiviteit te verlenen om zo verzekerd te zijn van de tijdige levering van wapens. Immers, veel landen lieten in Luik wapens produceren en dat leverde geen problemen op. Hoewel Brade als adviseur van het departement van Oorlog hier ongetwijfeld naar zijn gewenste doel toe praatte, was het voor hem werkelijk onbegrijpelijk dat Malherbe een voorkeursbehandeling van Koloniën kreeg. Malherbe had in het verleden volgens Brade bedrog gepleegd, was onbetrouwbaar, en kwam zelden de afgesproken levertijden na. Bovendien was hij duurder dan andere Luikse fabrikanten.

52 Voet aan Baud, 29 maart 1849 nr. 50B, Baud aan Voet, 7 mei 1849 nr. 9, NA, MvK, 1814-1849, inv. nr. 1930.

53 Brade aan Oorlog, 16 okt. 1849 nr. 361, NA, AI, inv. nr. 34. De prijzen van geweren varieerden afhankelijk van het model en bij te leveren toebehoren, zoals bajonetten en schroevendraaiers.

54 Brade aan Stevens, 26 okt. 1849 nr. 367, Brade aan keuringscommissie Luik, 27 okt. 1849 nr. 374, 6 en 7 nov. 1849 nrs. 382 en 386, NA, AI, inv. nr. 34.

55 Akte notaris C.A.R. de Flize, 2 nov. 1849, HCL, Notarissen ter standplaats Maastricht, 1544-1905, inv. nr. 16.

56 Kabinet, 19 juni 1849 nr. 112 en 15 sept. 1849 nr. 55, zie nota De Stuers, 2 feb. 1850, MvK, 1850-1900, inv. nr. 4.

57 NA, Oorlog, inv. nr. 13932, 1488.11.

Eind 1849 werden in Maastricht met uitzondering van lopen, laadstokken en bajonetten alle wapenonderdelen geproduceerd. Brade verwachtte dat Stevens het komende voorjaar zelf lopen kon produceren. Daarom stelde hij voor de koning te verzoeken de aan Koloniën verstrekte machtiging om wapens in het buitenland te mogen aankopen in zoverre te wijzigen dat dit enkel mocht als daartoe in Nederland geen mogelijkheid was. Ook moest bij gelijke prijzen aan geschikte binnenlandse leveranciers de voorkeur worden gegeven. Mocht de koning toestemmen, dan zou de geweerwinkel jaarlijks 2.000 geweren koloniaal model kunnen leveren en Stevens hetgeen extra nodig was. Het tijdstip om dit besluit te nemen was ook gunstig volgens Brade, want nu de stelselverandering ten einde liep, konden de aanwezige werklieden voor de productie van nieuwe wapens worden ingezet.⁵⁸

De minister van Koloniën werd geadviseerd door generaal-majoor F.V.H.A. Ridder de Stuers van het koloniale leger. Deze was lyrisch over Malherbe. Nog onlangs was Malherbe door een jury uitgeroepen tot de beste wapenfabrikant en met het versiersel van de Leopoldsorde en een gouden medaille begiftigd. Met hem kon Stevens volgens De Stuers onmogelijk concurreren. Stevens was hooguit goed voor de productie van jachtgeweren, pracht- en andere wapens. Het zou beter zijn als hij zijn kapitalen voor een meer nuttige nijverheid zou aanwenden. Daarnaast miste Maastricht, aldus De Stuers, een vlijtige, werkzame bevolking. Minister van Koloniën Baud was het met zijn generaal eens. Deze had de zaak grondig, zakelijk en duidelijk behandeld en waar nodig de argumenten van Brade weerlegd. Baud

schaarde zich achter het rapport van De Stuers en zag geen reden zich van Malherbe te ontdoen. Opnieuw bevestigde Willem III de door Koloniën geponeerde stelling dat ieder departement de bevoegdheid had in de benodigdheden te voorzien waar die overeenkomstig het landsbelang het goedkoopst en het best te verkrijgen waren.⁵⁹

Met de grondwetsherziening van 1848 en de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid werd de discussie over wapenaankopen meer publiek. Maar ondanks het feit dat Petrus Regout eind 1849 in de Eerste Kamer de fabriek van Stevens aanpreef en ook het gemeentebestuur van Maastricht zich tot Koloniën wendde, had de koning daaraan geen boodschap. Opmerkelijk is dat het ministerie van Binnenlandse Zaken dat eerder geen kans onbenut liet te pleiten voor de belangen van het Nederlandse bedrijfsleven, nu afzijdig bleef. Ofschoon hij kennis had van de brandbrieven van zowel het gemeentebestuur als de gouverneur van Limburg liet minister J.R. Thorbecke zijn ambtgenoot van Koloniën slechts weten overtuigd te zijn dat deze in het beste belang van het land zou handelen.⁶⁰

Zoals hierboven al vermeld, werd de aankoop van materieel voornamelijk gestuurd door de factoren kwaliteit, prijs en levertijd. Buitengewone omstandigheden, zoals oorlog en oorlogsdreiging daargelaten, was de prijs vaak doorslaggevend; ook voor het departement van Oorlog. In 1850 wilde het Stevens wel een voorkeursbehandeling geven, maar slechts als de prijs dit toeliet. Brade deed nog wel een poging binnenlandse fabrikanten een iets hogere prijs toe te staan dan buitenlandse, maar dat wees het departement af.⁶¹

58 Brade aan Oorlog, 31 dec. 1849 nr. 453, NA, Al, inv. nr. 34. Philippe Joseph Malherbe overleed op 23 sept. 1849, maar de firma werd op dezelfde voet voortgezet.

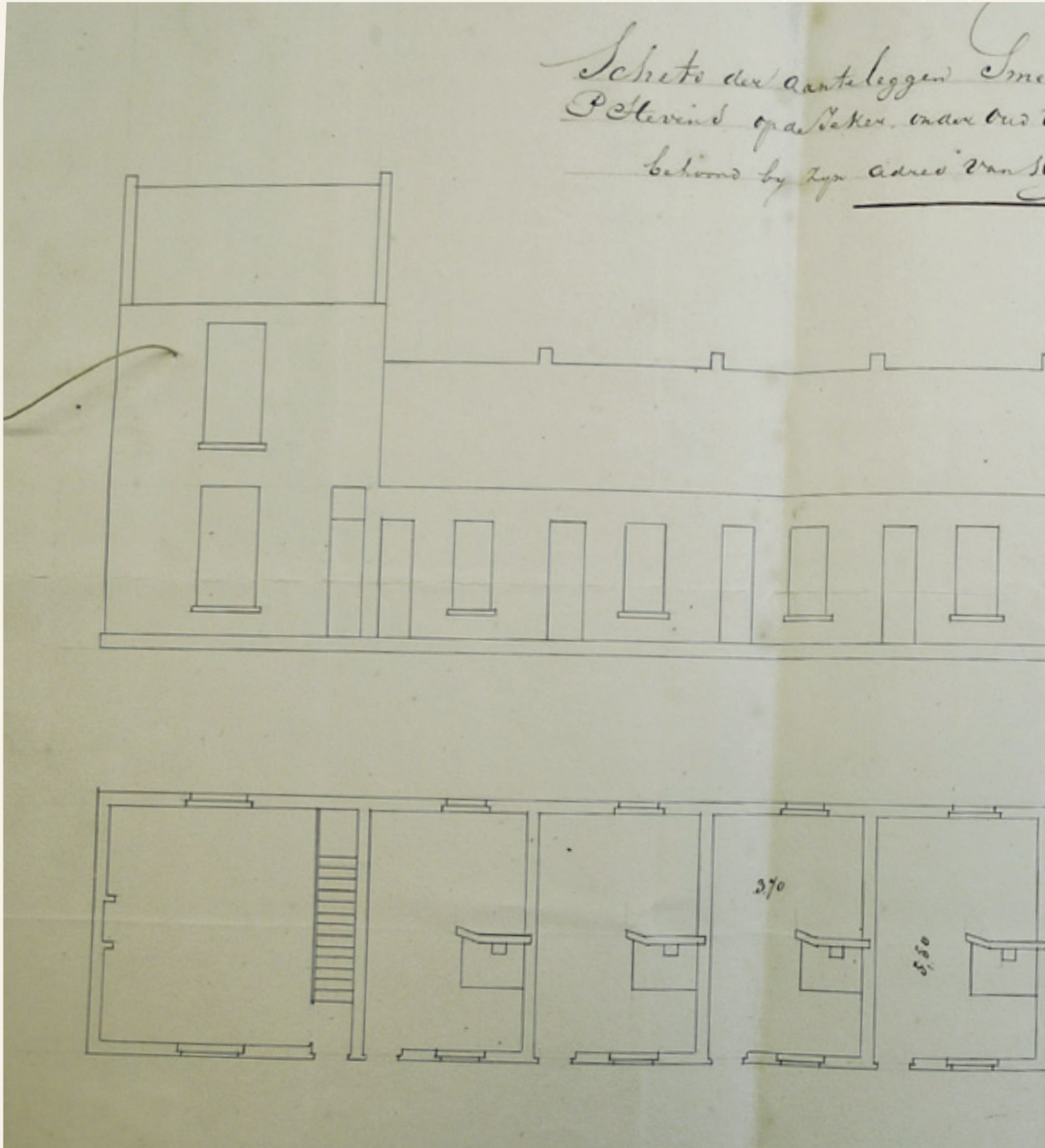
59 Nota De Stuers, 2 feb. 1850, rapport Koloniën, 6 feb. 1850, Kabinet aan Koloniën en Oorlog, 10 feb. 1850, MVK, 1850-1900, i nv. nrs. 3 en 4.

60 Handelingen Eerste Kamer 1849-1850, 29 dec. 1849. Burgemeester en Schepenen van Maastricht aan Koloniën, 4 jan. 1850, Binnenlandse Zaken aan Koloniën, 11 feb. 1850 nr. 16, NA, MVK, 1850-1900, inv. nr. 4.

61 NA, Oorlog, inv. nr. 13936, 1488.3.

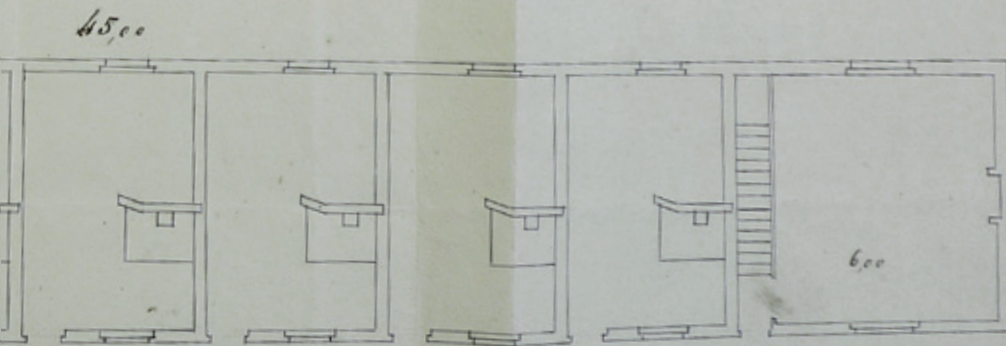
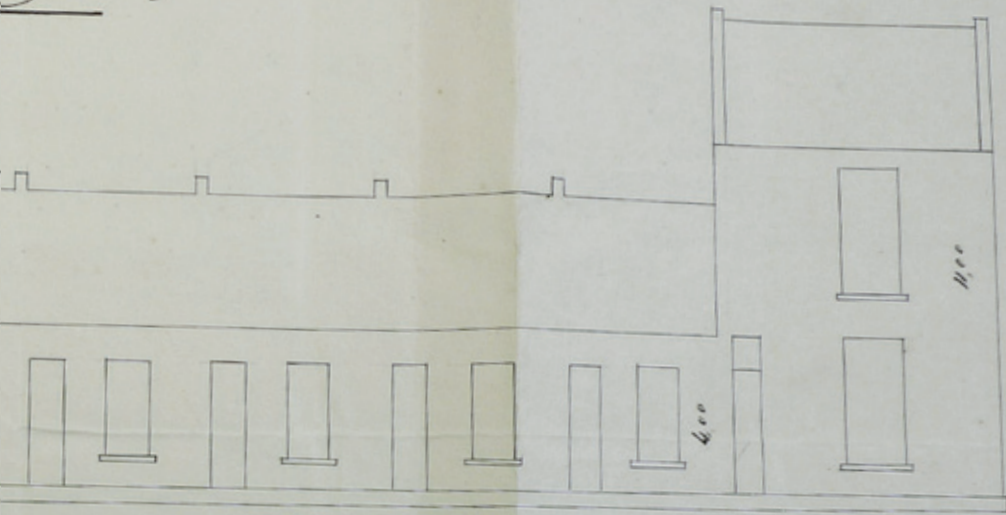

Afb. 9 De door Petrus Stevens aangekochte olie- en graanmolen aan de Jekermolenweg in het Jekerdal, toentertijd gelegen in het gehucht Biesland, gemeente Oud-Vroenhoven. Foto van de auteur.

Afb. 10 Bijlage bij het verzoek van Stevens om smederijen bij zijn lopenfabriek in Oud-Vroenhoven te mogen aanleggen.

mederyn by de loopen fabriek van
vrouwen by u laasticht.
16 January 1850.

De uitbouw van de fabriek van Stevens

De molen die Stevens in 1849 aankocht, lag aan de Jeker in het gehucht Biesland, gemeente Oud-Vroenhoven. Het was een olie- en graanmolen waarvoor hij inclusief een woonhuis en stal 2.500 gulden betaalde (afb. 9). De watermolen werd ingericht als lopenfabriek. Daarom kunnen we 1849 zien als oprichtingsjaar voor de wapenfabriek van Stevens. Begin 1850 wilde hij naast de molen een stenen gebouw zetten voor het plaatsen van smidshaarden, maar Oorlog weigerde toestemming omdat binnen de verboden kring van vestingwerken alleen houten gebouwen mochten worden geplaatst (afb. 10).⁶² Onder de voorwaarde dat behalve de schoorstenen, haardsteden en een stenen voet het van een brandbare stof, zoals hout, werd opgetrokken, mocht hij wel een ander gebouw zetten.⁶³ Voordat de lopenfabriek medio 1850 operationeel was, kocht Stevens lopen in. Mede hierdoor slaagde hij de 2.000 geweren voor Koloniën voor 1 augustus 1850 te leveren; ruim binnen de gestelde termijn.⁶⁴

Stevens kreeg vervolgens de benodigde orders. Ook van Koloniën kreeg hij orders, waaronder een zeer opmerkelijke. In september 1850 vroeg de al genoemde generaal-majoor De Stuers aan Stevens of hij vuursteengeweren kon leveren. Aangezien dit gevolgen kon hebben voor de wijze waarop deze moesten worden geproduceerd en gekeurd, wilde Stevens weten wat voor geweren dat moesten zijn en wat de gewenste levertijd was. Vuursteengeweren werden immers sinds jaar en dag niet meer gemaakt, zodat het geweer-makers aan routine ontbrak. Gepikeerd over het antwoord beklaagde De Stuers zich bij zijn

minister. Het betrof 250 geweren die nog geproduceerd moesten worden. Ze waren voor Japan bestemd, hetgeen volgens De Stuers geen verder uitstel meer kon verdragen. Voor het invallen van de vorst moesten ze namelijk uit Nederland worden verzonden, wilden ze nog meekunnen met een schip dat in juni het jaar daarop vanuit Batavia richting Japan zou vertrekken. Oorlog had nog wel vuursteengeweren, maar die waren niet meer nieuw. Wellicht dat Malherbe uitkomst kon bieden? Daar wilde de minister niet aan en gaf de order aan Stevens. Koloniën was tevreden. In maart 1852 kreeg hij een vervolgorde voor 750 stuks.⁶⁵ Voor Stevens was niet alleen de waarde van deze orders (15.675 gulden) van belang (afb. 11). Hij verschaftte met deze orders inkomen aan zijn werklieden en hij bouwde bij Koloniën vertrouwen op.

Bij Oorlog had het revolutiejaar 1848 zijn sporen nagelaten. Was het departement eerder nog bevreesd niet altijd op wapens uit Maastricht te kunnen rekenen, in 1851 was het van mening veranderd. Nu werd de wapenfabriek van Stevens aangemerkt als zijnde van strategisch belang omdat deze bij eventuele politieke ontwikkelingen in Europa, waardoor aanvoer vanuit het buitenland zou kunnen stagneren, het land van wapens kon voorzien. Het was dus zaak de wapenproductie aan de gang te houden. Stevens werd daarom gefaciliteerd. In maart 1851 vroeg het departement voor hem bij Financiën vrije invoer aan voor 20.000 pond ijzer.⁶⁶

Niet alleen moesten kapotte geweren worden vervangen, ook moesten de tekorten aan wapens bij het leger worden aangepakt. Medio 1851 bezat het departement van Oorlog

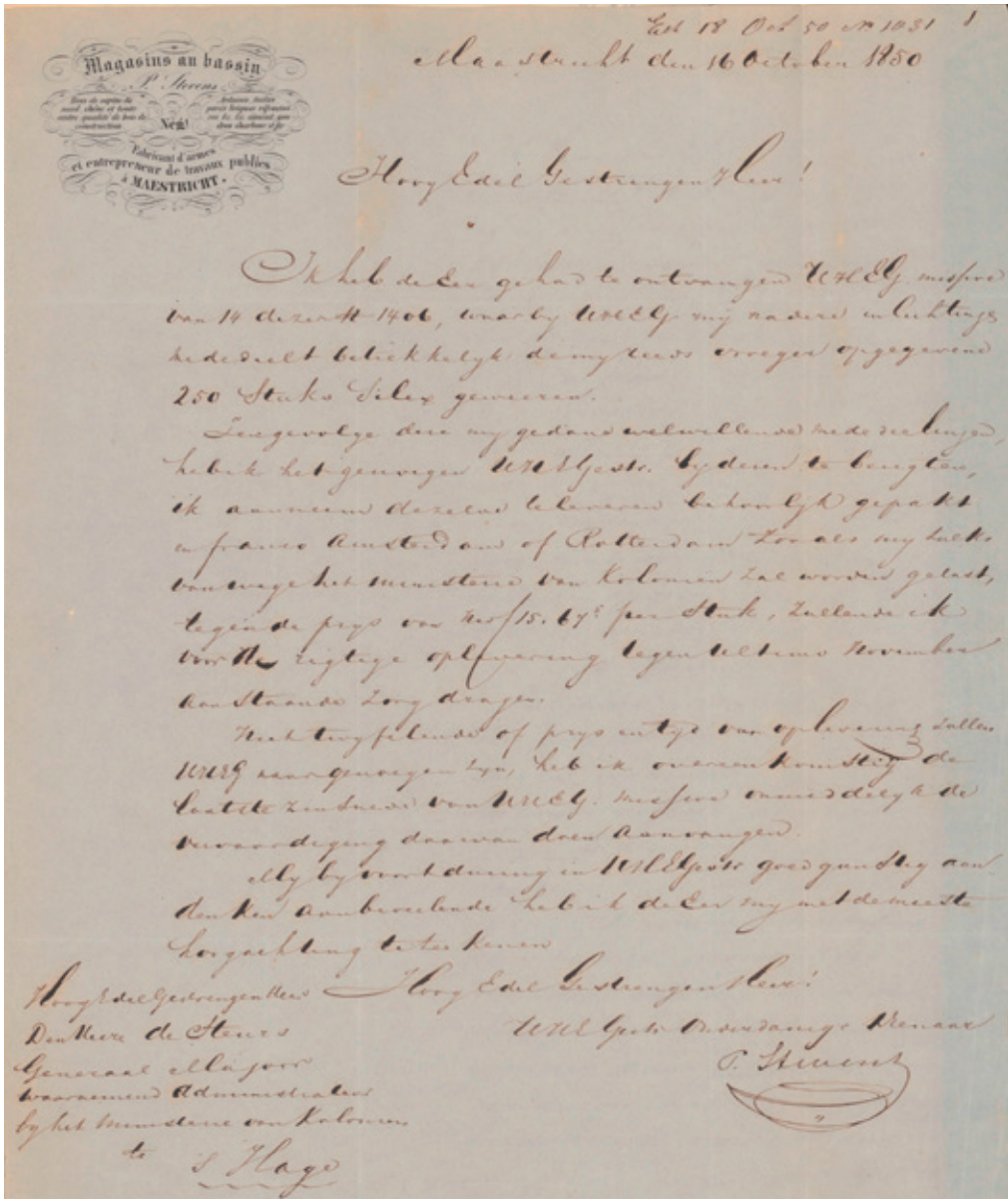
62 Stevens aan Oorlog, 16 jan. 1850. Beschikking 11 feb. 1850 nr. 31B, NA, Oorlog, inv. nr. 3379.

63 Akte notaris V.E. Nierstraz, 19 maart 1850, HCL, Notarissen ter standplaats Maastricht, 1544-1905, inv. nr. 507.

64 Brade aan Ernst, 5 juni 1850 nr. 279, NA, AI, inv. nr. 35. Voortgang der wapenfabricatie, HCL, Militaire Commandant in de provincie Limburg, inv. nr. 338.

65 Verbalen 20 okt. 1850 nr. 1/766 en 27 maart 1851 nr. 9/231, MvK, 1850-1900, inv. nrs. 44 en 80.

66 NA, Oorlog, inv. nr. 13920, 1488.7.

Afb. 11 Het prijsaanbod van Petrus Stevens van 16 oktober 1850 aan generaal-majoor F.V.H.A. Ridder de Stuers van het koloniale leger voor het leveren van 250 stuks vuursteengeweren bestemd voor Japan. Nationaal Archief, Inventaris van het archief van het Ministerie van Koloniën, 1850-1900, inv. nr. 309.

ruim 180.000 geweren, maar kwam er nog ongeveer 70.000 tekort. Besloten werd de Delftse geweerwinkel uit te breiden zodat daar jaarlijks 3.000 geweren konden worden geproduceerd. Indien Stevens een gelijk aantal zou leveren, werden in totaal 6.000 stuks per jaar aan het arsenaal toegevoegd waardoor op termijn bij een legersterkte van 100.000 met geweren uitgeruste manschappen, voor ieder van hen een wapen in voorraad was. Rekening houdend met het jaarlijks verbruik kwam dat neer op een periode van ongeveer vijftien jaar die nodig was om de voorraad aan te vullen. Het departement realiseerde zich dat deze termijn lang was, maar voor een snellere aanvulling ontbraken de financiële middelen.⁶⁷

Nu Stevens meer orders kreeg, moest de productiecapaciteit van de fabriek worden uitgebreid. Daarvoor wilde Stevens aanvankelijk in de St. Antoniusstraat een stoommachine plaatsen voor het aandrijven van zijn werktuigen. Echter, vanwege de onbestendigheid van het water in de Jeker vond hij het raadzamer deze bij zijn lopenfabriek in Oud-Vroenhoven te plaatsen. Hiervoor kreeg hij begin 1852 vergunning van Binnenlandse Zaken.⁶⁸

Ondertussen werd de defensieorganisatie door wapentechnologische ontwikkelingen ingehaald. Amper was het Geweer Nr. 0 vastgesteld of het was al technologisch verouderd. Naast infanteriegeweren, zoals dit geweer, waarvan de lopen glad waren uitgeboord, bestonden er ook geweren met een getrokken loop; de zogenaamde getrokken geweren. De lopen daarvan waren van kleine spiraalvormige groeven voorzien; trekken genoemd. Bij deze wapens werd gebruik gemaakt van zogeheten pas- of stampende kogels. Zo'n kogel, omgeven met een stukje stof of vetleer, werd met een speciaal versterkte laadstok met behulp van een hamer in de loop gestampt, waarbij die kogel

met de omwikkeling in de trekken werd gedrukt. Hierdoor kreeg de kogel bij het afvuren een wentelende beweging, waardoor deze langer in een gestrekte baan bleef. Zo kon over een grotere afstand een zuiverder schot worden afgevuurd en nam de trefkans toe. In tegenstelling tot gladloopsgeweren waarmee drie tot vijf schoten per minuut konden worden afgevuurd, was dit bij getrokken geweren slechts één schot. Bovendien vergden getrokken geweren meer onderhoud, met name om het kruitslijm te verwijderen dat bij de ontploffing van de drijflading in de loop achterbleef. Getrokken geweren werden dus voornamelijk militair gebruikt in die gevallen waar de behoefte aan precisie gecombineerd kon worden met de tijd die de schutter had het geweer te laden en te vuren en aandacht kon schenken aan het onderhoud van zijn wapen. Speciale legereenheden zoals de jagers hadden zulke wapens, maar omdat anders de vuurkracht achteruitging, was de infanterie in het algemeen uitgerust met gladloopsgeweren. Daarin kwam verandering toen de Franse kapitein Claude-Étienne Minié omstreeks 1849 de expansiekogel ontwikkelde. Dit was geen bolvormige kogel meer, maar een kogel met afgeknotte kegelvorm die aan het einde van groeven was voorzien en die een holte bezat met daarin een dun plaatijzeren dopje. Bij de ontploffing van het kruit zette dit dopje door de werking van de gassen uit, werd de wand van de kogel naar buiten gedrukt en drong het lood in de trekken van de loop. Door de vorm en afmeting van de kogel was het niet meer nodig deze in de loop te forceren waardoor het laden van getrokken geweren sterk vereenvoudigd werd en de vuursnelheid toenam.

Het departement van Oorlog volgde deze Franse ontwikkeling met veel belangstelling. Na vergelijkende proeven met geweren die

67 Van Spengler aan koning, 21 aug. 1851 nr. 1A, NA, KdK, inv. nr. 698.

68 *Journal du Limbourg*, 10 en 11 maart 1851, Gemeente Oud-Vroenhoven aan Stevens, 5 jan. 1852, HCL, Gemeentebestuur Oud-Vroenhoven, inv. nr. 19.

Afb. 12 De in 1852 door Petrus Stevens aangekochte molen aan de Jekermolenweg in het Jekerdal, toentertijd gelegen in de gemeente Sint Pieter, dient nu als woonhuis. Zie ook afbeelding 13. Foto van de auteur.

door respectievelijk de Luikse aannemer Francotte en Stevens naar dit stelsel waren ingericht, kreeg Stevens van het departement de voorkeur.⁶⁹ In mei 1852 kreeg hij een octrooi van tien jaar op de invoering en verbetering van een conisch getrokken infanterieloop geschikt om als scherpschutterswapen met holle kogels gebruikt te worden, en ook op de uitvinding van een trekbank voor het maken van zulke lopen.⁷⁰ Deze trekbanken liet hij in Luik maken.

Toen de gewerkmakerswerkplaatsen eind 1851 werden opgeheven, kreeg Stevens zelf de beschikking over de werkplaatsen die hij voor-

dien aan het Rijk verhuurde.⁷¹ Om ook laadstokken te kunnen produceren en een hamerwerk te installeren voor het maken van loopplaten, waaruit de lopen werden gesmeed, kocht hij in maart 1852 voor 10.000 gulden een watermolen met gebouwen, tuin en verder toebehoor gelegen in de gemeente Sint Pieter.⁷² Deze lag recht tegenover de watermolen in Oud-Vroenhoven aan de andere kant van de Jeker (afb. 12). Na deze aankoop liet Stevens nog datzelfde jaar 1852 van zijn geweerfabriek acht tekeningen maken waarop hij ook aangaf wat er waar werd geproduceerd (afb. 13).⁷³

69 NA, Oorlog, inv. nr. 13944, 1488.7.

70 *Nederlandsche Staats-Courant*, 3 juli 1852.

71 KB 23 aug. 1851 nr. 95, NA, KdK, inv. nr. 689.

72 Akte notaris F.A.H. Brouwers, 20 maart 1852, HCL, Notarissen in de arrondissementen Maastricht en Roermond 1842-1895, inv. nr. 8251.

73 NA, Inventaris van de plans van gebouwen behorend tot het Archief van Oorlog/Archief der Genie van het Ministerie van Oorlog, (1682) 1811-1940, inv. nr. M97.

Afb 13 Een van de acht tekeningen die Stevens in 1852 van zijn fabriek liet maken toont de watermolen in Sint Pieter. Nationaal Archief, Inventaris van de plans van gebouwen behorend tot het Archief van Oorlog/Archief der Genie van het Ministerie van Oorlog, (1682) 1811-1940, inv. nr. M97.

Naast fabrieksruimten in Oud-Vroenhoven en de St. Antoniusstraat had hij werkplaatsen in de Koekschroefstraat en op Hoog Frankrijk. Bovendien werkten diverse werklieden vanuit huis. Omdat later bleek dat het goedkoper was de laadstukken en loopplaten in te kopen bij gespecialiseerde producenten, zag Stevens uiteindelijk af van zijn voornemen deze in de molen in Sint Pieter te gaan produceren.

Ook later zijn er in deze molen geen wapenonderdelen geproduceerd.

Stevens oogstte waardering. In 1852 kreeg het bedrijf het predicaat koninklijk.⁷⁴ Er werkten toen 189 personen, waarvan 141 in Maastricht en 48 in Oud-Vroenhoven. In datzelfde jaar werd Brade bevorderd tot kolonel en benoemd tot commandant van het 2e regiment vestingartillerie in Maastricht. Later bouwde

74 Verslag van den toestand van het Hertogdom Limburg over 1852 door de gedeputeerde staten aan de staten van dat gewest gedaan in de zomervergadering van 1853, Maastricht 1853, 264.

Afb. 14 De veelzijdigheid van Petrus Stevens als ondernemer komt terug in zijn briefhoofd uit 1850.

Stevens ook met de opvolgers van Brade een goede relatie op.

De inrichting van de fabriek was gebaseerd op een jaarlijkse productie van 3.000 geweren voor Oorlog en 2.000 voor Koloniën. Hoewel Stevens soms om orders moest verzoeken, werd hij een reguliere leverancier voor Oorlog, Koloniën en Marine.⁷⁵ Naast geweren, karabijnen, pistolen en sabels leverde hij ook kap- en zaagmesses. Kennelijk waren ook de Japanners tevreden, want in 1856 kreeg Stevens van Koloniën een order voor 10.000 slaggeweren met bajonet en toebehoren bestemd voor Japan met een waarde van 230.244 gulden.⁷⁶

In een conjunctuurgevoelige markt en in een stad waar een arbeidsreserve ontbrak, was het voor Stevens belangrijk te kunnen rekenen op orders. Hij moest echter niet alleen werklieden aan zich binden, maar ook zijn klanten. In tijden van hoogconjunctuur bracht dat extra uitdagingen met zich mee. Een voorbeeld kan dit verduidelijken. In april 1859 kreeg hij van Koloniën een order voor 5.000 geweren.

Daarvan werden er 1.000 in Maastricht gemaakt à 29 gulden en 64 cent en 4.000 in Luik voor 30 gulden en 90 cent.⁷⁷ Dat de geweren in Luik duurder waren was het gevolg van sterk stijgende lonen in een overspannen arbeidsmarkt. In juni wilde Stevens wel een nieuwe order van Koloniën voor 5.000 stuks accepteren, mits er 3.000 in Maastricht werden geproduceerd à 32 gulden en 20 cent en 2.000 in Luik voor 34 gulden en 40 cent. Nadat Oorlog aan Koloniën had uitgelegd dat deze prijsverhoging een natuurlijk gevolg was van de tijdsomstandigheden en de daarmee in verband staande aanzienlijke bestellingen van wapens in Luik – waarbij bedoeld werd op de oorlog tussen Oostenrijk en Sardinië – ging Koloniën akkoord.⁷⁸ Door de grote bedrijvigheid in zowel Luik als Maastricht, waar Stevens orders uitvoerde voor Koloniën, Oorlog en Marine, kwam hij de afgesproken levertijd niet na en kreeg hij daarvoor een boete. Met steun van Oorlog slaagde hij uiteindelijk deze boete ongedaan te krijgen. De laatste 400 geweren

⁷⁵ Stevens aan Van Meurs, 3 dec. 1853, Van Meurs aan Oorlog, 7 dec. 1853, MVK, 1850-1900, inv. nr. 312.

⁷⁶ MVK, 1850-1900, inv. nr. 503.

⁷⁷ Contract 13 april 1859 nr. 2, MVK, 1850-1900, inv. nr. 806.

⁷⁸ Oorlog aan Koloniën, 10 juni 1859 nr. 29B. Contract 8 aug. 1859 nr. 29, MVK, 1850-1900, inv. nrs. 840 en 856.

Afb. 15 Grafmonument van Petrus Stevens op de Algemene Begraafplaats aan de Tongerseweg in Maastricht.
Foto van de auteur.

Afb. 16
Maria Bonjour,
weduwe van
Petrus Stevens.
Privécollectie.

Afb. 17
Emile Jean
Lambert Stevens
(1832-1879),
oudste zoon van
Petrus Stevens en
Maria Bonjour.
Privécollectie.

Afb. 18
Nicolas Gustave
Stevens (1838-
1903), tweede
zoon van Petrus
Stevens en Maria
Bonjour. Privé-
collectie.

Afb. 19
Lambert Amedée
Stevens (1840-
1913), derde zoon
van Petrus Stevens
en Maria Bonjour.
Privécollectie.

Afb. 20
Joseph Prosper
Hubert Stevens
(1846-1902),
jongste zoon
van Petrus
Stevens en Maria
Bonjour. Privé-
collectie.

Afb. 21 en 22 Maria Josephina Bonjour en Petrus Stevens. Petrus Stevens was ridder in de orde van de Eikenkroon (Groothertogdom Luxemburg 1851), in de orde van Wasa (Noorwegen/Zweden 1859) en in de Leopoldsorde (België 1860). De portretten waarvan de schilder onbekend is, bevinden zich in particulier bezit.

die in Luik zouden worden geproduceerd, werden nu in Maastricht gemaakt.⁷⁹

Naast handelaar en wapenfabrikant was Stevens aannemer van publieke werken (afb. 14). Terwijl hij in 1847 nog liet weten geen voordeel voor hemzelf te zien in de aanleg van het kanaal van Luik naar Maastricht, nam hij in september 1852 voor 17.645 gulden het driejarig onderhoud aan voor het Nederlandse gedeelte.⁸⁰ Diezelfde maand won hij een openbare aanbesteding voor oevervoorzieningen aan de Maas bij Eijsden. Twee jaar later bood

hij vijf vervoerbare stoomwerktuigen te koop aan die hadden gediend tot uitwatering.⁸¹

Stevens was lid van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (KIVI) dat in september 1857 een vergadering in Maastricht hield waarbij ook de minister van Oorlog aanwezig was. In april 1852 had hij een achttal Russische officieren mogen verwelkomen en in juli het jaar daarop de prins van Oranje.⁸² In 1857 stelde hij met de meeste welwillendheid zijn werkplaatsen voor de leden van het KIVI toegankelijk, net als enkele van zijn collega's, de papierfabrikanten

79 Verbalen 31 dec. 1860 nr. 20 en 23 maart 1861 nr. 7, MVK, 1850-1900, inv. nrs. 1018 en 1047.

80 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 17 sept. 1852, 2.

81 *Journal du Limbourg*, 27 sept. 1852, 3. *Algemeen Handelsblad*, 11 sept. 1854, 3.

82 *Algemeen Handelsblad*, 9 april 1852, 5. *Nieuw Rotterdamse Courant*, 30 juli 1853, 2.

Afb. 23 Briefhoofd firma P. Stevens

Lhoest en Lammens en de fabrikanten van aardewerk Clermont en Chainaye. Regout daarentegen maakte bezwaar tegen een bezichtiging van zijn glas- en aardewerkfabrieken.⁸³

In 1862 was Stevens voornemens in Oud-Vroenhoven een baksteenfabriek op te richten.⁸⁴ Daar kwam het niet meer van. Na een langdurige ziekte overleed hij op 30 oktober 1863 in zijn woonhuis langs de kom van de Zuid-Willemsvaart in Maastricht (afb. 15). Hij liet vrouw en zeven kinderen na.

Het einde van de Maastrichtse wapenindustrie

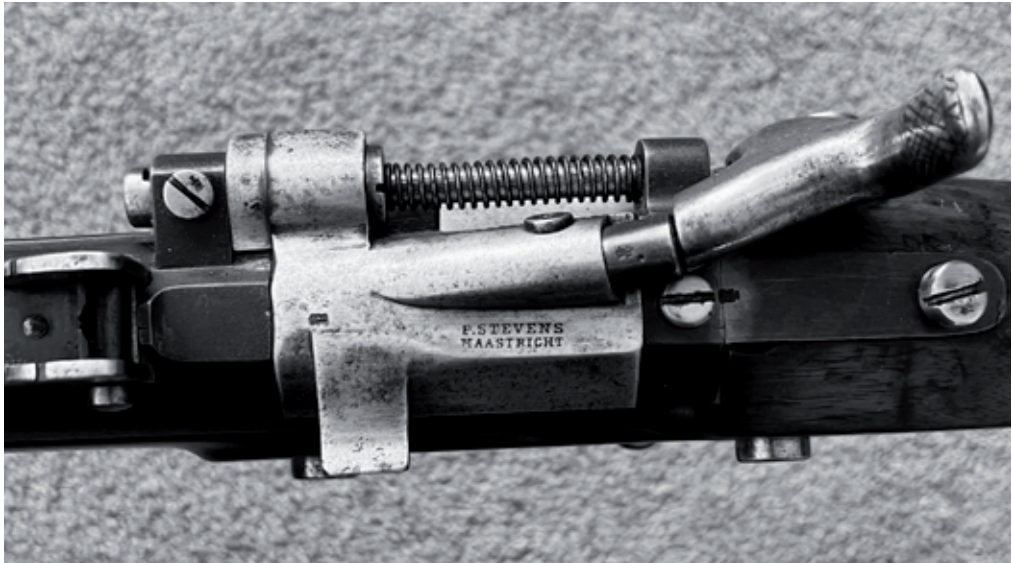
Na het overlijden van Petrus Stevens werden zijn zaken voortgezet door zijn weduwe Maria Bonjour onder medewerking en oppertoezicht van haar vier zonen (afb. 16, 17, 18, 19, 20).⁸⁵ In augustus 1868 kwam het tot een boedelscheiding van Petrus' nalatenschap (afb. 21 en 22). Tegelijkertijd richtten zijn vier zonen de vennootschap P. Stevens op (afb. 23). Zij zetten de activiteiten van hun vader voort: het fabriceren van wapens, het handeldrijven in bouwmaterialen en steenkolen en het aannemen van publieke werken.⁸⁶ Ook zij werden gecon-

83 *Koninklijk Instituut van Ingenieurs, Instituutsjaar 1856-1857*, 's-Gravenhage 1857, notulen vergadering 1 sept. 1857.

84 Gemeente Oud-Vroenhoven aan Gedeputeerde Staten, 24 april 1862, HCL, Gemeentebestuur Oud-Vroenhoven, inv. nr. 20.

85 Inschrijving 23 nov. 1863 nr. 16, MvK, 1850-1900, inv. nr. 1407.

86 Akten notaris P.J.H. Jessé, 4 aug. 1869 nrs. 158 en 159, HCL, Notarissen ter standplaats Maastricht, 1544-1905, inv. nr. 877.

Afb. 24 Detail van een wapen dat door de firma P. Stevens is getransformeerd van voor- naar achterlader.
Foto van de auteur.

fronteerd met voortschrijdende technologische ontwikkelingen en veranderende markt-omstandigheden.⁸⁷

Een voor de wapenindustrie belangrijk gevolg van de industriële revolutie was de opkomst van gegoten stalen lopen. Voor het bedrijf van de broers Stevens was het beter om die lopen in te kopen. In 1866 kwam er daarom een eind aan de lopenproductie in Oud-Vroenhoven, waar lopen nog met de hand werden gesmeed. Tegelijkertijd kwamen achterlaadgeweren steeds meer in zwang. Nederland koos er vooralsnog voor de inmiddels verouderde voorlaadgeweren naar achterladere te transformeren, waarvoor ook Stevens in 1867 orders van Oorlog kreeg (afb. 24). De productie van echte achterladere was evenwel niet meer tegen te houden.⁸⁸ Ook daarin kon Stevens

voorzien. In maart 1868 verwierf de firma een order voor 1.500 Chassepotgeweren; een Franse model geweer bestemd voor het Franse leger.

Al zag het er aanvankelijk niet naar uit dat de firma veel zou profiteren van de invoering in 1870 van het zogenaamde Beaumontgeweer als nieuw standaardwapen voor de infanterie, toch had dit voor Stevens grote gevolgen. Los van het feit dat de firma P. Stevens niet inging op de suggestie de fabriek naar Amsterdam te verplaatsen, kreeg zij van Oorlog slechts een kleine order voor 1.500 stuks van deze wapens.⁸⁹ De bulk van de orders, 8.000 stuks voor Oorlog en 6.000 voor Koloniën, ging naar de Maastrichtse ondernemer Edouard de Beaumont (1841-1895), zoon van Charles en de naamgever van het Beaumontgeweer. Omdat deze geen eigen productiefaciliteiten had, liet De Beaumont de

87 Tenzij anders vermeld zie voor het onderstaande: Eddy de Beaumont, 'De Maastrichtse wapenfabrikant Edouard de Beaumont (1841-1895)', in: *Arma*, 2021 nr. 52, 176-195.

88 Zie hierover E.P.M. Ramakers, 'De invoering van achterlaadgeweren bij de Nederlandse Infanterie', in: *Mededelingen van de Sectie Krijgsgechiedenis Koninklijke Landmacht*, ('s-Gravenhage, 1979), 76-138.

89 Kamerstuk Tweede Kamer 1869-1870 kamerstuknummer 116 ondernummer 6.

Afb. 25 Briefkaart uit 1884. De wapenfabriek P. Stevens was ook voor Edouard de Beaumont een sterk handelsmerk. Privécollectie.

wapens produceren in St. Étienne. Door het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog kreeg hij leveringsproblemen, waarna hij de productie in Suhl voortzette. Dit was het keerpunt voor Stevens. Door een herschikking van orders kreeg die firma nu meerdere opdrachten, waaronder opdrachten van Marine en Koloniën. Omdat het departement van Oorlog productie in het buitenland niet toestond, groeide de fabriek in Maastricht sterk. In 1871 werkten er zelfs 500 personen.

Door gebruik te maken van moeilijkheden tussen De Beaumont en zijn onderaannemers en door scherpe aanbiedingen te doen, wist de firma P. Stevens de concurrentie van hun stadgenoot verder het hoofd te bieden.⁹⁰ Nu de meeste orders naar Stevens gingen en ook in

Delft op bescheiden schaal Beaumontgeweren werden geproduceerd, bood De Beaumont in 1875 aan om in 's-Gravenhage, Amsterdam, Delft of Utrecht een geweerfabriek op te richten in de hoop zo meer orders te krijgen. Zijn aanbod werd door het Rijk verworpen omdat dit de wapens aanmerkelijk duurder zou maken en uiteindelijk ook de vraag naar deze wapens sterk zou verminderen. Stevens probeerde dat laatste op te vangen. Door de introductie van een mitrailleur, ontworpen door de ingenieur van de fabriek, trachtte de firma aan te sluiten bij moderne wapentechnologische ontwikkelingen. Daar slaagde ze echter niet in. Ofschoon de firma nog profiteerde van het gegeven dat De Beaumont van Koloniën geen enkele order kreeg, droogden de orders voor het

⁹⁰ NA, Oorlog, inv. nr. 14034, 1018.

Afb. 26 Voormalig fabriekspann Grachtstraat nr. 16 voor de sloop. Historisch Centrum Limburg, foto-collectie GAM, inv.nr. 10927.

Beaumontgeweer ook bij de firma Stevens op.⁹¹ In 1879 kwam de wapenindustrie in Maastricht nagenoeg tot stilstand.

Ofschoon Stevens en De Beaumont verwikkeld waren geweest in een door de firma P. Stevens gewonnen rechtszaak over vermeende schending van octrooirechten, deden zij toch zaken met elkaar. In 1880 droeg de firma Stevens de bedrijfsactiviteiten over aan de firma De Beaumont-Soleil (afb. 25).⁹² Zeven jaar later verkocht de familie Stevens ook de eerder in huur gegeven panden aan de St. Antoniusstraat en de Grachtstraat aan dezelfde firma. In 1888 kreeg De Beaumont-Soleil een order voor de transformatie van Beaumontgeweren van enkelschots- naar repeteergeweren. Toen er in februari 1890 door ziekte van Leonard Soleil een eind kwam aan de vennootschap De Beaumont-Soleil nam De Beaumont de activiteiten en het onroerend goed over. Maar aangezien innovatie uitbleef, was de fabriek genoemd een langzame dood te

sterven. Inmiddels was de productietechnologie zo ver ontwikkeld dat geweren uit uitwisselbare delen konden worden samengesteld, en daar was de fabriek van De Beaumont niet op ingericht.⁹³ In 1900 werd ze ontmanteld en kwam er een eind aan de Maastrichtse wapenindustrie. In 1929 brandde het voormalige fabriekspann aan de Grachtstaat af (afb. 26). De door Petrus Stevens aangekochte watermolens aan de Jeker dienen momenteel als woning.

Conclusie

Petrus Stevens was een veelzijdig, internationaal georiënteerd ondernemer met het vermogen te reageren op veranderende markt-omstandigheden en overheidsbeleid, en ook op voortschrijdende technologische ontwikkelingen. Hij durfde te investeren, trok werklieden en toeleveranciers aan uit binnen- en buitenland. Eigenschappen die passen bij goed ondernemerschap. Echter, alleen hiermee bouw je nog geen wapenfabriek op in een land waar de geweermakerij niet inheems was. Om dat te realiseren waren er nog twee andere factoren van belang. In de eerste plaats was dat de geografische ligging van Maastricht ten opzichte van Luik. Deze was essentieel voor het aantrekken van kenniswerkers: de werklieden. De tweede factor was de bijzondere relatie tussen Petrus Stevens en de inspecteur der draagbare wapenen, Antoni Frederik Brade, als vertegenwoordiger van het departement van Oorlog. Er was sprake van een wederzijds belang. In het streven Nederland minder afhankelijk te maken van wapenleveranties uit het buitenland had Brade in Stevens een ideale partner. Met zijn steun slaagde Stevens erin een wapenfabriek op

91 Verbaal MVK 9 aug. 1873 nr. 32. Oorlog aan Koloniën, 9 maart 1875 Kabt. B6, Koloniën aan Oorlog, 2 april 1875 nr. 18, NA, MVK, 1850-1900, inv. nrs. 2608 en 2774.

92 Wat de gemeente Maastricht waarschijnlijk in navolging van Van Bussel hierover vermeld, is dus niet juist. In 1880 bezat De Beaumont geen florerende geweermakerij aan het Christusstraatje in het Boschstraatkwartier, noch heeft hij een molen van Stevens gekocht. 'Buitengebied - Sint Pietersberg, Jekerdal, Cannerberg, Cultuurwaardenonderzoek, Deelrapport Archeologie', Gemeente Maastricht november 2010, 28. P.W.E.A. van Bussel, *De molens van Limburg*, (Eindhoven 1991), 124.

93 Zie over productie van handvuurwapens met uitwisselbare delen o.a. Lugs, *Handfeuerwaffen*, 512 e.v., en Merritt Roe Smith, *Harpers Ferry Armory and the New Technology* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1977).

te zetten die zo'n solide basis had dat deze na zijn overlijden door zijn erfgenamen kon worden voortgezet. Echter, niet alleen werd de defensieorganisatie voortdurend door snelle technologische ontwikkelingen ingehaald, ook de opvolgers van Petrus Stevens overkwam dit. Uiteindelijk ontbrak het hen aan innovatiekracht waardoor er geen nieuwe producten succesvol in de markt gezet werden. Dit leidde tot de sluiting van de fabriek. Meer in het algemeen is deze casus een mooi voorbeeld van de sociaal-economische verwevenheid tussen Maastricht en Luik.

Bibliografie

- Amersfoort, H., Koning en Kanton. *De Nederlandse staat en het einde van de Zwitserse krijgsmacht hier te lande 1814-1829* ('s-Gravenhage 1988).
- Beaumont, Eddy de, *De aanschaf van infanteriegeweren, 1750-1850. Een studie over defensie-aanschafprocessen*, proefschrift Universiteit van Amsterdam 2021.
- Beaumont, Eddy de, 'De geweerfabriek van Petrus Regout (1842-1843): Een kortstondig avontuur', in: *SHCL Jaarboek 2022* 31-55.
- Beaumont, Eddy de, 'De Maastrichtse wapenfabrikant Edouard de Beaumont (1841-1895)', in: *Arma*, 2021 nr. 52 176-195.
- Berkvens, A.M.J.A., 'Staatkundige geschiedenis van 'Limburg' 1794-1867', in: *Ars Aequi*, december 2008.
- Bussel, P.W.E.A. van, *De molens van Limburg* (Eindhoven 1991).
- Evers, Ingrid M.H., 'Op en neergang van een geleerd genootschap te Maastricht, De Société des Amis des sciences, lettres et arts, 1822 - ca 1855', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg 129* (1991) 183.
- Eversen, J.M.H., 'Enkele bijzonderheden over de wapenindustrie in de XIIIe eeuw te Maastricht.', in: *De Maasgouw* 27 (1905), nr. 5, 37-40 en 44-45.
- Geisweit van der Netten, C.A., *Onderricht wegens het Schiet- en Zijdgeweer; ten dienste der Koninklijke Hollandsche Troepen* (Amsterdam 1808).
- Hanquet, Pierre, *Notes concernant la famille Malherbe établie dans la vallée de la Vesdre*, (Liège, 5 november 1955).
- Haye, Régis de la, 'Zes generaties geweer-makers De La Hay', in: *Limburgs Tijdschrift voor genealogie* (1984) 65-68, (1985) 61-66, (1986) 15-22, 85-92, 101-112.
- Koch, Jeroen, *Koning Willem I 1772-1843*, (Amsterdam 2013).
- Lem, Wil en Rob Kamps, *Het Kanaal van Luik naar Maastricht, Een vergeten kanaal* (Maastricht 2009).
- Lenselink, J., *Vuurwapens van 1840 tot heden* (Fibula-Van Dishoek 1975).
- Lugs, Jaroslav, *Handfeuerwaffen, Systematische Überblick über die Handfeuerwaffen und ihre Gewichte*, 2dln (Berlin 1962).
- N, 'De Wapen-Industrie te Maastricht', in: *De Maasgouw* 1 (1879), nr. 8, 32.
- Neut, J.R. v.d., *Buskruit, Roermaker en Schutter* (Deventer 1981).
- Ramakers, E.P.M., 'De invoering van achterlaadgeweren bij de Nederlandse Infanterie', in: *Mededelingen van de Sectie Krijgsgeschiedenis Koninklijke Landmacht* ('s-Gravenhage, 1979), 76-138.
- Roe Smith, Merritt, *Harpers Ferry Armory and the New Technology* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1977).
- Zwitzer, H.L., *De militia van den Staat* (Amsterdam 1991), bijlage 1, 176.

The arms factory of Petrus Stevens

In 1849 the Maastricht entrepreneur Petrus Stevens established an arms factory in Maastricht that supplied the Dutch army for most of the second half of the nineteenth century with muskets, rifles and side arms, such as pistols, revolvers, bayonets, sabers and knives. This article highlights how he, in close cooperation with Lieutenant-Colonel Antoni Frederik Brade of the Dutch artillery, managed to do so in a period of major (inter)national political turbulence, technological developments and shifting market conditions and in a country where the arms industry was not indigenous.

After Petrus Stevens death, in 1863, his company was at first successfully continued by his four sons. However finally they lacked innovative power, which meant that no new products were successfully launched on the market. In 1880 the company was sold to the arms dealers Edouard de Beaumont and Leonard Soleil. But they also could not cope with rapid technological developments, which ultimately in 1900 led the closure of the factory.

In opdracht van de minister

De Leidse conservator
LJ.F. Janssen bericht
Den Haag over
de archeologie in
Limburg tussen
1848 en 1850 (deel 1)

Leo Verhart

In 1877 publiceerde Jean Joseph (Jos) Habets in de *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg* enige passages uit de rapporten die de conservator van het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) L.J.F. Janssen (1806-1869) had opgesteld naar aanleiding van zijn reis door Limburg in 1848.¹ Habets richtte zich vooral op de bezoeken door Janssen aan de archeologische verzamelingen in Maastricht, Roermond en Venlo. Over de andere waarnemingen in Limburg die Janssen beschreef, berichtte hij niet of hij stipte ze slechts aan. Die rapporten, zes in totaal, behandelden overigens niet alleen Nederlands zuidelijkste provincie, maar ook Noord-Brabant, Gelderland, Utrecht en Noord-Holland.

De rapporten geven een goed beeld van de situatie van de archeologiebeoefening in de eerste helft van de negentiende eeuw, de periode dat Limburg definitief onderdeel werd van het Koninkrijk der Nederlanden. De huidige Nederlandse en Belgische provincies Limburg vormden tussen 1815 en 1830 samen al een provincie van de Nederlanden. Na de afscheiding van België in 1830 maakte Limburg, uitgezonderd Maastricht, deel uit van het Koninkrijk België. In 1839 werd het oostelijke en noordelijke gedeelte van deze provincie afgestaan aan Nederland en ontstond de huidige Nederlandse provincie Limburg.

Voor heel Limburg, maar vooral voor het zuiden, hield dat in dat de traditionele banden met het Franstalige achterland moesten worden losgelaten. Voor de Nederlandse beleidsmakers betekende dit dat zij die nieuwe, zo ver van het politieke en bestuurlijke hart van het land gelegen provincie Limburg moesten leren kennen. De rapporten van Janssen

informeerden de beleidsmakers in Den Haag over belangrijke vondsten, uitgevoerde opgravingen, waarnemingen in het veld, verzamelaars en personen met sleutelposities in het Limburgse culturele leven van die tijd en geven daarmee een goed beeld van de situatie van de archeologie in Limburg rond het midden van de negentiende eeuw.

Na een inhoudelijke behandeling van de zes rapporten van Janssen worden in dit eerste deel van het artikel de transcripties van de eerste drie rapporten gepresenteerd. De transcripties van de laatste drie rapporten volgen in de *Publications* van volgend jaar.

Janssen en zijn rapporten

In 1835 ging Leonhardt Johannes Friedrich Janssen aan de slag als conservator in het toen nog jonge RMO, dat op dat moment overigens nog het Cabinet van Oudheden heette. Oorspronkelijk was Janssen in Utrecht opgeleid als predikant, maar na dit ambt enkele maanden te hebben uitgeoefend, nam hij ontslag en zocht hij, depressief geworden, zijn heil in de oudheidkunde (afb. 1). Hij voerde enige opgravingen uit in grafheuvels in het zuidoostelijke deel van de Achterhoek en het aangrenzend Duitsland. Dat bleek de opmaat naar een nieuwe betrekking in het Leidse Rijksmuseum van Oudheden, waar zijn voornaamste taak was zich bezig te houden met de vaderlandse archeologie.² Veelal ging het om administratieve werkzaamheden in het museum, maar in het begin van de jaren veertig van de negentiende eeuw ging hij vaker op pad door Nederland om vindplaatsen en vondstmeldingen te controleren en om opgravingen uit te voeren. Samen met zijn directeur, Conrad

1 Jos Habets, 'Oudheidkundige verzamelingen te Roermond, Venlo en Maastricht in 1848' in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg* 14 (1877) 323-336.

2 Voor meer uitgebreide biografische gegevens over Janssen: W. Arentzen, 'Wroeten tussen steen en ijzer. Conservator Leonard Janssen dateerde de bouw van de laatste hunebedden in de Romeinse tijd', in: P. ter Keurs en W. Wirtz red., *Rijksmuseum van Oudheden Leiden. Een geschiedenis van 200 jaar* (Leiden/Zwolle 2018) 190-194; Braun-Paschedag, W., H. A. Hasselbach en W. Arentzen, *L.J.F. Janssen (1806-1869): twee bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse archeologie* (Amersfoort 2006).

Afb. 1 De archeoloog L.J.F. Janssen (1806-1869) was conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Foto Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

Leemans (1809-1893), voltooide Janssen in 1845 de *Oudheidkundige Kaart van Nederland en België*.³ Met dat project was al een begin gemaakt door de eerste directeur van het RMO, C.J.C. Reuvens (1793-1835). Deze kaart, met naamlijst, gaf een overzicht van de op dat moment actuele kennis van de archeologie van Nederland.

In 1848 maakte Janssen een studiereis door Limburg, althans dat is wat Habets in 1877 schrijft. In werkelijkheid werd hij door de Minister van Binnenlandse Zaken naar Limburg gestuurd naar aanleiding van klachten van de Maastrichtse kunstenaar en directeur van de tekenschool Alexander Schaepekens (1815-1899) over de slechte omgang met de kunstschaten

3 C.J.C. Reuvens, L.J.F. Janssen en C. Leemans, *Oudheidkundige kaart van Nederland en België* (Leiden 1845).

EGLISES DE N. DAME ET ST NICOLAS
A
MAESTRICHT.

Afb. 2 Het Onze Lieve Vrouweplein in Maastricht in 1830 getekend door Alexander Schaepekens, Historisch Centrum Limburg beeldarchief, nr. GAM 286

in de provincie en speciaal in Maastricht (afb. 2) Janssen pakte de reis groots aan en bracht niet alleen een bezoek aan Maastricht, maar verkende de situatie in gehele provincie Limburg; de provincie die in archeologisch opzicht voor het westen van het land nog grotendeels *terra incognita* was. Daar bleef het niet bij. Er werden ook uitstapjes over de grens gemaakt naar Tongeren, Xanten en omgeving – het gebied waar Janssen zijn jonge jaren had doorgebracht – en naar Noord-Brabant en Gelderland. In de jaren daarna, 1849-1850, zou Janssen ook de provincies Utrecht, Gelderland en het Gooi in Noord-Holland bezoeken. Zijn waarnemingen betreffende de archeologische vondsten in deze provincies en het behoud ervan stuurde hij in zes rapporten aan de minister van Binnenlandse Zaken. Van die rapporten werd er één, over de houten brug bij Broeksittard, gepubliceerd in de *Staatcourant*. Eén rapport bevindt zich in het Nationaal Archief.⁴ Van vier rapporten zijn kladversies bewaard gebleven in het archief van het RMO.⁵

Janssen had geen makkelijke tijd op het RMO, want de werkverhouding met directeur Leemans was buitengewoon slecht. In 1869 verliet Janssen het museum en nam hij zijn persoonlijk archief mee. Een deel van dat archief zou uiteindelijk in de universiteitsbibliotheek van Leiden belanden.⁶ In Leiden wordt ook een aantal tekeningen bewaard die speciaal voor de rapporten zijn vervaardigd. De fraai ingekleurde afbeeldingen werden tot verduidelijking van de tekst naar de minister gezonden en op verzoek van Janssen teruggestuurd voor een beoogde publicatie van zijn bevindingen.⁷ Helaas zijn niet alle tekeningen in de universiteitsbibliotheek terecht gekomen.

In het Nationaal Archief bleek dat, naast de

vijf niet gepubliceerde originele tekstdelen, ook enkele platen bewaard te zijn gebleven. De meeste platen zijn echter naar Janssen teruggestuurd en daarvan is dus slechts een klein deel in de universiteitsbibliotheek beland.

De archeologische kennis in Nederland

De archeologie als wetenschap stond in het begin van de negentiende eeuw nog in de kinderschoenen. Dat gold voor heel Europa maar zeker ook voor Nederland.

Tijdens de renaissance kwamen de oude Griekse en Romeinse resten, die in het Middellandse Zeegebied boven de grond stonden of onder de grond aan het licht kwamen, in het centrum van de belangstelling te staan. De overgeleverde klassieke geschriften hielpen die sporen te verklaren. De archeologie kreeg een enorme stimulans door de ontdekking van de onder lava bedolven Romeinse steden Pompeï en Herculanium, respectievelijk aan het eind van de zestiende eeuw en in 1709. De eerste archeologen - vaak kunsthistorici - begonnen met de bestudering van die resten. In de loop van de achttiende eeuw kwam er in Noordwest-Europa ook interesse voor de periode vóór de tijd van de Romeinen.

De eerste beroepsarcheoloog in Nederland was Caspar Jacob Christiaan Reuvens (1793-1835). Hij had in Frankrijk kennis gemaakt met de archeologie. In 1818 werd hij aangesteld als hoogleraar aan de universiteit van Leiden en werd hij ook directeur van een door hem te realiseren Rijksmuseum van Oudheden. Hij ging met veel ambitie aan de slag. Hij deed opmerkelijk modern veldonderzoek in Nederland, realiseerde het museum en kocht vele collecties aan. Hoewel hij ook de prehisto-

4 Den Haag, Nationaal Archief, toegangsnummer 02.04.08, Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Onderwijs, Kunsten, Wetenschappen, 1848-1876, ingekomen stukken, inv. nr. 1-737, nr. 49 (12-22 januari 1850).

5 Archief RMO, privé-archieven, inv. nr. 19.4.1/55, L.J.F. Janssen.

6 Universiteitsbibliotheek Leiden, bijzonder collecties, inv. nr. B.P.L. 9441-XIII.

7 Zie het tweede rapport van 17 november 1848.

rie bestudeerde, lag het accent bij de opgravingen toch op de Romeinse archeologie. In Limburg deed hij geen onderzoek. Lang heeft deze briljante archeoloog niet gewerkt. In 1835, tijdens een terugreis uit Engeland, werd hij ziek en overleed. Zijn werk werd voortgezet door de eerdergenoemde Conrad Leemans als museum-directeur en Leonhardt Janssen als conservator.

Janssen en Limburg

Voordat Nederlands Limburg in 1839 definitief onderdeel werd van het Koninkrijk der Nederlanden, hadden amateurarcheologen zich al beziggehouden met zaken die in de bodem van de zuidelijkste provincie van ons land werden aangetroffen. Een van de eersten was Martin Cudell (1773-1845).⁸

Cudell was tot 1813 nauw verbonden met het Franse gezag. Hij verbleef lang in Beauvais en Parijs als particulier secretaris van Graaf Karel Leopold van der Heyden-Belderbusch (1749-1826). In 1820, na terugkeer in zijn geboorteprovincie Limburg, werd hij commissaris van politie in Maastricht. Vanuit zijn belangstelling voor archeologie bestudeerde hij diverse belangrijke Romeinse vondsten en trachtte hij de ligging van de Romeinse weg van Tongeren naar Jülich vast te stellen. Hij was de eerste die opgravingen uitvoerde in Limburg, onder andere in Rimburch. Na de afscheiding van België kwam Cudell in een lastig parket en werd hij in 1831 door Willem I ontslagen. In 1833 aanvaardde hij een baan als vrederechter in Hasselt. Hij bleef nog enige tijd in Maastricht wonen, maar in 1835 verhuisde hij definitief naar Luik.

De activiteiten van Cudell en zijn vertrek naar Luik legden een kwestie bloot waarmee het RMO te maken kreeg na de aansluiting van Limburg bij Nederland. De wetenschapsbeoefening in Limburg was sterk gericht op Luik en Brussel en invloedrijke personen die daarmee van doen hadden, vertrokken naar België toen de aansluiting bij Nederland een feit was; met een *braindrain* als gevolg. Tot ver in de negentiende eeuw zou in wetenschappelijke kringen de relatie tussen Limburg en België sterk blijven. Zo waren de contacten van Jos Habets, een van de opvolgers van Cudell, met België altijd warm.

Maastricht, de hoofdstad van de nieuwe Nederlandse provincie Limburg, was voor de Leidse archeoloog Janssen niet geheel onbekend terrein. In 1840 was de directeur van het museum, Leemans, betrokken bij de ontdekking van Romeinse bouwresten en vondsten in de Stokstraat in Maastricht en hoewel Janssen daar niet zelf bij aanwezig lijkt te zijn geweest, was hij er ongetwijfeld van op de hoogte.⁹

In ieder geval had Janssen de provincie al in 1843 bezocht, dus enkele jaren voor zijn eerste officiële reis in 1848. Op 17 januari van dat jaar 1843 bracht Janssen een bezoek aan de Roermondse notaris, verzamelaar en oudheidkundige Charles Guillon (1811-1873) en bekeek hij diens collectie archeologische voorwerpen (afb. 3). Janssen had speciale belangstelling voor nummer 123 van Guillons verzameling: een vuurstenen bijl uit Montfort met een lengte van circa achttien centimeter. Deze bijl was rond

8 Zie voor publicaties over Cudell: J.T.J. Jamar, J., 1986: De beoefening van de archeologie in Limburg tot 1940. In: A.H. Jenniskens, P.J.H. Ubachs, P.A.M. Geurts, W.A.J. Munier, M.K.J. Smeets, W.J.H. Willems en H.H.E. Wouters red., *Munsters in de Maasgouw* (Maastricht 1986) 108-124; J.T.J. Jamar, 'Archeologie in Limburg 1863-1988'. *PSHAL* 125 (1989) 188-191; F.X. Schobben, 'Martin Cudell (1773-1845)', in: *Het Land van Herle* 30 (1980) 25-39, 64-72, 96-106; G. Venner, 'De historische belangstelling van Charles Guillon' in: *Publications de la société historique et archéologique dans le duché de Limbourg* 155 (2019), 151.

9 C. Leemans, *Romeinse oudheden te Maastricht* (Leiden 1843).

1828 gevonden in Het Broekske bij Montfort op een diepte van tien voet.¹⁰ Janssen heeft deze bijl bestudeerd en mogelijk meegenomen. Over dat laatste is de aantekening die Guillon hierover maakte niet geheel duidelijk.¹¹

Correspondentie tussen Janssen en Guillon uit deze periode is niet aangetroffen in het archief van Guillon in Roermond, en evenmin in het archief van het RMO of in de universiteitsbibliotheek in Leiden.¹² Toch moeten Guillon en Janssen over een reeks van jaren intensief contact met elkaar gehad hebben. In 1845 verscheen een kaart met een bijbehorende catalogus van alle archeologische vindplaatsen in Nederland, België en Luxemburg, en aangrenzende gebieden in Noord-Frankrijk en Duitsland. Die kaart werd samengesteld door Reuvens, Janssen en Leemans op basis van de op dat moment beschikbare literatuur, vondstmeldingen aan het RMO en waarnemingen door medewerkers van het museum. De kaart geeft 35 vindplaatsen in het hertogdom Limburg, waarvan er 22 (62,8 procent) vermeld konden worden dankzij mededelingen van Charles Guillon.¹³

Die eerste contacten tussen Janssen en Guillon zouden het begin worden van een jarenlange vriendschap en vruchtbare samenwerking. Tijdens zijn reis door Limburg werd Janssen vaak door Guillon vergezeld en samen voerden ze opgravingen uit.

De belangstelling van Janssen voor de zuidelijkste provincie zou overigens niet lang duren. Na 1850 richtte hij zich meer en meer

Afb. 3 De Roermondse notaris Charles Guillon (1811-1873) begeleidde Janssen regelmatig op zijn reis door Limburg. Hier is hij te zien op een foto die hij in Parijs rond 1860 liet maken. Foto Gemeentearchief Roermond, toegangsnummer 6007, inv. nr. 23.

op het midden van Nederland en op Drenthe. Het verleden is in die streken duidelijker zichtbaar in het landschap in de vorm van hunebedden, grafheuvels, *celtic fields*,¹⁴ woerden en heuvelburchten en spraken daardoor meer tot de verbeelding van een archeoloog uit het

-
- 10 De bijl is niet meer te achterhalen. Tijdens de verkoop van de collectie Guillon in 1890 waren er 34 bijlen die uit Montfort afkomstig waren. Ze werden door verschillende musea en verzamelaars gekocht. In de verkoopcatalogus wordt deze specifieke bijl niet meer als zodanig vermeld.
- 11 Gemeentearchief Roermond, Afdeling VI, nr. 6002: Archief en handschriftencollectie van Charles Guillon, notaris te Roermond, nr. 3. De bijl is niet meer te achterhalen. Tijdens de verkoop van de collectie Guillon in 1890 waren er 34 bijlen die uit Montfort afkomstig waren. Ze werden door verschillende musea en verzamelaars gekocht. In de verkoopcatalogus wordt deze specifieke bijl niet meer als zodanig vermeld.
- 12 Er is een melding van Pleyte, conservator bij het RMO, die voor een overzicht van de Nederlandse archeologische vindplaatsen gebruik heeft gemaakt van een brief van Charles Guillon van 22 juli 1849 (zie De Grooth 1987, p. 67). Deze brief is niet meer te vinden in het archief van het RMO.
- 13 Reuvens, Janssen & Leemans 1845. In de vindplaatsbeschrijving is steeds de melder opgenomen, waaronder de heer Guillon.
- 14 Raatvormige akkers uit de ijzertijd.

midden van de negentiende eeuw. Zij vormden een verleiding die ook deze archeoloog niet kon weerstaan.

De klachten van Schaepkens

In augustus 1846 stuurde Alexander Schaepkens, zoals eerder vermeld, een brief naar de minister van Binnenlandse Zaken in Den Haag. Schaepkens klaagde in deze brief over het gebrek aan belangstelling voor de omgang, conservering en restauratie van kunstoverblijfselen in Limburg.¹⁵ De minister, Cornelis Vollenhoven (1778-1849), stuurde de brief door naar Leemans en vroeg hem om deskundig advies.

De actie van Schaepkens was niet ingegeven door een gevoel van achterstelling van het zuiden, maar sloot aan bij een op dat moment onder cultureel geïnteresseerden in heel Nederland breed gedragen zorg over het cultureel erfgoed in ons land. Overal waren dezelfde geluiden te horen, maar de liberale regering was de mening toegedaan dat kunst en cultuur geen staatszaak waren; een stellingname die pas in de tweede helft van de negentiende eeuw zou worden verlaten. Toch zou de brief van Schaepkens effect hebben, maar niet onmiddellijk.

Een week na de ontvangst van de Maastrichtse brief met klachten, stuurde Janssen, als vervanger van de afwezige directeur, een antwoord.¹⁶ Daarin meldde hij aan de minister wat er zoal aan documentatie bestond over oude monumenten en archeologische vindplaatsen in Limburg en merkte hij op dat Schaepkens geen bewijzen voor zijn klachten aandroeg. Janssen stelde dat er van overheidswege voldoende aandacht was voor de omgang met en conservering en restauratie van kunst-

overblijfselen in Limburg en wees daarbij op het onderzoek van Leemans in de Stokstraat in Maastricht in 1840 en naar de daaropvolgende publicatie. Ook vermeldde Janssen de inspanningen van de Roermondse notaris en secretaris van de Kamer van Koophandel Charles Guillon, die uit eigen zak onderzoek had bekostigd en objecten van kunsthistorisch belang had verworven. Hij had daarover gepubliceerd en de Roermondenaar bereidde een nog grotere publicatie van zijn werk en inspanningen voor.¹⁷ Aan het eind van de brief stelde Janssen dat er zonder bewijzen niets over de klachten van Schaepkens gezegd kon worden. Dat was een verkapte uitnodiging om zelf op onderzoek uit te gaan.

Het museum kon niet direct stappen ondernemen vanwege het strenge begrotingsregiem en de geringe eigen financiële armslag. Janssen wilde zich bovendien niet beperken tot een bezoek aan Maastricht om daar enkele voor deze kwestie relevante personen te spreken en wat rond te kijken. Hij had iets veel omvangrijkers voor ogen: het bekijken van collecties in de hele provincie, het bezoeken van archeologische verschijnselen in het veld en zelf opgravingen uitvoeren. Het lukte het museum om van het ministerie een bedrag van vierhonderd gulden te krijgen voor onderzoek in het land en dus kon Janssen in 1848 naar Limburg afreizen.

Tour de Limbourg

De exacte data van de eerste officiële reis in 1848 zijn niet bekend. Janssen schrijft zelf dat hij zijn onderzoek in de zomer heeft uitgevoerd. Ook is het niet bekend hoe lang hij in Limburg was en in welke volgorde hij zijn onderzoek heeft uitgevoerd. In 1849 zou hij zijn verkenningen vervolgen en daarna zou hij zijn

15 Archief RMO, brievenarchief: ontvangen brieven, 17.08.1846 (Minister van Binnenlandse Zaken).

16 Archief RMO, brievenarchief: verzonden brieven, 22.08.1846 (Minister van Binnenlandse Zaken).

17 Janssen doelde op de publicatie over Tüddern (Guillon 1842) en een op handen zijnde publicatie over zijn Guillons ontdekkingen in Midden-Limburg.

belangstelling voor de provincie verliezen. Pas in 1865 bemoeide hij zich weer actief met enkele Limburgse vondstmeldingen en voerde hij opnieuw opgravingen uit.¹⁸

Hij startte zijn reis in 1848 in Maastricht, maar het begin was niet veelbelovend. Schaepkens was er namelijk niet. Die was in Brussel vanwege een tentoonstelling en zou pas na de zomer terugkeren. Janssen besloot zelf op onderzoek uit te gaan; eerst in de stad Maastricht en daarna in de omgeving. Hij bezocht verschillende locaties, nam contact op met verenigingen en genootschappen die actief waren op het gebied van archeologie, kunst en geschiedenis en ging naar particulieren van wie bekend was dat die over een verzameling beschikten.

Ook sprak hij in Maastricht met burgemeester Nierstrasz en met leden van het in 1821 opgerichte Genootschap van Vrienden van Wetenschappen, Letteren en Kunsten (*Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts*).¹⁹ Verder bezocht hij het stadhuis, waar zich een archeologische verzameling bevond, en verschillende kerken. Om de Romeinse mijlpaal van Maastricht te bestuderen, reisde hij naar Tongeren, waar dit stuk een plaats had gevonden in het stadhuis. Dat was vergeefs, want het stuk was inmiddels opgestuurd naar Brussel.²⁰ Ook ging hij in Tongeren op bezoek bij inwoners die over een verzameling beschikten of die hem konden informeren over archeologische vondsten. Guillon vergezelde hem op deze korte reis naar Tongeren, die niet meer dan een middag en avond in beslag nam.

Zoals hiervoor al vermeld, bleef het daar niet bij. Janssen deed veel meer die zomer en trok daartoe verder de provincie in. Bij zijn bezoeken aan verzamelingen en archeologische vindplaatsen werd hij vaak vergezeld door Charles Guillon. Die tochten samen versterkten hun vriendschap en samenwerking.

Als de volgorde in de verslaglegging juist is, zal Janssen, voordat hij naar Maastricht vertrok, eerst bij Guillon zijn langsgedaan om opnieu diens collectie archeologische voorwerpen te bestuderen. De archeologische verzameling van Guillon wordt in zijn rapport namelijk uitgebreid beschreven.²¹

Daarna gingen Janssen en Guillon samen het veld in om onderzoek te doen. Ze voerden gedurende twee dagen een opgraving uit bij een Romeinse weg en brug bij Broeksittard, die de Rode Beek overspande. In werkelijkheid groeven ze niet de brug op maar een met hout bekleed wegdek – algemeen bekend onder de naam veenbrug – dat naar een brug kan hebben geleid. Ook stelden zij op de noordelijke en de zuidelijke oever de aanwezigheid van de Romeinse weg vast. Deze gegevens bleken ook van belang voor de interpretatie en datering van de al langer bekende veenbruggen in Drenthe, die eveneens uit de Romeinse tijd stammen.²²

Ook in Roermond en omgeving werd gegraven. In zijn tweede rapport beschrijft Janssen het onderzoek van de Romeinse villa De Melenborg bij Buggenum/Haelen, de motte de Drususberg bij Linne, een ruïne bij Merum en een Romeinse begraafplaats bij Buggenum.

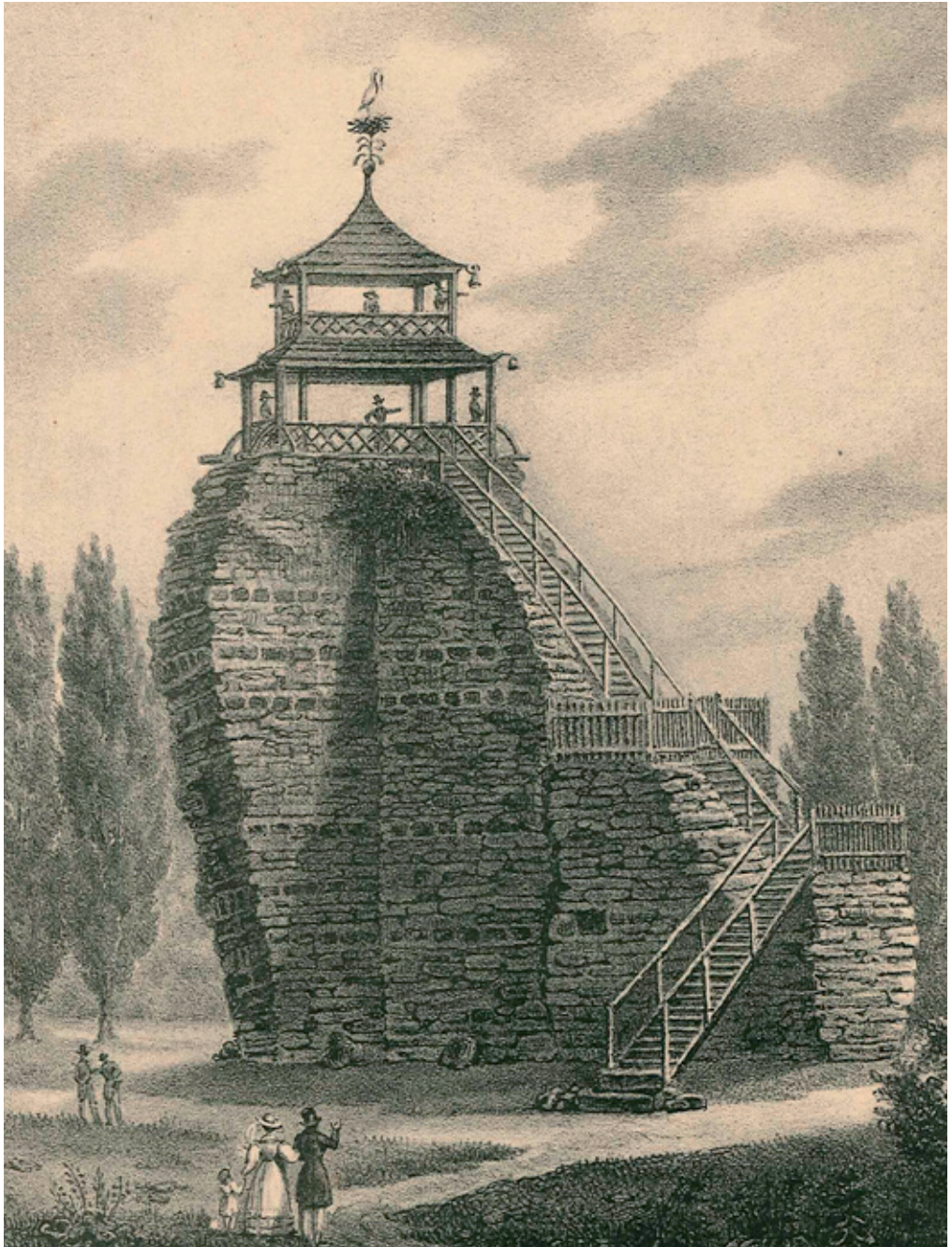
18 Een van de vondstmeldingen waarmee hij zich in 1865 bezighield was een Romeins grafveld in Afferden en hij voerde samen met J.J. Habets en M.H. Schuermans een opgraving uit van de villa Onderste Herkenberg bij Meerssen (De Groot 2005). In de jaren daarvoor hield hij zich incidenteel bezig met vondstmeldingen: Panningen (1849), Reuver (1850), Roosteren (1855), Susteren (1861), Herkenbosch (z.j.) en Horn (z.j.) (Kramer-Clobus 1978).

19 G. Venner, 'De aanlopen tot het Provinciaal Museum voor Oudheden in Limburg' in *De Maasgouw* 124 (2005) 56-58.

20 De mijlpaal zou uiteindelijk belanden in het archeologisch museum in het Jubelpark in Brussel (Venner 2005).

21 Zie ook Habets 1877; L. Verhart, 'Het onderste uit de kan en voor een dubbeletje op de eerste rang: de aankoop van de collectie oudheden van de Roermondse notaris Charles Guillon' in: *Spiegel van Roermond* 21 (2013) 66-83.

22 W. Arentzen. en W.A.B. van der Sanden. 'Tweehonderd jaar Valtherbrug. Historiografie van een uitzonderlijk monument I: 1818-1847, in *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 135 (2018) 171-208.

Afb. 4 In Merum staat bij kasteel De Oudenborg een ruïne waarvan men vroeger dacht dat die een grote ouderdom had. Op romantische afbeeldingen worden de bouwresten het altaar van de druïden genoemd. Gemeentearchief Roermond), inv.nr. A71.

Van de villa De Melenburg waren nog opvallend goed bewaarde resten over. Vrij dicht onder het maaiveld kwamen muren tevoorschijn, vloeren en resten van beschilderd wandpleister, naast talloze gebruiksvoorwerpen. Ook lukte het de Romeinse weg te traceren. Janssen meende dat het om een legerplaats ging, in plaats van een villaterrein.

De Drususberg bij Herten en de heuvel met ruïne bij Merum (Oudenborg) stelden de onderzoekers van die tijd voor een raadsel. De vermoedelijk middeleeuwse motte de Drususberg werd beschouwd als een Romeinse grafheuvel waarop mogelijk in de Romeinse of middeleeuwse tijd een bouwwerk was verrezen. Dat was mogelijk ook het geval bij de heuvel in Merum, maar daar kon men de Romeinse ouderdom afleiden van vergelijkbare constructies bij Tongeren en de voorwerpen die Janssen en Guillon hadden opgegraven. Het bouwwerk stond bekend als een altaar van de druïden (afb. 4). Janssen meende echter, op grond van de bouwwijze van de ruïne en de overeenkomsten met het kerkje van Asselt, met een middeleeuws gebouw van doen te hebben.

Het grafveld van Buggenum lag langs de Romeinse weg en werd door Janssen en Guillon kort bezocht in de schemeravond. Gegraven werd er niet. De meeste vondsten die er inmiddels verzameld waren dateerden uit de Merovingische periode, hoewel Janssen niet uitsloot dat er Romeinse graven aanwezig waren.

Verder voerde de tocht naar het noorden, naar Venlo. In die stad probeerden ze de collectie van Adolf Gidron Justen (1806-1876) te bekijken, maar die bleek inmiddels verkocht te zijn aan het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Den Bosch.²³ Alleen enkele Romeinse tegels met stempels waren in de stad achtergebleven.

Daarna werd fort Hazepoot ten oosten van Arcen bezocht en werd een uitstapje over de grens gemaakt naar Lingsfort, Straelen, de Romeinse weg bij Sand bij Walbeck en het dorp Pont. Janssen hoorde over verzamelaars als de landmeter Michael Buyx (1795-1882) en graaf Carl Ludwig Franz van Varo op het huis Caen bij Straelen.²⁴

In het derde rapport van Janssen kwam Limburg niet aan bod, maar wel in het vierde. Dat vierde rapport besloeg grotendeels een verslag van het veldonderzoek dat Janssen in 1849 samen met Guillon uitvoerde bij de Melenburg bij Haelen (afb. 5). Het tweede deel van het verslag handelde over de Romeinse wegen in Limburg.

Bij de Melenburg had een groep arbeiders twee weken gegraven, in aanwezigheid van Janssen en Guillon. De resultaten werden vastgelegd door de Roermondse landmeter Petrus Cornelis Linssen. Er waren sporen gevonden van funderingen, bouwpuin dat zich over een groot gebied uitstrekte en een gedeelte van een Romeinse weg. De omvang van het bebouwde terrein werd vastgesteld met behulp van peil-

23 Justen was wijnhandelaar en lid van de gemeenteraad van Venlo. In 1843 verhuisde hij naar Brussel. Een deel van zijn verzameling, waaronder boeken, bleef in Venlo; een ander deel nam hij mee. De vondsten die aan Den Bosch werden verkocht zijn onvindbaar (Van der Heijden 2011, 23). Janssen kwam op de vondsten van Justen terug toen hij de verzameling van Den Bosch bestudeerde. Bij die studie was hem door de beheerder van de collectie, C.R. Hermans, meegedeeld dat die vondsten van Justen uit Cuyk afkomstig zouden zijn. Daar twijfelde Janssen aan. Hij vermoedde dat ze in werkelijkheid uit Xanten kwamen en dat Justen een foute vindplaats had genoemd. In de collectie van het Noordbrabants Museum bevinden zich inderdaad enkele Romeinse voorwerpen uit Cuyk (<http://collectie.hetnoordbrabantsmuseum.nl>, 09.12.2021).

24 Zie voor Buyx: Dassel, W. en J. Kwiatkowski red., *Michael Buyx (1795-1882). Geometer, Altertumsfreund, Sammler* (Geldern 1995).

ijzers. Janssen kwam tot de conclusie dat hier een castellum moest hebben gelegen.²⁵

De studie naar de Romeinse wegen werd vooral in de studeerkamer uitgevoerd met enkele uitstapjes naar locaties in het veld. Bij Broeksittard werd het spoor van de weg verder in zuidelijke richting gevolgd via de loop van veldwegen en sporen op akkers naar Puth, Schimmert en Ravensbosch. Daar sloot de weg aan op het tracé van Aken naar Maastricht en Janssen vermoedde dan ook dat Ravensbosch het Romeinse knooppunt Cortovallio (Coriovallum) was dat op Romeinse kaarten wordt vermeld. Verder wijdde hij nog enkele zinnen aan de Romeinse wegen op de westelijke en oostelijke Maasoever.

In zijn vijfde rapport deed Janssens opnieuw verslag van zijn onderzoek naar de Romeinse wegen. Hij was met name geïnteresseerd in het knooppunt dat hij bij Ravensbosch vermoedde. In de zomer van 1850 voerde hij opgravingen uit en ontdekte resten van een ronde fundering die hij als tempel interpreteerde.²⁶ De aanwezigheid van een tempel was volgens Janssen een belangrijke aanwijzing voor een wegkruising bij Ravensbosch. Hij probeerde die weg in zuidelijke richting te vervolgen.

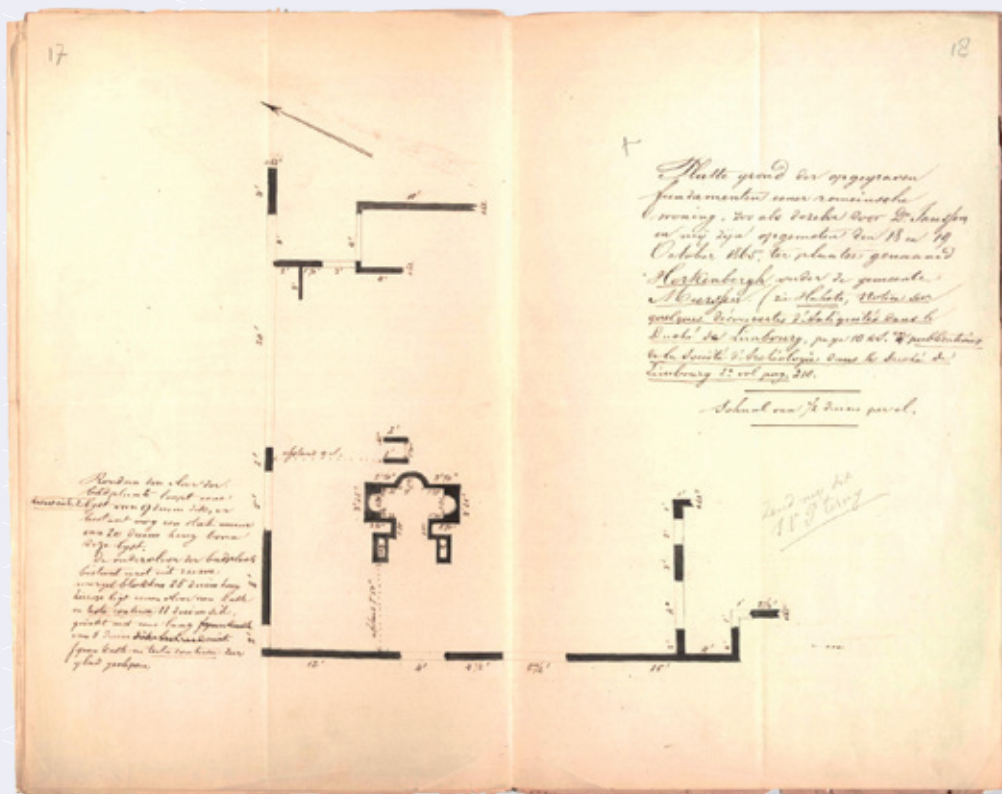
25 Later onderzoek nuanceerde dit beeld. Bij een controle in 1919/1920 bleek de omvang veel geringer te zijn. Sporen van een gracht rond het veronderstelde castellum ontbraken en een stuk teruggevonden fundering werd nu geïnterpreteerd als een restant van een wachttore. De bebouwing in de buurt werd als veel kleinschaliger opgevat. Zie: W. Goossens, 'De onderzoekingen te Melenborg in de gemeente Haelen (L.)', in: *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 1 (1920) 27-33.

26 Ook later in 1864 zou Janssen er graven (Janssen 1865). Het gebied in en rond Ravensbosch is rijk aan Romeinse resten. In het begin van de twintigste eeuw zouden Holwerda (Goossens, Holwerda & Krom 1908) en Remouchamps (Remouchamps 1925) in de sporen van hun voorganger treden en opgravingen verrichten. Daarvoor - in 1865, 1870 en 1878 - had ook Habets er een onderzoek ingesteld (Remouchamps 1925, 41).

Afb. 5 Guillon was in het bezit van een minuutplan van het terrein de Melenborg in Haalen. Daarop zijn de perceelnummers aangegeven en in dun potlood allerlei archeologische aantekeningen. Gemeentearchief Roermond, toegangsnummer 6002, inv.nr. 6.

Afb. 6 De muurresten van het onderzoek in Meerssen van de villa bij de Onderste Herkenberg werden door een landmeter vastgelegd. Gemeentearchief Roermond, toegangsnummer 6002, inv.nr. 6.

In zijn verslag vermeldde hij kort zijn waarnemingen over de onderaardse gangen van Meerssen en de oude schans van Houthem. Hij hoopte dat de minister hem in de toekomst financiële middelen zou verschaffen zodat hij deze zaken verder zou kunnen onderzoeken.

Ander veldonderzoek

Na 1850 had Janssen nauwelijks meer belangstelling voor Limburg. Anderen hadden dat des te meer. Midden-Limburg bleef het terrein van Charles Guillon, die zijn verzameling almaar uitbreidde maar zelf nauwelijks meer onderzoek in het veld deed. Dat lag anders met Jos Habets (1829-1893), een jonge priester met belangstelling voor oudheidkunde.

Joannes Josephus (Jos) Habets was in 1829 in het Zuid-Limburgse dorp Oirsbeek geboren en volgde een priesteropleiding in Rolduc en in Roermond. Hij had al vroeg interesse voor oudheidkunde, want al in 1853 bezocht hij een in Horn ontdekt Romeins graf.²⁷ Als seminarist in Roermond zal Habets zeer waarschijnlijk ook kennis hebben gemaakt met Guillon en zijn verzameling. Contacten met Guillon zullen er ook zijn geweest in de tijd dat Habets kapelaan was in het Midden-Limburgse Hunsel, van 1856 tot en met 1859. In dat laatste jaar keerde Habets terug naar Zuid-Limburg om het priesterambt te vervullen in achtereenvolgens Bunde, Berg en Terblijt en Oud-Vroenhoven. In 1881 werd hij benoemd tot rijksarchivaris.

Habets deed ook zelf veldonderzoek. In 1864 heeft hij waarschijnlijk het handwerk geleerd van Henri Schuermans en Camille baron de Borman toen zij samen opgravingen uitvoerden bij het Rondendbosch, in de nabijheid van Houthem, op het terrein waar Janssen

iets meer dan tien jaar daarvoor had gegraven. In 1865 groef Habets voor het eerst zelf in een Romeinse villa bij Meerssen-Onderste Herkenberg.²⁸ Hij legde er funderingen bloot van gebouwen, waaronder een badhuis. Janssen bracht er een bezoek aan, vergezeld van Charles Guillon. Na afloop vroeg Janssen aan Guillon of hij wilde zorgen voor een nauwkeurige opmeting van de bouwresten. Op 18 en 19 oktober 1865 legde een landmeter de ligging van de funderingen vast (afb. 6).²⁹

Kort daarop verliet Janssen het RMO en zou hij geen waarnemingen in Limburg meer verrichten.

Enkele opmerkingen bij de rapporten

Nu volgen de transcripties van de rapporten van Janssen voor zover ze betrekking hebben op zijn activiteiten in Limburg. De teksten zijn nooit eerder integraal gepubliceerd. De oude spelling is gevolgd en storende spelfouten zijn stilzwijgend gecorrigeerd. Eventuele opmerkingen van de hand van de transcribent zijn tussen rechte haken toegevoegd. Janssen maakte gebruik van voetnoten per pagina. Deze zijn als doorlopende tekstnoten in de transcriptie verwerkt, maar zijn te onderscheiden van de informatieve voetnoten met aanvullende informatie over personen, vondsten of vindplaatsen.

Janssen noemde zijn verslag van 24 oktober 1848 zijn eerste rapport, maar een maand eerder stuurde hij al een rapport naar de minister van Binnenlandse Zaken over de opgravingen van de Romeinse brug bij Broeksittard. Om verwarring met de genummerde rapporten van Janssen te voorkomen is het feitelijke eerste rapport hier pre-rapport genoemd.

27 Venner, 'De historische belangstelling van Charles Guillon' 154.

28 Zie ook Janssen, 'Oudheidkundige ontdekkingen in Nederland.

29 Deze kaart bestaat in tweevoud. Een exemplaar zit in het handschrift Guillon, in het gemeentearchief Roermond. Het andere in het archief van Janssen in de universiteitsbibliotheek van Leiden.

Rapporten Janssen over archeologisch onderzoek 1848-1850

Pre-rapport 6 september 1848³⁰

Dit rapport werd naar de minister van Binnenlandse Zaken gezonden, maar in Den Haag vond men het zo belangrijk dat het integraal werd overgenomen in de *Staatscourant*. De Nederlanders konden het volgende lezen:

Leyden, den 6den September 1848

Onder de belangrijke overblijfselen der vaderlandsche oudheid in het Hertogdom Limburg, is er een, waarover ik aan Uwe Excellentie spoedig meen berigt te moeten geven, omdat het zeer belangrijk en de ontdekking daarvan nieuw is, en er welligt onjuiste mededeelingen over verspreid en ter kennis van Uwe Excellentie gebracht konden worden. Ook staat het in een naauw en ophelderend verband met de beroemde Drentsche veenbruggen, wier Romeinsche afkomst onlangs met³¹ nieuwe bewijzen door mij werd in het licht gesteld, in het werkje: *Drentsche oudheden*, bl. 66 - 104.

In de maand Augustus jl. in Limburg zijnde, met het oogmerk om de overblijfselen der oudheid op te nemen, vernam ik te Roermond van mijnen oudheidkundige vriend Ch. Guillon, notaris en secretaris van de kamer van koophandel aldaar, dat voor eenigen tijd te Sittard, onder de aarde, overblijfselen eener oude houten brug ontdekt waren. De gedachte, dat die brug met de Drentsche veenbruggen overeenkomst hebben, en tot opheldering daarvan bijdragen kon, noopte mij om onverwijld een plaatselijk onderzoek te gaan bewerkstelligen. Vergezeld en bijgestaan door voormelden oudheidkundige heb ik mij door opgravingen in het broek van Broeksittard, gedurende twee dagen, overtuigd van de waarheid van het ontvangen berigt en tevens van het grootte belang der daar te vinden houten brug. Het broek waarin wij de brug terugvonden, is eigendom der gemeente Broeksittard en scheidt deze gemeente van het Pruissische dorp Tudder; het is laag, moerassig en veenachtig, en wordt in de lengte doorsneden van een beekje, Roodebeek genaamd; het is echter begroeid met gras en gedeeltelijk ook beplant met boomen, en dient den inwoners van Broeksittard tot gemeenschappelijke weide, hoewel de ligging zoo laag is, dat het bij nat weder en verhoogden waterstand eer op een waterplas dan eene weide gelijkt; zelfs bij tamelijk droog weder, gelijk ik gedurende de opgravingen ondervond, kan het niet geheel droogvoets gepasseerd worden. Arbeidslieden van Broeksittard wezen mij de plaats aan, waar voor eenigen tijd, toevallig, bij het boomplanten de overblijfsels van de brug zou ontdekt hebben. Die plaats was eene der laagste van het broek zijnde, doch dit had daar juist ook de minste breedte tot overgang, zijnde de breedte 635 ellen, bij aftreding gemeten. Door een genoegzaam aantal werklieden geholpen, gelukte het weldra de sporen der brug terug te vinden. Wij lieten het ontdekte gedeelte ter lengte van 3,5 el ontblooten, en van de p. m. 0,2 el daarboven zittende aarde zuiveren, zoo veel zulks bij den moerassigen toestand van den bodem ende broosheid van het hout der brug mogelijk was. Hieruit bleek, dat zij eene rigting had, dwars over het broek, N. W. ten N. en Z. O. ten Z.; dat hare breedte was 3,3 el, en dat zij bestond, deels uit eiken planken van 15 tot 20 duimen breedte, deels uit gekloofde eikenboompjes van 6 tot 8 duimen en, geschraagd door twee eikenhouten onderleggers of dunne balken.

³⁰ *Staatscourant*, nr. 223, 20 september 1848.

³¹ Janssen, *Drentsche Oudheden*.

Tusschen de planken en boompjes waren op ongeregelde afstanden van 1,75 tot 3 ellen, platte eiken pinnen van 0,75 el gemiddelde lengte, of ook wel toegespitste dunne boompjes, doorgeslagen, om het verschuiven der planken en der andere belegstukken der brug tegen te gaan, en zòò aan de brug meer vastheid te geven. Op sommige plaatsen lagen de planken twee en driedubbel op elkander, hetzij, omdat het daar bijzonder moerassig was, hetzij dat dit van eene latere opstelling der brug getuigde. Onder de planken bevond zich eenig, somwijlen ook ruwe stukken behakt hout, om aan de oppervlakte der brug eene horizontale en tevens vastere ligging te geven. Al het hout droeg de kenmerken van slechts met eene bijl behakt of gezaagd te zijn, terwijl geene spijkers daarbij gebruikt waren ondertusschen was de bewerking *fi ks*, en toonde beleid en overleg. Dat bleek ook vooral hieruit, dat langs beide zijden der brug eikenhouten kribwerk gevonden werd, door berkenhouten paaltjes in den grond bevestigd, en dat aan de Z.O. zijde, waar, bij hoogen waterstand, dezen het meest aan de gevaren van den vloed, moest blootgesteld zijnde kribwerk het breedste was; dààr vonden wij eerst kribwerk, 2 ellen breed, en geschraagd door eenen uit twee planken zaamgesteld en daarnaast een plank, 4,85 el lang en 0,4-5 el breed, eindigend in eenig kribwerk; zoodat het geheele bijwerk aan deze zijde der brug de breedte van 4 ellen had. Ofschoon dit kribwerk hoofdzakelijk scheen gediend te hebben om aan de hoofd brug de vereischte vastheid te geven, kon het ook aan voetgangers, bij zware transporten een veilig pad verstrekt hebben. Het hout tot de brug een het kribwerk gebezigd, werd, gedroogd zijnde, zoo hard dat het als volkomen gaaf kon worden aangemerkt; het eikenhout vertoonde zich donkerzwart. De bodem onder de brug was te derrieachtig en nat, dat hij nader onderzocht kon worden: hieraan was ook het spoedig opborrelende water hinderlijk. Ik liet in de rigting der brug op afstanden van 50 ellen verdere nasporingen doen, en vond op verscheidene plaatsen hare sporen terug; zoodat men hare lengte voor zoover zij reeds ontdekt is, op 250 ellen beramen kan. Daar het broek aan het Z. O. ten Z. einde der brug hooger en kleiachtiger is dan aan het tegenovergestelde einde, heeft aan dat einde welligt geene aanmerkelijke verlenging meer plaats gehad, maar heeft eene kleine ophooging van klei en kiezelgrint tot overgang over het broek gediend.

Eene vergelijking van deze Broeksittardsche brug met de Drentsche veenbruggen, beschreven o.a. in de Staats-Courant van den 11den November en 4 December 1818, toont de treffendste overeenkomsten van beide aan, zoowel wat bouwstoffen en zamenstelling als wat breedte betreft (verg. Drentsche oudheden bl. 74.);³² eene overeenkomst zoo in het oog loopende, dat men aan beide slechts eene gelijke afkomst en gelijksoortige oudheid kan toekennen. Vruchteloos zochten wij naar voorwerpen, die eene bepaalde aanwijzing van den ouderdom der Broeksittardsche brug konden geven; op en naast haar vonden wij niets dan enkele beenderen van een paard, en volgens overlevering zou men er vroeger eenige kleine hoefijzertjes bij gevonden hebben. Intusschen is enkel op grond van de jongste onderzoekingen omtrent de Drentsche veenbruggen, reeds met groote waarschijnlijkheid aan te nemen, dat deze brug van Romeinschen oorsprong is. Om die waarschijnlijkheid nader te toetsen, en gelijk de uitkomst leerde, tot eenen hoogen graad op te voeren, strekte een ander plaatselijk onderzoek voor de opsporing van het verband tusschen deze brug en den Romeinschen weg (langs den regter Maasoever) van Teodorum (Tudder) op Cortovallio [Coriovallum] (Kortenbach, of Valkenburg). Dit onderzoek leidde tot deze resultaten. Te Tudder vonden wij op drie onderscheidene plaatsen den Romeinschen weg terug; hij lag p. m. 0,60 el onder de aarde, bestond uit kiezelgrint en had de breedte van 4,36 el tot 4,56 el. Den dikte

32 Janssen, Drentsche Oudheden.

in het midden was 0,32, en aan de einden 0,23 el, zoodat hij eene bolronde, zeer doelmatige, ligging had. Deszelfs rigting, N. W. ten N. en dus niet dezelfde als die der houten brug, maar liep toch juist op dat punt van het broek aan, waar zich oorspronkelijk de houten brug aan het hooge land van Tudder moest hebben aangesloten. Juist op dat punt vond ik ook vele Romeinsche scherven en wanneer men hierbij overweegt, dat de Romeinsche weg niet om het broek geloopt kan hebben, en dat het broek bij dit punt het smalste, dus tot overgang het geschiktste, is, zoo kan er geen redelijke twijfel bestaan, dat de ontdekte brug de verlenging is van den Romeinsche weg door het Broeksittardsche broek. Naauwelijks 5 minuten van den Tuddersche kerk, digt bij den Romeinschen weg, merkte ik eene beakkerde hoogte op van meer dan 300 vierkante ellen, bezaaid met Romeinsche scherven, en waarin wij bij eene kleine opgraving Romeinsche overblijfselen vonden, vermengd met asch en houtskool, b. v. fragmenten van tegels, pannen, potten en van schaaltes van terra sigillata; ten gevolge waarvan ik vermoede, dat die hoogte de stadsplein van het oude Teodorum geweest zij. In allen gevalle zou eene groote opgraving aldaar door eenen rijken oogst van ontdekkingen achtervolgd worden.

Na dit onderzoek aan het N. W. ten N. einde der brug, trok ik door bakens een regte lijn in de rigting Z.O., ten Z. over bet Broeksittardsche akkerland, ten einde ook aan die zijde van het broek den samenhang der brug met den Romeinschen weg op te sporen. Opgravingen echter, mij door de ingezetenen van Tudder zoo bereidwillig toegestaan, werden mij door den eigenaar dier akkers geweigerd. Intusschen vonden wij op de oppervlakte van den grond, juist in diezelfde rigting van de brug waar mijne bakens stonden, vele Romeinsche scherven, honderde ellen ver; alsmede kiezelgrint, hetwelk daar anders op de leembodem niet gevonden wordt, en hetwelk ons allemaal afkomstig scheen van den door de ploegschaar beroerden, Romeinsche weg; ook verzekerden ons sommige landlieden, dat in diezelfde rigting bij het maken van een nieuwen weg, de oude steenweg onder den grond gevonden was. Aan deze zijde dus van de houten brug, scheen de Romeinsche weg dezelfde rigting als de brug gehad te hebben en er eveneens onmiddellijk aan te hebben aangesloten; zoodat men mag vaststellen, dat de Romeinsche heirbaan dààr, waar dezen houten brug ontdekt is, het broek moet doorsneden hebben, en dat die brug zelve van Romeinsche afkomst is. Het behoeft naauwelijks herinnerd te worden, dat ten gevolge van deze op zich zelve zeldzame ontdekking, het hoogst belangrijke vraagstuk naar den oorsprong der Drentsche veenbruggen met bijna volkomen zekere gronden opgelost is. Uit dien hoofde ook, scheen mij deze ontdekking te gewigtig, dan dat ik hare mededeeling zoude durven uitstellen.

De Conservator bij het Archaeologisch Kabinet te Leyden, Dr. L. J. F. Janssen.

Eerste rapport 24 oktober 1848³³

Leijden den 24 October 1848

Ik heb de eer uwe Excellentie hiernevens toe te zenden een eerste gedeelte van mijn algemeen Rapport over de oudheidkundige onderzoekingen van plaatselijken aard, in dit jaar bewerkstelligd.

Het andere meer uitvoerige gedeelte zal eerlang volgen. Als een toevoegsel tot het Rapport d.d. 6 Sept. jl., aangaande den Romeinschen houtweg te Broeksittard, verloop ik mij eene teekening hierbij overteleggen van het voornaamste gedeelte, hetwelk daarvan door mij is opgegraven; zij maakt de ligging en samenstelling aanschouwelijk, en zou later, nevens afbeeldingen van andere in Limburg ontdekte overblijfselen kunnen uitgegeven worden.

De conservator bij het archaeologisch Kabinet te Leijden, L.J.F. Janssen

Bijlage

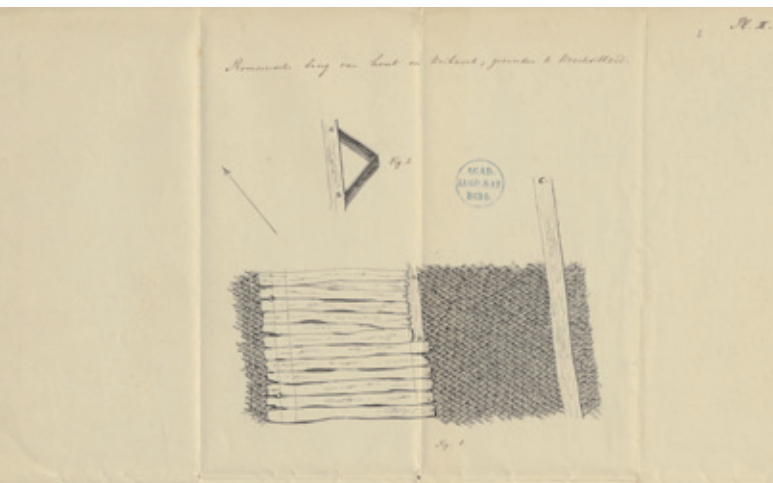
Opheldering der afbeeldingen, behorende bij de rapporten dd. 6 Sept. en 24 Oct. 1848

Pl. I

Romeinsche doods-kist te Maastricht, op zijde liggende, benevens doorsnede en plattegrondteekening. Vergel. Rapport dd. 24 Oct. fol. 9.³⁴

Pl. 2

Teekening van een gedeelte van den Romeinsche houtbrug, opgegraven te Broeksittard. Vergel. Rapport dd. 6 Sept. jl., opgenomen in de Staatscourant van den 20 Sept. jl. No. 223. Fig. 2 is een uit twee planken zamengestelde kop, gevonden onder het kribwerk bij AB. C is een plank, liggende op het kribwerk (afb. 7).

Afb. 7 Tekening van het blootgelegde gedeelte van de “veenbrug” over de Rode beek bij Broeksittard. Boven de planken van het zogenaamde kribwerk, onder de liggende planken en takkenbossen van de Romeinse weg. Universiteitsbibliotheek, Leiden, inv.nr. BPL-944.

³³ Archief RMO, brievenarchief, verzonden brieven, 24.10.1848 (Minister van Binnenlandse Zaken).

³⁴ Deze tekening is niet bewaard gebleven.

Rapport van Dr. L.J.F. Janssen, aangaande oudheidkundige onderzoekingen van plaatselijken aard, in het jaar 1848 bewerkstelligd

Terwijl ik de eer zal hebben Uwe Excellentie verslag te geven van de oudheidkundige onderzoekingen van plaatselijke aard, in dit jaar door mij voortgezet, mag ik wel vooraf een drangredenen herinneren, daar mij voor die onderzoekingen aangevoerd in uwe missive aan Zijne Excellentie den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken, dd. 24 Februarij jl.; opdat te gereden blijke, in hoever de uitkomsten aan de bedoelingen beantwoord hebben. Ik meende namelijk, dit jaar vooral het oog te moeten vestigen op het aanbelang van het plaatselijk onderzoek in het hertogdom Limburg, en zulke voornamelijk naar aanleiding van herhaalde klagten, die over een slechte bewaring van oude gedenkstukken, aldaar, door den heer Alex. Schaepkens, uit Maastricht, aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken waren kenbaar gemaakt, en waarover ik nog laatstelijk de eer had te rapporteren bij een missive aan Zijne Excellentie voornoemd, dd. 8 October 1847. Om met juistheid te oordelen over het al dan niet gegronde van zulke klagten, scheen niets geschikter, dan het onderzoek van een deskundige, die door zijne betrekking, door zijne eenigszins meer omvattende oudheidstudiën, en door verwijderde woonplaats, als meest onpartijdig kan worden aangemerkt. Ik heb daarom getracht, het onderzoek voor de gegrondheid dier klagten het eerst te bewerkstelligen, om daarover in de eerste plaats te kunnen berigten; met het bericht daarover zal ik intusschen vereenigen, de uitkomsten van oudheidkundige opgravingen en andere onderzoekingen, eerst in Limburg, en daarna in andere gewesten onzes vaderlands.

Daar de klagten van den hr. Schaepkens, aangaande de slechte bewaring van oudheden in Limburg, wel uitgesproken, maar niet door bewijzen gestaafd waren, niettegenstaande daartoe van ter zijde eene uitnodiging gedaan was, had men grond om te vermoeden, dat hij daarvan weerhouden mogt zijn door zekere vrees, om openlijk optetreden als beschuldiger van plaatselijke besturen, aan welk het toezigt voor zulke monumenten opgedragen is. Dit was de reden, waarom ik bij mijne aankomst te Maastricht het eerst de heer trachtte op te zoeken, met het oogmerk om mondeling van hem de speciale grieven te vernemen. Dan hierin werd ik te leur gesteld daar het bericht zijner huisgenoten, dat hij zich op de tentoonstelling te Brussel bevond, en van daar eerst na den afloop der Zomervacantie terugverwacht werd. Daar ik Z.E. niet kon nareizen, vervoegde ik mij nu bij de hoge autoriteiten in die stad, alsmede bij enkele welonderrigte particulieren, en nam tevens sommige oude kunstoverblijfselen in oogenschouwing, ten einde aangaande de algemeen uitgesproken grieven van den hr. Schaepkens, inlichtingen te erlangen. Zijne Excellentie de heer Gouverneur van Limburg vernam met blijkbare belangstelling, dat van Regeringswege de oude monumenten van het hertogdom door mij zouden opgenomen worden, en deelde mij met veel heuschheid mede, hetgeen hij meende dat mij niet bekend magt zijn. Ik had gelegenheid mij toen ook met Zijne Excellentie te onderhouden, over bekend geworden klagten, wegens slechte zorg voor de bewaring der oude Limburgsche monumenten. Zijne Excellentie merkte zeer teregt op, dat klagten, die niet door bepaalde bewijzen gemotiveerd waren, niet als klagten konden worden aangemerkt; dat het bezwaarlijk, zoo niet onmogelijk was, om van wege het burgerlijk bestuur altoos te verhoeden, dat niet sommige oude gedenkstukken geschonden werden of zelfs te loor gingen; dat ook het burgerlijk bestuur, vooral in dorpen, zelden op de hoogte is om over zulke gedenkteekenen te oordelen; dat ontdekkingen van particulieren dikwerf niet eens tot dezelfs kennis komen, en dat men van de zijde des burgerlijken bestuurs niet zelden in moeilijkheden komt met corporatiën, die het regt van onvoorwaardelijke beschikking over oude gedenkstukken voorgeven, en trachten te handhaven, en vaak reeds daarover beschikt hebben, eer het burgerlijk

bestuur in staat geweest is het te verhinderen. Hierop kwam in het kort het onderhoud neder, hetwelk ik met den heer Gouverneur van Limburg aangaande de bewaring van oude gedenkteekenen in het hertogdom houden mogt; een onderhoud intusschen, hetwelk mij de overtuiging gaf, dat Zijne Excellentie het aan geene beschikbare middelen zou laten ontbreken, om de verminking of vernieling van zulke oude gedenkstukken tegentegaan, en om zoo veel mogelijk de daaromtrent bestaande besluiten te handhaven.

Nadat ik de Romeinsche voorwerpen die in het jaar 1840 en later te Maastricht gevonden en op het raadhuis aldaar gedeponereerd waren (1)³⁵, onderzocht, en bevonden had, dat deze nog in papier gerold en voor zoo ver niet voor het publiek ten toon gesteld waren, heb ik den hr. Burgemeester Nierstrasz over het wenschenwaardige dier oorspronkelijke tentoonstelling onderhouden, overtuigd zijnde, dat de stedelijke fondsen het ruim toelieten een' behoorlijken lessenaar daartoe te doen vervaardigen, waartoe Z.E. Achtbare zich dan ook bereid verklaarde. Tot eene verdere opgraving, van stadswege, van de Romeinsche constructiën, in 1840 gevonden in de Stokstraat, en die zich blijkbaar uitstrekten onder eene steeg die aan de stad toebehoorde, kon ZEA. zich nog niet verbinden, voorgevende het gevaar aan zulk een werk verbonden, wegens de mogelijkheid van het instorten van huizen. Inmiddels hield hij mijn voorstel in overweging, en het zal waarschijnlijk verwezenlijkt worden, wanneer het afbreken der 67 huizen in de Stokstraat (die thans wegens het nieuwe kanaal van Maastricht op Luik moeten worden weggeruimd) zal hebben geleerd, dat sommige dier huizen ook op Romeinsche grondslagen gebouwd zijn, grondslagen, die in verband zullen gestaan hebben met de in 1840 opgegraven constructiën. Alsdan zal men ook met meer juistheid dan nu, aanwijzen kunnen, welke de rigting en bepaalde bestemming der in 1840 gevonden Romeinsche constructiën geweest zijn en, met minder kosten en moeite eene opgraving voortzetten; iets, waartoe Z.E. Achtbare niet ongenegen scheen te zijn.

Het is bekend, dat voormeld kanaal voor Belgische rekening gegraven wordt, onder toezigt, voor zoo ver het Maastrichtse gedeelte aanbetreft, van den Nederlandsche hoofdingenieur Conrad.³⁶

Daar mij nu door eenige particulieren berigt was, dat de Belgische Regering zich de uitlevering had voorbehouden van de oudheidkundige overblijfselen, die de fundamenten der afbreken huizen mogten aan het licht brengen, zoo verzocht ik daaromtrent eenige opheldering van Zijne Excellentie den hr. Gouverneur voornoemd.

Deze gaf mij gelegenheid om op het gouvernementhuis de voorwaarden in te zien, waarop de koop der afgebroken 67 huizen met de onderscheiden eigenaren gesloten was, en daaruit bleek mij alleen, dat enkele eigenaren der huizen zich hadden voorbehouden, de geldspeciën, die bij het afbreken der huizen mogten gevonden worden; alsmede, dat de kerk van St. Pieter zich had gereserveerd "de beenderen en verdere oud- en bijzonderheden" die ontdekt mogten worden; geenszins dat de Belgische Regering op eenige oudheden zou hebben aanspraak gemaakt. De hr. hoofdingenieur Conrad verzekerde mij, dat al wat er aan oudheidkundige voorwerpen mogen opgegraven worden, door hem aan het Departement van Binnenlandsche Zaken zou worden opgezonden.

Reeds vond ik bij hem, twee fraaie Romeinsche urnen van glas, alsmede eene schotel, een kommetje enz., van roode aarde, hetwelk 100 ellen van de kapel van St. Pieter, ter diepte van 1.5 onder de aarde gevonden was. Ik verzocht ZEG. deze voorwerpen, benevens eenige

35 Noot Janssen: Zij zijn beschreven door Dr. C. Leemans in het werkje *Romeinsche Oudheden te Maastricht*, met ill. Leyden, 1843.

36 J.W. Conrad (1795-1853).

middeleeuwsche en latere, en de horen van een bos urus,³⁷ mede door werklieden van den waterstaat gevonden, bij voorraad reeds aan voormeld Departement overtemaken; hetwelk hij toezeide. Daar het bij zulke ontdekkingen gewigtig is, spoedig de juiste plaatsen te weten, waar het gevonden wordt, heb ik ZEG tevens verzocht, om mij eene copij overtemaken van dat gedeelte den kaart van het nieuw te graven kanaal, hetwelk de af te breken huizen in de Stokstraat bevat opdat men zich bij eventuele ontdekkingen van oudheden aldaar, terstond zou kunnen oriënteren, en de betrekking daarvan opsporen tot de vroeger ontdekte constructiën.

Deze copij zie ik van ZEG. dagelijks tegemoet.

Over de middeleeuwsche doodkisten bij de kapel van St. Pieter opgegraven, en waarvan er nog velen bewaard worden bij het bestuur van den waterstaat te Maastricht, zou, volgens eene aankondiging, die ter tijd in de dagbladen gelezen werd, door voormelden heer Schaepkens eene memorie in het licht gegeven worden. Dit bericht was oorzaak, dat niet terstond na de ontdekking, door mij daarover eene opheldering werd in het licht gegeven, waartoe ik bijzondere aanleiding had, door de ontdekking van soortgelijken doodkisten bij Wijk bij Duurstede, van welke ik de eer had bij missive van den 23 Maart 1844 aan Zijne Excellentie den toenmalige Minister van Binnenlandsche Zaken te rapporteren, onder toezending van de schetsteekening van dier kisten en van vier door mij ontdekte menschengeraamten.³⁸ Daar ik nu te Maastricht vernam, dat de hr. Schaepkens zijn plan niet ten uitvoer zou brengen, heb ik mij voorgenomen, om, wanneer andere werkzaamheden mij zulke veroorlooven zullen, in vereeniging met den hr. Ch. Guillon van Roermond, over die Maastrichtse doodkisten eene ophelderende memorie te schrijven, en heb daartoe den hr. Hoofdingenieur Conrad verzocht, om mij een afschrift te doen geworden van het situatie-plan der door zijne werklieden gevonden kisten, waarvan door hem mededeling zou worden gedaan aan het Departement van Binnenlandsche Zaken. Wanneer ik dit zal hebben ontvangen, zal ik mij veroorlooven, om Uwe Excellentie te verzoeken, ten behoeve van die memorie gebruik te mogen maken van mijn ingezonden Rapport van den 23 Maart 1844.

Onder de oudheden van vóór-christelijke tijd, te Maastricht aanwezig, doch onvermeld gelaten door diegenen die over Maastrichtse oudheden geschreven hebben, behooren eenige voorwerpen, die in de verzameling der Société des amis des arts et des Sciences bewaard worden. Deze zijn: twee Romeinsche lampen, een reukflesje, eene bronzen mantelhaak (fi bula), twee beenen haarnaalden, en eene (niet-Romeinsche) wig van vuursteen, de laatste geschonken en afkomstig van bebouwd land bij den St. Pietersberg; voorts, eene doodkist van rooden zandsteen, vierkant van vorm en Romeinsch van oorsprong, naar mij toeschijnt. Deze is gevonden te Schinveld en merkwaardig, wegens vier ronde, misvormde bogen, van binnen in de wanden uitgehouwen, denkelijk in navolging van de nissen der colombaria, waarin men de urnen pleegde bijtezetten, die de beenderen en asch der afgestorvenen bevattenden; zie de afbeelding hiernevens P. I.³⁹

De plaats waar deze kist gevonden was, wist men niet te zeggen, doch zou er op mijn verzoek onderzoek naar doen.

37 Oerrund.

38 In het brievenregister wordt geen verzonden brief van 23 maart 1844 genoemd. Waarschijnlijk verwijst het naar het artikel dat Janssen schreef over zijn opgravingen in Wijk bij Duurstede in 1842 (Janssen 1842) en waarnemingen door hem in de jaren daarna. De kist en de doden werden later in 1859 gepubliceerd (Janssen 1859, Plaat II).

39 Tekening niet bewaard gebleven.

Afb. 8 Tekening van een Romeins altaar uit het manuscript van Janssen. Het zou gevonden zijn in een krocht van de Onze Lieve Vrouwekerk in Maastricht. Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, inv.nr. KvZ 8.

Een ander, tot ons nu [?] mede onbekend gebleven, en zeer vermoedelijk Romeinsch monument, vond ik in de krocht der kerk onze lieve vrouwe, eene krocht, die naar den vorm der kolommen te oordelen uit de XIe eeuw dagteekent. Het was een grauwe zandsteen, langwerpige vierkant van gedaante en zeer goed, in den vorm van een ontaar, gehouwen, hebbende de hoogte van p.m. ééne el. Er was echter geene spoor van opschrift op te ontdekken, en het kwam mij voor, dat er nimmer een opschrift op geweest was, en ons denklijk als koopwaar is overgebracht, om later van een opschrift voorzien te worden, wanneer iemand een ontaar of grafsteen noodig had; hiervan zijn meer voorbeelden uit den Romeinschen tijd overig; wij zullen er beneden nog een te vermelden hebben. De vorm van vermeld ontaar was deze (afb 8):

Het lag in eene verlaten hoek, tegen den muur, doch verdiende eene betere plaats, waar het voor verlies of verminking beveiligd was. Dit brengt mij op twee aanmerkelijke voorbeelden van onachtzaamheid, waaraan men zich te Maastricht nopens oude kunstvoorbrengselen schuldig gemaakt heeft en die te zeer vermeld mogen worden, omdat het de voornaamste voorbeelden van zulke onachtzaamheid zijn, die ik in geheel Limburg vernomen heb, en ons vermoedelijk een hoofdzakelijk deel zullen hebben uitgemaakt van de door den hr. Schaepkens bedoelde, doch niet aangevoerde, grieven.

In de evengenaamde Lieve Vrouwe-kerk, bevond zich sedert onheugelijke tijden een gouden kistje, kunstig gedreven en voor religiën of andere gewijde voorwerpen gediend hebbende. Dit kistje werd voor eenige tijd, door het bestuur der kerk, aan een Engelsman verkocht, voor den som van fr. 15000,-, deze verkocht het verder weder,⁴⁰ voor meer dan het dubbele van dien prijs, en laatstelijk is het in Rusland verkocht voor de aanzienlijke som van fr. 100000,-. Dit bericht heb ik van voormelden hr. Guillon ontvangen, die het van de heer Michiels, raadshere te Maastricht, vernomen had. Men kan er uit afmeten, hoe kostbaar dat kunstgewrocht moet geweest zijn, en hoezeer het kerkelijk bestuur zich benadeeld heeft, door zulk een kunstwerk te verkopen, zonder vooraf advies van een deskundige te hebben ingeroepen. Of zulk eene handelswijze niet in strijd geweest zij met het Koninklijk Besluit van den 16 Aug. 1824, hetwelk o.a. inhoudt “om zich zonder de Koninkl. toestemming of de toestemming der openbare magten – geene beschikking te veroorloven met opgerigt tot in de kerken geplaatste voorwerpen van Kunst – voor zoo ver zij niet

40 In de kantlijn staat met een blauw potlood, in het handschrift van Holwerda jr. geschreven: dit is onjuist.

behooren aan bijzondere genootschappen enz.”, durf ik niet bepalen maar op grond van het gebeurde was het misschien raadzaam, dat er van Regeringswege eene bepaling kan worden vastgesteld, waarbij het aan geen kerkelijk bestuur of kerkelijke administratie geoorloofd ware, om roerende goederen (en dus ook zulke die tot het gebied der kunst en geschiedenis behooren) zonder voorafgaande autorisatie van de Provinciale Staten te verkoopen of daarover op een andere wijze te beschikken, eene bepaling, die mijns inziens niet anders zoude zijn dan eene consequente uitbreiding van een bestaand besluit aangaande onroerende goederen van kerkelijke aard. Daar eene dergelijke bepaling zouden dan ook de oude, vaak zeldzame en gewichtige, perkementen en andere handschriften, in kerken berustende, tegen ligtvaardig, en voor de gemeente zelve soms hoogst langtnadelig, verlies, gewaarborgd worden.

Eene tweede onachtzaamheid, ofschoon minder geldelijk nadelig, is, dat hetzelfde bestuur der Lieve-Vrouwe-Kerk voor eenige jaren heeft goed gevonden, om de fraai Romanische kolommen van het koor, (die naar ik meen van zandsteen en overblijfselen uit de XIe eeuw zijn) wier fraai beeldwerk net minder boeit dan dat van de poort der St. Servaaskerk, te laten beschilderen, op de wijze van roodbont marmer! Soortgelijke verminkingen zullen wel bezwaarlijk kunnen verhinderd worden, wanneer bij kerkelijke besturen of administratiën volslagen gebrek aan smaak of kunstzin heerscht; maar het ware te wenschen dat in collegies van dien aard ten minste altoos één lid was, het welk eenige kennis van of achting voor oude kunst had, om, ingeval er gevaar bestond dat kunstoverblijfselen overgevervd of anderszins geschonden wierden, daarvan terstond aan de bevoegde autoriteit, kennis te geven, ten einde het gevaar te voorkomen.

Hiertoe zoude misschien een dispositie van Hunne Excellentien de Ministers van Eeredienst van gunstigen invloed kunnen zijn. Hoe dit zijn moge, ik achtte mij verplicht, de aangeduide middelen, tot toekomstige verhouding van soortgelijke mistastingen, aan de overweging van Uwe Excellentie eerbiedig voortestellen.

Te Maastricht bevinden zich ook nog eene belangrijke verzameling van oudheden, toebehoorende aan den heer W. baron de Crassier-Gadiot,⁴¹ tot welker overneming voor het Rijk, ter tijd, onder de regering van Z.H. Koning Willem I, vruchteloos pogingen werden aangewend. Eene korte opgaaf daarvan vindt men in de Annales de l'Acad. d'Archeolog. de Belgique 1846 T. III liv. 4 p. 379-380; de antieke gegraveerde steenen dier verzameling zijn beschreven en afgebeeld in eene Latijnsche Descriptie van dat Museum, die in 1740 te Leuven in 4° is uitgekomen. De bezigtiging dier verzameling heb ik uit hoofde van belangrijker werkzaamheden moeten achterwege laten, evenzeer als het naauwkeurig onderzoek van alle middeleeuwsche gebouwen, en ik kon daartoe te nu besluiten, derwijl ik van de noodzakelijkheid overtuigd was, om in het belang der oudheden nogmaals in Limburg terug te komen, en dan gelegenheid hoopte te hebben die gedenkstukken vereischte oplettenheid na te gaan en te beoordelen.

Tot die belangrijker werkzaamheden achtte ik toen te behoorden, een oudheidkundige uitstap naar het nabijgelegen Tongeren. De reden was deze: te Maastricht had ik vruchteloos de beroemden Romeinsche mijl- of lengenpaal teruggezocht, die in 1817 bij Tongeren gevonden, in 1843 nog bij de Société des amis des sciences etc. (1)⁴² bewaard was, en door onderscheidene geleerden, met name door de heren Cudel, Hennequin, De Reiffenberg en Ronlez uitgegaan en

41 Vermoedelijk gaat het om Guilielmus Matthias Franciscus Xaverius Theodorus baron de Crassier (1786-1862).

42 Noot Janssen: Toen daar nog gezien door den hr. Leemans, Rom. Oudh. te Maastricht bl. 72.

Afb. 9 Het bronzen Priapusbeeldje waarvoor Janssen naar Tongeren afreisde. Vermoedelijk is het een afbeelding van een pygmeë en maakte het onderdeel uit van een inktkokertje of parfumllesje. Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, inv.nr. 19.4.

opgehelderd is.⁴³ De *Société des amis etc.*, te Maastricht had tot mijn leedwezen dit gedenkstuk onlangs aan de stad Tongeren ten geschenke gegeven en derwaarts opgezonden. Mijn verlangen om het gedenkstuk te zien, was geenszins gegrond op de onbekendheid of onzekerheid der lezingen; maar op twijfel aan dezelfde echtheid, die bij mij reeds lang bestaan had, en ontstaan was uit het palaeographisch karakter der lettervormen, volgens de jongste, en naar het scheen beste, afbeelding daarvan, door den hr. Ronlez bezorgd. De ongelijkmatigheid der schrijfwijze van de letters A, F, M, en T, in een en hetzelfde opschrift, had voornamelijk dien twijfel doen oprijzen; en ik meende deze onzekerheid, bij een zoo belangrijk gedenkstuk als dit, uit den weg te moeten ruimen; iets, waartoe ik mij alleen door antoptisch onderzoek van den oorspronkelijken steen in staat gevoelde.

Bij deze beweegredenen tot een uitstap naar Tongeren kwam eene andere, te weten: het belang van een plaatselijk onderzoek naar de juistheid van de opgegraven en zeer zeldzaam bronzen Priapusbeeldje van het Leidsche Museum, verdacht van onechtheid, doch volgens voorgeven in het jaar 1819 bij Tongeren opgegraven (afb. 9).⁴⁴

43 Noot Janssen: C.V. Hennequin, dissert de origine et natura principatus urbis Traj. ad Mosan. Medio acoo; Lovan 1829; De Reiffenberg, nouvelles archives des Pays-Bas, n. 3 Novembre 1829, Cudel, sur une pierre militaire trouvé près de Tongres en 1817, in Bulletin des Acad. de Bruxelles 1836 p. 370; Ronlez, observations et recherches palaeographiques sur l'inscription itinéraire de Tongres, in de Bulletin des Acad. Royale de Bruxelles T. IV 1837 n.1 et n.3.

44 Noot Janssen: Het beeldje is van binnen hol, en heeft vermoedelijk als trechter of doorloop moeten dienen, voor olie in eene lamp of dergelijke.

Vergezeld van den meergenoemden heer Guillon, begaf ik mij tegen de middag van den 30 Aug. op reis naar Tongeren, omdat er niettegenstaande alle aangewende moeite des morgens geen rijtuig te Maastricht te krijgen was; tengevolge waarvan ons ten Tongeren slechts weinig uren, vóór het invallen van de avond, beschikbaar waren. Terstond na aankomst te Tongeren begaven we ons naar het stadhuis, herwaarts de gezochte gedenksteen van Maastricht toegezonden was. De teleurstelling was echter groot, toen ons de heer Vriendts, secretaris der stad, te kennen gaf, dat de bedoelde steen voor eenige dagen naar Brussel naar het Museum was opgezonden!

Het was in der daad te wenschen, dat van zulke verplaatsingen van monumenten in eenig dagblad berigt gegeven werd, opdat de wetenschappelijke reizigers gewaarschuwd bleven tegen vergeefschen moeite en zeer onaangename teleurstellingen! Gelukkig dat evenwel de reis naar Tongeren niet vergeefs was, maar door andere ontdekkingen rijkelijk vergoed werd. Ik vroeg den hr. Stads-secretaris, of er dan niet op het stadhuis nog andere Romeinsche voorwerpen bewaard werden, die in de omtrek van Tongeren gevonden waren?

Hij gaf een ontkennend antwoord, doch toen hij bespeurde [dat wij] ook in het geringschijnende belangstelling toonden, voegde hij ons toe, dat er nog eenige onbeduidende voorwerpen voorhanden waren, die nu met de meeste bereidwilligheid werden bijeengebracht. Deze waren geenszins onbelangrijk. Het voornaamste bestond in: twee fleschvormige kruikjes van lichtgroen glas, één met zeer sierlijke oortjes en een vorm als b.v. in de Thesaurus Brandenb. T. III p. 465 (n. 4 en 5 van boven); een vingerring van zwart glas met eene belangrijke versiering, en een schotelkje van terra-sigillata, voorzien, in het midden, van de stempel DACOMA, een tot nog toe onbekende fabrikanten-naam, terwijl buiten om het voetje was ingekrast: CRIISCIINSF d.i. Cresens fecit. Deze laatste naam is die des bezitters of gebruikers van het schotelkje, ofschoon er ook een potterfabrikant van dienzelfden naam bekend is, gelijk beneden blijken zal. Onder het bezigtigen hiervan, vernamen wij nog van den secretaris, dat er ook nog eene brok van een Romeinschen steen, met een afgebroken opschrift voorzien, in de kelder aanwezig was. Wij drongen er op aan, dat ons dit stuk nog mogt verstouwd worden; ten gevolge waarvan eenige ondergeschikte amtenaren zich aan het zoeken begaven, die wél eenige steenen, waaronder Romeinsche tegels, uit den kelder bragten, maar niet den bedoelden steen. Daar de tijd intusschen verliep, en ik vóór den avond nog de oude Romeinsch geoordeelde, muren, buiten de poort van St. Trou, verlangde te bezigtigen, verzocht ik den hr. Secretaris, mij daar een bode te willen nazenden, wanneer bedoelde steen mogt zijn teruggevonden. Dit werd ons beloofd, en nu begaven wij ons naar den Tongeren'schen numismaat Perreau,⁴⁵ om zoo mogelijk in gezelschap van dezen, de oude muuroverblijfselen op te nemen. De heer Perreau, ofschoon geene geleerde opvoeding genoten hebbende, is als muntkundige zeer bekend, vooral door zijn verhandeling over de Maastrichtsche munten; hij is medewerker aan de Belgische Revue Numismatique, en houdt zich thans onledig met eene verhandeling over de munten van Stevenswaerd, waarbij hij ook tevens die van s'Heerenberg behandelen zal. Zijn uitvoerig opstel over de monumenten van Tongeren, geplaatst in de Annales de l'Acad. d'Archeol. Belg. (Tom. III liv. 4 p. 351), waarborgde ons, dat wij in hem den besten geleider naar die oude overblijfselen zouden hebben, wij hebben ons in die goede meening ook geenszins bedrogen. Gaarne hadden wij vooraf zijne penning- en muntenverzameling, die eenige duizend stuks bevat, gezien, doch de tijd ontbrak hiertoe. Een vijftigtal Romeinsche urnen, kruiken en ander aardewerk, uit de nabijheid van Tongeren,

45 Antoine Charles François Théodore Pereau (1807-1868).

versierde zijn studeervertrek; doch dit was meerendeels grof en bekend, zonder versiering of opschriften. Onderweg naar de Romeinsche muren, buiten de poort, vroegen wij den hr. Perreau, of er geene andere verzameling van oudheden, behalve de zijne, en vooral of er geene Romeinsche opschriften, meer schuilden? Hij antwoordde hierop zóó ontkenkend, dat het hem buiten twijfel onbekend was, dat er op het stadhuis nog iets dergelijke bewaard werd; ik begon ons te vreezen dat onze Romeinsche steen op het stadhuis of nimmer zou gevonden worden, of onecht zijn zou; te meer, terwijl daarvan in de verhandeling van ZE over de Tongerensche monumenten geene de minste melding gemaakt was. Weldra waren wij, buiten de vermeldde poort, de oude muurfragmenten genaderd, die midden in vruchtbaar akkerland gelegen, als grijze maar bijna onvernietbaar sterke gedenkteekenen van een' onheugelijken vóórtijd, eenene treffende indruk te weeg brengen. Zij verheffen zich nog slechts eenige voeten, maar op eene groote uitgestrektheid, boven de aarde, zijn meerendeels met doorens, braamen en distels begroeid, doch laten zich nog zeer goed bestijgen en bewandelen, daar zij meer dan eene el dikte hebben. Die dikte in de hechtheid van het metselwerk, waren buiten twijfel de oorzaak dat zij niet door de landlieden afgebroken waren; zij waren uit onevenredige stukken van grauwen Luikschen steen opgetrokken; de dikke kalk waarin de steenen gelegd waren, was vermengd met brokjes van Romeinsch aardewerk en kleine steentjes; het buitenste bekleedsel der muren, thans grootendeels weggebroken, had uit evenredige steenen bestaan; die steenen waren langwerpig vierkant, doch onevenredig van grootte, gemiddeld misschien van 16 duimen lengte 10 breedte en 4 tot 8 dikte. Alles leverde hier het bewijs, dat deze muur van Romeinschen oorsprong was; zoodat het ook geenszins te verwonderen was, dat wij op het akkerland, digt bij dien muur, vele scherven van Romeinsch aardewerk vonden, gelijk men die in de nabijheid van Romeinsche constructiën pleegt aantetreffen. De uitgestrektheid en rigting van deze oude Tongerensche muren, zijn door den hr. Gioth,⁴⁶ ingenieur en chef van België en meetkundige tevens, op een plan gebragt, hetwelk van belangrijke aantekeningen voorzien, is opgenomen door den hr. Perreau, in zijne bovengenoemde verhandeling. De hr. Gioth had in eene memorie, gerigt aan de Belgische Regering, zijnen meening ontwikkeld en trachten te staven, dat gemelde overblijfselen Romeinsch van afkomst waren, en tot eene der muren van de oude stad Atuatuca Tongrorum [Atuatuca Tungrorum] behoorden. De Belgische Regering had die memorie in handen gesteld van de Koninklijke Academie te Brussel. Die Academie had den hoogleraar Ronlez uit Gent met de beoordeeling daarvan belast, en deze geleerde had verklaard, "dat vermelde muren geenszins Romeinsch, maar van lateren oorsprong (welke? werd niet gezegd) waren". Toen de hr. Perreau mij dit verhaald en mijn oordeel over die muren gevraagd had, gaf ik hem mijnen bevreemding te kennen, hoe een oudheidkundige als de hr. Ronlez zóó mistasten kon, daar hier alles vóór Romeinsche afkomst pleitte, en ik gaf ZE. gaarne verlof, om mij als tegenstander van de hr. Ronlez te noemen, wanneer de strijd over de oudheid dier muren, openlijk magt gevoerd worden. De hr. Ronlez, die, naar ik vernam, de muren zelf niet had opgenomen, zal zich wel aan zulk een' strijd niet wagen; maar zoo hij kennis gedragen heeft aan hetgeen (uit de memorie van Gioth?) medegegedeeld is, over het metselwerk enz., dier muren, in de genoemde verhandeling van den hr. Perreau, dan blijft het raadselachtig hoe hij de Romeinsche afkomst heeft kunnen loochenen of miskennen.

46 Janssen doelt op de J. Léon Guioth (1793-1877), tevens historicus en numismaat.

en onder een gedulte verloren had; de hoogte
 de breedte 0.44 en de dikte 0.14 d. Van het
 waren nog slechts de drie onderste regels
 het aethens oorspronkelijk uit meer regels
 had, hetwelk nog twijfelachtig is. De reg

FORTVNA[E]
 APRIONIVS
 IVNIVSV·L·S

d.i. Fortunae. Aprionius Iunius Votum lubens

De naam Fortuna is van boven geschonden, door
 gebroken gedulte van den steen, en de voor
 gevulde letter E ontbrukt aan het einde. Er
 ook aan het einde wil een T kunnen gester
 in meek geval, de naam Fortunatus zou mo
 den worden. Dit is echter niet ^{zoo} waarschijnlijk,
Fortunatus, als vernaem van een persoon die
 men heeft, zeldzaam voorkomt. De tweerijder,
 meering Aprionius Iunius, is van elders ni
 zelfs de naam Aprion met burkanen, en is, zoo niet eenig, dan
 is zeldzaam. Hoe ook de steen is, kan dus

Afb. 10 Romeinse inscriptie uit het manuscript van
 Janssen. De tekst staat op een geloftesteen uit Tongeren.
 Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, inv.nr. 19.4.

Slechts weinig minuten van die muren, liggen, eveneens op akkerland, vier ronde, vrij hoge heuvels van aarde, die klaarblijkelijk door menschenhanden opgeworpen zijn. Vroeger zouden er meer dier heuvels geweest zijn. De hr. Perreau meldde in zijn verhandeling over Tongeren p. 357, “dat in die heuvels eertijds gevonden waren, geraamten van menschen en dieren, omgeven van vazen, wapenen en munten”, en oordeelt, dat het bespiedings- of sein-heuvels zijn geweest, slechts bij toeval boven graven opgerigt. Het zouden ook offerheuvels kunnen zijn; eene naauwkeurige opgraving zou hier allen beslissen kunnen; doch waneer het door den hr. Perreau berigtte, aangaande menschelijke geraamten, juist is, zal hunne oorspronkelijke bestemming, althans, mede sepulcraal geweest zijn; dat was ook de oude traditie, volgens hetgeen de Prins Gallitzen schrijft, in zijnen Lettres sur quelques objèts de Minéralogie à Mr. Le professeur Camper (la Haije 1789) p. 119: “les collines de Tongres sont très hautes élévations, et gu'on croit être des tombeaux des Romains, enterrés sur le champ de bataille”. Wij bezochten slechts één' dezer heuvels, die het naast aan den zoogenoemden zeedijk gelegen is; hij had den omvang van 103 ellen, en op het oog een hoogte van p.m. 10 ellen; er waren vroeger eenige opgravingen in gedaan, doch van zoo weinig omvang, dat het niet verwonderen kon, dat zij niets hadden opgeleverd; de omvang van dezen heuvel scheen oorspronkelijk iets grooter geweest te zijn. In de stad Tongeren teruggekeerd zijnde, had ik nog gelegenheid onderzoek te doen naar de omstandigheden, die het vinden van bovengenoemde Priapusbeeldje van het Leidsche Museum vergezeld hadden. De heer Sampermans aldaar, wiens werklieden, volgens zijne verzekering, het beeldje gevonden en hem kort daarna ter hand gesteld hadden, verhaalde mij, dat het niet bij Tongeren, maar één uur daarvan verwijderd, aan de weg naar Luik, in de gemeente Freren [Vveren], was opgegraven, bij gelegenheid van het maken van dien weg, ter diepte van p.m. ééne el onder den grond. Daarbij waren ook eenige scherven en andere voorwerpen gevonden, die hij zich thans niet meer herinnerde. Er bestond geene reden om de geloofwaardigheid van dit bericht in twijfel te trekken. Toen wij hierna ons logement weder opzochten, werd ik onderweg verrast, door eenen ons tegemoetkomenden stadsbode, die mij, namens de Secretaris, bericht kwam geven, dat de bedoelde Romeinsche steen eindelijk gevonden was! Wij namen afscheid van onzen heuschen begeleider, den hr. Perreau, en spoorde ons naar het stadhuis, zeer begeerig om dien langgewenschten steen te onderzoeken. Niet gering was de voldoening, toen ik bij den eersten opslag bespeurde, dat het een Romeinsch geloftesteen was, welks geschonden opschrift aantoonde, dat hij door zekereren Apronius aan de godin Fortuna gewijd was. Het was een witte kalksteen, die oorspronkelijk vierkant of langwerpig-vierkant geweest was, doch thans boven en onder een gedeeltelijk verloren had; de hoogte was 0.38, de breedte 0.44 en de dikte 0.14 el. Van het opschrift waren nog slechts de drie onderste regels overig, zoo het althans oorspronkelijk uit meer regels bestaan had, hetwelk nog twijfelachtig is. Die regels waren (afb. 10):

FORTVNA[E]
 APRIONIVS
 IVNIVSVL.S.

d.i. Fortuna. Apronius Iunius Votum libens Solvit

De naam Fortuna is van boven geschonden, door het weggebroken gedeelte van den steen, en de door mij ingevulde letter E ontbreekt aan het einde. Er zou dus ook aan het einde wel eene T kunnen bestaan hebben; in meer geval, de naam Fortunatus zou moeten gelezen worden. Dit is echter niet zoo waarschijnlijk, omdat Fortunatus, als voornaam van een persoon die meer namen

heeft, zeldzaam voorkomt. De toewijder, naar onze mening Aprionius Iunnuis, is van elders niet bekend, zelfs de naam Aprionius is mij op opschriften nog niet voorkomen, en is, zoo niet éénig, dan toch gewis zeldzaam. Hoe oud de steen is, kan dus uit den inhoud van 't opschrift niet worden opgemaakt. Naar den palaeographische vorm der letters te oordeelen, waar van ik eene naauwkeurige schets genomen heb, zou ik het opschrift brengen tusschen de 2e helft der 1ste eeuw en de 1e der IIIe eeuw, derzelfde tijd als waartoe ik gemeend heb de meeste Romeinsche gedenksteen van Zeeland te moeten brengen, in mijn werk, de Romeinsche beelden en gedenksteen van Zeeland bl. 117.

De steen is intusschen belangrijk, niet slechts omdat hij, tot ons onbekend gebleven zijnde, het aantal der Romeinsche opschriften met een nieuw ontdekt vermeerderd; maar, omdat hij een der drie Romeinsche gedenksteen is, die in den laatste tijd te Tongeren gevonden zijn; omdat hij van die drie, als geloftesteen, eenig is; omdat hij, volgens verzekering van den stadssecretaris, gelijktijdig met en nabij den vroeger aangeduiden Romeinschen mijl- of lengenstein opgegraven is, en omdat hij, indien onze lezing van den eersten regel juist is, aanleiding geeft tot de veronderstelling, dat op die plaats, zool niet een tempel, dan toch een standbeeld van Fortuna gestaan heeft, waarvan de overblijfselen bij naauwkeurige opgravingen welligt nog zouden gevonden worden.

Mij was het aangenaam de eerste te zijn geweest, die dit gedenkstuk weder aan het licht bragt, en derzelfde opschrift bekend maakte; te meer, omdat ik toevallig ook de eerste was, die in het jaar 1844 het opschrift van den tweeden, in den jongsten tijd te Tongeren gevonden, gedenksteen bekend maakte, in den Konst- en Letterbode van dat jaar No 43; en speet het mij ook, dat ik dezen steen niet voor het Leidsche museum verwerven kon, zoo kan aan België toch de eer niet worden toegewezen van dit gedenkstuk het eerst in zijne waarde ontkend te hebben. Mijne aanwezigheid te Tongeren, hoe kortstondig ook, zal dus voor de wetenschap niet vruchteloos geacht worden; ook mag men zich verzekerd houden, dat, ten gevolge daarvan; alles met achting en oplettendheid zal bewaard en beveiligd worden, wat die klassieke grond in de toekomst nog aan oudheidkundige voorwerpen opleveren zal.

Leijden, den 24 Oct. 1848

De conservator bij het archaeologisch Kabinet te Leijden, Dr. L.J.F. Janssen

Tweede rapport 17 november 1848⁴⁷

Leijden den 17 November 1848

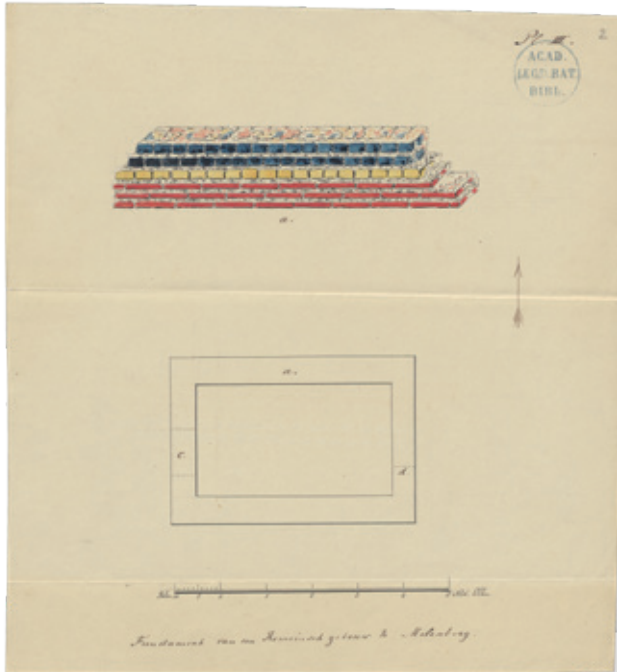
Ik heb de eer Uwe Excellentie hiernevens aan te bieden, het vervolg en slot van het algemeen rapport over de oudheidkundige onderzoekingen van plaatselijken aard, in deze zomer door mij bewerkstelligd, waarvan het eerste gedeelte aan Uwe Excellentie werd overgemaakt, bij mijnen brief van den 24 Oct. jl. Er zijn wederom eenige teekeningen tot opheldering bijgevoegd, welke teekeningen door mij eerbiedig zullen terugverzocht, wanneer er zich eene gunstige gelegenheid moge opdoen, om het zuiver wetenschappelijk gedeelte van dit rapport, naar eisch uitgewerkt en ontwikkeld, eens aan het publiek mede te deelen. Hiertoe worden ook beide teekeningen bewaard, die ik de eer had bij de missive van Uwe Excellentie dd. 30 Oct. jl. No. 159, 5e afdeeling, terug te ontvangen, en waarvoor ik Uwe Excellentie dank betuig.

De conservator bij het archaeologisch Kabinet te Leijden, L.J.F. Janssen

Opheldering der Platen, behoorend bij het rapport van 17 Nov. 1848

Plaat III

Fundament van een Romeinsch gebouw, opgegraven te Melenborg, onder Halen (hertogd. Limburg); zie bladz. 8 (afb. 11).

Afb. 11 Bij het onderzoek van de Melenborg bij Haelen ontdekte Janssen een klein Romeins gebouw. Hij legde de plattegrond vast en tekende de opbouw van de fundering. Universiteitsbibliotheek, Leiden, inv.nr. BPL-944.

47 Archief RMO, brievenarchief, verzonden brieven: 17.11.1948 (Minister van Binnenlandse Zaken).

Afb. 12 De ruïne bij kasteel De Oudenborg in Merum vastgelegd door Janssen. Universiteitsbibliotheek, Leiden, inv.nr. BPL-944

Plaat IVa en IVb

Bouwval te Merem, onder Herthen (hertogd. Limburg); zie bladz. 13 (afb. 12).

Plaat V

Begraafplaats aan de Romeinsche heirbaan te Beugenum; zie bl. 20.⁴⁸

Tot de belangrijkste onderzoekingen en opgravingen, die ik in het hertogdom Limburg heb mogen bewerkstelligen, behoort, nevens de houten Romeinsche brug te Broeksittard, een Romeinsche legerplaats te Melenborg, onder Halen, $\frac{3}{4}$ uur van Roermond, aan den linker Maasoever gelegen. Sedert jaren kende ik het aanbelang dier plaats, uit een briefwisseling met den heer Ch. Guillon te Roermond, in wiens oudheidkundige verzameling menig voorwerp, te Melenborg gevonden, was overgegaan.⁴⁹ Van dat aanbelang had ik mij door bezigtiging dier voorwerpen te Roermond overtuigd. Ze bestonden vooral in: Romeinsche, gebeeldhouwde fragmenten van kalksteen en marmar, beschilderde muurkalk, koperen mantelgespen (fi bulae), kruikjes en ander aardewerk, waaronder van terra sigillata met de fabrieksmerken BONNVS Fecit en AT[IMETI?]; vooral achter, een ontaar van graauwen zandsteen (grès gris), hoog 0.65, breed 0.35, dik 0.15 el, welks gevel met eene fleuron versierd was, terwijl op het dekstuk eene offerschaal was uitgehouwen; op de voorzijde, waar het opschrift moet gezocht worden, was genee spoor te ontdekken, dat er immer een opschrift op aanwezig was geweest.

Met de grootste waarschijnlijkheid waren ook twee andere, en wel zeer belangrijke, ontaren dierzelfde verzameling, te Melenborg gevonden, waarvan het ééne tot ons nu geheel onbekend gebleven, het andere onjuist uitgegeven is.

Die 2 ontaren waren eertijds in de kerk van het nabijgelegen Horn ingemetseld geweest, en van daar in vermelde verzameling overgegaan. Het eene is het ontaar toegewijd aan Mars Halamard, waarvan het opschrift tot ons nu [?] onjuist is uitgegaan, het eerst door Knippenberg in zijne hist. eccles. Ducatus Gelre. p. 21a, het laatste door J. de Wal, in zijne Mythol Septenti. monn. p. 95 n. CXXXIV. Het is een langwerpig vierkante kalksteen, hoog 0,52, breed 0,39, dik 0,32 el, op de voorzijde het opschrift hebbende (afb. 13):

MARTI
HALAMARD
SACRVM
T.DOMIT.VINDEX
Θ.LEG.XX.V.V.
V.S.L.M.

d.i. Marti Halamardio sacrum. Titus Domitius Vindex, centurio legionis vicesinae valentis, victricis, votum solvit libens merito.

48 Deze afbeelding ontbreekt. Hierna worden nog platen genoemd van vindplaatsen/vondsten buiten de provincie Limburg: Roekel, Driebergen en Wekerom.

49 De oudste aantekeningen van Guillon over de Melenborg dateren van 3 juni 1838. Hij verwerft op die dag enkele vondsten die zijn gedaan op het terrein. Later vermeldt hij dat de ontdekker, de akkerbouwer Van de Horn is. Op 28 juli 1842 schrijft hij een brief aan Janssen over vondsten en het terrein de Melenborg. Die brief is niet bewaard gebleven (Gemeentearchief Roermond, Afdeling VI, nr. 6002: Archief en handschriftencollectie van Charles Guillon, notaris te Roermond, nr. 3.)

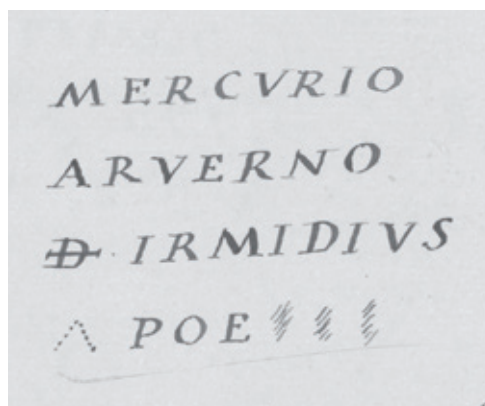
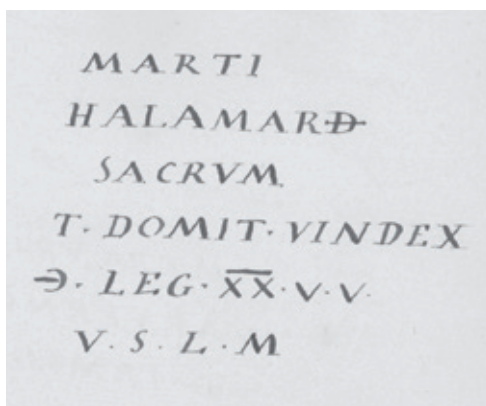
Lange tijd wist men niet meer waar deze gedenksteen was gebleven en achtte men hem verloren, zoodat men ook vroegere lezingen van het opschrift niet beoordeelen kon. Deze onzekerheid heeft thans een einde.

Het andere ontaar, van grijze kalksteen, hoog 0.92, breed 0.55 en dik 0.225 el, heeft den vorm van een tempeltje, vertoonende van boven eene nis, welker schelpvormige koepeldak door twee kolommen of pilasters geschraagd wordt; van onderen, een hoog, vierkant voetstuk, waarop een opschrift staat, toegewijd aan Mercurius Arvernus. In de nis zit Mercurius op eene rotsbank, naar het schijnt misschien aan den oever der zee; hij houdt in den linkerarm den slangenstaf en hield met de rechterhand vermoedelijk de buidel, die thans ontbreekt, terwijl op den grond, aan zijne linkerzijde, een geitenbok ligt. Het opschrift op het onderste gedeelte luidt (afb. 14):

MERCVRIO
ARVERNO
D.IRMIDVS
.. POE

d.i. Mercurio Arverno. Didius Irmidius (aram) posnit e(t) dedicavit.

De twee zijstukken van dit ontaar zijn mede versierd met attributen van Mercurius. Op het zijstuk links, staat een geldbuidel, waartegen de slangenstaf rigtstandig leunt; op de punt van den slangenstaf staat een haan. Het zijstuk rechts, is afgebeeld in twee vierkante vakken, waarvan het bovenste een' geldbuidel bevat, boven welken eene lofguirlande hangt met eene bloem in het midden, het onderste is geheel effen en vlak en schijnt dus niet afgemaakt te zijn. Dit beeldmerk is alles in goeden stijl; het opschrift is het tweede hetwelk van Mercurius Arvernus tot ons ver bekend is, doch deszelfs waarde wordt nog zeer verhoogd, door de zeldzaamheid van de voorstelling van een' zittende Mercurius op zoodanige beeldmerken, en door de zekerheid, dat de Avernische Mercurius geheel dezelfde attributen had, als de gewone Romeinsche.

Afb. 13 en afb. 14 Romeinse inscripties uit het manuscript van Janssen. De teksten staan elk op een van de wijaltaren die oorspronkelijk in de kerk van Horn zaten ingemetseld. Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, inv.nr. 19.4.

Dit is de eerste goede beschrijving die er van deze merkwaardige, waarschijnlijk te Melenborg gevonden, gedenksteenen gegeven is; ik zal daar thans tot staving mijner lezingen en tot opheldering van het geheel niet méér bijvoegen, terwijl er uitzigt bestaat, dat zij erlang met afbeeldingen zullen worden uitgegeven. Slechts veroorloof ik mij de opmerking, dat beide steenen mij voorgekomen zijn tot denzelfden tijd te behooren; dat is die tijd, naar den stijl van de beeldresten en opschriften te oordeelen, tusschen de Ie en IIIe eeuw moet worden gesteld, en waarschijnlijk in of nabij de regering der Antonijnen behoort (1).⁵⁰

Gelijk nu deze monumenten de belangrijkheid van Melenborg in Romeinschen tijd bewijzen, zoo heeft mij daarvan een onderzoek der plaats zelve nog nader overtuigd. Nergens aan den Nederrijn of Maas trof ik beter bewaarde sporen eener bevestigde Romeinse standplaats aan dan dáár.

Melenborg is eene beakkerde hoogte waarop eene aanzienlijke landhoeve staat, en ligt onmiddellijk aan de oude, thans in onbruik geraakte, Maasbedding, een oude arm der rivier, is nog zichtbaar aan hare noordelijke en oostelijke zijde; zij verheft zich p.m. 12 ellen boven den waterspiegel, en de helling aan die zijde is in twee trappen of étages afgedeeld, die vermoedelijk eens met palissaden voorzien waren en de sterkte der legerplaats aan de maaszijde zullen vermeerderd hebben. Westelijk en Zuidelijk is het terrein bij afwisseling meer oneffen en heuvelachtig. De geheele tot legerplaats bestemde oppervlakte scheen mij toe p.m. 550 ellen over N.Z., en 350 ellen over O.W. groot te zijn, vormende nagenoeg een langwerpige vierkant. Zuidelijk daaraan belandde eene hoogte, die meer driehoekig was, doch nagenoeg dezelfde grootte had en misschien eens mede tot de legerplaats behoorde; deze hoogte was er alleen van af gescheiden, door eenen ouden, diepen, thans in onbruik zijnden weg; rondom het geheel loopt thans nog een goede rijweg. Op den Zuidoostelijken hoek der legerplaats bevindt zich een opzettelijk gegraven of althans bijgegraven vijver of kolk; dicht daarbij loopt de oude Romeinsche heirbaan in eene n.o. en z.w. rigting, zoodat zich de troepen, zoowel de voorbijtrekkenden als de gekampeerden, daar gemakkelijk [van] goed water voorzien konden [worden], terwijl het mij toescheen, dat van dááruit een zijtak van de Romeinsche heirbaan, als embranchement, noordoostelijk liep, juist naar het laagste punt der legerplaats. Die Romeinsche weg, enkel uit vast in een gepakt kiezelgrint bestaande, had de breedte van 4 ellen. Op het hoogste punt liet ik een opgraving bewerkstelligen, nadat ik de vergunning daartoe van den eigenaar had gekocht. Dat punt was 100 ellen zuidelijk van de noordzijde, en 30 ellen westelijk van de oostzijde gelegen. De voornaamste reden waarom dit punt voor eenen opgraving uitgekozen werd, was, dat de eigenaar verzekerde, dáár voor eenigen tijd een oud fundament te hebben opgegraven, waarvan hij een gedeelte, hetwelk aan het beuken zijner houweel te veel weerstand geboden had, in den grond had laten zitten. De opgraving werd met gunstige gevolgen bekrond.

Ter diepte van 1,1 el onder den grond, stieten wij op een stenig fundament van een gebouw; de muur was juist afgebroken op de hoogte waar de vloer van het gebouw lag; die vloer, die van boven zeer effen en glad was, had eene bijzondere hardheid; zij bestond van onderen, ter dikte van 5 duimen, uit kleine in kalk gelegde grintsteentjes, van een gemiddelde dikte van 2 duimen; waarboven eene laag fijn gestoten tegelfragmenten (*testa contusa*) mede in de kalk gelegd en 1 tot

50 Noot Janssen: Dit gevonden berust vooral op de gelijkvormigheid van stijl met de Romeinsche gedenkstukken van Zeeland. Het XXste legioen was volgens Tacitus, Ann. I. 37, 39, 51, wel veel vroeger aan den Nederrijn, te weten, ten tijde van Germanicus en Civilis, vergel. Anna. XIV. 37, doch dit bewijst geenszins, dat het niet later ook, of afdelingen daarvan, in onze gewesten geweest zoude zijn. Zoo vindt men 6. r. veel later, namelijk ten tijde van Antonius pius, eene vexillatio legionis XX VALentis VICtrius in Scotland; zie Gruter. P.CCLVI. 8.

3 duimen dik; zij was zeer zorgvuldig vervaardigd. Het gevonden fundament naar alle zijden vervolgd en gezuiverd zijnde, bleek de grondslag te zijn van een gebouw, 4,3 el lang o.w., en 3,65 el breed n.z. Zie de schets van den platten grond op Pl. III en van het fundament, gelijk het zich aan de binnenzijde van gebouw vertoonde, fig. a.

Het bestond uit roode, gebakken Romeinsche plavuizen, uit gele mergelsteenen en uit blaauwe luiksche steenen, allen in ijzervasten kalk gelegd, die gemengd was met fijne grintsteentjes, juist zooals de schets aanwijst. De Romeinsche plavuizen waren 42 duimen lang en 4 tot 5 dik; de andere steenen hadden de gemiddelde lengte van 16 en de hoogte van 10 duimen; de breedte kon niet worden nagegaan, omdat geen enkele steen volledig uit den vasten kalk kon worden losgemaakt. Het fundament vertoonde zich aan de buitenzijde en in 't midden veel ruwer dan aan de binnenzijde; het was daar slechts uit onevenredige steenstukken, waartusschen ook vuursteenen, zamengesteld, die echter met even harde kalk verbonden en met tegelfragmenten vermengd waren.

Op het oostelijke en westelijke fundament meende ik uit de gladde oppervlakte bij c en d te mogen afleiden, dat daar misschien deuren of ingangen in het gebouw geweest waren, bij c van ééne el breedte, bij d niet meer te bepalen.

Gedurende deze opgraving werden er ook vele stukken beschilderde muurkalk gevonden, ten bewijze dat de muren van binnen bepleisterd geweest waren. Zij waren echter enkel met bruine, groene of gele strepen voorzien, en schenen ons van randen of lijsten afkomstig te zijn. Geheel gelijke vond men in de Romeinsche constructiën te Arentsburg, welke in het Museum van Oudheden alhier bewaard worden. Er was echter verschil in de breedte der strepen, hetwelk aanleiding gaf tot het vermoeden, dat zij van meer dan één vertrek afkomstig waren. Ik zocht daarnaar, doch vond rondom het fundament nergens eene aansluiting van belendende vertrekken. Deze zouden echter vermoedelijk bij eene opgraving op groote schaal gevonden worden. Daarvoor pleit niet slechts het vele Romeinsche puin, hetwelk men overal in de nabijheid vond, maar ook de verzekering van mijne werklieden, dat er vroeger, op weinig schreden afstands van dit fundament, op twee onderscheiden plaatsen, gelijksoortige fundamenten gevonden waren.

Het gewigt derhalve om op deze plaats eene grootere opgraving te bewerkstelligen zal na het aangevoerde wel niet opzettelijk behoeven aangetoond worden, eene opgraving, waartoe, naar ik vernam, de voornaamste eigenaar van den Melenborg wel kosteloos vergunning schenken zou. Dan zou men verwachten mogen, dat niet slechts de oudheid der thans ontdekte constructie, maar ook de bepaalde bestemming en inrigting der geheele legerplaats aan het licht zou komen. Ik heb daartoe bij voorraad besteld, eene naauwkeurige, op waterpassing gegronde opmeting der geheele legerplaats, in verband met de Romeinsche heirbaan en de door mij gevonden constructie; volgens mijne plaatselijke aanwijzingen zal daarvan eene teekening, voorzien van de vereischte profielen, vervaardigd worden, die ook bij de voortzetting der opgravingen gewigtige diensten kan bewijzen, en die ik de eer zal hebben aan Uwe Excellentie over te maken. Wanneer zij bij mij zal zijn aangekomen. Meergemelde hr. Guillon heeft mij welwillend toegezegd, dit werk aan eenen bekwame meetkundige te zullen opdragen.

De gissing, dat hier het oude Catualium der Romeinsche reiskaart van Peutinger gelegen hebbe, is zeer waarschijnlijk. De uitgang alium komt overeen met den naam halen, den naam van het dorp waaronder deze legerplaats behoort; want de letter h is eene Frankische adspiratie. Diezelfde klank wordt teruggevonden in den bijnaam van Mars, wiens, hier met waarschijnlijkheid gevonden, ontaar boven beschreven is (Halamardio). Ook in Nehalennia vindt

men hem terug. Wat van dit een en ander waar wezen moge, zal eerst bij latere onderzoekingen blijken kunnen. Thans alleen nog de opmerking, dat er vroeger op de plaats waar ons fundament gevonden is, drie Romeinsche munten ontdekt zijn, twee onleesbaar, de derde van Anthonus pius, thans in de verzameling van den hr. Guillon. Het is opmerkelijk, dat die munt van denzelfden tijd is als waartoe ik, op geheel andere gronden, de bovenbeschreven ontaren gemeend heb te moeten brengen.

Drususberg enz. te Merem, gem. Herthen

In het gehucht Merem bevinden zich twee belangrijke overblijfselen der oudheid, wier oorsprong en afkomst uit gene historische bescheiden bekend zijn, en daarom alleen met onderzoek dier monumenten zelve kunnen worden opgemaakt. Het is eene steenen ruïne van een overoud gebouw, door sommigen voor eene sterkten van Drusus, door anderen door een Druidisch ontaar gehouden; het andere is een hooge aardheuvel, waarvan boven, onder Tongeren met een woord gewag gemaakt is. Deze laatst gemelde ligt nagenoeg 20' ten westen van Herthen in een lage weide, en is omgeven met wilgen en andere boomen. Zijne hoogte is 8 ellen en zijn omvang is oorspronkelijk p.m. 150 ellen geweest; thans is die omvang nog op omstreeks 1/3 verminderd, door het weghalen van aarde ten behoeve van eene steenbakkerij. Onlangs echter heeft het burgerlijk bestuur, opmerkzaam gemaakt zijnde op het belang van de bewaring van dit oude gedenkstuk, het weghalen van de aarde verboden, zoodat men hopen mag, dat het thans tegen ondergang beveiligd zijn zal. De kruin van dezen heuvel is zeer plat en effen, waardoor hij op een geknotten kegel gelijk. Bij onderscheiden bezoeken, met den hr. Guillon voormeld, vonden wij in de afgestoken zijde, op de diepte van 4 tot 5 ellen van boven: de kaak van een jong zwijn, de tibia van een paard en eenige scherven, die mij voorkomen Romeinsch te zijn. Opmerkelijk kwam mij nog voor, dat zich tusschen de zuivere kleiaarde, waaruit de heuvel bestaat, soms dunne aderen of schachten van grind vertoonden, die allerzins opzettelijk in dien klei schenen ingebracht te zijn; en daar ik deze op onderscheidene diepten van 3, 4 en 6 ellen opmerkte, kwam het vermoeden op, dat de heuvel van tijd tot tijd opnieuw zou zijn opgehoogd; en dit gaf aanleiding tot de gedachte, of hij niet een offerberg geweest was, hetwelk door de gevonden beenderen eenigen meerderen steun erlangde. Doch de bestemming uitemaken, is zonder eene groote opgraving niet mogelijk; hij schien mij echter evenzowel van Romeinsche afkomst te zijn, als de Tongersche tombelles.

De steenen ruïne is eene van die zeldzame bouwvallen, waarbij men in den eersten opslag ligt onzeker is of zij Romeinsch of middeleeuwsch van afkomst zijn; te vergelijken de hiernevensgaande afbeeldingen op Pl. IV zijnde de eerste (a) eene in België vervaardigde lithographie, de tweede (b) eene naar mijne aanwijzing verbeterde schetsteekening, met weglating van het moderne der ruïne. Ik behoef daarbij wel naauwelijks optemerkken, dat het onderschrift onder de lithographie autel Druidique willekeurig en onjuist is.

De ruïne is gelegen ¾ uur Z.W. van Roermond en 20' van Herthen, en zoo dicht aan de oude, thans in onbruik zijnde Maasbedding, dat zij noordelijk daarvan slechts 16 en westelijk slechts 10 ellen verwijderd is. De oude Maasbedding loopt daar ter plaats, van het noorden naar het westen met eene bogt, zoodat het gebouw, waarvan de ruïne het laatste overblijfsel is, op eene plaats stond, die een 'hoek vormde, uit welken de Maas in twee rigtingen kon bestreken worden. Zij is eigendom van den hr. Petit, rentenier te Roermond, en ligt in eenen 'vriendelijken tuin van diens buitenverblijf. Deze eigenaar vergunde mij heuschelijk een naauwkeurige onderzoek, vergezeld van eene opgraving, welk onderzoek allen door veelvuldigen regen bemoeilijkt werd.

Van het geheele gebouw is thans, gelijk men uit de teekeningen ziet, niets overig dan een regthoek, die op het hoogste punt p.m. 10 ellen hoog zijn zal. De steenen waaruit de muren zijn opgetrokken, zijn allen levendige steenen, zeer onderscheiden van soort, vorm en grootte, en zijn door kalk, die met fijne grind, of grof zand, vermengd is, verbonden. Op sommige plaatsen van den muur, ik meen op 7 onderscheidene hoogten, bevinden zich lagen van steenen die wel grooter dan de overigen waren, hebbende gemiddelde de lengte van 0.40 de hoogte van 0.27 el; tusschen die grootere steen en erkend eik bazalt, graniet en tufsteen, de laatsten met de duidelijke sporen van opzettelijk bijgehakt zijn; die tufsteenen, waarvan er waren van 0.20 tot 0.30 el lengte en 0.10 el hoogte, schenen mij toe, uit hoofde van hunnen zeer onevenredige grootte, afkomstig te zijn van eene vroegere constructie, die enkel uit grootte tufsteenen bestaan had; en de genoemde lagen van grootere steenen, schenen vooral te zijn aangebragt om het gebouw meerdere lichtheid te geven. De muren staan in de windstreken west en zuid, en het gebouw is oorspronkelijk vierkant geweest; bij oude lieden was nog de heugenis bewaard van afgebroken muren, waaruit die vierkante vorm gebleken was. De dikte van den westelijken muur is 3,98 el, en van den zuidelijke muur 3.76 el; de lengte van den westelijken muur, de eenige waaraan men de oorspronkelijke middellijn van het gebouw kan leeren kennen, bedroeg 14,35 el. Deze maten leeren, dat de ruimte die de dikke buitenmuren van het gebouw ingenomen hebben, grooter is, dan de ruimte die er voor de bewoners overbleef; de eerste toch bedraagt 7,66 el oppervlakte, de tweede slechts 6.68 el.

In de muren bevinden zich aan de binnenzijde van het gebouw, op evenredige hoogten, van den grond, rijen met nisjes, langwerpig vierkant en gemiddeld 2 palmen hoog en 1 breed. Deze nisjes komen overeen met de gaten, die men in middeleeuwsche torens uit de XI en XIII eeuw wel aantreft, en die dienden om er de balken of onderleggers der vloeren in te bevestigen. Wanneer onze nisjes (waarvan er in den westelijken muur 9 en inden zuidelijken 2 overig zijn), voor de balken der vloeren gediend hebben, dan zou de eerste of onderste verdieping van het gebouw slechts 0.58 el hoog geweest zijn, en geen der drie verdiepingen, die het thans nog overgebleven gedeelte van 't gebouw zou gehad hebben, ware hoog genoeg geweest, dat er een volwassen mensch in had kunnen staan, behalven in de zoogenoemde kelder verdieping, die, gerekend van den ondersten steen des fundaments tot aan de vierde rij nisjes, de hoogte had van 3.09 el. Aangaande den bouwtrant is ook nog opmerkelijk, dat zich in den westelijken muur, aan zijne afgebrokkelde en tegen het noorden gekeerde zijde, op de hoogte van 8,3 el van den grond, twee horizontaal en parallel lopende kanalen bevinden (het een 0.45 el lang en 0,30 hoog, het ander 0.35 lang en 0.20 hoog) met een tusschenruimte van 1,07 el. Die kanalen loopen niet vóór tot buiten den muur, en kunnen ons niet wel als geuten gediend hebben; daar aan de noordelijke zijde van den muur op die hoogte veel verloren heeft, kon ik daaromtrent geene verdere nasporingen doen.

Aangezien zich nergens aan de ruïne gebakken steenen bevonden, waaruit men gemakkelijker den ouderdom van zulke gebouwen kan afleiden, hoopte ik bepaalde kenmerken te vinden bij de fundamente. Ik liet daarom in den hoek der ruïne die naar het noordoosten gekeerd is eene opgraving doen, en bevond, tot eenige bevreemding, dat de muren geene, eigenlijk gezegde grondslagen hadden, maar eenvoudig op den gewonen kleibodem, waaruit de oude Maasoever dáár bestaat, opgetrokken waren. Reeds ter diepte van 3 palmen onder den grond, kwamen wij aan het einde der muur, en het zou niet vele uren tijds gekost hebben, om door den kleibodem eene tunnel te graven, en onder den muur van het kolossale gebouw heen te kruipen! Hadden de beschreven nisjes reeds het vermoeden doen ontstaan, dat het gebouw middeleeuwsch was, het gebrek van een grondslag der muren, gelijk de opgraving zulks aan het licht bragt, bevestigde mij

daarin. Romeinsch kan dit werk nu niet zijn, omdat deze de gewoonte hadden om de grondslagen hunner gebouwen zeer vast te maken, door gestotene steenen, zoogenoemd steengruis, en cement. Een andere grond, waarom ik dit gebouw voor middeleeuwsch houde is in het metselwerk gelegen. De kalk, waardoor de steenbrokken verenigd zijn, heeft noch de witheid noch de hardheid, die men aan het Romeinsch cement pleegt te vinden; ook is zij meer met zand, dan met kleine, gezuiverde kiezelsteentjes vermengd; eindelijk, men vindt er bijna geen grootere steentjes, en vooral geen enkel stukje gebakken steen, tusschen, hetwelk bij Romeinsch metselwerk doorgaands aangetroffen wordt, gelijk, om uit velen één voorbeeld te noemen, bij de voormelde Romeinsche muren te Tongeren.

Intusschen is het niet zoo geheel vreemd, dat vroegere oudheidkundigen deze ruïne voor Romeinsch gehouden hebbe. Zijn dachten aan de 50 burgten (castella) door Drusus gebouwd, en meenden dat deze er ééne was, die voor Keizer Julianus, na zijne overwinning op de Franken, aan de Maas hersteld waren. Dit gevoelen erlangde eenigen steun, door het berigt, “dat aan den” voet van deze ruïne, eenige Romeinsche munten gevonden waren, waarvan eene zilveren van de gens Carisia (overeenkomstig met die bij Vaillant numi famm. Roman. Tab. XXXV.2) zich in de verzameling van den hr. Guillon bevindt.

De overweging hiervan heeft intusschen mijn gevoelen omtrent den middeleeuwschen oorsprong van dezen bouwval niet kunnen wijzigen. Het komt mij voor niet vóór de Xe eeuw, welligt in de XIe eeuw gebouwd te zijn, en eene militaire bestemming gehad te hebben. Intusschen is het mogelijk, dat sommige steenen, vooral de behakte tufsteenen dezer ruïne van eene vroegere Romeinsche constructie in de nabijheid, afkomstig zijn. Als een zeer opmerkelijk voorbeeld, dat men in de XIe eeuw nog Romeinsche steenen, van vroegere constructiën afkomstig, gebruikte, kan ik de kerk van het Limburgsche dorp Asselt aanvoeren. Daar ontdekte ik aan het onderste gedeelte der kerkmuur, hetwelk uit de XIe eeuw was, niet slechts oude tufsteenbrokken, overeenkomstig die welken zich aan de Merum'sche ruïne bevinden, maar ook ontwijfelbaar Romeinsche tegels, of plavuizen, van 0.40 el lengte, 0.30 el breedten en 0.7 el dikte. In het algemeen kwamen de zamenstelling en het metselwerk van die kerkmuur te Asselt zoo zeer met dien van de Meremsche ruïne overeen, dat ik daarin eene bevestiging vond, van het uitgebragte oordeel over den ouderdom der laatste.

De groote zeldzaamheid dezer ruïne en het volslagen gebrek, tot dus ver bestaande, aan opheldering over hare afkomst en oudheid, zal tot verschooning mogen strekken, dat ik mij daarbij enigszins langer heb ophouden.

Beugenum

In het dorp Beugenum loopt de Romeinsche heirbaan in eene hoogte uit. De heirbaan is daar op dezelfde wijze zamengesteld als bij Melenborg, en wordt er ter diepte van 0.1 el onder den grond gevonden. Die Beugenumsche hoogte heet de Kapelberg, bestaat deels uit akkerland en is oostelijk p.m. 2 ellen hooger dan de rijweg, die er langs loopt. Zij zal p.m. 200 ellen in doorsnede hebben, doch schijnt door latere afgravingen misvormd te zijn. De schets, daarvan op Pl. V gegeven, is gegrond op eene niet volledige opneming bij schemeravond, en zal dus door latere onderzoekingen verbeterd kunnen worden.

De gemelde hoogte leverde onlangs, bij toevallige zandvergravingen eenige oude overblijfselen op, die nog bij enkele oudheidvrienden in de nabijheid bewaard worden. Ik zag daarvan eene ijzeren bijl, zoogenoemde francisca, die naar mijn oordeel althans tot het Karlowingsche tijdperk kon behoorden, alsmede anderen, doch zeer geschonden, ijzeren voorwerpen; vooral echter

verscheidene aarden potten, kogelvormig, doch de meeste breedte in het midden hebbende, deze waren van donkerbruine en vale kleur, goede bewerking en bakking, sommige voorzien van versieringen gelijk men die aantreft op aardewerk, hetwelk opgegraven is te Nieuw-Louizendorf (afgebeeld in mijne Gedenkteekens enz., Pl. XVI.2 verg. bl. 137)⁵¹ en te Wijk bij Duurstede (afgebeeld in mijne Oudheidk. Mededeelingen Pl. III, 4 en 16),⁵² waarvan het eerstgenoemde t.a.pl. door mij voor Germaansch, meer bepaaldelijk voor Frankisch, uit het Karlowingsch tijdperk gehouden is.

Sedert dien tijd echter zijn door mij echter Romeinsche voorwerpen gezien, waarop soortgelijk versieringen als de evengemelde voorkwamen, ten gevolge waarvan dit onderwerp door mij aan een nieuwe behandeling is onderworpen, van welke ik hier, om uitvoerigheid te vermijden, den gang niet mag schetsen, maar waarvan ik ter geschikte plaats de uitkomsten, opgehelderd door afbeeldingen, aan het publiek zal mededeelen. Alleen veroorloof ik mij hier te herinneren, dat mij het Beugenumsche aardewerk, niettegenstaande de latere ontdekkingen, toeschijnt na-Romeinsch te zijn, en dat de hoogte waarin het gevonden is, en waarop de Romeinsche heirbaan aanloopt, zowel Romeinsche als latere Frankische voorwerpen bevat heeft en vermoedelijk nog bevat; waarover opzettelijke opgravingen zekerlijk licht verspreiden zouden.

Beesel

In eenen zandheuvel 15' ten o. van Beesel vond men voor eenigen tijd oudheden, die bij den eigenaar van dien grond, een' landman te Beesel, nog bewaard worden, en die ik daar ging onderzoeken. Zij waren allen Romeinsch en bestonden in: twee witte aarden kruikjes, voorzien van één oortje, en vier voetstukken van soortgelijke kruikjes; ééne schotel van roode aarde; een schotelje van gele aarde; en één van terra sigillata voor zien van een' zeer verduisterden fabrieksstempel, waarvan ik niet méér lezen kon dan:

AI...ICI

Roermond

(Overzicht van de oudheidkundige verzameling van den heer Ch. Guillon)

Te Roermond bevindt zich eene der rijkste, namelijk de verzameling van den hr. Ch. Guillon, secretaris van de Kamer van Koophandel enz., aldaar. Als particuliere verzameling van vaderlandsche oudheden, doet zij alleen in Romeinsche onder, voor die van den hr. P.C.G. Guijot te Nijmegen, maar zij overtreft die nu in gallo-Germaansche overblijfselen, vooral in snijdende voorwerpen van steen. Bovendien heeft zij het eigenaardige, van door den bezitter zelve en diens broeders te zijn bijeengebragt, en dat, met uitzondering van penningen en van eenige te Xanten gevonden voorwerpen, alles in het hertogdom Limburg gevonden is, en dat de plaatsen waar het ontdekt is naamkundig bekend zijn. Wie ons het karakter der in Limburg te vinden oudheden in 't algemeen begeert te kennen, zal in deze verzameling, vooral onder het geleide van den kundigen bezitter, bevrediging vinden.

51 Janssen, Gedenkteekenen der Germanen en Romeinen aan den linkeroever van den Nederrijn.

52 Janssen, 'Oudheidkundige aanteekeningen over de opdelvingen te Wijk bij Duurstede'.

Sedert langen tijd was de hr. Guillon van voornemen om het belangrijkste van zijne verzameling uittegeven, en er tevens een algemeen aanzigt van bekend te maken, iets waaraan hij echter als nog door zijne, vele praktische werkzaamheden verhinderd werd. Veel is intusschen reeds door hem daarover opgesteld en daaruit afgebeeld, en hij heeft gedurende mijne aanwezigheid aldaar het voornemen hernieuwd, om zoodra mogelijk de meer dan begonnen wetenschappelijke werkzaamheden voortzetten. Dientengevolge zou het eerst in het licht verschijnen: eene verhandeling over de door hem gedane onderzoekingen in gallo-germaansche graven op onderscheidenen plaatsen van Limburg, en daarna: eene verhandeling over zijne snijdende werktuigen van steen; voor beide stukken zijn reeds alle de teekeningen en een groot gedeelte van de tekst voltooid.

Om eenig denkbeeld van den aard, den omvang en het aanbelang van deze verzameling te geven, zal het volgende, op autopsie gegronde, overzicht dienen kunnen, waarbij echter slechts het voornaamste en zulks met de meeste korthed wordt aangeduid.

A. Keltische en Gallo-Germaansche voorwerpen

I. Van steen

1. Een aantal wiggen en enkele hamers, welligt p.m. 50 stuks, meest van vuursteen en van bekende vormen. Als hoogstzeldzaam, welligt geheel eenig, zijn daartusschen aantemeren, twee wiggen van jaspis, waaraan de eene op de zijde een zeer naauw geboord gaatje heeft van 2 strepen middellijn, de andere eveneens de sporen van zulk een gaatje vertoont, doch waarvan de boring mislukt is. Die gaatjes moesten klaarblijkelijk dienen, om er een' riempje door te steken, waaraan die voorwerpen gehangen konden worden, en zij zijn daarom zoo belangrijk, omdat uit die naauwe gaatjes moet worden afgeleid, dat men zich tot de boring van een' metalen priem bediend heeft, en er dus uit blijkt, dat zulke wiggen, die uit den tijd der vroegste beschaving van een volk afkomstig zijn, nog vervaardigd, bijgewerkt of gebruikt werden, toen het gebruik van metaal, voor technische instrumenten, reeds in zwang was. Onder die wiggen zijn er overigens nog vier die wegens zeldzamen vorm opmerking verdienen.
2. Een aantal pijlpunten, omstreeks 40 stuks, van vuursteen, waaronder ten minste 11 of 12 karakteristiek onderscheiden vormen. Tot nog toe zijn er niet méér, welligt niet eens zoo vele, vormen van vuursteen pijlspitsen bekend, en de verscheidenheid der genoemde pijlspitsen is te belangrijker wanneer men overweegt, dat die, allen uit een enkel gedeelte onzes vaderland, het hertogdom Limburg, afkomstig zijn.
3. Mesjes van vuursteen, p.m. 20 stuks, van onderscheidene vorm en grootte, alsmede kleine nog onbekende voorwerpen van vuursteen, sommige overeenkomstig met de door mij afgebeelde op de kaart van het Udelermeer enz. bij mijne verhandeling over de oude vaderlandsche schansen enz., in de Bijdragen van den hr. Nijhoff D IV bl. 71 verv.

II. Van brons

1. Celten, framiën of catejen, 5 stuks, van bekende vormen.
2. Peervormige dolk.
3. Pijlspits, in vorm geheel overeenkomstig met ééne der vuursteen, hierboven aangestipt. Indien deze pijlspits niet Romeinsch, maar gelijk mij waarschijnlijk voorkomt celtisch of Gallo-Germaansch is, bewijst zij op nieuw, dat men de vormen van werktuigen, die in de steenperiode gebruikt werden, later, in de bronsperiode, heeft bijgehouden.

III. Van ijzer

1. Een plat kommetje, van 0,055 el middellijn en 0,04 el hoogte. Soortgelijke ijzeren kommetjes zijn, zoo ver mij bekend is, elders nog niet bij Germaansche voorwerpen gevonden.
2. Eene kegelvormige bel, van boven voorzien van een oogje om aan gehangen te kunnen worden, hoog p.m. 0.1 el; almede eenige afzonderlijke klepels uit soortgelijke bellen. Ook deze voorwerpen, bij of in Germaansche urnen gevonden, zijn hoogst zeldzaam, zoo niet eenig.
3. Drie pijlpunten, waarvan één, met een hol steeltje en voorzien van weerhaken, lang 0.11 of 0.12 el, door den bezitter welligt te regt voor Germaansche framea gehouden wordt.
4. Zeven mesjes, van drie onderscheiden vormen.
5. Twee gespjes, van onderscheiden vormen.

IV Van gebakken aarde

Een zeer groot getal van urnen en andere vazen en schotels, van onderscheiden vormen, bewerking en versiering, en waar sommigen zeldzaam zijn.

B. Romeinsche voorwerpen

Een belangrijk gedeelte daarvan is reeds boven, onder Melenborg, vermeld. Bovendien echter komen hier in aanmerking, p.m. 150 stuks kruiken, urnen, schotels, lampjes enz., waaronder sommige van terra sigillata; ééne groote bronzen schaal (patera), en eene zeskantige flesch van lichtgroen glas, om van vele andere, kleine voorwerpen niet te gewagen.

Tot de bij Xanten gevondene Romeinsche voorwerpen behooren eenige fraaije stukken van terra sigillata, waartusschen als zeldzaam zijn aantemerken, een cantharus en twee kommetjes; voorts reukfleschjes, waaronder eene donkerblauwe; korallen van p \hat{a} te, van verschillende kleuren en vorm; ronde gordelversieringen van witte, gele en blauwe p \hat{a} te (vroeger voor stemboontjes gehouden); alsmede eenige gemmen, van welke laatsten mij afdrucken zijn toegezegd, ten einde derzelver beeldmerken met juistheid tekunnen verklaren.

Die Xantensche voorwerpen vermeerderen nog steeds, omdat de bezitter een' vasten koper te Xanten heeft, waardoor hem niet ligt een belangrijk daar opnieuw gevonden voorwerp ontgaan kan, en zulks is te meer van aanbelang, omdat de bekende Xantensche oudheidsvriend de notaris Houben,⁵³ in de laatste jaren opgehouden heeft door aankopen zijne verzameling te vermeerderen; zoodat er thans veel voor de wetenschap bewaard blijft, wat anders ligt verstrooid of voor menigen oudheidkundige verborgen blijven zou.

Van de penningenverzameling, die p.m. 2000 stuks Romeinschen bevat, met uitzondering van de middeleeuwschen en lateren, heb ik, dewijl de tijd mij zulks niet toeliet, slechts een gedeelte kunnen bezigtigen, waartoe eenige zeldzame stukken behoorden, als: de as quadrans, triens, enkele consulaire, en één, naar ik meen, onuitgegeven van Posthumus.

53 Notaris Philipp(e) Houben was in 1767 in Grathem geboren en vestigde zich in 1798 in Xanten. Hij voerde daar opgravingen uit en legde een grote verzameling aan. In 1839 publiceerde hij een overzicht (Houben & Fiedler, *Denkmaeler von Castra Vetera und Colonia Trajana*). In 1855 overleed hij in Xanten.

Venlo

Op de reis naar Venlo, vernam ik van eenen medereiziger, dat zich daar op het stadhuis eene verzameling van Romeinsche oudheden bevond, gedeponneerd door zekeren heer Juste,⁵⁴ wijnhandelaar te Brussel. Toen ik mij, ter plaatse aangekomen zijnde, daarnaar informeerde, ontving ik op het stadhuis van den daar aanwezige geemploijeerde, den hr. Canonij, ten antwoord, dat die verzameling voor eenigen tijd door den eigenaar verkocht was aan het Provinciaal Genootschap voor Wetenschappen te 's Hertogenbosch, met uitzondering van eenige tegelsteenen, die men te onbeduidend geacht had, en die nu op mijn verzoek voor den dag gehaald werden. Deze waren intusschen geenzins onbelangrijk, en er was alleen bij te betreuren, dat niemand wist waar zij gevonden waren. Ik giste, dat zij van Xanten afstamden, omdat de heer Justen, in oudheden handel drijvende, gelijk men mij berigtte, nog al veel te Xanten geweest was, omdat Xanten niet zeer ver van Venlo gelegen is, en naast Nijmegen de eenige plaats in de nabijheid van Venlo is, waar vele Romeinsche tegels gevonden worden; eindelijk omdat sommige stempels dier steenen, niet overeenkomen met stempels bij Nijmegen gevonden, waarvan ik er velen, welligt duizenden, onderzocht heb. De stempels der Venlo'sche tegels bevattenden de namen van legerafdeelingen of van fabrieken. De namen der legerafdeelingen waren:

[L]IMIN (legio 1a Minervia), [L]JVR (legio 5a rapax), LEGVIVIC (legio 6a victrix), LXV (legio 15a). LEGXXX, LEGXXXVV (legio 30a Ulpia, victrix); voorts, EXCGERINF (excercitus Germaniae inferioris) en RHENANA, bij welken laatsten naam is aantemerkten, dat vermoedelijk op een anderen daarbij behoorenden tegel het woord TRANS gestaan heeft, zoodat die steen van legio transrhenana afkomstig is, waarvan o.a. tegels te Dormagen gevonden zijn, volgens Steiner Cod. Inscr. Romm. Rhen. n. 699 of 694. Nog bevindt zich onder deze een afgesleten opschrift, vermoedelijk van de VIe legioen, maar met een' mij onbekende bijnaam (afb. 15a).

Voorts waren er drie zeer zeldzame tusschen, door dat zich op de oppervlakte van den steen waar zich het opschrift bevindt, drie bolle, knoopvormige verhevenheden vertoonden, denkkelijk gediend hebbende om te verhoeden, dat de stempel niet geschonden werd bij het opleggen van een andere tegel, zij hadden p.m. dezen vorm (afb. 15b).

Een ander tegel was daarom merkwaardig, dat de stempel er tweemaal, en wél kruiselings op ingedrukt was, alsdus (afb. 15c).

Van fabriekstempels vond ik er slechts eenen, die enigszins leesbaar was, te weten: OF.M [...] (officina Marcelli of dergelijke).

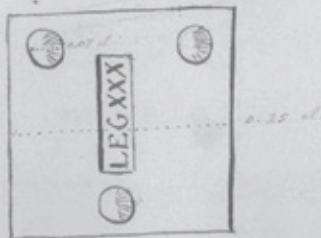
54 Janssen schrijft hier Juste zonder n later met n.

EXCEPTE
 RIENANA, bij welken laatste naam
 dat vermoedelyk op een anderen de
 tegel het woord TRANS gestaan heeft
 steun van de legie transchianana a.
 maar van o. a. tegels te Dormag
 Lijn, volgens Stein Cod. Insurr. K
 n. 699 of 697. Nog bevond zich on
 afgeleeten opschrift, vermoedelyk v
 gien, maar met een mij onbe
 naam:

15a

Voorts waren er drie zeer zeldzame
 voor dat zich op de oppervlakte
 steen naar zich het opschrift bewo
 kroopvormige verhevenheden vertoonden
 gedrukt hebbende om te verhalen
 stempel niet geschorren werd hij
 van een anderen tegel; zij hadden p.

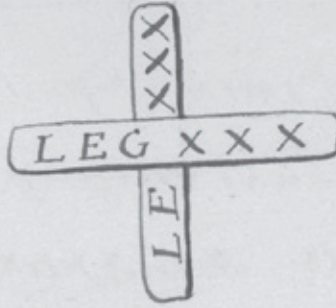

15b

Afb. 15a, 15b en 15c

Tekening van een Romeinse stempelindruk uit het manuscript van Janssen. Deze stond op bouwkeramiek uit de voormalige collectie Justen in Venlo. Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, inv.nr. 19.4.

ten ander legu
de stempel en twee
ingedrukt was, als

15c

Van fabriek stempels vond ik er slechts eenen, be-
wijnens tevens was, te weten: OF. M^{III}
cina Marulli of dergelyke).

Uitstap van Venlo naar Arden,
de Linksfort, Stralen, 't Sand, Pont en

Door eenen oprichter van den w
staat te Venlo, was mij bericht gegeve
dat nabij Arden, aan de Linksfort,
oude van wallen voortsiene hoogten
gen waren, maar van men de bestemm
De vreedse besty

Uitstap van Venlo naar Arcen, de Linksfort [Lingsfort], Stralen, 't Sand, Pont enz.

Door eenen opzichter van den waterstaat te Venlo, was mij berigt gegeven, dat nabij Arcen, aan de Linksfort, twee oude van wallen voorziene hoogten gelegen waren, waarvan men de bestemming en afkomst niet kende. De vreemde beschrijving, door dien heer daaraan gegeven, noopte mij om die hoogten te gaan opnemen, vermoedende, dat zij tot die oude vaderlandsche schansen behooren zouden, die nog zoo vele opheldering behoeven. Van Arcen begaf ik mij dus, vergezeld van den veldwachter der plaats, naar gemelde hoogten, die daar meer bekend zijn onder den naam van Hazepeutjesberg, ½ uur ten o. van Arcen gelegen. Maar een vlugtige blik op dezelve was voldoende, om te zien, dat het eene aarden schans uit zeer laten tijd was; het was de sterkte die tot dekking van den mond der fossa Eugeniaana aangelegd was.

Deze teleurstelling trachtte ik te vergoeden, door eene bezigtiging van eenige voor Romeinsche oudheden belangrijke localiteiten in de nabijheid, wel is waar reeds even over het Nederlandsche grondgebied, en reeds tot Pruisen behorende, vroeger echter en gedurende eene reeks van jaren een gedeelte uitmakende van het bovenkwartier van Gelderland, en waartoe zij door de meeste natuurlijke banden, van gelijke taal en zeden, (niettegenstaande het sterke centralisatie-stelsel van Pruisen) nog langen tijd behooren zullen.

Aan de Lindsfort kwam ik voorbij eene plaats, waar eenige jaren geleden, op de heide, Romeinsche urnen opgegraven zijn, gelijk men vindt aangeteekend op de fraaije kaart van den Kreits Geldern door den hr. M. Buyx (Preuss. 1e Lieutenant en Geometer). Men wist mij echter die plaats niet aantewijzen.

Te Stralen vernam ik van den hr. Koch⁵⁵ aldaar, die notaris en zeer met de plaatselijke merkwaardigheden dier streek bekend is, dat de plek, waar voormelde urnen zouden gevonden zijn, nabij het Preussische tolkantoor, doch nog op Nederlandsch grondgebied, naar hij vermeende, te zoeken was, en hij giste, dat de opgegraven urnen nog in het bezit zouden zijn van voormelden heer Buyx. Volgens verzekering van denzelfden, waren tusschen Stralen en 't Sand (een oud klooster in de nabijheid, thans eigendom van en bewoond door een' landman), de sporen van de oude Romeinsche heirbaan gevonden, die bij opgravingen zeker nog weder aan het licht zouden komen. Dit bevestigde de juistheid der aanteekening van dien weg, op de antiquarische kaart van den hr. Schmidt. I.

Zelf werd ik weldra door autopsie verzekerd, dat de heirbaan daar moest gelooopen hebben. Bij 't Sand vond ik, achter een kapelletje, staande aan de chaussée, den grond als bezaaid met Romeinsche scherven, meer dan 100 ellen ver, langs de chaussée. De akkers waren daar ook hooger dan de bellendenen; de menigte van die scherven, waaronder fraaije en fijne van terra sigillata, liet vermoeden, dat hier eene Romeinsche stand- of wisselplaats geweest was, stelde het althans boven bedenking, dat in de nabijheid de Romeinsche heirbaan gelooopen had.

Te Sand en Stralen vernam ik nog eene bijzonderheid, die, in 't belang van verdere oudheidkundige nasporingen, welligt verdient voor de vergetelheid bewaard te blijven. Eertijds, zoo zeide men, stond tegen den muur van het klooster Sand, of in eene nis daarvan, een oud steenen borstbeeld, bij het volk bekend onder den naam van Sterk Hermen (sterke Hermen of Herman); de voorbijtrekkende Kevelaargangers hadden de gewoonte dit beeld te kussen; doch de pastoor, wien zulks verdroot, had eindelijk bevolen het beeld weg te nemen en in de grond te laten graven. Of dit een heidensch,

55 Vermoedelijk Joseph Theodore Kochs, notaris in Straelen.

antiek, beeld geweest is? Uit de mij gegeven beschrijving kon daaromtrent niets worden afgeleid, en de plaats, waar het zou begraven zijn, wist men mij niet te zeggen.

Het dorp Pont, p.m. 45' van Stralen, aan de chaussée gelegen, is belangrijk door oude sagen en overlevering, niet minder dan voor Romeinsche gedenkstukken die er gevonden worden.

Ieder kent de sage van een' der twee zonen van Otto van Pont, die onder Karel den Kalen leefde, een monster doodde, hetwelk Gelre! Gelre! riep, en te dier plaats het slot Gelre zou gebouwd hebben. Het is zeer wel mogelijk, dat Pont de eerste bezitting der graven van Gelderland geweest is; die bezitting toch moet in de omstreek van Geldern gezocht worden (1).⁵⁶ De overlevering zegt, dat te Pont over den daar voorbij vloeienden Niers oudtijds eene belangrijke brug (pons, pont) geweest is. Wie zegh het ons, of niet de naam der heeren van Pont daarvan den oorsprong ontleende? Bij de bewoners van het dorp, is de overlevering geworteld, dat er eertijds eene stad stond, die den naam van Dart voerde. Nergens treft men daarvoor schriftelijke bescheiden aan. Maar dat er in Romeinsche tijd eenen legerplaats, wissel- of standplaats geweest zij, is niet twijfelachtig. Sommige akkers zijn hoog gelegen, en daarop vond ik Romeinsche scherven; ook langs de chaussée lagen er velen verstrooid; bij ingezetenen van het dorp zag ik kleine voorwerpen van gebakken aarde, Romeinsch van oorsprong en ter plaatse opgegraven. Men verzekerde mij, dat de graaf Varo⁵⁷ op het huis Caan, bij Stralen, nog in bezit was van fraaije, daar gevonden voorwerpen van terra sigillata en van glas. Dit alles bewijst de belangrijkheid der plaats in den Romeinsche tijd. Hierbij komt nog, dat voormelde heer Buyx, naar men mij in Stralen verzekerde, door plaatselijke onderzoekingen ontdekt zou hebben, dat er van Pont uit drie Romeinsche wegen of bijwegen zouden geloopt en zich te Pont gekruist of vereenigd hebben, te weten: één van Pont op Stralen en Tegelen enz., één van Pont op Arcen, en één van Pont op Wachtendonk. Wat van deze laatstgemelde ontdekking zij, hoop ik van den hr. Buyx te vernemen, met wien ik daarover in briefwisseling getreden ben. Reeds naar het aangevoerde, komt het mij niet onwaarschijnlijk voor, dat de oude Romeinsche standplaats Sablones, die volgens het Itinerarium Antonini, aan den Romeinschen bijweg, van Colonia Trajana (Xanten) naar Colonia Agrippina (Keulen) gelegen heeft, eer te Pont dan, gelijk alle overige oudheidkundigen meenen, te 't Sand gestaan heeft. Opgravingen daar ter plaats zouden vermoedelijk dit belangrijke vraagstuk beslissen kunnen.

Hiermede is het korte en algemeene overzicht over mijne onderzoekingen in Limburg geëindigd. Maar bij het verlaten van dit hertogdom mag ik niet nalaten, de onderzoekingen aanteduiden, die mij voorgekomen zijn, dáár in de eerste en voornaamste plaats nog in het werk gesteld te moeten worden. Deze zijn:

- Eene naauwkeurige, van opgravingen en opmetingen aangevulde, nasporing der Romeinsche heirbanen aan beide oevers van de Maas.
- Eene omvattende opgraving op de Romeinsche legerplaats te Melenborg.
- Eene nasporing en opmeting der landweren en schansvormige hoogten.⁵⁸

De conservator bij het archaeologisch Kabinet te Leijden, Dr. L.J.F. Janssen

56 Voetnoot van Janssen: v Spaan, Oord. Inl. tot de Hist. van Geld. II. 1, 16. vergel. Slightenhorst, I.19, V. 43, aant.*; en Knippenberg, Hist. Eccles. Duc. Gelr. p. 53.

57 Graaf Carl Ludwig Franz van Varo (????-1876).

58 Hierna volgen nog beschrijvingen van: Noord-Brabant: 's-Hertogenbosch; Gelderland: Roekel, Wekerom, Lunteren, enz., de Betuwe (Zetten en Buren).

Bibliografie

- Arentzen, W., ‘Wroeten tussen steen en ijzer. Conservator Leonard Janssen dateerde de bouw van de laatste hunebedden in de Romeinse tijd’, in: P. ter Keurs en W. Wirtz red.,
- *Rijksmuseum van Oudheden Leiden. Een geschiedenis van 200 jaar* (Leiden/Zwolle 2018) 190-194.
- Arentzen, W. en W.A.B. van der Sanden. ‘Tweehonderd jaar Valtherbrug. Historiografie van een uitzonderlijk monument I: 1818-1847, in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 135 (2018) 171-208.
- Braun-Paschedag, W., H. A. Hasselbach en W. Arentzen, *L.J.F. Janssen (1806-1869: twee bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse archeologie* (Amersfoort 2006).
- Dassel, W. en J. Kwiatkowski red., *Michael Buyx (1795-1882). Geometer, Altertumsfreund, Sammler* (Geldern 1995).
- Goossens, W., ‘De onderzoekingen te Melenborg in de gemeente Haelen (L.)’, in: *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 1 (1920) 27-33.
- Goossens, W., J.H. Holwerda en N. Krom, ‘Opgravingen bij het Ravensbosch bij Valkenburg’, in: *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 2 (Oude reeks 1908), 25-44.
- Groot, T. de, *De Romeinse villa Meerssen-Onderste Herkenberg. De resultaten van waardstellend archeologisch onderzoek in 2003 in relatie tot de onderzoeksgeschiedenis en landschappelijke context van het villacomplex*. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 125 (Amersfoort 2005).
- Guillon, C., ‘Ontdekking van oude begraafplaatsen, bij het Pruisische dorp *Tuddern*, op de grenzen van het Hertogdom Limburg’ in: *Algemeenen Konst- en Letterbode* 1842, nr. 25 396-400, nr. 26 408-411.
- Habets, J., ‘Oudheidkundige verzamelingen te Roermond, Venlo en Maastricht in 1848’ in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg* 14 (1877) 323-336.
- Heijden, P. van der, ‘Pioniers van de Venlose archeologie’, in: Maarten Dolmans, Paul van der Heijden, Frans Hermans, Gemma Jansen en Willem Willems red., *Venlo Vennelo Sablonen. Twintig eeuwen wonen aan de Maas* (Venlo 2011) 23-27.
- Houben, F., en F. Fiedler, *Denkmaeler von Castra Vetera und Colonia Traiana*, (Xanten 1839).
- Jamar, J.T.J., 1986: De beoefening van de archeologie in Limburg tot 1940. In: A.H.
- Jenniskens, P.J.H. Ubachs, P.A.M. Geurts, W.A.J. Munier, M.K.J. Smeets, W.J.H. Willems en H.H.E. Wouters red., *Munsters in de Maasgouw* (Maastricht 1986) 108-124.
- Jamar, J.T.J., ‘Archeologie in Limburg 1863-1988’. *PSHAL* 125 (1989) 188-191.
- Jamar, J.T.J., ‘Jos Habets als archeoloog’. *PSHAL* 129 (1993) 257-263.
- Janssen, J.L.F., *Gedenkteekenen der Germanen en Romeinen aan den linkeroever van den Nederrijn* (Utrecht 1836).
- Janssen, L.F.J., ‘Oudheidkundige aantekeningen over de opdelvingen te Wijk bij Duurstede’, in: *Oudheidkundige Mededeelingen* 1 (Leiden 1842) 1-72.
- Janssen. J.F.L., *Oudheidkundige Mededeelingen III*. (Leiden 1844).

- Janssen, J.L.F., *Drentsche Oudheden* (Utrecht 1848).
- Janssen, J.L.F., 'Frankisch kerkhof; Lijken, werktuigen, versierselen, opgegraven bij Wijk bij Duurstede (Dorestad)', in *Oudheidkundige verhandelingen en mededeelingen* III (1859) 28-46.
- Janssen, L.F.J., 'Oudheidkundige ontdekkingen in Nederland', in: *Verslagen en Mededeelingen Koninklijke Academie van Wetenschappen*, afd. Letterkunde IX (1865) 1-13.
- Janssen, L.J.F., 1866: 'Oudheidkundige ontdekkingen in Nederland. Ontdekking van de grondslagen van een Romeinsch gebouw te Meerssen, bij Maastricht', in: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde* 10, (1866) 179-185.
- Kramer-Clobus, G.M.C., 'L.J.F. Janssen (1806-1869): an inventory of his notes on archaeological findspots in the Netherlands', in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 28 (1978) 441-544.
- Leemans, C., *Romeinsche oudheden te Maastricht* (Leiden 1843).
- Reuvens, C.J.C., L.J.F. Janssen en C. Leemans, *Oudheidkundige kaart van Nederland en België* (Leiden 1845).
- Remouchamps, A.E., 'Opgravingen van een Romeinsche villa in het Ravensbosch (I).
- *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 6 (Leiden 1925) 40-79.
- Schobben, F.X., 'Martin Cudell (1773-1845)', in: *Het Land van Herle* 30 (1980) 25-39, 64-72, 96-106.
- Venner, G. 'De aanlopen tot het Provinciaal Museum voor Oudheden in Limburg' in *De Maasgouw* 124 (2005) 56-58.
- Venner, G., 'De historische belangstelling van Charles Guillon' in: *Publications de la société historique et archéologique dans le duché de Limbourg* 155 (2019), 147-189.
- Verhart, L. 'Het onderste uit de kan en voor een dubbeltje op de eerste rang: de aankoop van de collectie oudheden van de Roermondse notaris Charles Guillon' in: *Spiegel van Roermond* 21 (2013) 66-83.

On request of the minister

The Leiden curator L.J.F. Janssen reports to The Hague about archeology in Limburg between 1848 and 1850 (part 1)

Between 1848 and 1850, L.J.F. Janssen, curator of the National Museum of Antiquities in Leiden, made some study trips in the new province of Limburg. Initially he researched for the Minister of Internal Affairs complaints made about rather bad dealings of cultural heritage in the town Maastricht. This was followed by visiting archaeological sites, the description of the collections of connoisseurs of antiquities and he conducted some fieldwork in the province of Limburg. He reported his findings to the minister in The Hague, which resulted in the possibility to undertake some excavations in the years to follow. He mainly excavated Roman villas in cooperation with Charles Guillon, a respected notary and antiquarian from Roermond.

Janssen wrote six reports for the Minister of Internal Affairs. One was published, but the other five not. These important reports are made public in this article. In this part the first three and next years the last ones.

Wedden op het paard dat Europa heet

De rol van de Stichting
Wetenschappelijk
Onderwijs Limburg bij
het binnenhalen van de
universiteit in Maastricht
en de spreiding van het
hoger onderwijs

Annemieke Klijn

Inleiding

Aan de wieg van de Rijksuniversiteit Limburg, vanaf 1996 Universiteit Maastricht en vanaf 2008 doorgaans Maastricht University geheten, stond de Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg (SWOL). De lobbygroep slaagde er in 1969 in om de achtste medische faculteit in Nederland in de wacht te slepen. Deze medische faculteit werd als eerste aanzet tot de oprichting van een rijksuniversiteit in Maastricht beschouwd.¹ De oprichting van de Rijksuniversiteit Limburg op 9 januari 1976 betekende een mijlpaal in de Limburgse geschiedenis. Vanaf dat moment kon Maastricht zich tooien met de prestigieuze uitstraling die van een universiteitsstad uitgaat. In Limburg werd de toewijzing van de universiteit in het zuidelijkste puntje van Nederland als een daad van rechtvaardigheid gezien. Sinds het begin van de twintigste eeuw waren immers al meerdere vergeefse pogingen gedaan om een universiteit of op z'n minst een zogenaamd 'atheneum', een vorm van hoger onderwijs dat toegang geeft tot een universiteit, naar Limburg te halen. In 1976 lukte het eindelijk om met de Rijksuniversiteit Limburg opgenomen te worden in het grotere verband van het Nederlandse universitaire stelsel.

De aanwezigheid van de universiteit in Maastricht is nu, bijna vijftig jaar later, een vanzelfsprekendheid. Maastricht University, een *European network university with an international orientation*, is eenvoudigweg niet meer weg te denken uit Limburg.² Een blik op de ontstaansgeschiedenis van deze instelling van wetenschappelijk onderwijs en onderzoek laat echter zien dat de komst van een universiteit in Zuid-Limburg helemaal niet zo vanzelfsprekend was. Toen de explosieve toename van studenten, vooral van geneeskundestudenten, de oprich-

ting van een achtste medische faculteit tot een urgente politieke zaak maakte, lag de vestiging van een compleet nieuwe universiteit in Maastricht bepaald niet voor de hand. Andere bestaande instellingen voor hoger onderwijs, zoals de hogescholen in Eindhoven, Tilburg en Twente, hadden als kandidaten alleen al qua infrastructuur veel en veel meer te bieden aan een (eventueel) nieuw op te richten medische faculteit dan Maastricht, met zijn imago van slaperig provinciestadje, waar weinig intellectuele levendigheid viel te bespeuren.

Het is dan ook interessant om langer stil te staan bij de vraag welke rol de SWOL, die vanaf november 1965 voor een universiteit in Maastricht lobbyde, nu eigenlijk heeft gespeeld. Welke argumenten bracht deze stichting naar voren bij haar streven een universiteit naar Maastricht te halen? Welke tactiek volgde zij om haar doel te bereiken? In welk politiek speelveld moest zij handelen en welke argumenten bleken uiteindelijk beslissend te zijn in 'Den Haag'? Uit de secundaire literatuur komt het beeld naar voren dat de beslissing om de achtste medische faculteit aan Maastricht toe te wijzen vooral gezien moet worden tegen de achtergrond van de noodzaak van economische heroriëntatie na de mijnsluitingen – zij het dat dit argument meer door de ene dan door de andere auteur wordt beklemtoond. Peter Jan Knegtman gaf zijn publicatie *De Medische Faculteit Maastricht* als ondertitel mee 'Een nieuwe universiteit in een herstructureringsgebied'. In dit boek heeft hij overigens niet alleen oog voor de overweging van het 'cureren van de werkgelegenheid'. Jan Derix en Pieter Caljé schreven over de regering en de volksvertegenwoordiging die iets wilden terugdoen na de mijnsluitingen, terwijl in de canon van Limburg wordt gesproken over de dringende

1 De zevende medische faculteit ging in 1966 naar de Erasmus Universiteit Rotterdam.

2 <https://www.maastrichtuniversity.nl/about-um/organisation/mission-strategy>

behoefte aan nieuwe economische impulsen en werkgelegenheid.³ In de inleiding van de inventaris van het SWOL-archief in het Sociaal Historisch Centrum Limburg (SHCL) in Maastricht wordt enkel op het argument van de mijnsluitingen gewezen.⁴

Dit artikel laat evenwel zien dat de oprichting van de achtste medische faculteit niet zomaar gezien kan worden als een vorm van compensatie voor de mijnsluitingen, maar dat het meest doorslaggevende argument de noodzaak tot spreiding van het wetenschappelijk onderwijs was. Wil Toonen, die als secretaris van de SWOL over de actie tot vestiging van een universiteit in Limburg tussen 1957 en 1986 schreef, waarbij hij afging op zijn eigen geheugen, wees er trouwens ook al op hoe ingewikkeld het was voor de SWOL om de regering zo ver te brengen dat zij ‘de achtste’ in Maastricht wilde vestigen. Het verbaast ook niet dat de historische werkelijkheid te gecompliceerd is om de oprichting van een universiteit vanuit één perspectief te duiden. Een van de vernieuwende aspecten van deze bijdrage is dat het historisch onderzoek naar de SWOL vanaf haar oprichting tot en met het regeringsbesluit in 1969 om Maastricht ‘de achtste’ toe te bedelen in hoge mate is gebaseerd op archiefonderzoek. Hierdoor wordt het mogelijk om een blik achter de schermen te krijgen. Er berusten niet alleen SWOL-dossiers bij het Sociaal Historisch Centrum Limburg (SHCL) in Maastricht, maar ook in het archief van de Universiteit Maastricht zelf. Historisch zeer waardevol zijn de van dit archief deel uitmakende – en inmiddels openbare – gesprekken

die Jac van den Boogard in de loop van 1984 en 1985 voerde met enkele ondertussen overleden kernspelers, onder wie Charles van Rooy, Sjeng Tans, Wil Toonen en Gerard Veringa.

Een katholieke instelling voor hoger onderwijs in Limburg?

Al sinds het begin van de twintigste eeuw had Maastricht zijn hoop gevestigd op een eigen universiteit. Aan een universiteit ontleent een stad immers prestige. Een universiteit was en is een symbool bij uitstek van stedelijk zelfbewustzijn. Van oudsher voorzag een dergelijke instelling een stad van een culturele en intellectuele uitstraling, terwijl zij ook als drijvende kracht achter het economisch leven werd beschouwd. Maastricht had al in 1911 geprobeerd om de allereerste katholieke universiteit te verwerven, maar die universiteit kwam niet van de grond wegens een gebrek aan politieke steun op nationaal niveau.⁵ Een jaar of tien later kwam een katholieke universiteit echter alsnog hoog op de politieke agenda te staan. Tilburg, Den Bosch, Nijmegen en Maastricht raakten toen in een concurrentieslag verwickeld om dit instituut in de wacht te slepen. Hoewel de gemeente Maastricht de voormalige dominicanenkerk als ruimte had aangeboden, en bovendien een flinke jaarlijkse subsidie in het vooruitzicht had gesteld, ging de katholieke universiteit in 1923 toch naar het stukken centraler gelegen Nijmegen. De nieuwe instelling moest een nationaal katholiek project zijn en de ligging van Maastricht werd daarvoor als te excentrisch gezien. Kort na de Tweede Wereldoorlog zette Maastricht

3 Peter Jan Knechtmans, *De Medische Faculteit Maastricht. Een nieuwe universiteit in een herstructureringsgebied, 1969-1984*, Van Gorcum Assen/Maastricht 1992; J. Derix, *Perspectief voor Limburg: stappen en obstakels in het beleid rond de Perspectievennota Zuid-Limburg 1965-1990*, Maastricht 1990, 25; Pieter Caljé, ‘Maastricht en zijn universiteit. Interacties tussen universiteit, stad en regio’, in: E. van Royen (red.), *Maastricht kennisstad. 850 Jaar onderwijs en wetenschap*, Vantilt Nijmegen 2011, 235; Pieter Caljé, ‘Onderwijs in het tijdperk van de natiestaat’, in: Tummers, P. e.a. (red.), *Limburg een geschiedenis vanaf 1800*. Maastricht, 2015, 349; 23-352; <https://www.canonvannederland.nl/nl/limburg/limburg/venster-104-rijksuniversiteit-limburg>.

4 https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=o&mizig=210&miadt=313&micode=EAN_o879&milang=nl&mizk_alle=SWOL&miview=in-v2#inv3t1

5 Caljé, ‘Een stad op zoek naar hoger onderwijs’, 234.

zijn zinnen op een technische hogeschool, maar ook nu weer kwam daar niets van terecht. De ‘universiteitskwesitie’ werd weer actueel aan het einde van de jaren 1950. Het aantal studenten dat aan een universiteit wilde studeren nam explosief toe als gevolg van de geboortegolf, de algemene verhoging van het welvaartspeil en de uitbreiding van een studiebeurzenstelsel. Steeds meer jongeren vonden de weg naar de universiteit: tussen 1950 en 1960 groeide het aantal studenten van 29.736 naar 40.727, waarna de stijging fors doorzette tot 103.382 studenten in 1970.⁶

De bestaande universiteiten konden de naoorlogse stroom studenten nauwelijks aan. De collegebanken zaten overvol studenten, die vaak zelfs moesten staan, terwijl de docenten overuren draaiden. Minister Jo Cals van de Katholieke Volkspartij (KVP) stelde in 1957 en 1958 twee commissies in om die groei het hoofd te bieden: de Commissie Spreiding Hoger Onderwijs onder voorzitterschap van Arie Piekaar, directeur-generaal van de wetenschappen, en de Commissie Spreiding Technisch Onderwijs onder voorzitterschap van Lambertus Neher, algemeen directeur van het Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie (PTT). In Limburg gloorde opnieuw hoop aan de horizon. In november 1957 riepen Gedeputeerde Staten van Limburg dan ook een provinciale Limburgse commissie in het leven om ‘het vraagstuk van de verruiming van de mogelijkheden tot het volgen van hoger of daarmee op een lijn te stellen onderwijs voor Limburgse studenten’ te bestuderen. De voorzitter hiervan werd Frans Houben, commissaris van de koningin ofwel ‘de gouverneur’ in Limburg. Aangezien de KVP in Limburg de dominante politieke factor was, werd deze

commissie haast automatisch een KVP-club. De KVP zette zich in deze periode hevig schrap tegen het afbrokkelen van het katholieke monolithische blok uit angst voor de socialistische doorbraakpolitiek van de in 1946 opgerichte Partij van de Arbeid (PvdA). De katholieke doorbraak-socialist Sjeng Tans, de onderwijsspecialist van de PvdA in de Tweede Kamer, werd doelbewust uit deze provinciale commissie geweerd. Houben had politieke bezwaren tegen Tans, die zich als boegbeeld van de doorbraakpolitiek geconfronteerd zag met een persoonlijke hetze vanwege zijn politieke keuze.⁷

De provinciale commissie-Houben zette bepaald niet hoog in. Zij ging ervan uit dat een technische hogeschool, een economische hogeschool of een landbouwhogeschool, laat staan een volledige universiteit, te hoog gegrepen waren. Wel haalbaar achtte zij de oprichting van een katholiek ‘atheneum’, een instelling voor hoger onderwijs waaraan studenten geen doctoraalexamen konden halen maar wel het kandidaatsexamen. Gedacht werd aan niet al te kostbare studierichtingen zoals rechtsgeleerdheid, klassieke talen, Nederlands, moderne vreemde talen, geschiedenis en psychologie. Als vestigingsplaats werd Maastricht genoemd: een Europees gerichte stad op ‘het snijpunt van drie naties, drie talen en drie culturen’.⁸ Dankzij zijn rijke verleden had Maastricht, zo leek het de commissie, al de allure van universiteitsstad. Er was hier in ieder geval sprake van een bloeiend cultureel leven door de Jan van Eyck Academie, het conservatorium en de Toneelacademie.

De Limburgse verlangens maakten echter geen enkele indruk op de commissies Piekaar en Neher, die in 1959 een gezamenlijk rapport

6 C.J.M. Schuyt, *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*, Stenfert Kroese Leiden 1991, 352.

7 Gesprek W.P.G. Toonen met Annemieke Klijn, 7-4-1997.

8 *Hoger onderwijs in Limburg: [1e] rapport van de provinciale Limburgse commissie ter bestudering van het vraagstuk van de verruiming van de mogelijkheden tot het volgen van hoger of daarmee op een lijn te stellen onderwijs voor Limburgse studenten*, Provinciale Limburgse Commissie, 1959.

presenteerden waarin gerept werd over een universiteit in Overijssel en een technische hogeschool in de omgeving van het Noorzeekanaal. Het advies betrof verder vooral uitbreiding van de bestaande instellingen in Nederland.⁹ De provinciale Limburgse commissie kwam vervolgens snel met een tweede rapport op de proppen, waarin zij weliswaar vasthield aan het idee van een katholiek atheneum, maar nu wees op de mogelijkheid van populair wordende studierichtingen als economie en sociologie.¹⁰ Dat de Limburgse provinciale commissie laag inzette met een universitaire onderbouw, kwam omdat zij een bijzondere, katholieke instelling bepleitte, terwijl het bijzonder onderwijs in deze tijd nog niet volledig door de overheid werd gesubsidieerd. De katholieke gemeenschap moest dus een flinke extra financiële bijdrage ophoesten om een bijzondere instelling voor hoger onderwijs in Maastricht te realiseren. Daar kwam bij dat Maastricht de Katholieke Universiteit in Nijmegen niet tegen zich in het harnas durfde te jagen.

In Limburg was er – uiteraard – de nodige kritiek te horen op het rapport Piekaar-Neher, dat niets met de Limburgse ambities had gedaan. Deze kritiek kwam niet alleen uit de koker van Limburgse KVP'ers, maar ook uit die van de Limburgse PvdA. Tans, zowel Statenlid als gemeenteraadslid in Maastricht en zoals gezegd ook Tweede Kamerlid, stak zijn verontwaardiging niet onder stoelen of banken. Hij verweet de commissie Piekaar-Neher veel te veel in een star nationaal kader vast te zitten, terwijl een instelling van hoger onderwijs in

Maastricht op een 'internationaal patroon' inhaakte.¹¹ Hij stelde dat Limburg niet moest meedoen aan de nationale concurrentie, maar in verband met de toenemende Europese eenwording moest 'wedden op het paard dat Europa heet'.¹² Hij bekritiseerde trouwens niet alleen de commissie Piekaar-Neher, maar ook de Limburgse provinciale commissie. Geen goed woord had hij over voor het katholieke karakter dat de beoogde instelling moest krijgen.¹³

Het was een flinke tegenvaller dat minister Cals, nota bene een Limburger van origine, en academisch gevormd in Nijmegen, de Limburgse plannen niet zag zitten. Ook Cals' bezoek aan Maastricht in de zomer van 1960, om zijn oor te luister te leggen bij de Limburgse provinciale commissie, veranderde daar niets aan. Vanwege de snelle technologische ontwikkelingen mochten Eindhoven en Tilburg hun opleidingen uitbreiden. Enschede kreeg zelfs een nieuwe technische hogeschool. De provinciale Limburgse commissie liet zich echter niet uit het veld slaan en kwam in het voorjaar van 1962 met nog een derde rapport, waarin zij nogmaals een lans brak voor een universitaire onderbouw in Maastricht. Meer dan voorheen legde zij daarbij het accent op de Europese gerichtheid en op het wetenschappelijke gehalte dat het atheneum moest krijgen. Ook werd gewezen op de mogelijkheid om een natuurwetenschappelijke opleiding te starten.¹⁴ Maar de plannen van deze commissie bleven in vaagheden steken en kwamen niet van de grond. De econoom Menjel Coopmans, docent Staathuishoudkunde en Statistiek in Hoens-

9 Knegtmans, *De Medische Faculteit Maastricht*, 7.

10 *Hoger onderwijs in Limburg: [2de] rapport van de provinciale Limburgse commissie ter bestudering van het vraagstuk van de verruiming van de mogelijkheden tot het volgen van hoger of daarmee op een lijn te stellen onderwijs voor Limburgse studenten*, Provinciale Limburgse Commissie, 1960.

11 *Limburgs Dagblad*, 20-1-1960

12 *De Nieuwe Limburger*, 20-1-1960.

13 Knegtmans, *De Medische faculteit Maastricht*, 11.

14 *Wetenschappelijk onderwijs in Limburg. Derde rapport uitgebracht door de provinciale Limburgse commissie ter bestudering van het vraagstuk van het wetenschappelijk onderwijs*, Maastricht, april 1962.

broek, publiceerde in 1962 nog een brochure *Universitas Limburgensis*, waarin hij zich à titre personnel tot Cals richtte, in de hoop deze tot een Europees georiënteerde universiteit in Maastricht te vermurwen, om zo voorbereid te zijn op 'het Europa van morgen' – zonder enig resultaat.¹⁵

Oprichting SWOL

Het was de begin 1964 nieuw aangetreden gouverneur Charles van Rooy (KVP) die meende dat Limburg zich hard moest maken voor de vestiging van een heuse universiteit in Limburg. De jurist Van Rooy was, overigens weinig succesvol, een tijdje minister van Sociale Zaken geweest, en daarna, vanaf 1962, burgemeester van Heerlen. Toen hij eenmaal tot gouverneur was benoemd, constateerde hij dat men bij Gedeputeerde Staten het geloof in een instelling voor hoger onderwijs had verloren. Hij meende dat het provinciaal bestuur eigenlijk niet het geëigende lichaam was, want niet slagvaardig genoeg, om de universiteitskwestie vlot te trekken.¹⁶ Gegeven de vanaf begin jaren 1960 snel toenemende aantallen studenten, ook uit Limburg, en de toenemende druk op de universiteiten, was hij ervan overtuigd dat de kansen voor een universiteit in Limburg niet verkeken waren. Van Rooy, Rotterdammer van geboorte, die zich in Limburg 'een gedoogde Hagenaar' voelde, had beduidend minder op met de gepolariseerde politieke verhoudingen in Limburg tussen de KVP en de PvdA dan zijn voorganger.¹⁷ Hij realiseerde zich bovendien dat de ingezette ontkerkelijking en ontzuiling in Limburg – de KVP was haar vanzelfsprekende greep op Limburgse kiezers aan het kwijtraken – betekende dat het vastklampen aan een strikt

katholieke instelling geen goed idee was. Een universiteit in Limburg moest op een bredere politieke steun kunnen rekenen dan alleen op die van de KVP. De pragmatische Van Rooy zette zodoende in op een particuliere stichting met een breed maatschappelijk draagvlak, die als lobbygroep moest fungeren om een universiteit in Limburg van de grond te tillen.

Op 8 november 1965 kwam op initiatief van Van Rooy de Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg (SWOL) tot stand. Vanaf het prille begin was naast Van Rooy ook Wil Toonen bij de SWOL betrokken. Toonen was een sociaal-econoom die in Nijmegen had gestudeerd en verbonden was aan het Economisch Technologisch Instituut Limburg (ETIL). Als secretaris van de SWOL zou hij zowel organisatorisch als inhoudelijk een cruciale rol in de organisatie vervullen. De vicevoorzitter werd de scheikundige Henri Gelissen, directeur van de Provinciale Limburgse Electriciteitsmaatschappij. In de jaren 1930 was hij namens de Roomsche Katholieke Staatspartij een tijd lang minister van Economische Zaken en minister van Handel, Nijverheid en Scheepvaart geweest. Hij was in de jaren dertig tevens oprichter van het ETIL. Kort na de bevrijding had de energieke Gelissen aan de wieg gestaan van de Industriebank in Limburg, de voorloper van het Limburgs Instituut voor Ontwikkeling en Financiering. Gelissen was een man van vergezichten en van vele functies. In zijn hoedanigheid van voorzitter van de Kamer van Koophandel voor Maastricht had hij met het oog op de komst van de 'Euromarkt' al ooit een lans gebroken voor een internationale, meertalige universiteit in Maastricht. Gelissen dacht hierbij aan de facul-

15 M.B.C.M. Coopmans, *Universitas Limburgensis*, Hoensbroek 1962. Coopmans' relaas werd zurig gerecenseerd in *De Nieuwe Limburger* omdat het betoog niet klemmend genoeg zou zijn. *De Nieuwe Limburger*, 22-9-1962.

16 Archief Universiteit Maastricht, Gesprek Jac van den Boogard met Ch. Van Rooy, 14-1-1985.

17 Derix, *Perspectief voor Limburg*, 9.

Charles Van Rooy,
geschilderd door Charles
Eyck - met dank aan de
Provincie Limburg

teiten economie, wiskunde, politieke en sociale wetenschappen en internationaal recht.¹⁸

Het algemeen bestuur van de SWOL telde ongeveer zestig leden uit de hele provincie Limburg: burgemeesters, oud-ministers, vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven, vakbondsmensen, medici en vier vrouwen uit de katholieke vrouwenbeweging en het katholieke meisjesonderwijs. Van Rooy zelf had Tans benaderd met het verzoek te participeren in de SWOL. Tans was inmiddels tot partijvoorzitter van de PvdA opgeklommen, toen nog een prestigieuze functie in het hart van de Nederlandse politiek, en hij had als onderwijsspecialist in de Tweede Kamer een gezaghebbende stem.¹⁹ Met Tans had de SWOL een directe politieke lijn met de PvdA. Fons Baeten functioneerde op zijn beurt als de contactpersoon met de landelijke KVP-top. Baeten was onderwijsspecialist en Tweede Kamerlid voor de KVP. Hoewel hij in meerdere opzichten 'Tans' tegenpool in de politiek was, waren de twee het wel roerend met elkaar eens over de noodzaak van een universiteit in Limburg. De SWOL fungeerde in die zin als een soort Limburgs eenheidsfront. Van Rooy liet er vanaf het begin geen twijfel over bestaan dat de SWOL naar een universiteit in Maastricht zou streven. Limburg moest wat dit betreft 'met één mond praten'.²⁰ De gemeente Maastricht besloot dan ook al snel om de SWOL met 25.000 gulden te steunen.²¹

Tijdens de eerste officiële bijeenkomst van de SWOL op 28 december 1965 in de Statenzaal van het Gouvernement beklemtoonde Van Rooy de noodzaak om in te spelen op het almaar uitdijende aantal studenten. Dit was een groei die, meende hij, na 1970 zou blijven door-

gaan.²² Aangezien de bestaande universiteiten zich met die grote aantallen studenten geen raad wisten, drong het vraagstuk van de spreiding van wetenschappelijk onderwijs zich weer op. Het aanhalen van de banden met Katholieke Universiteit in Nijmegen was in de praktijk moeizaam gebleken, omdat Nijmegen in elk Maastrichts streven naar academisch onderwijs en onderzoek potentiële concurrentie zag. Van Rooy constateerde dat Zuid-Limburg ten aanzien van het Nederlandse wetenschappelijke onderwijs de meest ongunstige ligging van geheel Nederland had. Dat was zijns inziens dan ook juist de belangrijkste reden om een universiteit te realiseren: het Limburgse studentenpotentieel werd vooralsnog onderbenut. De nieuwe universiteit in Zuid-Limburg, haastte hij zich erbij te zeggen, was natuurlijk uit de aard der zaak van nationaal belang. Van Rooy vond het eigenlijk ongepast om over het economische aspect van een universiteit te spreken. Een universiteit was immers 'een instituut met een hoge instelling en bepaald geen verkapte vorm van werkverschaffing'. Het was dus met 'enige schroom' dat hij op 'de sterke welvaartsimpuls' wees die van een universiteit in de regio kon uitgaan.

Dat Van Rooy op deze 'materialistische overweging' inging, klonk echter bepaald niet vreemd in de oren. De historische toespraak van de minister van Economische Zaken, de PvdA'er Joop den Uyl, in de Stadsschouwburg van Heerlen op 17 december 1965, waarin deze de sluiting van de mijnen aankondigde – duizenden mijnwerkers verloren hun baan – en vervangende werkgelegenheid in het vooruitzicht stelde, lag natuurlijk bij alle aanwezigen vers in

18 *Algemeen Handelsblad*, 13-1-1960. *Limburgs Dagblad*, 13-1-1960. In 1963 pleitte Gelissen voor een onderzoeksinstituut in Nato-verband; zie: *Het Parool*, 5-1-1963.

19 <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/tans-j>

20 *De Nieuwe Limburger*, 13-1-1966. Archief Universiteit Maastricht, Gesprek Ch. Van Rooy met Jac van den Boogard, 14-1-1985.

21 *Limburgs Dagblad*, 11-3-1966.

22 Archief Universiteit Maastricht, SWOL 0079 6/002 Toespraak door Mr. Dr. Ch. Van Rooy bij gelegenheid van de eerste vergadering van de SWOL op 28 december 1965.

het geheugen. Wat de strategie van de SWOL betreft: die moest volgens Van Rooy flexibel zijn. Mikken op studies die veel studenten trokken en niet te duur waren, leek hem het beste. Te denken viel daarbij aan economie en sociologie, later misschien ook rechten en psychologie. Gegeven de geografische ligging, lag het in ieder geval voor de hand om de nieuwe universiteit een Europese oriëntatie te geven en om samenwerking aan te gaan met Belgisch Limburg, waar men eveneens naar academisch onderwijs streefde. Om een en ander meer inhoudelijk uit te werken, riep hij een projectcommissie onder voorzitterschap van Gelissen in het leven. Bovendien werd een voorlichtingscommissie onder voorzitterschap van Baeten geïnstalleerd, om zowel de Limburgse bevolking als de beleidsbepalende instanties warm te maken voor een universiteit in Maastricht.

De SWOL aan zet

De projectcommissie ging onmiddellijk in januari 1966 aan de slag en kwam één, soms tweemaal per maand bijeen. In de commissie speelde naast Gelissen met name Tans een dominante rol. Hij nam in ieder geval vaak het woord, schreef veel en gemakkelijk, had politiek inzicht, kende de weg in Den Haag en wist veel over het hoger onderwijs. Secretaris Toonen vermoedde dat Tans' sterke betrokkenheid iets te maken had met het feit dat Tans zijn lidmaatschap van de SWOL als een soort eerherstel zag. Bij de vorige ronde was hij immers gepasseerd. Toonen zelf was trouwens eveneens uiterst betrokken op het werk van de SWOL. Aangezien Van Rooy een nachtwerker was, toog Toonen dikwijls nog om half twaalf 's avonds naar Van

Rooy toe om met hem over SWOL-kwesties te praten. Tot diep in de nacht gingen ze dan, zoals ze dat noemden: 'swollen'.²³ Joseph Herold, directeur van het door hemzelf opgerichte Psychologisch Instituut en Adviesbureau in Maastricht, liet zich eveneens bepaald niet onbetuigd in de projectcommissie. Deze commissie discussieerde bij aanvang kort over de kwestie katholieke universiteit versus rijksuniversiteit, maar kwam heel snel tot de conclusie dat de SWOL zich op een rijksuniversiteit moest richten. Een katholieke universiteit was, nog los van de financiële consequenties, ook om een andere reden eenvoudigweg uitgesloten: de tegenwerking vanuit de Radboud Stichting, het bestuur van de Katholieke Universiteit Nijmegen, dat niet op een katholieke concurrent in Maastricht zat te wachten.²⁴ De projectcommissie schaarde zich van meet af aan achter Maastricht als vestigingsplaats. Ze was snel klaar met een anonieme brief waarin voor Heerlen werd gepleit en legde die zonder discussie terzijde. Tegen elke prijs moest voorkomen worden dat er touwtrekkerij over de plaats van vestiging zou ontstaan.²⁵

Tans meldde al op de eerste vergadering van de projectcommissie dat ook elders in Nederland naar een universiteit werd gestreefd. Zo wilde de Katholieke Hogeschool Tilburg tot een volledige universiteit uitgroeien. Hij stelde dat het van vitaal belang was om de Maastrichtse universiteit een eigen identiteit te geven binnen het bestaande universitaire bestel in Nederland. Deze instelling moest zijns inziens een Europees karakter krijgen.²⁶ Op de eerste vergadering van de projectcommissie passeerde een indrukwekkend lange lijst met uiteen-

23 Gesprek W.P.G. Toonen met Annemieke Klijn, 7-4-1997.

24 Archief SHCL, EAN 0879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 62 Kort verslag van de vergadering van de projectcommissie van de SWOL op 26 januari 1966.

25 Archief SHCL, EAN 0879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 62 Kort verslag van de vergadering van de projectcommissie van de SWOL op 26 januari 1966.

26 Archief SHCL, EAN 0879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 62 Kort verslag van de vergadering van de Projectcommissie van de SWOL op 12 januari 1966.

PvdA voorzitter Sjeng Tans tijdens de opening van het congres van de PvdA november 1966 - Fotografie onbekend / Anefo Nationaal Archief, CCo

lopende studierichtingen de revue die aan de nieuwe universiteit gedoceerd konden worden: Frans, Duits, Engels, Spaans, Russisch, wis- kunde, scheikunde, filosofie, psychologie, economie, bedrijfsleer, rechten, politieke en sociale wetenschappen, bankwezen, landbouw- kunde, godgeleerdheid, energiehuishoudkunde en industrieleer. Helemaal onderaan de lijst bungelde de opleiding geneeskunde. Toonen nam zich voor om statistische gegevens te verzamelen met betrekking tot het aanbod van en de behoefte aan academici. Op de tweede ver- gadering van de projectcommissie, in februari 1966, beklemtoonde Tans de noodzaak om bij het streven naar een universiteit vooral op de haalbaarheid te letten. Hij voegde eraan toe dat een medische opleiding vanuit nationaal stand-

punt prioriteit had.²⁷ Toonen bevestigde Tans' uitspraak en beriep zich op statistische informa- tie vanuit de Academische Raad, het landelijke overkoepelend orgaan van de universiteiten en hogescholen met adviserende bevoegdheid over universitaire aangelegenheden.

Net als Tans was Herold voorstander van een universiteit met een internationale uitstra- ling. Toch zat Herold niet op dezelfde lijn als Tans. Laatstgenoemde wees steeds op het belang van een nieuwe universiteit die pal zou staan voor de Nederlandse taal, ja breder nog, voor de Nederlandse cultuur, tussen de Frans- Duitse-Belgische invloeden, waarbij hij zich overigens tegelijkertijd openstelde voor de inbreng van Frans- en Duitstalige docenten en studenten. Als oud-leraar Nederlands bleef

27 Archief SHCL, EAN 0879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 62 Kort verslag van de vergadering van de Projectcommissie van de SWOL op 4 februari 1966.

Tans zijn liefde voor het Nederlands trouw. In 1938 was hij gepromoveerd op de dialecten van Belgisch en Nederlands Zuid-Limburg.²⁸ Herold op zijn beurt dacht bij 'een internationale uitstraling' in een andere richting. Hij bepleitte een sterke Engelstalige sectie aan de universiteit. Die sectie bood, zo meende hij, een bredere basis voor wetenschappelijk onderzoek, sloot beter aan bij de opleiding tot Bachelor en Master, zoals die in de Angelsaksische landen gebruikelijk was, en paste dus ook beter bij de Angelsaksische onderzoekscultuur. Maastricht kon zich daarmee onderscheiden ten opzichte van Luik, Leuven en Aken.²⁹ De visie van Herold ontmoette echter bitter weinig enthousiasme in de projectcommissie. Toonen dacht dat de Engelse taal studenten zou afschrikken, zeker als ze in die taal examens moesten afleggen. Wel werd iedereen het erover eens dat de nieuwe universiteit over goede faciliteiten op het gebied van talenpractica moest beschikken.³⁰

Hoe dit ook zij; de 'talenkwestie' had plots geen prioriteit meer in de projectcommissie, die zich vanaf maart 1966 realiseerde dat Maastricht haar pijlen toch vooral moest richten op een medische faculteit. Waren de universitaire toekomstvisioenen in de SWOL aanvankelijk alle kanten uitgewaaid, nu had zij dit specifieke doel gevonden. Het besluit viel een medische subcommissie in het leven te roepen die zich moest buigen over samenwerking en een postdoctorale coassistenten-opleiding in Zuid-Limburg. In deze commissie waren de geneesheren-directeuren van de drie ziekenhui-

zen in Heerlen, Maastricht en Sittard vertegenwoordigd en nog enkele andere prominente artsen. De aan het Heerlense De Weverziekenhuis verbonden neurofysioloog Johannes Mol zou de verbindingsschakel zijn tussen de projectcommissie en deze medische subcommissie.³¹ Bovendien besloot de SWOL Piekhaar uit te nodigen om de houding in zijn ministerie tegen opzichte van een universiteit in Zuid-Limburg af te testen.

Ter voorbereiding van die bijeenkomst produceerde de projectcommissie al in de zomer van 1966 een interne discussienota over 'de aard van een in Limburg te stichten instelling van wetenschappelijk onderwijs'.³² De projectcommissie trok vier conclusies: om te beginnen moest de SWOL zich richten op de vestiging van een universiteit in Maastricht omwille van de taak die Zuid-Limburg als 'Nederlands balkon in Europa' kon vervullen ten aanzien van 'het eenwordend Europa'; ten tweede moest de SWOL zich richten op een medische faculteit als aanzet tot een universiteit, waarbij de medische faculteit geflankeerd zou worden door minimaal twee andere faculteiten, namelijk een economische, sociale en/of juridische faculteit (de wet schreef voor dat een universiteit minimaal drie faculteiten moest tellen); ten derde diende de SWOL zich in te zetten voor een rijksinstelling; tenslotte moest deze stichting streven naar een universiteit met een internationaal accent door bijvoorbeeld buitenlandse hoogleraren aan te trekken en een Europese specialisatie aan te bieden. Deze algemene conclusies waren niet voor niets in zeer

28 J.G.H. Tans (1938), *Isoglossen rond Maastricht in de dialecten van Belgisch en Nederlandsch Zuid-Limburg*, Maastricht.

29 Archief SHCL, EAN 0879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 62 Brief van Joseph Herold aan W.P.G. Toonen, Maastricht, 9 februari 1966.

30 Archief SHCL, EAN 0879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 62 Verslag van de vergadering van de Projectcommissie op donderdag 24 februari 1966 te Maastricht.

31 Archief SHCL, EAN 0879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 62 Kort verslag van de vergadering van de Projectcommissie van de SWOL op 29 maart 1966.

32 Archief UM, SWOL 0078 6/0001 Lobby voor universiteit. SWOL stukken en uitgebrachte rapporten rond de lobby en inhoudelijke argumentatie voor vestiging van een achtste medische faculteit in Maastricht 1966 - 1967. Rapport van de projectcommissie van de SWOL inzake de aard van een in Limburg te stichten instelling van wetenschappelijk onderwijs, juni 1966.

algemene termen geformuleerd. Over de vraag hoe dat internationale accent ingevuld moest worden, was geen consensus. Vooral 'de kwestie Herold' was een heet hangijzer. Waar moest de nieuw te stichten universiteit tegen aanleunen: de Engelstalige academische wereld of de omliggende Duits- en Franstalige gebieden?

De bijeenkomst met Piekaar en twee andere medewerkers van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen op 24 juni 1966 te Maastricht verliep teleurstellend.³³ Van de zijde van de SWOL waren Van Rooy, Gelissen, Baeten, Tans en Toonen aanwezig. Piekaar ging op verzoek van Van Rooy uitgebreid in op enkele belangrijke ontwikkelingen in het hoger onderwijs. Hij wees op de 'enorme aantallen' studenten. De meest recente prognoses, vertelde Piekaar, gingen uit van maar liefst 90.000 studenten in 1970.³⁴ De vraag naar het spreidingspatroon drong zich dus op. Moesten de bestaande universiteiten 'monsteruniversiteiten' worden of dienden er nieuwe universiteiten bij te komen?

Piekaar liet weten dat de oprichting van een achtste medische faculteit – de opbouw van de zevende in Rotterdam was destijds in volle gang – inderdaad een serieus onderwerp van gesprek was op het ministerie. Vooral het aantal geneeskundestudenten bleef voortdurend toenemen. Binnen afzienbare tijd zou daarom een commissie komen om zich over de kwestie te buigen. Hij wees op het volgende knelpunt in de medische opleiding: de capaciteit voor klinisch onderwijs was te gering in verhouding tot het aantal studenten, terwijl het belang om geneeskundestudenten zo vroeg mogelijk bij het ziekbed te brengen steeds meer werd ingezien. Nu het parlement het voorstel van een *numerus clausus* had afgewezen, stond de wenselijkheid van een achtste medische faculteit volgens Piekaar eigenlijk al wel vast. Het grote probleem was echter geld. Voor de oprichting van een medische faculteit met een academisch ziekenhuis met 1.000 bedden moest men op 450 miljoen gulden rekenen. De SWOL-delegatie kreeg tot slot te horen dat Eindhoven en Tilburg zich wilden kandideren voor een achtste medische faculteit en 'redelijke argumenten' hadden. Er vonden trouwens ook al gesprekken plaats over samenwerking tussen Tilburg en Eindhoven. In Twente waren bovendien 'interessante ontwikkelingen' gaande vanwege de mogelijkheid om een technische hogeschool samen te werken. Een geïsoleerde medische faculteit in Limburg leek, zo werd de SWOL duidelijk gemaakt, weinig voor de hand liggend.

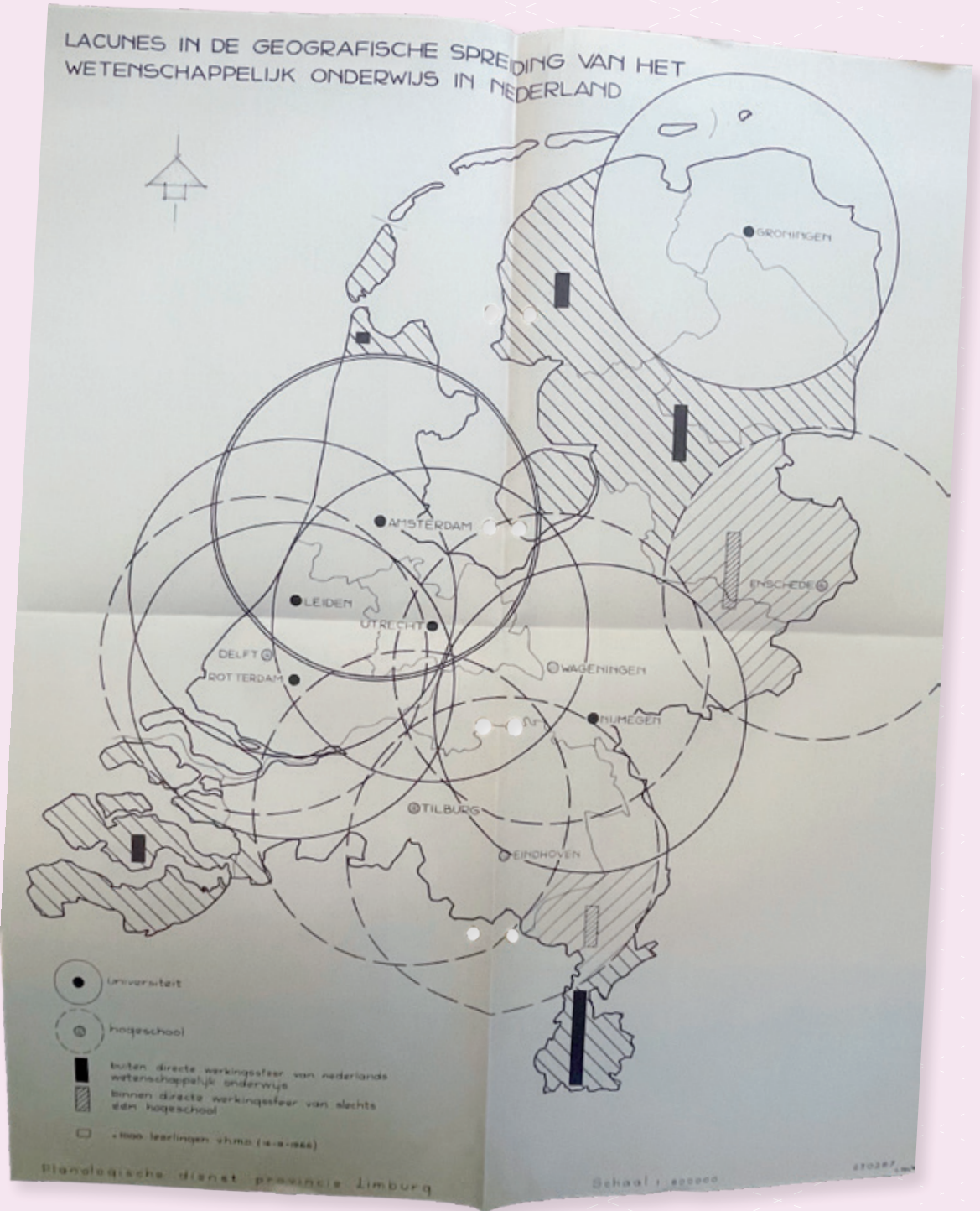
Tans stak zijn verontwaardiging na Piekaars beschouwing niet onder stoelen of banken, want hij vreesde dat Limburg 'opnieuw de straf' moest ondergaan vanwege zijn ligging. In feite, oreerde Tans, 'dreigt in Limburg weer niets gevestigd te worden en worden wij ten achter gesteld omdat hier nog niets is; elders is al wat en dan trekt men daaruit de conclusie dat men daar dan bij kan voortbouwen'.³⁵ Hij vond dat Piekaar niet alleen weinig begrip toonde voor de moeilijkheden in Limburg, zoals de herstructureringsproblematiek sinds de snelle teruggang van de kolenwinning, maar ook voor de mogelijkheden die 'de Europese ontwikkeling op iets langere termijn' bood voor deze provincie en voor heel Nederland. Sussend reageerde Piekaar dat hij het met Tans eens was dat Limburg ook pluspunten had, maar erg positief over de kansen van een universiteit in Zuid-Limburg was hij inderdaad niet. De topman van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen liet de SWOL gedeprimeerd achter.

Tans stak zijn verontwaardiging na Piekaars beschouwing niet onder stoelen of banken, want hij vreesde dat Limburg 'opnieuw de straf' moest ondergaan vanwege zijn ligging. In feite, oreerde Tans, 'dreigt in Limburg weer niets gevestigd te worden en worden wij ten achter gesteld omdat hier nog niets is; elders is al wat en dan trekt men daaruit de conclusie dat men daar dan bij kan voortbouwen'.³⁵ Hij vond dat Piekaar niet alleen weinig begrip toonde voor de moeilijkheden in Limburg, zoals de herstructureringsproblematiek sinds de snelle teruggang van de kolenwinning, maar ook voor de mogelijkheden die 'de Europese ontwikkeling op iets langere termijn' bood voor deze provincie en voor heel Nederland. Sussend reageerde Piekaar dat hij het met Tans eens was dat Limburg ook pluspunten had, maar erg positief over de kansen van een universiteit in Zuid-Limburg was hij inderdaad niet. De topman van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen liet de SWOL gedeprimeerd achter.

33 Archief SHCL, EAN o879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 62 Verslag van de bespreking van de SWOL met Piekaar en medewerkers op 24 juni 1966.

34 In 1970 zouden het meer dan 100.000 studenten worden.

35 Archief SHCL, EAN o879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 62 Verslag van de bespreking van de SWOL met Piekaar en medewerkers op 24 juni 1966.

Nota inzake de stichting van de medische faculteit als begin van een universiteit in Limburg. Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg (Nota 1). Maastricht, januari 1967.

Binnen de projectcommissie deed Herold het voorstel om het dan maar over een andere boeg te gooien. Hij stelde 'een realistische politiek' voor waarbij met de financiële problematiek in Den Haag rekening werd gehouden. Alleen internationale samenwerking kon volgens hem nog soelaas bieden. Hij hield dan ook een warm pleidooi om de nieuw te stichten universiteit op een in Belgisch Limburg gesitueerd terrein te bouwen. De andere leden reageerden verbaasd, zo niet ontzet. Hoe zag Herold dit voor zich? Wilde hij met het geld van de Nederlandse belastingbetaler een universiteit op Belgisch grondgebied openen?³⁶ Dat was inderdaad waar Herold heen wilde. Hij zag het helemaal voor zich om samen met België naar een inter-Limburgse of zelfs Benelux-universiteit te streven. Vooral Tans kante zich fel tegen dit idee, omdat 'een dergelijke universiteit volgens hem geen schijn van kans had in Den Haag'.³⁷ Toen Herold zich overgaf aan, zoals hij zei, 'futurologische bespiegelingen', met betrekking tot een nieuwe universiteit waar de Engelse taal de voertaal zou zijn, wees Tans geïrriteerd op dit soort futurologie. Wilde een nieuwe universiteit politieke steun krijgen, aldus Tans, dan moest deze een echt Nederlandse universiteit zijn.³⁸ Herold stond met zijn onconventionele visie alleen in de SWOL. Terugkijkend op deze episode noemde Van Rooy Herold als 'een van die hobbels' waar de SWOL overheen moest zien te komen. Het bestuur van de SWOL had volgens Van Rooy Herold binnengehaald omdat deze ooit over universitair onderwijs had gepubliceerd, maar 'daar hebben we naderhand spijt over gekregen'. De gedachte aan een

Benelux-universiteit vond Van Rooy mooi en idealistisch. In 'de praktijk des levens' kon dit ideaal echter 'op afschuwelijke wijze frustreren', meende Van Rooy.³⁹ Herold kreeg geen poot aan de grond in de projectcommissie, maar hij bleef zich desondanks als een loyaal SWOL-lid opstellen in die zin dat hij zijn visie vooral binnenskamers uitte.

Wat eind 1966 eveneens wrevel binnen de SWOL-gelederen opriep, waren vier artikelen in het *Limburgs Dagblad* van de hand van een vrij bekende Brabantse journalist, Urias Nootboom, die stelde dat de opening van de achtste medische faculteit in Maastricht geen haalbare zaak was, omdat die zich hier nergens bij kon aansluiten.⁴⁰ Wel kreeg Toonen, inmiddels werkzaam als stedenbouwkundig onderzoeker aan het Stedenbouwkundig bureau Swinkels-Salemans, vervolgens in december uitgebreid de ruimte in deze krant om te argumenteren dat Maastricht voor een achtste medische faculteit inclusief academisch ziekenhuis vanuit nationaal perspectief juist aantrekkelijk was vanwege het (groeierende) patiënten-areaal in Zuid-Limburg. De academisering van de patiëntenzorg was in Zuid-Limburg nog niet gaande, met als voordeel dat een medische faculteit in Maastricht wat dit betreft niet in het vaarwater van andere medische faculteiten zou komen. Voor klinisch onderwijs waren in Zuid-Limburg ruime mogelijkheden. Toonen bracht hiermee – met dank aan Piekaar, die op het knelpunt ten aanzien van het klinisch onderwijs had gewezen – een nieuw argument pro Maastricht naar voren: de regio Zuid-Limburg was qua academisering van de patiëntenzorg een nog braakliggend terrein.

36 Archief SHCL, EAN 0879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 3 Kort verslag van een bespreking van het dagelijks bestuur van de SWOL en de projectcommissie met vertegenwoordigers van het Bureau B.S.B. Te Delft en de gemeente Maastricht, augustus 1966.

37 Gesprek W.P.G. Toonen met Annemieke Klijn, 7 april 1997.

38 Archief SHCL, EAN 0879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 69 Verslag van de vergadering van de projectcommissie op 19 december 1966 in het PLEM-gebouw te Maastricht.

39 Archief UM, Interview Ch. Van Rooy met Jac van den Boogard, 14 januari 1985.

40 *Limburgs Dagblad*, 30-12-1966.

De strijd om een achtste medische faculteit

'De strijd', zoals Van Rooy dit noemde, om de achtste medische faculteit binnen te halen, kwam in een nieuwe fase met de oprichting van de landelijke Studiecommissie Achtste Medische Faculteit in december 1966.⁴¹ Deze commissie werd naar haar voorzitter de commissie Van Walsum genoemd. Gerard van Walsum was als doorbraaksocialist van protestantse huize lid van de PvdA en had het ambt van burgemeester in Delft en Rotterdam uitgeoefend. De opdracht van deze commissie was om de minister van Onderwijs en Wetenschappen advies te geven over de vraagstukken in verband met de uitbreiding van het wetenschappelijk onderwijs in de geneeskunde. Moest er al dan niet een achtste medische faculteit bijkomen, en zo ja, waar moest die dan gevestigd worden? De commissie bestond naast Van Walsum uit zes leden en zeven adviseurs. De eerste instelling die zich kandidaat stelde was de Technische Hogeschool Eindhoven, die al in december 1965 met een rapport naar buiten kwam waarin op de organisatorische en technische mogelijkheden in Eindhoven werd gewezen. Zo was daar al een terrein gereserveerd en hadden de besturen van enkele regionale ziekenhuizen nadrukkelijk aangegeven samen te willen werken. Het tweede rapport

uit Eindhoven ging vooral over de samenwerking tussen techniek en geneeskunde.⁴²

Na Eindhoven wierp de SWOL zich in januari 1967 in de strijd met *de Nota inzake de stichting van een medische faculteit als begin van een universiteit in Limburg*. Dit was de eerste SWOL-nota en er zou in de loop van 1967 nog een vijftal volgen. Ook Tilburg, Twente, Apeldoorn-Deventer-Zutphen en Zwolle-Kampen brachten nota's uit om hun kandidatuur kracht bij te zetten. De Katholieke Hogeschool Tilburg overwoog zelfs te deconfessionaliseren als zij de achtste medische faculteit kreeg. 'Den Haag' wilde de faculteit namelijk in een rijksinstelling onderbrengen. Ook in Tilburg was al een terrein voorhanden en ook hier was een samenwerking tussen techniek en geneeskunde mogelijk, want mocht 'de achtste' doorgaan, dan waren Eindhoven en Tilburg bereid om hecht samen te gaan werken. In mei 1967 kwam de Technische Hogeschool Twente met een rapport om zich voor de achtste medische faculteit te kandideren.⁴³ Het voornaamste argument uit Twente luidde dat het gebied tussen Groningen, Utrecht en Nijmegen tot 1964 geheel verstoken was geweest van instellingen voor wetenschappelijk onderwijs. Twente verklaarde zich bereid een medische faculteit op de bestaande campus te vestigen. De bedoeling was om interdisciplinaire samen-

41 Archief UM, Interview Ch. Van Rooy met Jac van den Boogard, 14 januari 1985, *Algemeen Handelsblad*, 28-12-1966.

42 Archief SHCL, EAN 0879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 24 Samenvattende inventarisatie van gegevens verstrekt door de kandidaten voor de vestiging van de achtste medische faculteit. 'Stuurgroep medische faculteit Twente wordt geïnstalleerd', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 111 (16 december 1967) 50, 2297. M.S.C. Bakker, & W.H.P.M. van Hooff (red.) (1991) *Gedenkboek Technische Universiteit Eindhoven 1956-1991*. Technische Universiteit Eindhoven, 47-50. Zie: <https://pure.tue.nl/ws/portalfiles/portal/102245714/Gedenkboek35jaarTUE.pdf>. Zie ook: J.J. de Boer en J.W. Drukker (2012), *Universiteit Twente/History 50 years University Twente*, University of Twente. Zie: <https://issuu.com/utwente/docs/geschiedenis-ut>.

43 Archief SHCL, EAN 0879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 24 Samenvattende inventarisatie van gegevens verstrekt door de kandidaten voor de vestiging van de achtste medische faculteit. 'Stuurgroep medische faculteit Twente wordt geïnstalleerd', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 111 (16 december 1967) 50, 2297. M.S.C. Bakker, & W.H.P.M. van Hooff (red.), *Gedenkboek Technische Universiteit Eindhoven 1956-1991*. Technische Universiteit Eindhoven 1991, 47-50. Zie: <https://pure.tue.nl/ws/portalfiles/portal/102245714/Gedenkboek35jaarTUE.pdf>. Zie ook: J.J. de Boer en J.W. Drukker, *Universiteit Twente/History 50 years University Twente*, University of Twente 2012. Zie: <https://issuu.com/utwente/docs/geschiedenis-ut>

werking tussen medische wetenschappen, natuurwetenschappen en technische wetenschappen te realiseren. Ook zouden de ziekenhuizen te Almelo, Enschede, Hengelo en Oldenzaal een alliantie sluiten om de studenten klinische ervaring op te laten doen. Er stond al een bouw bureau te trappelen om aan de slag te gaan. De stedendriehoek Apeldoorn-Deventer-Zutphen streefde naar academisering van de bestaande streekziekenhuizen in de regio, aangezien er geen tekort was aan bedden capaciteit. Samenwerking was mogelijk met een pathologisch-anatomisch instituut, een bacteriologisch-serologisch laboratorium en een radiotherapeutisch instituut. Zwolle-Kampen namen zich voor om het klinisch onderwijs te laten opvangen door de bestaande ziekenhuizen in de regio. Het preklinisch onderwijs zou aan de bestaande universiteiten plaatshebben. Alle kandidaten, zij het de een meer dan de ander, wezen op de gunstige sociaaleconomische effecten die van een medische faculteit zou kunnen uitgaan. Net als Limburg bevond met name Twente zich in een proces van economische herstructurering. Uit deze opsomming is op te maken dat Maastricht in ieder geval het voordeel had dat het de enige kandidaat was vanuit de provincie Limburg.⁴⁴ Zowel Brabant als Overijssel hadden meerdere kandidaten.

In haar eerste nota bracht de SWOL op voorstel van de projectcommissie vier argumenten – van medische, onderwijskundige, sociaaleconomische en cultuurpolitieke aard – naar voren om haar pleidooi voor de vestiging van een achtste medische faculteit als begin van een nieuwe rijksuniversiteit in Maastricht te onderbouwen.⁴⁵ De vier argumenten waren ditmaal als volgt geformuleerd. Om te beginnen beschikte Zuid-Limburg over een patiën-

tenbestand dat nog niet in het wetenschappelijk onderwijs was ingeschakeld. Hier was ‘de beste’ mogelijkheid om los van gevestigde tradities en belangen ‘de meest moderne organisatie’ van het medisch onderwijs te starten, terwijl er ruimte bestond voor een nieuw academisch ziekenhuis. De bestaande ziekenhuizen waren in beginsel bereid om eventueel een affiliatie aan te gaan met de te stichten medische faculteit. Ten tweede was spreiding van onderwijs nodig omdat de Limburgse jeugd recht had op gelijke kansen in het onderwijs en zij weliswaar relatief vaak het voorbereidend hoger onderwijs voltooide, maar tegelijkertijd relatief weinig doorstroomde naar de universiteit. De sluiting van de mijnen maakte ten derde een economische herstructurering noodzakelijk, waarbij de universiteit als de motor van de economie kon fungeren. Een universiteit in Maastricht was, tenslotte, ‘een kwestie van nationaal zelfbehoud’. Er moest een Nederlandse universiteit met een Europese oriëntatie komen, op de culturele driesprong, naast de Duitse en Franstalige instellingen van wetenschappelijk onderwijs in Aken en Luik. De ligging van Maastricht schiep een unieke kans om onderwijs en onderzoek op de groeiende Europese problematiek af te stemmen. De projectcommissie had emotionele of politiek gerichte argumenten zo veel mogelijk vermeden in de veronderstelling dat de commissie Van Walsum en de minister daar ongevoelig voor zouden zijn. Herold was trouwens tegenstribbelend en naar eigen zeggen uit ‘opportunistische redenen’ akkoord gegaan met de nota. Het ideaal van een Benelux-universiteit of een universiteit voor de beide Limburgen had hij niet opgegeven.⁴⁶ Terecht stelde historicus Peter Jan Knechtmans dat deze vier argumenten

44 Knechtmans, *De Medische Faculteit Maastricht*, 13.

45 Nota inzake de stichting van de medische faculteit als begin van een universiteit in Limburg, Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg (nota 1). Maastricht, januari 1967.

46 Archief UM, Map SWOL 0012 7/0005 jaarverslagen SWOL 1965 - 1975. Jaarvergadering van de Stichting wetenschappelijk onderwijs Limburg op 12-1-1967 te Maastricht.

de eerstvolgende jaren, soms met het accent op het ene, dan weer met het accent op het andere, herhaald zouden worden.⁴⁷

In de SWOL rees bezorgdheid over het gebrek aan geestdrift voor een universiteit onder de Limburgers. Sterker nog, de gedachte aan een universiteit in Maastricht als ‘Nederlandse voorpost in een naar eenheid strevend Europa’ riep soms enige scepsis op. De voorlichtingscommissie van de SWOL was weliswaar met een reclamebureau in zee gegaan, maar liet begin 1967 opvallend weinig van zich horen. Toen ook de SWOL met steun van de gemeente Maastricht en de Provincie een terrein verwierf, in navolging van de andere kandidaten die al terreinen aanboden waar ‘de achtste’ zou kunnen verrijzen, begon het Limburgse thuisfront ineens een stuk enthousiaster te worden. De SWOL had de hand weten te leggen op een gebied van 200 hectaren ten oosten van Maastricht, in het waterwingebied tussen Amby en Bemelen. De komst van een universiteit leek nu concrete vormen aan te nemen.

In de loop van 1967 kreeg de SWOL van allerlei kanten hulp en ‘subsidie van organisaties waar we nog nooit van gehoord hadden’, aldus Toonen, die zich herinnerde dat iemand bij testament zelfs zijn lichaam aan de SWOL schonk.⁴⁸ Er was de SWOL uiteraard alles aan gelegen om een stevige politieke lobby op gang te brengen. Na de publicatie van de eerste nota probeerde Van Rooy een groep Limburgse KVP-Kamerleden die op werkbezoek in

Maastricht was warm te maken voor de komst van ‘de achtste’. Ook Toonen hield daarvoor een pleidooi. Op de vraag of Limburg op de steun van de KVP-fractie kon rekenen, gaf Baeten namens de fractie echter een vaag antwoord. Ook al was hij zelf voorstander van een vestiging van een universiteit in Maastricht, de KVP had ook met kiezers in Noord-Brabant te maken. De fractie zat niet op één lijn.⁴⁹ Tans werd trouwens tijdens een propagandabijeenkomst van de PvdA-karavaan eveneens met de vraag geconfronteerd hoe zijn fractie tegenover een universiteit in Maastricht stond. Net als Baeten moest hij antwoorden dat de fractie hierover nog geen standpunt had ingenomen, maar anders dan Baeten voegde hij er strijd- lustig aan toe dat hij als partijvoorzitter en parlementariër er alles aan zou doen om de hele PvdA-fractie ervan te overtuigen de komst van een universiteit in Limburg te ondersteunen.⁵⁰

De SWOL kon in april 1967 nog enkele publicaties presenteren: *De omvang van een in Limburg te stichten universiteit. Rapport uitgebracht door het Bureau voor het samenstellen van bouwprogramma's* en *De plaats van Zuid-Limburg in een spreidingsplan voor het Wetenschappelijk Onderwijs*. Aan de hand van berekeningen over de studentenaantallen in een nabije en verre toekomst werd betoogd dat er naast de medische faculteit nog twee faculteiten moesten komen, waarbij in ieder geval gedacht werd aan maatschappijwetenschappen, om zo tot een universiteit met circa 7.000 studenten uit te

47 Knegtmans, *De medische faculteit Maastricht*, 14. Met name Tans liet niet na om op dat cultuurpolitieke argument te hameren. Op de jaarvergadering van de SWOL op 12 januari 1967 sprak hij Tans aldus: ‘...als wij hier geen wetenschappelijk onderwijs hebben, gaat de Nederlandse taal en cultuur in dit deel van ons land in gevaar komen... Wij moeten aan het Nederlandse volk eisen stellen ter bescherming van het Nederlandse taalgebied en dit met klem naar voren brengen.’ In het *Algemeen Handelsblad* van 15 februari 1967 Tans lichtte zijn standpunt nog eens toe: ‘Veel jonge Limburgers zijn nu nog gedwongen aan de veel dichterbij gelegen buitenlandse universiteiten te studeren. Limburgs intellectuele top dreigt daardoor verfranst of verduitsd te worden. Dat vormt een bedreiging voor heel het zuidelijke deel van de nationale gemeenschap.’

48 Toonen, ‘De actie tot vestiging’, 247.

49 *De Nieuwe Limburger*, 28-1-1967.

50 *De Nieuwe Limburger*, 28-1-1967.

groeien.⁵¹ Het derde rapport over de plaats van Zuid-Limburg in een spreidingsplan voor het wetenschappelijk onderwijs was een repliek op een rapport van de Katholieke Hogeschool Tilburg, die zich in tegenstelling tot de andere kandidaten niet had beperkt tot een uiteenzetting van haar eigen mogelijkheden, maar zich ook in negatieve zin over haar concurrent Maastricht had uitgelaten. Limburg zou over te weinig studentenpotentieel beschikken waaruit een universiteit kon rekruteren. Toonen wilde op basis van cijfers van het Centraal Planbureau laten zien dat Tilburg er wat dit betreft naast zat.⁵²

In mei 1967 kwam alweer een vierde SWOL-rapport uit, getiteld *Limburg: 'Uithoek of Kernland'*. Op voorstel van Tans had Toonen namens de SWOL Hendrik Brugmans, rector van het gerenommeerde postuniversitaire studiecentrum het Europa-college te Brugge, gevraagd om dit stuk te schrijven. Tans had Toonen laten weten dat hij 'signalen uit de Tweede Kamer' had ontvangen om het cultureel politieke argument nog eens te beklemtonen – het liefste natuurlijk nu eens door een ander dan door hemzelf.⁵³ Brugmans was volgens Tans de geknipte kandidaat om dat te doen: 'een man van naam en gezag'.⁵⁴ Brugmans leverde snel. Als gevolg van 'de onvermijdelijke Europese integratie' ging Zuid-Limburg volgens Brugmans meer en meer behoren tot een 'nieuwe plurinationale ruimte' met Vlaamse, Waalse, Nederlandse en Duitse elementen. Terwijl de 'Hollanders' er een eenzijdig Angelsaksische oriëntering op nahielden, was Maastricht volgens Brugmans de ideale plek voor een Europese universiteit, waar

meerdere talen gesproken zouden kunnen worden. Omdat een nieuwe universiteit in Maastricht Nederlands was, bleef het Nederlands, zo voegde hij er snel aan toe, de belangrijkste voertaal. Brugmans meldde er niets op tegen te hebben dat jongens en meisjes uit Maastricht naar Aken, Luik en Leuven gingen om daar te studeren. Tegelijkertijd wilde hij de vraag opwerpen hoe jongens en meisjes uit Hasselt en Aken naar Maastricht konden worden getrokken. Het was misschien 'een waagstuk om zo te denken', maar hij zag een internationale universiteit in Maastricht zeker in het verschiet liggen. Hij meende dat Maastricht, gelegen in het hart van Europa, 'het ontmoetingspunt van landen, volken, talen en levensstijlen' kon worden.⁵⁵ Met deze brochure had Brugmans een eloquent pleidooi gehouden voor een op Europa gerichte universiteit in Maastricht. Dit was helemaal in de lijn van Tans, die zich in het cultuurpolitieke argument vast had gebeten.

Ondertussen zat Tans zelf niet stil. In juni 1967 liet hij alweer van zich horen in de SWOL-brochure *Een nieuwe medische faculteit. Bijdrage tot de discussie*. Hierin kante hij zich tegen de tegenstrevers die in Maastricht geen serieuze kandidaat voor een universiteit zagen. Ook stelde hij dat de commissie Van Walsum haar opdracht te beperkt opvatte, door zich op de kwestie achtste medische faculteit te richten, en zich te weinig aantrok van het bredere vraagstuk met betrekking tot de spreiding van het wetenschappelijk onderwijs. Waarom was daar in de opdracht aan deze commissie met geen woord over gerept? Bij het advies over de plaats-

51 *De omvang van een in Limburg te stichten universiteit. Rapport uitgebracht door het Bureau voor het samenstellen van bouwprogramma's*. Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg (nota 2), april 1967.

52 *De plaats van Zuid-Limburg in een spreidingsplan voor het Wetenschappelijk Onderwijs. Notities bij het rapport 'Van Hogeschool tot Universiteit'*. Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg (nota 3), april 1967.

53 Tans had dit cultuurpolitieke argument in het tijdschrift *Bronk-Maasland* al tot tweemaal toe naar voren gebracht (nummer 14 en nummer 16 Jaargang 1966/1967)

54 Archief SHCL, EAN 0879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 8 Brief van J. G. H. Tans aan W.P.G. Toonen, Amsterdam 28 februari 1967.

55 *Limburg: 'Uithoek of Kernland' door prof. Dr. H. Brugmans*. Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg (nota 4), mei 1967.

bepaling kwam toch onvermijdelijk de vraag naar de verdere uitgroei van het wetenschappelijk onderwijs aan de orde? Tans reageerde bovendien met de voor hem kenmerkende verontwaardiging op krantenartikelen in het *Algemeen Handelsblad* en het *Eindhovens Dagblad* waarin werd gesteld dat Maastricht geen kans maakte vanwege haar excentrische ligging en geen technische inbedding kon bieden voor modern medisch onderwijs:

‘Zo liggen dus de kaarten voor Limburg 100 jaar nadat deze provincie los werd gemaakt uit de Duitse Bond en voorgoed een integreerend deel van Nederland werd. Ik wil niet meezingen in het koor van al diegenen die van mening zijn, dat men in Den Haag het zuiden nog steeds behandelt als generaliteitsgebied, waarvoor alleen aandacht en belangstelling bestaat als er wat te verdienen valt en dat alleen gehoor vindt als dit kan worden afgedwongen. Zo is het werkelijk niet. Maar wel moet men telkens en telkens ervaren, dat men er elders in ons land nauwelijks besef van heeft dat een belangrijk deel van ons volk leeft in het raakvlak van drie cultuurgebieden en met het wegvallen van de grenzen in het naar eenheid groeiende Europa met de dag meer de invloed ondergaat van deze geografische, culturele en politieke situatie. Het is geen kwestie van gebrek aan belangstelling. Het is een kwestie van gebrek aan begrip. En dat is hoogst ernstig. Want daardoor wordt wat er nationaal belang is, ten onrechte gezien als een provinciaal of regionale aangelegenheid.’⁵⁶

Na deze vijfde nota bleef het voorlopig stil op het publicitaire front van de SWOL. De SWOL

beklemtoonde in haar nota's uit 1967 de noodzaak van spreiding van het wetenschappelijk onderwijs en wees tegelijkertijd op het cultuurpolitieke argument. Het belang van sociaaleconomische herstructurering werd nauwelijks naar voren gebracht. In de zomer van 1967 constateerde men in het algemeen bestuur dat Maastricht in ieder geval een serieuze kandidaat was geworden.⁵⁷

Binnenskamers lagen er nog enkele lastige kwesties die om een oplossing vroegen. Zo was het de vraag hoe de SWOL moest reageren op de ontwikkelingen in Hasselt, waar steeds ijviger naar een universiteit, inclusief een medische faculteit, werd gestreefd. Was het nu wel of juist niet verstandig om toenadering te zoeken? Hoe realistisch was eigenlijk een universiteit in Hasselt, gegeven het feit dat de katholieke universiteit in Leuven ‘het Belgisch-Limburgse achterland’ voor zichzelf wilde houden? In de SWOL adviseerde Tans om Den Haag zoveel mogelijk in het ongewisse te laten van de aspiraties in Hasselt, want een eventuele medische faculteit daar zou een argument kunnen zijn om Maastricht als kandidaat te laten vallen. De SWOL schoof de kwestie voor zich uit en besloot niets te doen. De projectcommissie beloofde verder te gaan met het uitwisselen van gedachten met Hasselt. Daar was tot slot van rekening weinig tegenin te brengen.

Er was nog een andere netelige kwestie. De financiële situatie van de SWOL mocht dan wel goed zijn, maar die van het rijk bleek minder florissant te worden. Hoe diende de SWOL daarop in te spelen? Zouden de drie Zuid-Limburgse ziekenhuizen in Maastricht, Heerlen en Sittard op de een of andere manier kunnen samenwerken om de bouw van een groot en duur academisch ziekenhuis uit te stellen? Het

⁵⁶ Een nieuwe medische faculteit. Bijdrage tot de discussie door J.G.H. Tans. Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg (nota 5), juni 1967, 6.

⁵⁷ Archief UM, Map SWOL 0049 Algemeen bestuur SWOL 1967 tot en met 1997, Verslag aan de leden van het AB van de SWOL, stand van zaken augustus 1967.

was voor de SWOL trouwens een enorme opsteker dat haar politieke lijn met Den Haag korter was geworden. Sinds april 1967 was namelijk Gerard Veringa de minister van Onderwijs en Wetenschappen (KVP). Diens broer, Herman Veringa, zat in het KVP-bestuur van de kring Limburg. In augustus 1967 kreeg minister Veringa via de KVP-Limburg stukken toegestuurd waarin gepleit werd voor een universiteit in Maastricht.⁵⁸ In een direct contact met Veringa had Van Rooy in september 1967 nog eens gewezen op de noodzaak van een universiteit in Maastricht om 'meer hersenen hier naartoe' te brengen.⁵⁹ Dat was inderdaad hard nodig. Veel Maastrichtenaren gingen in Nijmegen studeren. De discussie over 'de achtste' hield in september 1967 ook de gemoederen van Nijmeegse studenten bezig. Een groepje eerstejaars van de studentenvereniging Diogenes stond, gewapend met spandoeken en borden, onverwachts bij de burgemeester van Maastricht op de stoep om deze in het kader van hun ontgroening steun te betuigen voor Maastricht. De verraste burgervader schakelde soepel en gaf ze een gastvrij onthaal, maar wist op een gegeven moment niet meer of de studenten nu voor of tegen waren. Een van hen droeg een bord met daarop de tekst 'Ik ben er teugen!'.⁶⁰

De wedloop in 1968

De SWOL wachtte met spanning het bezoek van de commissie Van Walsum af, die in februari en maart 1968 alle kandidaten voor 'de achtste' langsging. Ter voorbereiding op het gesprek moest de SWOL allerlei vragen beantwoorden met betrekking tot artsendichtheid,

aanbod van patiënten, aanbod van studenten, aantal ziekenhuisbedden, geboden faciliteiten en effecten 'bijvoorbeeld op sociaal-economisch gebied'.⁶¹ In het licht van de spreiding van het wetenschappelijk onderwijs wilde de commissie Van Walsum bovendien weten of er een mogelijke verbinding van de achtste medische faculteit met een bestaande instelling van wetenschappelijk onderwijs bestond. Het was Toonen die in staat bleek om snel de verlangde cijfers en statistieken te leveren. Maar met die vraag over de inbedding had de SWOL het moeilijk. De medische faculteit zag zij immers juist als een eerste stap om tot een universiteit te komen. In Zuid-Limburg kon 'de achtste' niet bij een (onderwijs)instelling aanhaken, maar misschien wel bij onderzoek van het bedrijf DSM. De SWOL was er verder in geslaagd om op een zaterdag de besturen van de ziekenhuizen in Heerlen en Maastricht op te trommelen, waarna de SWOL kon melden dat die zich bereid hadden verklaard om mee te werken aan de totstandkoming van 'de achtste'. Een snelle en goedkope start van een medische faculteit behoorde dan ook tot de mogelijkheden, zelfs al zou een geheel nieuw academisch ziekenhuis niet onmiddellijk gerealiseerd zijn. De SWOL greep haar kans om ditmaal niet alleen op het cultuurpolitieke belang, maar vooral ook op de impact van een medische faculteit op sociaaleconomisch gebied te wijzen. Aan de ene kant zou een universiteit als 'katalysator in het herstructureringsproces' kunnen fungeren. Te denken viel daarbij alleen al aan de bouw van een academisch ziekenhuis. Andere kant kon de medische faculteit profiteren van een ruime arbeidsmarkt en een gunstig

58 Archief UM, Map SWOL 0078 6/0001 Lobby voor universiteit. SWOL stukken en uitgebrachte rapporten rond de lobby en inhoudelijke argumentatie voor vestiging van een achtste medische faculteit in Maastricht 1966 - 1967, Discussienota t.b.v. een contact KVP-Limburg en minister Veringa, augustus 1967.

59 Archief UM, Map SWOL 0049 9/0002 Algemeen Bestuur, Algemeen Bestuur van de SWOL, 13 september 1967.

60 *Limburgs Dagblad*, 9-9-1967.

61 Archief UM, Map SWOL 0051 7/0001 Dagelijks bestuur; notulen overleg met onder andere commissie van Walsum 1968; overleg met minister Veringa 1970. Verslag van de bijeenkomst van de commissie Van Walsum en de SWOL te Maastricht 8 maart 1968.

investeringsklimaat. Met de komst van ‘de achtste’ zou Limburg ook minder steunmaatregelen van het rijk behoeven.

Toen de commissie Van Walsum op 8 maart 1968 met alle egards in het stadhuis Maastricht werd ontvangen, kreeg de SWOL te horen dat alle kandidaten er eigenlijk wel vanuit gingen dat een medische faculteit als katalysator in hun regio kon dienen.⁶² De noodzakelijke economische herstructurering in Zuid-Limburg leek Van Walsum niet te raken. Hij stelde dat het buiten kijf stond dat een universiteit voor Limburg een groot belang had, maar daarmee was ‘niet gezegd dat Limburg de meest aangewezen plaats’ was. In andere plaatsen werd namelijk geschermd met de positieve invloed die van een symbiose met de technische wetenschappen uitging. Met het accent op het cultuurpolitieke aspect leek het, zo stelde Van Walsum, alsof de SWOL was omgezwaaid van een medische faculteit naar een universiteit. Maar het was ‘niet de bedoeling van de commissie om de hele last van de toekomst van het wetenschappelijk onderwijs’ op zich te laden. De commissie van Walsum had immers ‘een facetopdracht’, zo benadrukte hij. Hij moest advies geven over een eventueel nieuw te stichten medische faculteit, niet over een hele, nieuw te stichten universiteit. Deze uitspraak belette Tans niet om te betogen dat de commissie meer oog moest hebben voor de niet-medische argumenten zoals het cultuurpolitieke experiment. Van Walsum repliceerde echter dat dit argument alleen onvoldoende was, omdat Eindhoven, Enschede en Tilburg op de voordelen van weer andere experimenten wezen. Wat

kennelijk wel indruk maakte, was dat Mol, Van Rooy en Tans meldden dat de ziekenhuisbesturen in Maastricht en Heerlen hun volle bereidheid hadden uitgesproken om een medische faculteit te steunen bij het klinisch onderwijs, zolang een nieuw academisch ziekenhuis niet was gebouwd. Die middag legde de commissie Van Walsum een oriëntatiebezoek af in het ziekenhuis Sint Annadal in Maastricht en het gloednieuwe, goed geoutilleerde ziekenhuis De Wever in Heerlen.

Na afloop keek de SWOL met gemengde gevoelens op de bijeenkomst met de commissie Van Walsum terug. Van Rooy had uit ‘bepaalde bronnen’ te horen gekregen dat Twente en Maastricht, in die volgorde, favoriet waren. Dit betekende dus dat Maastricht nog steeds ‘een serieuze kandidaat’ was, meende Baeten.⁶³ Een opmerking van Sjeng Kremers – mijnwerkerszoon, hoogleraar aan en tevens bestuurslid van de Katholieke Universiteit in Nijmegen – tijdens een lezing in zijn geboortedorp Nieuwenhagen in mei 1968, waarin hij zich klip en klaar tegen een universiteit in Limburg keerde, was een affront voor de SWOL.⁶⁴ Zijn opmerking dat het helemaal niet verkeerd was als studenten Limburg verlieten om eens ‘in een andere omgeving terecht te komen’ stimuleerde de SWOL om met nog meer kracht te opereren. De katholieke mijnwerkersbonden, die zich aanvankelijk nogal afzijdig hadden gehouden omdat ze niks van een universiteit wilden weten, sloegen nu om en wierpen zich eveneens in de strijd voor een universiteit in Limburg.⁶⁵ Frans Dohmen, voorzitter van de Katholieke Mijnwerkersbond, en Toon

62 Archief UM, 6/0003 SWOL-lobby voor universiteit. Rapport studiegcommissie achtste medische faculteit; overleg SWOL met Map SWOL 0081 deze commissie en beïnvloeding om keuze op Maastricht te laten vallen 1969 -1969. Vragenlijst van en schriftelijke beantwoording aan de commissie Van Walsum, januari 1968

63 Archief SHCL, EAN 0879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 34 Verslag van de vergadering van het dagelijks bestuur van de SWOL op 30 april 1968 de Maastricht.

64 *Limburgs Dagblad*, 24-5-1968. Overigens zou Kremers in 1977 commissaris van de Koningin in Limburg worden en zich sterk voor de Limburgse belangen inzetten. Op het gebied van het wetenschappelijk onderwijs speelde hij een belangrijke rol bij de oprichting van de Open Universiteit in 1984 en de uitgroei van de Universiteit Maastricht.

65 Archief UM, Gesprek Ch. Van Rooy met Jac van den Boogard, 14 januari 1985.

Hubben, bestuurslid van de Katholieke Vereniging van Mijnbeambten, ergerden zich aan Kremers' woorden. Zij wierpen zich vanaf nu ook in de strijd en zochten buiten de commissie Van Walsum om direct contact met minister Veringa.

De twee kregen op 30 mei 1968 in Den Haag inderdaad Veringa en Freek Rutgers, directeur Wetenschappelijk Onderwijs, te spreken.⁶⁶ De vakbondsmensen wezen op de sociaaleconomische betekenis van een universiteit, waar 'een magnetisch werking' van uit zou gaan. Een universiteit kon volgens hen een directe werkgelegenheid een 2.000 arbeidsplaatsen opleveren, terwijl ook de bouwnijverheid werd gestimuleerd. Dohmen hield een vurig betoog om de vestiging van 'de achtste' in Limburg te bepleiten. Hij wees op de gevolgen van het sluiten van de mijnen, maar idealiseerde het werken in de mijnen niet. In 'deze tijd van welvaart en ontwikkeling' zou niemand meer in een mijn willen werken. Ook in het verleden had trouwens 'geen mijnwerker deze arbeid vrijwillig gekozen'. In Limburg was nu een toenemende behoefte aan en drang naar onderwijs. De deelname aan het middelbaar onderwijs lag in Limburg hoger dan het lands-gemiddelde. Gegeven het feit dat Nederland jarenlang economisch geprofiteerd had van de kolenindustrie was de vestiging van een universiteit een rechtmatige eis. Dohmen en Hubben brachten daarbij de volgende punten naar voren: de psychologische uitwerking van vestiging, de relatie tussen universiteit en industrie, en de werkgelegenheidsaspecten. Veringa erkende, zei hij, het grote belang van een universiteit in Limburg, maar, zo voegde hij er gelijk aan toe, dat gold ook voor andere

plaatsen en streken. Limburg moest daarom vooral nadruk leggen 'op eigen en specifieke argumenten en aantonen dat deze van doorslaggevende betekenis zijn'. Hij gaf Dohmen en Hubben het advies mee dat de SWOL vooral op de volgende drie punten moest blijven hameren, omdat Limburg zich hiermee ten opzichte van de andere kandidaten kon onderscheiden: de cultuurpolitieke situatie van Limburg, de mogelijkheden van internationaal gerichte opleidingen en contacten, en de invloed en gevolgen van de mijnsluitingen. Dit advies was een opsteker voor de SWOL. Kennelijk viel het zojuist in mei 1968 gepubliceerde rapport *Nota opleiding internationale zaken aan de nieuw te stichten universiteit in Limburg* van de hand Herold, Tans en Toonen goed bij de minister zelve. Dit rapport was trouwens op persoonlijke titel geschreven. De drie auteurs stelden dat de nieuw te stichten universiteit 'in het land zonder grenzen' in het kader van de Europese eenwording een interdisciplinaire opleiding internationale zaken moest bieden. Zij dachten aan een studie maatschappijwetenschappen, die 'geleerden en vakmensen' zou leveren, die de 'geheimen' kenden of althans konden 'doorgronden van de vele nieuwe wegen en doolhoven' waarlangs Europeanen zich in stijgende mate zouden bewegen 'in de nieuwe periode van ons oude werelddeel'.⁶⁷

De spanning steeg toen de commissie Van Walsum in de zomer van 1968 haar voorlopige conclusies bekend maakte. Zij adviseerde de regering dat er een achtste medische faculteit moest komen, maar over de vraag waar, was ze verdeeld. Apeldoorn-Deventer-Zutphen en Kampen-Zwolle vielen hoe dan ook als kandidaten af. Sommige leden van de commissie

66 Archief SHCL, EAN o879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 9 Bespreking i.z. wetenschappelijk onderwijs in Limburg gehouden op 30 mei 1968 op Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.

67 *Nota opleiding internationale zaken aan de nieuw te stichten universiteit in Limburg* door J.L. Herold, J.G.H. Tans en W.P.G. Toonen, Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg (nota 6), mei 1968. De Universiteit Maastricht zou in 2002 inderdaad in verband met de toenemende internationalisering de Engelstalige interdisciplinaire studie European Studies lanceren aan de Faculty of Arts & Social Sciences. Zie: Pieter Caljé (red.), *Humanities meet the Social Sciences. The Faculty of Arts and Social Sciences at Maastricht University and the creation of two interdisciplinary programs*, Maastricht 2016.

opteerden voor Twente, omdat daar prachtige kansen lagen voor de integratie tussen de medische wetenschappen met de technische én maatschappijwetenschappen. Anderen waren meer voor Eindhoven en Tilburg, ook al vanwege de mogelijkheden ten aanzien van de technische wetenschappen, zij het met de kanttekening dat een gezamenlijk optreden in een te stichten Brabantse universiteit een pluspunt zou zijn. Tenslotte waren er commissieleden die voor Maastricht kozen als er aan enkele voorwaarden werd voldaan. De medische faculteit moest dan onderdeel worden van een hele universiteit en er moesten mogelijkheden worden gecreëerd voor de bouw van een academisch ziekenhuis met 1.250 bedden – terwijl er volgens de commissie in Zuid-Limburg slechts behoefte bestond aan een uitbreiding met 658 bedden. Dit betekende dat de bestaande ziekenhuizen zouden moeten inschikken. De voorstanders van Maastricht toonden zich dus vatbaar voor de door de SWOL aangedragen cultuurpolitieke argumenten en zagen in Maastricht mogelijkheden om een universiteit met een eigen, internationaal karakter te stichten. De commissie Van Walsum leek alles bij elkaar genomen het meest geporteed voor Twente.⁶⁸ Er kwam een *hearing* op 16 augustus in Den Haag waar de kandidaten zich *en public* tot de commissie konden richten.

Op de SWOL-bijeenkomst van 7 augustus 1968 heerste opwinding: Maastricht was nog in de race.⁶⁹ Tans nam, haast als gebruikelijk, als eerste het woord om de stemming in de commissie Van Walsum toe te lichten. Aangezien ‘de wedloop’ om een achtste medische faculteit ging, moest de SWOL op de *hearing* kunnen aantonen dat de statistische onderbouwing van het benodigd aantal ziekenhuisbedden in Maastricht niet deugde. In de commissie zaten volgens hem leden die ook al zo hun twijfels

hadden ten aanzien van die statistische gegevens, overigens geleverd door een onderzoeksinstituut in Tilburg, een Maastrichtse concurrent. Tans stelde verder dat het uit strategische overwegingen van groot belang was om te beklemtonen dat Sint Annadal in een academisch ziekenhuis zou kunnen worden geïntegreerd of omgebouwd. De drie grote ziekenhuizen in Zuid-Limburg waren bereid mee te werken aan het klinisch onderwijs. Ook dat was misschien bekend, maar moest nog eens flink worden benadrukt. De arts Albert Haex, een geboren Maastrichtenaar, hoogleraar interne geneeskunde in Leiden, zat op dezelfde lijn als Tans. Haex en Tans onderhielden al sinds vanaf februari 1967 contact met elkaar over ‘de achtste’. Haex was lid van de Gezondheidsraad en kende de weg in het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid. Er was volgens hem meer samenwerking tussen de bestaande, regionale ziekenhuizen nodig. Terwijl in het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen een groot academisch ziekenhuis als ‘een statussymbool’ werd gezien, dacht men, aldus Haex, in het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid meer ‘in de richting van regionaliseren en inbouwen van het academisch ziekenhuis in de lokale situatie’. Dat laatste concept was bovendien goedkoper en dat was een belangrijk argument, omdat Utrecht, Amsterdam en Leiden min of meer tegelijkertijd nieuwe academische ziekenhuizen behoefden. Met het bouwen ervan waren vele miljoenen en eindeloze discussies gemoeid.

In de bijeenkomst van 7 augustus was Dohmen ‘zeer optimistisch gestemd’ ten aanzien van de kans om ‘de achtste’ binnen te halen. Wellicht had het onderhoud met Veringa zijn optimisme gevoed. Het was volgens Dohmen van belang om kaarten op tafel te leggen die het de minister mogelijk maakten ‘de

68 Archief UM, Gesprek C.A. Doets met Jac van den Boogard, 21 maart 1985.

69 Archief UM, Map SWOL 0081 6/003 Verslag van de bespreking inzake de voorlopige conclusies van de studietoelatingcommissie achtste medische faculteit, 7-8-1968.

zaak ook politiek' te verkopen. Hij beloofde dat de Katholieke Federatie nog meer druk op de minister zou zetten en kondigde aan dat de Belg Albert Koppé, lid van de Hoge Autoriteit van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS), bereid was om daaraan mee te werken. Een universiteit was immers 'evenzeer een werkgelegenheidsobject als een grote fabriek'.

Vlak voor de *hearing* gooide Tans het op een politiek akkoord met zijn partijgenoot Jan Lamberts, een gezaghebbend Tweede Kamerlid op het terrein van de volksgezondheid. In antwoord op de 'dreigende chaos aan de medische faculteiten', die geen raad wisten met het voortdurend toenemende aantal geneeskundestudenten, stelden Tans en Lamberts voor om medische opleidingscentra in het zuiden én oosten van het land te openen.⁷⁰ Op een persconferentie verklaarden ze dat een 'catastrofale ramp' dreigde op het gebied van de volksgezondheid door een overschot aan studenten in combinatie met een artsentekort.⁷¹ Met het voorstel van een pakket aan noodmaatregelen hoopten Tans en Lamberts Van Walsum, en uiteindelijk ook Veringa, onder druk te zetten. Van Walsum ging er namelijk vanuit dat een achtste medische faculteit pas in 1980 van start kon gaan. Tans vond dit geen optie, want hij vreesde dat het plan om een nieuwe medische faculteit te openen dan misschien wel op de beruchte lange baan zou worden geschoven. Het tactische voordeel van deze actie was dat Tans, door gezamenlijk op te trekken met Lamberts, zijn partijgenoot en tevens rivaal – Lamberts was pro Twente – als het ware had ingekapseld.

Tijdens de *hearing* liet Van Walsum weten helemaal niets in de noodoplossing van Tans en Lamberts te zien: 'beter wat langzamer maar weloverwogen dan snel maar wetenschappelijk niet verantwoord'.⁷² Toch leek de druk op Van Walsum enig effect te hebben, want hij gaf aan dat de bouw van 'de achtste' wellicht eerder moest beginnen. Tegelijkertijd bleef hij vaag door 'alle mogelijkheden' open te houden om de opening van de nieuwe faculteit te vervroegen of uit te stellen.⁷³ Op de *hearing* hielden de delegaties uit Brabant, Twente en Maastricht pleidooien om hun kandidatuur te bekrachtigen. Een onderlinge discussie bleef uit. Een nieuw element in de ontwikkelingen was dat het Nederlands Studenten Akkoord stelde dat 'de achtste' zich bij een bestaande instelling van hoger onderwijs moest aansluiten, waarbij de voorkeur uitging naar een medische faculteit in Brabant.⁷⁴

De SWOL kwam met een twaalfkoppige delegatie. Zo waren Van Rooy, Baeten, inmiddels burgemeester van Maastricht, Dohmen en Tans van de partij. Het was vooral Tans die in de pers aandacht trok vanwege zijn met veel gevoel voor drama uitgesproken speech.⁷⁵ Het getuigde, zo stelde hij, van 'schaamteloze, westerse arrogantie' en van 'grenzeloze kortzichtigheid' om ervan uit te gaan dat Limburgers ook wel in Aken of Luik terecht konden voor hun studie. Een dergelijke opvatting was voor een 'voormalig generaliteitsland niet gemakkelijk te hanteren'. Net als andere belasting betalende Nederlanders hadden de Limburgers 'onverkort recht op gelijke behandeling' en dus ook op gelijke mogelijkheden om aan wetenschappelijk onderwijs deel te

70 *Trouw*, 15-8-1968.

71 *De Nieuwe Limburger*, 15-8-1968.

72 *Algemeen Dagblad*, 17-8-1968.

73 *De Volkskrant*, 17-8-1968.

74 Archief SHCL, EAN o879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 9 Het Nederlands Studenten Akkoord, 'De meest wenselijke vestigingsplaats van de 8ste medische faculteit, juli 1968.

75 *De Tijd*, 17-8-1968; *Het Parool*, 17-8-1968; *Eindhovens Dagblad*, 17-8-1968; *Limburgs Dagblad*, 17-8-1968.

nemen. Limburgers moesten op ‘eigen bodem’ kunnen studeren. Het was ‘immoreel’ om Limburg deze medische faculteit te onthouden. De verdere ‘verwaarlozing van Limburg’ betekende, aldus een op dreef zijnde Tans, ‘een ver-zaken van een stuk wetenschappelijk roeping van Nederland’. Van Walsum hoorde de woordvoeders van de diverse delegaties urenlang aan en liet ‘de stroom van woorden’ gelaten over zich heenkomen. Na afloop deelde hij laconiek mee dat ook de *hearing* geen duidelijkheid had gebracht over de plaats van vestiging.⁷⁶

De commissie Van Walsum kon in november 1968 haar lang verwachte eindrapport aan Veringa aanbieden.⁷⁷ Zij bevestigde de conclusie uit het interim-rapport: er moest een achtste medische faculteit komen. Die conclusie kwam niet bepaald als een verrassing, want de druk op de opleidingscapaciteit was alleen maar toegenomen. In het rapport werd ook geconstateerd dat Nederland in vergelijking met andere landen een lage artsendichtheid kende. Een spoedige oprichting van een achtste medische faculteit was mede daarom noodzakelijk. Het was niet langer wenselijk om met de voorbereidingen ervan tot 1980 te wachten. Tegelijkertijd waarschuwde de commissie Van Walsum voor overhaaste stappen. De oprichting van de zevende medische faculteit in Rotterdam bleek immers een gecompliceerd proces te zijn. Het ombouwen van het bestaande Dijkzicht-ziekenhuis tot een academisch ziekenhuis ging niet van een leien dakje. Het was daarom, aldus de commissie, raadzaam om prioriteit te geven aan de bouw van een volledig academisch ziekenhuis met minimaal 1.000 bedden. Dit nieuwe academische ziekenhuis mocht niet concurreren met een bestaand ziekenhuis. Samenwerking ofwel affiliatie was daarbij wel noodzakelijk om studenten gelegenheid te geven klinisch onderwijs te volgen.

Over de plaats van vestiging waren de veertien commissieleden en adviseurs het niet met elkaar eens geworden. Ze waagden zich ook niet aan een uitspraak over het in de toekomst te voeren spreidingsbeleid van het wetenschappelijk onderwijs en gaven de voorkeur aan een inrichtings- boven een stimuleringsbeleid. Het mocht weliswaar zo zijn dat er van een instelling voor hoger onderwijs sociaaleconomische stimulansen uitgingen, maar de commissie hield zich liever verre van dat soort sociaaleconomische problematieken. Daar lag haar competentie niet. Hier kwam bij dat alle kandidaten sociaaleconomische argumenten naar voren hadden gebracht. Het was geen doen om die tegen elkaar af te wegen. De commissie Van Walsum zag dus geen reden om op basis van sociaaleconomische motieven een bepaalde kandidaat de voorkeur te geven. Ook de aangedragen politiek-culturele argumenten van de diverse kandidaten maakten geen indruk op de commissie Van Walsum. Het punt dat Zuid-Limburg aangewezen zou zijn op buitenlandse universiteiten vonden de meeste leden irrelevant, omdat het treinverkeer de Nijmeegse en Brabantse instellingen binnen Limburgs bereik bracht. Uiteindelijk spraken zeven leden zich uit voor Noord-Brabant, maar open vraag bleef waar die medische faculteit dan moest komen: in Eindhoven of in Tilburg? Idealiter zou er een samenwerkingsverband tussen Eindhoven en Tilburg ontstaan, in een Brabantse universiteit, maar die nauwe samenwerking kwam vooralsnog niet op gang. Drie leden waren voor Twente vanwege de potentieel goede inbeddingsmogelijkheden voor een nieuwe faculteit. Vier commissieleden opteerden voor Maastricht. De medische faculteit moest daar dan wel na verloop van tijd opgenomen worden in een te stichten universiteit. Een geïsoleerde medische faculteit werd als zeer onwenselijk

⁷⁶ *Algemeen Dagblad*, 17-8-1968.

⁷⁷ G.E. van Walsum, *Rapport van de studiec commissie achtste medische faculteit*. [’s-Gravenhage] 1968.

beschouwd en was ook juridisch gezien niet mogelijk. Een academisch ziekenhuis mocht in Zuid-Limburg geen monopoliepositie innemen.

In een minderheidsnota wees Johannes Hattinga Verschure, hoogleraar ziekenhuiswetenschappen in Utrecht, op nieuwe inzichten in het medisch onderwijs, waarbij hij de scherpe scheiding tussen academische en niet-academische ziekenhuizen verwierp en voor kleine onderwijsgroepen pleitte. In Maastricht moest volgens hem zo snel mogelijk met de voorbereiding van ‘de achtste’ worden gestart. Hattinga Verschure meende dat de bestaande regionale ziekenhuizen zeker in het begin ingezet uitstekend konden worden bij het klinisch onderwijs. In deze minderheidsnota zijn de contouren te zien van de basisfilosofie die de medische faculteit Maastricht vanaf 1974 zou omhelzen.

Het eindrapport van de commissie Van Walsum kwam er in feite op neer dat minister Veringa vrij spel had. Dit impliceerde dat de vestigingsplaats in hoge mate een politieke beslissing zou worden, waarbij electorale overwegingen een rol zouden spelen. In december 1968 hing Van Rooy zo snel mogelijk aan de telefoon om bij Veringa te polsen hoe de vlag er voor Maastricht bij hing. Wat kon de SWOL nog doen om hem te bewegen voor Maastricht te kiezen? Van Rooy kreeg de indruk dat Veringa in de richting van Maastricht dacht, ‘zonder het achterste van zijn tong te laten zien’.⁷⁸ De reactie van Veringa wekte hoe dan ook de indruk dat Veringa de SWOL gunstig was gestemd. Veringa had laten weten dat hij nogal met de financiën worstelde – de kosten van de ‘zevende’ reizen de pan uit – zodat het door de commissie Van Walsum voorgestelde grote academische ziekenhuis op korte termijn geen haalbare kaart leek.

De SWOL stond nu dus voor de uitdaging om de minister een voorstel te bieden dat financieel aantrekkelijke kanten had. Het zou in ieder geval mooi zijn als Maastricht, zeker in het begin, met bescheiden investeringen kon werken. De samenwerking tussen de ziekenhuizen Sint Annadal en De Wever bij het oprichten van een provisorium voor de preklinische vakken zou Veringa goed uitkomen. De SWOL zag dit idee helemaal zitten. Een strategie voor een zo goedkoop en zo snel mogelijke start zou de kandidatuur van Maastricht versterken, gezien de enorme druk die er op de minister werd uitgeoefend om de opleidingscapaciteit uit te breiden, terwijl de financiële middelen juist krappere werden. Mol pleitte daarom voor toenadering tot de Koninklijke Maatschappij voor de Geneeskunst, om vervolgens een plan op te stellen voor een klein academisch ziekenhuis met grote affiliatiemogelijkheden. Tans juichte dit voorstel toe, omdat er in de Tweede Kamer, vooral in de PvdA-fractie, belangstelling bestond voor vernieuwing op medisch-onderwijskundig gebied. Veringa besloot om begin 1969 een rondreis te maken langs Maastricht, Eindhoven, Tilburg en Enschede om zich ter plaatse op de hoogte te stellen van de mogelijkheden voor de vestiging van een achtste medische faculteit. De SWOL wierp zich vanaf nu op een grootse campagne.

1969: een injectie voor Limburg en de politieke arena

Het was begin 1969 duidelijk dat Veringa Maastricht als een serieuze kanshebber beschouwde. Niettemin bleef de wedloop om ‘de achtste’ uiterst spannend. De andere kandidaten hadden immers ook goede argumenten. Zolang Eindhoven en Tilburg niet in staat waren om hun nauwe samenwerking in een

78 Archief SHCL, EAN o879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 36 Verslag van de vergadering van het dagelijks bestuur van de SWOL op 30 december 1968 te Maastricht.

Brabantse universiteit vorm te geven, leek Twente de sterkste rivaal van Maastricht. In het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen ging de voorkeur daadwerkelijk uit naar Twente.⁷⁹ Hoe zou de beslissing in 1969 uitvallen? De SWOL draaide overuren en werd op verschillende fronten actief. Zij richtte zich allereerst op een publiekscampagne om de Limburgers, liefst ook alle niet-Limburgers van geboorte, te enthousiasmeren voor een universiteit in Maastricht. Tegelijkertijd ging de eerder, in oktober 1968 geïnstalleerde medische commissie onder voorzitterschap van Mol hard aan de slag om te bezien hoe de samenwerking tussen de drie ziekenhuizen in Maastricht, Heerlen en Sittard vorm moest krijgen met het oog op een medische faculteit nieuwe stijl. Ook probeerde de SWOL zoveel mogelijke politieke steun te krijgen in zowel de PvdA- als de KVP-fractie. Tenslotte liet de SWOL natuurlijk geen kans onbenut sluiptrouwen te bewandelen om Veringa te overtuigen voor Maastricht te kiezen.

De SWOL initieerde in februari 1969 een publiekscampagne onder het motto 'Een injectie voor Limburg', bijgestaan door een Amsterdams marketingbureau.⁸⁰ Zo verscheen een paginagrote advertentie in een Nijmeegs studentenblad met de tekst 'Dat wordt dringen op het Vrijthof', waarbij over de gezellige terrasjes op dat plein werd verteld en over de ruime mogelijkheden om kamers te vinden 'in dit vakantieland', zo fraai gelegen in 'het hart van West-Europa'. De SWOL verspreidde ook een brochure met de titel *Waarom een universiteit in Zuid-Limburg?*, waarin nog eens

alle argumenten pro Maastricht kort op een rij werden gezet. De emotionele snaar werd daarbij niet geschuwd. Zo was een universiteit in Maastricht onder meer noodzakelijk om een einde te maken aan 'de geestelijke drainage', aan het 'wegzuigen van Limburgs intellect'.⁸¹ Tegelijkertijd coördineerde de SWOL een handtekeningenactie onder het motto 'Bouw mee aan onze universiteit'. Alle lagere en middelbare scholen in de provincie werden opgeroepen om zoveel mogelijk handtekeningen van leerlingen te verzamelen op een kaartje met de afbeelding van een bouwsteen. De SWOL wilde alle baksteentjes aan de minister te overhandigen in de vorm van een maquette die de universiteit moest symboliseren. Uit 'solidariteit had een groepje Maastrichtse bejaarden' het op zich genomen om alle mini-kaartjes te tellen. Het werden er maar liefst 315.000.⁸² In Sittard kwam een Burger Actiecomité tot stand. Dit comité lanceerde een postzegelactie. Alle postzegels werden voorzien van een stempel met de slogan 'Heel Limburg bepleit, Maastricht een universiteit', om zo alle waar dan ook woonachtige Nederlanders te bereiken. Aangestoken door al dit enthousiasme voor een universiteit kwamen vijf kunstenaars van de Jan van Eyck academie – helemaal in de sfeer van de culturele revolutie van de jaren 1960 – in actie. Zij hadden de firma C(oördinatie) van O(penbare) K(unstwerken), kortweg COK en CO, een firma zonder winst-oogmerk, opgericht, en wilden met 'kwast en verf' actievoeren voor de universiteit. Het moest dan wel een kritische universiteit worden.⁸³ COK en CO gaf een fraai, in popart stijl

79 Archief UM, Gesprek C.A. Doets met Jac van den Boogard, 21 maart 1985.

80 Archief UM Map SWOL 0051 7/0001 Dagelijks bestuur; notulen overleg met onder andere commissie van Walsum 1968; overleg met minister Veringa 1970. De achtste. Injectie voor Limburg. Plan inzake de ondersteuning van het streven de achtste medische faculteit in Limburg gevestigd te krijgen. NOVAD Frits van Alphen reclame & marketing. Amsterdam 10 februari 1969.

81 Archief UM, archief SWOL 6/0009 SWOL lobby voor universiteit. SWOL stukken en uitgebrachte rapporten rond lobby en inhoudelijke argumentatie voor vestiging van een achtste medische faculteit in Maastricht, periode 1968 - 1969. *Waarom een universiteit in Zuid-Limburg?*

82 *Limburgs Dagblad*, 19 maart 1969.

83 *De Nieuwe Limburger*, 11-1-1969; 12-2-1969.

Affiche de Uil, 1969, Archief Universiteit Maastricht

uitgevoerd affiche uit met een UiL (Universiteit In Limburg) erop. Ook publiceerden deze kunstenaars vanuit 'de UiL' het krantje *Universet*, met de rake slogan 'Wetenschap is subversief element in consumptiemaatschappij'.⁸⁴

In maart en april 1969 maakte Veringa een rondreis langs de overgebleven kandidaten. Als eerste kwam Maastricht aan de beurt. Op 25 maart kwam hij na overleg in het Provinciehuis in een 'ludiek festijn' terecht in de Dominicanenkerk, die bij deze gelegenheid dienstdeed als mensa voor 'de UiL'. Dit festijn was niet door de SWOL geregisseerd, maar door de kunstenaars van COK en CO, die ook de broodjes voor alle aanwezigen hadden gesmeerd. Veringa trof er de maquette aan met alle bouwsteentjes en handtekeningen. In de kerk waren verder honderden middelbare scholieren aanwezig die Veringa 'met ritmisch handgeklap' ontvingen. De SWOL maakte zich zorgen over de reactie van de minister. Ging het er niet te ludiek aan toe? De minister kreeg er echter juist lol in en gaf aan dat hij zich thuis voelde in deze 'echte universitaire omgeving', waarna de scholieren spontaan het Maastrichtse carnavalslied *Zoene gooje hōbbe veer nog noets gehad* zongen.⁸⁵ Veringa was een geëngageerd politicus, iemand die zich niet als een onaantastbare autoriteit opstelde, maar als een progressieve katholieke politicus met een moderne, open democratische stijl.⁸⁶

Tijdens het overleg die ochtend in het Provinciehuis had Veringa, in gezelschap van Piekaar en enkele andere topambtenaren van het ministerie van Onderwijs en Weten-

schappen, uiteraard weer de bekende argumenten pro Maastricht te horen gekregen. De minister ontving echter ook nieuwe informatie over hoe een academisch ziekenhuis in Zuid-Limburg zou kunnen functioneren. Na het telefoontje van Van Rooy aan Veringa was de SWOL onmiddellijk aan de slag gegaan om laatstgenoemde tegemoet te komen.

De sinds kort binnen de SWOL functionerende Werkcommissie Achtste Medische Faculteit onder voorzitterschap van Haex presenteerde nu een opzet voor een medische faculteit met inschakeling van al in de regio aanwezige voorzieningen, waarmee het probleem van het beddenoverschot werd opgelost. In deze Werkcommissie zaten niet alleen vertegenwoordigers van de directies en de specialisten van de ziekenhuizen Sint Annadal en De Wever, maar ook twee voormalige leden van de commissie van Walsum, beiden voorstanders van Maastricht: Hattinga Verschure en ingenieur C.A. Doets.⁸⁷ Doets was bouwdirecteur van de Vrije Universiteit in Amsterdam en bracht de nodige ervaring in op het gebied van korte-termijn oplossingen van tijdelijke voorzieningen.⁸⁸ De commissie kwam met een vernieuwend plan naar voren. Het voorstel luidde om het klinisch onderwijs in Heerlen en het preklinisch onderwijs in Maastricht te centrereren. Het ziekenhuis te Sittard was eveneens bereid om zich open te stellen voor studenten met het oog op klinisch onderwijs. Het idee was verder dat de drie ziekenhuizen in een overkoepelende federatieve organisatorische bestuursstructuur zouden samenwerken ter

84 Archief SHCL, EAN o879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 12 *Universet, een warme krant*.

85 *Limburgs Dagblad*, 26-3-1969.

86 Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Amsterdam 2002.

197. Zie ook: https://www.dbnl.org/tekst/veldo61stijlo_01/colofon.php. Verantwoording over Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl, Henk te Velde.

87 Frank Huisman en Annemieke Klijn (2023), 'Van patiëntengetto tot gezondheidsdorp. De ontwikkeling van het Universitair Medisch Centrum op de Uithof', in: Dirk van Miert, Jeroen Koch en Marijke Huisman (red.). *Tastend door de tijd*, Uitgeverij Matrijis Utrecht 2023, 80-81.

88 Zie: A. Flipse, & A. Streefland (Eds.), *De universitaire campus: Ruimtelijke transformaties van de Nederlandse universiteiten sedert 1945*, Verloren Hilversum, 2020.

Gerard Veringa voor KVP- verkiezingsaffiche 1971 - Fotograaf onbekend / Anefo Nationaal Archief, CCo

voorbereiding van een medische faculteit. Deze tijdelijke oplossing was, aldus de commissie, goed mogelijk zolang het ziekenhuis Sint Annadal nog niet aan vervanging toe was. De bouw van een geheel nieuw ziekenhuis had in deze opzet geen directe prioriteit en kon dus tot een later te bepalen moment worden uitgesteld.⁸⁹

Het hoeft geen betoog dat het plan in meerdere opzichten aantrekkelijk was. De nieuwe medische faculteit kon makkelijk en goedkoop van start. Dit was een belangrijk punt, omdat aan het einde van de jaren 1960 de kostenstijgingen in de gezondheidszorg alarmerend hoog opliepen. Het plan speelde bovendien handig in op de toenemende kritiek waar het

medische bolwerk in de loop van dat decennium mee werd geconfronteerd. Vooral de vaak supergespecialiseerde academische ziekenhuizen met alle technische hoogstandjes waren mikpunt van kritiek. De patiënt liep daar, aldus de critici, het risico om gereduceerd te worden tot een object, bedolven door 'onmenselijke' medisch-technologische toeters en bellen.⁹⁰

Veringa zag wel iets in deze vernieuwende en kostenbesparende ideeën op het gebied van de academische gezondheidszorg.⁹¹ Daar stond echter tegenover dat een medische faculteit in Maastricht als opmaat moest dienen voor een hele universiteit. In dat opzicht was Maastricht juist duur, terwijl het niet duidelijk was welke

89 Archief SHCL, EAN 0879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 97 Nota inzake de organisatie en de functionele geleiding van een medische faculteit in Zuid-Limburg, 26 februari 1969.

90 Zie: Annetie Klijn, *Verlangen naar verbetering. 375 jaar academische geneeskunde in Utrecht*, Uitgeverij Boom Amsterdam 2010, 258 e.v.

91 Archief UM, Gesprek G.H. Veringa, 8 februari 1985.

twee faculteiten er te zijner tijd bij moesten komen. Lastig was ook dat zijn adviseurs in het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen onverkort vasthielden aan Twente. Los van alle argumenten speelden er natuurlijk ook politieke overwegingen. De beslissing met betrekking tot de vestigingsplaats zou uiteindelijk in de politieke arena vallen. Veringa's eigen partij was verdeeld. In de KVP-fractie waren meer voorstanders voor Eindhoven en Tilburg te vinden dan voor Maastricht. Baeten lobbyde in de KVP-fractie weliswaar voor Maastricht, maar kreeg weinig voor elkaar. Zijn voorstel werd als dermate ridicul ervaren dat het met 'een lachertje' werd afgedaan.⁹² Hoe kwam Maastricht op 'het dwaze idee' om daar een universiteit te vestigen? Baeten werd met een te sterke Brabantse lobby geconfronteerd. De KVP kwam niet op een lijn te zitten, terwijl de partij op dat moment moeite had om zich in Limburg staande te houden.

Tans kreeg eveneens met weerwerk vanuit zijn eigen fractie te maken. Joan Willems, een Brabantse katholieke doorbraaksocialist en geestverwant van Tans, was voor Brabant, en Jan Masman, net als Tans een onderwijsspecialist, maakte zich hard voor Twente. De fractieleider van de PvdA, Den Uyl, vond dat de PvdA op één lijn moest zitten en zette de drie in juli 1969 bij elkaar vanuit de gedachte: 'laat die drie jongens maar met elkaar botsen'.⁹³ Tans slaagde erin Masman en de rest van de PvdA-fractie te overtuigen om voor Maastricht te kiezen. Alleen Willems bleef zich tot Tans' teleurstelling tegen Maastricht verzetten. In het politieke schaakspel om 'de achtste' was de PvdA hiermee *in the lead*. Nu de ontzuiling in volle gang

was, probeerde de PvdA haar positie in Limburg te versterken. Limburg was, zoals Masman zei, als 'politiek jachtterrein' geopend.⁹⁴ De Tweede Kamerfractie van de partij sprak zich op 2 juli 1969 in een perscommuniqué uit voor een achtste medische faculteit in Maastricht, als aanzet tot de vorming van een universiteit. De fractie wilde Brabant en Twente tegemoetkomen door er direct op te laten volgen dat zij op den duur ook de uitbouw van de daar aanwezige instellingen voor hoger onderwijs tot universiteiten steunde. In het communiqué werden zeven argumenten pro Maastricht genoemd. Het eerste argument sloeg op de noodzakelijke spreiding van het wetenschappelijke onderwijs en het tweede op 'de unieke kansen' die in Zuid-Limburg lagen voor 'een moderne organisatie van de gezondheidszorg'. De derde tot en met de zesde argumenten waren gerelateerd aan de gunstige ligging van Maastricht gezien vanuit Europees perspectief. Het zevende en laatste argument ging over de bijdrage die de universiteit zou leveren aan de in gang gezette herstructurering.⁹⁵ Kennelijk woog dit punt niet het zwaarste voor de PvdA-fractie in 1969. In de nota werd hier ook verder in het geheel niet over uitgeweid.

Nu de PvdA zich voor Maastricht had uitgesproken, werd de politieke druk op de KVP, en dus ook op Veringa, om voor Maastricht te kiezen opgeschroefd. De minister zat in een lastig parket. Hij beseftte dat de PvdA erop uit was om meer stemmen te trekken in Limburg en zag tegelijkertijd dat zijn eigen partij verdeeld was en bleef. De KVP, zo realiseerde hij zich ook, trok meer stemmen in Brabant dan in Limburg.⁹⁶ Wat te doen? Veringa besloot de

92 Archief UM, Gesprek G.H. Veringa, 8 februari 1985.

93 Gesprek J.W. Masman met Annemieke Klijn, 19 december 1997.

94 Jan Masman geciteerd in: Knegtmans, *De Medische Faculteit Maastricht*, 22.

95 Archief UM, archief SWOL 6/0009 SWOL lobby voor universiteit. SWOL stukken en uitgebrachte rapporten rond lobby en inhoudelijke argumentatie voor vestiging van een achtste medische faculteit in Maastricht, periode 1968 - 1969. De achtste medische faculteit Kamerfractie Partij van de Arbeid, 's-Gravenhage, 2 juli 1969.

96 Gesprek G.H. Veringa met Jac van den Boogard, 8 februari 1985.

beslissing over de achtste over de begrotingsdebatten heen te tillen. De SWOL bleef ondertussen niet stil zitten en probeerde via de lijn van Veringa's broer, voorzitter van de KVP-kring Limburg Herman Veringa, de minister zo ver te krijgen om toch echt voor Maastricht te kiezen. Het leek de SWOL vanzelfsprekend beter om de pers niet op de hoogte te stellen van het feit dat de relatie van deze broers consequenties had voor de politieke besluiten van de minister. Deze broer Herman had volgens Toonen 'behoorlijk wat invloed' op de minister. Het blijft natuurlijk de vraag of dit informele contact er nu werkelijk veel toe deed, maar hoe dan ook kwam de SWOL via deze route in een vrij vroeg stadium, al in de zomer van 1969, te weten dat de voorkeur van de minister naar Maastricht uitging.⁹⁷

Tijdens de ministerraad van 8 september kreeg Veringa het echter niet makkelijk om voldoende politieke steun te vinden voor dit standpunt. De ministerraad duurde tot diep in de nacht. Uiteindelijk ging kleine meerderheid akkoord met Veringa's voorkeur op voorwaarde dat het volgende kabinet een besluit over de openingsdatum zou nemen. De uitkomst van dit zogenaamd 'vertrouwelijke beraad' zou op Prinsjesdag openbaar worden gemaakt. Toch wist de pers uit 'Haagse kringen' al direct de volgende dag te melden dat de medische faculteit naar Maastricht zou gaan.⁹⁸ Ook werd gewag gemaakt van de 'politieke veldslag' in de KVP, aangezien haar Brabantse achterban zich niet aan Maastricht wilde overgeven.⁹⁹ Vanaf het moment dat de PvdA zich achter Maastricht had gesteld, zat er voor de aarzelende KVP-top weinig anders meer op dan te zwichten onder de politieke druk. Tartend liet Tans in *De Nieuwe Limburger* weten ervan

overtuigd te zijn dat Limburg ook in de Tweede Kamer op de steun van de KVP kon rekenen.¹⁰⁰ In de troonrede op 16 september 1969 maakte de regering, zoals verwacht, officieel het besluit bekend om Maastricht aan te wijzen als vestigingsplaats voor de achtste medische faculteit in Nederland.

In Limburg barstte de feestvreugde uit. Vlaggen werden gehesen, de grote klok van de Sint-Servaaskerk beierde sonoor en vrolijk, fanfares trokken door de straten, terwijl overal de drank rijkelijk vloeide. Diezelfde dag nog zond Veringa de *Nota Medisch Wetenschappelijk Onderwijs* naar de Tweede Kamer. In dit stuk zette hij het kabinetsstandpunt uiteen. Bij de keuze voor Maastricht beklemtoonde Veringa dat alle landsdelen op een 'evenwaardige wijze ook in de ontwikkeling van het wetenschappelijk onderwijs' betrokken moesten worden. Het feit dat er in Limburg überhaupt geen instelling van wetenschappelijk onderwijs bestond, vond hij van beslissende betekenis om voor Maastricht te kiezen, ook al zou de medische faculteit daar zich niet bij een al bestaande instelling voor hoger onderwijs kunnen aansluiten, zoals dat in Twente en Brabant wel het geval was. Een ander argument waar Veringa zwaar aan hechtte, was 'de problematiek van de gezondheidszorg'. Een medische faculteit zou de structuur van de volksgezondheid in Limburg verbeteren. Hier lag potentieel braakliggend terrein vol 'patiëntenmateriaal'. Daar kwam bij dat het er mogelijk was om in de aanloopfase gebruik te maken niet-academische ziekenhuizen ten behoeve van onderwijs en onderzoek. Veringa ging er overigens vanuit dat er op de wat langere termijn toch wel een academisch ziekenhuis moest komen. Maastricht had bovendien zijn sympathie, zo

97 Gesprek W.P.G. Toonen met Annemieke Klijn, 7 april 1997.

98 *De Nieuwe Limburger*, 9-9-1969. *Nieuwsblad van het Noorden*, 9-9-1969. *Trouw*, 9-9-1969. *Tubantia*, 9-9-1969.

99 *Algemeen Handelsblad*, 10-9-1969.

100 *De Nieuwe Limburger*, 10-9-1969.

verklaarde hij met verve, vanwege zijn ‘eigenaardige ligging’. Een instelling van wetenschappelijk onderwijs zou voor Limburg zowel een economische als culturele stimulans betekenen en tegelijkertijd van nationale betekenis zijn, omdat ‘Zuid-Limburg in sterke wisselwerking staat met de Duitse en Franse cultuur’. Om ‘een zuivere afweging’ te maken die voor het hoger onderwijs van belang was, vond Veringa het niet wenselijk om het werkgelegenheidsaspect in zijn besluitvorming te betrekken. Dat argument viel volgens hem slecht te berekenen en dus slecht te wegen.¹⁰¹

Na de troonrede was de race om ‘de achtste’ een gelopen koers geworden. De Brabantse KVP-lobby deed nog een vergeefse poging om zowel de SWOL als de minister te overtuigen Maastricht in ruil voor een medische faculteit een alpha- en gamma-faculteit te geven.¹⁰² Bij de Kamerbehandeling van de nota en van de begroting van Onderwijs en Wetenschappen kreeg Veringa het niet echt moeilijk. Er waren zelfs geen Kamerleden die de vraag stelden of een achtste medische faculteit nog wel zo nodig was. Dit terwijl recente prognoses met betrekking tot de behoefte aan artsen lieten zien dat de behoefte aan artsen op de wat langere termijn af zou nemen. Het was wel de staatssecretaris van Sociale Zaken en Volksgezondheid, Roelof Kruisinga, van de Christen Historische Unie (CHU), die deze kwestie aanroerde. Kruisinga waarschuwde voor een te grote aanwas van artsen, maar voegde er direct met een vooruitziende blik aan toe ‘de achtste’ niettemin van belang te vinden voor de verbetering van de kwaliteit van de opleiding. Veringa ging hier verder niet op in en herhaalde slechts dat de behoefte aan een nieuwe faculteit onom-

stotelijk was gebleken.¹⁰³ De Tweede Kamer ging zonder al te veel morren met Veringa mee. Tans wist nog in een amendement vast te leggen dat de uitbouw van Twente en Noord-Brabant in een memoriepost op de begroting werd vastgelegd.¹⁰⁴ De teleurgestelde voorstanders van Brabant en Twente verweten Veringa dat hij het hoger onderwijs speelbal had gemaakt van politieke en electorale overwegingen. Dat die overwegingen ongetwijfeld een rol speelden bij de KVP, die uiteindelijk in meerderheid voor Maastricht opteerde, lijkt geen twijfel. In een terugblik op deze episode herhaalde Veringa dat het hem vooral was gegaan om de spreiding van het onderwijs. Dat hij zich persoonlijk zo sterk voor Maastricht had gemaakt, kwam ook omdat hij er stellig van overtuigd was geweest ‘dat er voorlopig na deze beslissing nooit meer een volgende beslissing zou worden genomen tot spreiding van het hoger onderwijs. (...) Als wij toen niet zouden hebben gezegd Maastricht, dan was er nooit meer iets gekomen. Dan was er in Maastricht nooit een universiteit gekomen’.¹⁰⁵

Een nieuwe fase voor de SWOL

Veringa zette vaart achter de zaak. Op 2 maart 1970 toog hij naar Maastricht om de Commissie Voorbereiding Achtste Medische Faculteit te installeren. Deze commissie moest op korte termijn in hoofdlijnen een plan opstellen voor een medische faculteit. Veringa was ervan overtuigd dat het volledig van de persoon zou afhangen die de voorbereiding op zich zou nemen of de medische faculteit er ooit zou komen.¹⁰⁶ De voorbereiding van een universiteit was, zo meende hij, een zaak van lange adem. En ‘een hele lange adem’ kon betekenen

101 G.H. Veringa, *Nota Medisch Wetenschappelijk Onderwijs* Staatsuitgeverij 's-Gravenhage 1969, 26.

102 Toonen, ‘De actie tot vestiging’, 251; Gesprek G.H. Veringa met Jac van den Boogard, 8 februari 1985.

103 Tubantia, 14-11-1969.

104 *Nederlands Dagblad*, 15-11-1969. Begin 1970 stemde ook de Eerste Kamer met Veringa's voorstel in.

105 Gesprek G.H. Veringa met Jac van den Boogard, 8 februari 1985.

106 Idem.

Koningin Juliana wordt links geflankeerd door Baeten en rechts door Van Rooy bij de opening van de Rijksuniversiteit Limburg, 9 januari 1976 - Foto Jos Nelissen, Archief Universiteit Maastricht

dat een volgend kabinet, of een daaropvolgend kabinet, daar een streep door zou trekken. Veringa besloot vrij snel en 'volstrekt persoonlijk' om Tans te vragen. Tans kende de weg in de onderwijswereld en had aldus Veringa het juiste karakter. De PvdA'er was 'een grimmige doorbijter' die ontzettend goed kon drammen. Dit waren kwaliteiten die, aldus Veringa, hoogstnoodzakelijk waren bij het van de grond tillen van een nieuwe medische faculteit. In zijn eigen partij, de KVP, viel de benoeming van de PvdA-man niet best, maar in het departement van Onderwijs en Wetenschappen viel Tans juist weer goed. Dit laatste terwijl de stemming in dit departement anti-Maastricht was geweest. Voor de SWOL brak een nieuwe fase aan. Zij had haar taak als lobbyorganisatie om een medische faculteit in Limburg te bemachtigen,

als aanzet voor een universiteit, met succes volbracht. Wat werd haar *raison d'être* vanaf nu? De SWOL raakte in een identiteitscrisis en beraadde zich op haar toekomstige activiteiten. Zij nam zich voor om zich tot universiteitsfonds te ontwikkelen. Maar haar ambities reikten verder: zij wilde ook 'katalytisch werkzaam zijn bij de oprichting van de medische faculteit en de uitgroei naar een volledige universiteit'.¹⁰⁷ Zo boog zij zich over een tweede faculteit naast de medische, waarbij aan Managementwetenschappen werd gedacht. De SWOL wierp zich in eerste instantie op als 'praatcollege', ofwel gesprekspartner van de voorbereidingscommissie, waar het de nieuwe medische faculteit betrof, maar moest teleurgesteld vaststellen dat er nauwelijks naar haar werd geluisterd. Voor de SWOL brak, zoals

107 Archief SHCL, EAN 0879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht, 13 Algemeen bestuur, Enkele gedachten die ontwikkeld zijn t.b.v. de toekomstige activiteiten van de SWOL.

Toonen zich uitdrukte, ‘de grote stilte’ aan.¹⁰⁸ De voorbereidingscommissie stond voor een moeilijke taak. De weg naar de Rijksuniversiteit Limburg, die in januari 1976 werd opgericht, was met voetangels en klemmen bezaaid. Dat de nieuwe universiteit nogal ongebruikelijk naar een provincie en niet naar een stad werd genoemd, betekende een buiging voor het Limburgse eenheidsfront dat de SWOL had willen zijn.

Onder toezien oog van Sjeng Tans bevestigt koningin Juliana met haar handtekening de oprichting van de Rijksuniversiteit Limburg, 9 januari 1976 - Foto Jos Nelissen, Archief Universiteit Maastricht

¹⁰⁸ Toonen, ‘De actie tot vestiging’, 252.

Besluit

De geschiedenis van de Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg (SWOL) vanaf haar oprichting in november 1965 tot aan de beslissing van de regering eind 1969 om Maastricht als vestigingsplaats aan te wijzen voor de achtste medische faculteit, als aanzet tot een universiteit, is een *success story*. Nu de Universiteit Maastricht alweer sinds jaar en dag groeit en bloeit, lijkt het nogal vanzelfsprekend dat de SWOL haar concurrenten tijdens de wedloop om ‘de achtste’ wist uit te schakelen, maar deze opvatting is historisch gezien onjuist. Maastricht was beslist niet de gedoodverfde winnaar in deze race. Dat de SWOL erin slaagde om haar doel te bereiken, kwam allereerst omdat zij van meet af aan beseftte dat zij niet in de valkuilen uit het verleden moest vallen. Ze mikte dan ook niet op een instelling voor hoger onderwijs met een strikt katholieke signatuur, maar op een rijksuniversiteit. De SWOL realiseerde zich in 1965 dat de dominantie van de katholieke monocultuur in Limburg niet meer vanzelfsprekend was en zij zocht, en vond, dan ook een breed maatschappelijk draagvlak. Tegelijkertijd onderhield zij waardevolle korte lijnen met zowel de landelijke KVP als de landelijke PvdA-top. De tijd voor een universiteit in Limburg was volgens de SWOL rijp, omdat de bestaande universiteiten uit hun voegen barstten als gevolg van de snel toenemende aantallen studenten. Heel strategisch wierp de SWOL zich vanaf het begin op als een waar ‘eenheidsfront’ om één vuist te maken richting ‘Den Haag’. Zij sprak zich ook met één mond uit voor Maastricht als vestigingsplaats voor een universiteit.

De SWOL ijverde in eerste instantie voor een universiteit zonder een helder beeld voor ogen te hebben van welke studierichtingen die dan wel moest aanbieden. Vanaf het moment echter, in het vroege voorjaar van 1966, dat de

eventuele oprichting van een achtste medische faculteit een politiek *issue* werd, concentreerde de SWOL zich helemaal dáárop. De lobbygroep moest zich hierbij verhouden tot de commissie Van Walsum, die eind 1966 aan het werk ging om de minister van Onderwijs en Wetenschappen te adviseren over de vraag of ‘de achtste’ er werkelijk moest komen, en zo ja, waar. De strijd om ‘de achtste’ kwam voor de SWOL in een spannende fase. Volijverig lanceerde zij in de loop van 1967, zeker in vergelijking met haar rivalen, nota’s om haar pleidooi voor de vestiging van ‘de achtste’ als begin van een nieuwe rijksuniversiteit in Maastricht te onderbouwen. De vier belangrijkste argumenten van de SWOL waren: een medische faculteit was goed voor het verbeteren van de gezondheidszorg in Zuid-Limburg, terwijl andersom de medische faculteit baat had bij een patiëntenbestand dat nog niet in het medisch onderwijs was ingeschakeld; Limburg ‘verdiende’ een universiteit in het kader van de noodzaak van spreiding van het onderwijs; een universiteit in Limburg was noodzakelijk ter compensatie van de mijnsluitingen; tenslotte, Maastricht bood dankzij haar ligging unieke kansen voor een universiteit met een Europese oriëntatie.

Maar hoe steekhoudend deze argumenten misschien ook klonken, de commissie Van Walsum had een facet-opdracht meegekregen. Het ging haar om de vraag waar ‘de achtste’ het beste zou gedijen, niet om de vraag welke plaats daarvan het meeste zou profiteren. De facet-opdracht had bovendien betrekking op een medische faculteit, niet op de stichting van een complete universiteit. De SWOL zat daarmee in een *underdog*positie. De sterkste concurrenten van Maastricht, vooral Twente en Noord-Brabant, wezen op potentiële kruisbestuiving met technische hogescholen, terwijl ‘de achtste’ zich in Zuid-Limburg niet bij een bestaande instelling van hoger onderwijs kon

aansluiten. Dat Maastricht uiteindelijk toch de wedloop won en zelfs een hele universiteit bemachtigde, kan zagezegd als een huzarenstukje worden beschouwd. Toen de commissie Van Walsum in haar eindrapport van november 1968 verdeeld bleek te zijn, rook de SWOL nieuwe kansen. Minister Gerard Veringa kon namelijk met dit rapport alle kanten uit. Het was dus zaak om hem te bewerken. De korte lijntjes in de KVP- en de PvdA-top werden nu flink benut. In hoeverre de persoonlijke banden tussen Veringa en zijn broer in Heerlen bij Veringa's besluit pro Maastricht meespeelde, is slecht na te gaan. Maar het was hoe dan ook via die route dat de SWOL bemoedigende signalen opving, die cruciaal waren om haar aan te sporen actief door te gaan met het lobbyen. De SWOL deed dat met verve en trok nu externe medisch deskundigen aan, die binnen de commissie Van Walsum zich pro Maastricht hadden uitgelaten.

Bij minister Veringa woog het argument van spreiding van het wetenschappelijk onderwijs zelfs zo zwaar dat hij liever een geheel nieuwe universiteit zag verrijzen in Maastricht dan slechts een medische faculteit die zich bij een bestaande hogeschool zou voegen. Dat een universiteit in Zuid-Limburg vanaf 'het balkon van Europa' een fraai uitzicht op Europa beloofde te bieden, raakte Veringa eveneens. De unieke ligging van Maastricht gaf een nieuwe universiteit een eigen profiel, waarmee zij niet in het vaarwater van een andere universiteit zou komen. Het punt dat een medische faculteit een economische stimulans zou betekenen, vond Veringa minder zwaarwegend, omdat alle kandidaten dit argument naar voren brachten. Een handige zet van de SWOL was zonder meer dat zij Veringa, die met financiële problemen worstelde, als het ware te hulp schoot door hem een concreet voorstel aan de hand te doen, waarbij 'de achtste' wat klinisch

onderwijs betreft bij haar start nauw zou leunen op samenwerking in een provisorium met de regionale ziekenhuizen. De bouw van een academisch ziekenhuis zou in dat scenario in een later stadium aan de orde zijn. Via de invloedrijke PvdA'er Sjeng Tans, die zijn eigen fractie politiek behendig achter Maastricht wist te krijgen, werd met succes politieke druk op de KVP, en dus ook op Veringa, uitgeoefend om voor Maastricht te kiezen. Het besluit met betrekking tot de oprichting van een universiteit was immers uit de aard der zaak een politieke beslissing. Zo kon het gebeuren dat de Nederlandse regering in de Troonrede van 1969 aankondigde dat de achtste medische faculteit in Nederland naar Maastricht ging, als aanzet van een universiteit. Dit was een historisch moment voor de integratie van Limburg in de Nederlandse natiestaat op het gebied van het hoger onderwijs. De daadwerkelijke stichting en de uitgroei van de in 1976 opgerichte Rijksuniversiteit Limburg zouden nog heel wat voeten in de aarde hebben, maar dat is een ander, al veel bekender verhaal.¹⁰⁹

Archieven

- Archief SHCL, EAN 0879 Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Maastricht.
- Archief Universiteit Maastricht, Stukken m.b.t. de Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg.
- Delpher

109 Annemieke Klijn, *Het Maastrichts experiment. Over de uitdagingen van een jonge universiteit 1976-2016*, Vantilt Nijmegen 2016.

Bibliografie

- Bakker, Martijn & Giel van Hooff (red.). *Gedenboek Technische Universiteit Eindhoven* (Eindhoven 1991) 1956-199.
- Boer, Jorrit de, en J.W. Drukker, *High Tech, Human Touch: een beknopte geschiedenis van de Universiteit Twente - a concise history of the University of Twente, 1961 – 2011* (z.p. 2011). Zie ook: [https://issuu.com/utwente/docs/geschiedenis-ut, geraadpleegd op 11-1-2023](https://issuu.com/utwente/docs/geschiedenis-ut_geraadpleegd_op_11-1-2023).
- Caljé, Pieter, 'Maastricht en zijn universiteit. Interacties tussen universiteit, stad en regio', in: Eric van Royen (red.), *Maastricht kennisstad. 850 Jaar onderwijs en wetenschap*. (Nijmegen 2011) 5233-259.
- Caljé, Pieter, 'Onderwijs in het tijdperk van de natiestaat', in: Paul Tummers, P. e.a. (red.) *Limburg een geschiedenis vanaf 1800*. (Maastricht 2015), 323-352.
- Caljé, Pieter (red.), *Humanities meet the Social Sciences. The Faculty of Arts and Social Sciences at Maastricht University and the creation of two interdisciplinary programs* (Maastricht 2016).
- Coopmans, M.B.C.M., *Universitas Limburgensis*. (Hoensbroek 1962).
- Derix, Jan, *Perspectief voor Limburg: stappen en obstakels in het beleid rond de Perspectievennota Zuid-Limburg, 1965-1990* (Leeuwarden 1990).
- Dickhaut, Monique, 'Van Arcadië naar Nieuw Babylon. Het Limburgse kunstdebat in de jaren zestig', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 155 (2019), 207-156.
- Flipse, A. en A. Streefland (Eds.), *De universitaire campus: Ruimtelijke transformaties van de Nederlandse universiteiten sedert 1945* (Hilversum 2020).
- *Hoger onderwijs in Limburg: [1e] rapport van de provinciale Limburgse commissie ter bestudering van het vraagstuk van de verruiming van de mogelijkheden tot het volgen van hoger of daarmee op een lijn te stellen onderwijs voor Limburgse studenten*. Provinciale Limburgse Commissie [z.p., z.j.] [1959].
- *Hoger onderwijs in Limburg: [2de] rapport van de provinciale Limburgse commissie ter bestudering van het vraagstuk van de verruiming van de mogelijkheden tot het volgen van hoger of daarmee op een lijn te stellen onderwijs voor Limburgse studenten*. Provinciale Limburgse Commissie [z.p., z.j.] [1960].
- Huisman, Frank, en Annemieke Klijn (2023), 'Van patiëntengetto tot gezondheidsdorp. De ontwikkeling van het Universitair Medisch Centrum op de Uithof', in Dirk van Miert, Jeroen Koch en Marijke Huisman (red.). *Tastend door de tijd* (Utrecht 2023) 80-81.
- Kennedy, James, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- Klijn, Annemieke, *Onze Man uit Maastricht: Sjeng Tans, 1912-1993. Een biografie* (Nijmegen 2001).
- Klijn, Annemieke, *Het Maastrichts experiment. Over de uitdagingen van een jonge universiteit 1976-2016* (Nijmegen 2016).
- Knegtman, Peter Jan, *De Medische Faculteit Maastricht. Een nieuwe universiteit in een herstructureringsgebied, 1969-1984*. (Maastricht 1992).
- *Limburg: 'Uithoek of Kernland' door prof. Dr. H. Brugmans*. Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg (nota 4), mei 1967.

- Niessen, B.C.M.E., 'De prehistorie. IJveren voor een medische faculteit Maastricht', in: Jacques Herraets red., *MCMLXXVIMMI Universiteit Maastricht, 25 jaar jong in 2001*, Maastricht 2001, 14-25.
- *Een nieuwe medische faculteit. Bijdrage tot de discussie door J.G.H. Tans*. Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg (nota 5) [juni 1967].
- *Nota inzake de stichting van de medische faculteit als begin van een universiteit in Limburg*. Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg (nota 1). Maastricht [januari 1967].
- Nota opleiding internationale zaken aan de nieuw te stichten universiteit in Limburg door J.L. Herold, J.G.H. Tans en W.P.G. Toonen. Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg (nota 6), [mei 1967].
- De omvang van een in Limburg te stichten universiteit. Rapport uitgebracht door het Bureau voor het samenstellen van bouwprogramma's. Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg (nota 2) [april 1967].
- Perry, Jos, 'De wederopbouw van Limburg', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 155 (2019) 191-205.
- *De plaats van Zuid-Limburg in een spreidingsplan voor het Wetenschappelijk Onderwijs*. Notities bij het rapport 'Van Hogeschool tot Universiteit'. Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg (nota 3) [april 1967].
- Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam/Antwerpen 1995).
- Schuyt, C.J.M., *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat* (Leiden 1991).
- <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/tans-j-geraadpleegd-op-11-1-2023>
- Tans, J.G.H., *Isoglossen rond Maastricht in de dialecten van Belgisch en Nederlandsch Zuid-Limburg* (Maastricht 1938).
- *De spreiding van het hoger onderwijs tot 1970. Advies van de Commissie Spreiding Hoger Onderwijs en van de Commissie Spreiding Technisch Hoger Onderwijs* ('s-Gravenhage 1959).
- 'Stuurgroep medische faculteit Twente wordt geïnstalleerd', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 111 (16 december 1967) 50, 2297.
- Toonen, W.P.G., 'De actie tot vestiging van een universiteit in Limburg 1957-1986', in: *Tussen twee bruggen: Maastricht in de tijd van Baeten. Bundel opstellen over Maastricht tijdens de ambtsperiode van mr. A.M.I.H. Baeten als burgemeester 1967-1985*. Maastricht 1975, 237-252.
- Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam, 2002). Zie ook: Verantwoording over Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl, Henk te Velde – dbnl, geraadpleegd op 11-1-2023.
- Veringa, G.H. *Nota medisch wetenschappelijk onderwijs* ('s-Gravenhage 1969).
- Walsum, G.E. van, *Rapport van de studiecommissie achtste medische faculteit* (['s-Gravenhage] 1968).
- *Wetenschappelijk onderwijs in Limburg: derde rapport*. Provinciale Staten van Limburg. Commissie ter Bestudering van het Vraagstuk van het Wetenschappelijk Onderwijs. Provinciale Limburgse Commissie Wetenschappelijk Onderwijs [z.p., z.j.] [1962].
- <https://www.maastrichtuniversity.nl/nl/overde-um/organisatie/geschiedenis,geraadpleegd-op-11-1-2023>

Betting on the horse called Europe

The role of the Foundation for Higher Education Limburg in attracting the university to Maastricht and the spread of higher education.

The Foundation for Higher Education Limburg (SWOL - Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg) stood at the cradle of the State University of Limburg, nowadays Maastricht University. Its aim was to prepare the ground for the establishment of a university in Limburg by organizing a strong lobby towards the national government in The Hague, as well as by mobilizing the 'Limburg community' to start working actively in attracting a university. The SWOL relied on a broad social support and maintained short lines of communication with both the national KVP and the PvdA party leaders. This lobby group succeeded in 1969 in winning the eighth medical faculty; this faculty was regarded as the first step towards the establishment of a state university in Maastricht. The establishment of this university on 9 January 1976 marked a milestone in Limburg's history. In Limburg, the assignment of the university in the southernmost tip of the Netherlands was seen as an act of justice. After all, since the beginning of the twentieth century, several unsuccessful attempts had been made to bring a catholic university or at least a form of catholic higher education, that led to a university, to Limburg. A Limburg university served as a symbol of Limburg's empowerment, after years of having been 'underrepresented' and 'underdeveloped' within national political and educational contexts. Since the presence of Maastricht University is so self-evident after almost 50 years, it seems to be obvious that the Limburg lobby, united in the SWOL, won the race for 'the eight' as a first step to a university. However, in the mid-1960s, on the political agenda was not so much the establishment of a full university as the establishment of only an eighth medical faculty. It would have been more obvious to assign the medical faculty to Twente or to Brabant (Eindhoven and Tilburg), where the eighth could have joined existing universities of applied sciences. In the university's historiography is oftentimes pointed at the need for economic restructuring after the mine closures to explain the foundation of the State University of Limburg. However, this article shows that it is an historical mistake, probably inspired by presentism, to assume that Maastricht was the likely victor. The fact that SWOL succeeded in winning a state university was surely not only the result of its well-founded arguments in its many industriously written notes, but it was also the result of the skilful way in which this lobby group played the game in the political arena. Maastricht was awarded the university not in the first place because of economic reasons, but mainly because of the need for the spread of education - the existing universities were struggling with an overload of students. Furthermore, the SWOL successfully hammered on the clamping argument that the Netherlands desperately needed a new university with a European orientation and Maastricht was, indeed, ideally located on a cultural crossroads.

Weggevoerd en teruggevonden

Over middeleeuwse
handschriften uit
Limburgse kloosters¹

Habetslezing, Johan Oosterman

¹ Deze bijdrage is gebaseerd op de Habetslezing, uitgesproken op 20 oktober 2022. De tekst is opgedragen aan Jos M.M. Hermans (1949-2007), Limburger in Groningen, die mij leerde goed naar handschriften te kijken en me liet zien hoe relevant het is de geschiedenis van de eigen regio serieus te nemen. Hij onderzocht daarom handschriften uit Groningse kloosters. Ik richt me, sinds ik in Nijmegen woon, op de cultuur en geschiedenis (en dus ook op de handschriften) van het gebied van Maas en Rijn.

Inleiding

Een van de oudste boeken met teksten in het Middelnederlands is het vroeg veertiende-eeuwse handschrift met de *Limburgse Sermoenen* en het Maastrichtse Paasspel. Het zijn verfynde mystieke teksten uit de tweede helft van de dertiende eeuw en een liturgisch spel in de volkstaal dat in het Maastricht van omstreeks 1300 moet zijn opgevoerd en daarom behoort tot het oudste toneel in de Nederlandse taal dat bewaard is gebleven. Het handschrift met deze teksten, geschreven in het huidige Zuid-Limburg en eeuwenlang bewaard in het Maastrichtse vrouwenklooster Maagdendries, is tegenwoordig een van de schatten van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. De lotgevallen van dit boek zijn exemplarisch voor dat van talrijke middeleeuwse handschriften afkomstig uit Limburgse kloosters.²

In deze bijdrage gaat het over Limburgse collecties die verspreid zijn geraakt en over de boeken die er deel van uitmaakten. Daarbij ligt de nadruk op middeleeuwse handschriften, de meest zeldzame boeken uit die verzamelingen, boeken die tot de verbeelding spreken. Ik beoog geen compleet overzicht te bieden. Er zijn te veel collecties en is er te weinig onderzoek gedaan om tot een synthese te kunnen komen. Ik richt het zoeklicht daarom op drie Limburgse verzamelingen waarin handschriften een belangrijke rol speelden, verzamelingen die exemplarisch zijn voor de lotgevallen van collecties. Het zijn verkenningen naar de bibliotheek van de redemptoristen te Wittem, naar de boeken van de minderbroeders te Weert en naar de elf kisten met boeken die in 1839

► **Limburgse Sermoenen. Openingspagina met gehistorieerde initiaal waarin afgebeeld Christus die zijn leerlingen onderwijst. Zuidoost Limburg, 1300-1325. Den Haag, KB, 70 E 5, f. 3r.**

werden aangetroffen in het Maastrichtse gouvernementsgebouw aan de Bouillonstraat. Deze bijdrage is een pleidooi voor onderzoek naar collecties door de eeuwen heen, onderzoek dat niet alleen het verhaal vertelt van materieel erfgoed, maar dat meer nog een speurtocht is naar de mensen die leefden met die boeken. Het is bovendien een zoektocht naar manieren om deze verhalen zichtbaar te maken. Het is geen pleidooi voor teruggave, hoe spijtig het verlies van sommige van de collecties ook was (en is).

Collecties zijn per definitie dynamisch van karakter: boeken worden toegevoegd of verwijderd, delen van collecties worden samengevoegd omdat kloostergemeenschappen samengaan, delen van collecties worden afgestoten omdat ze overbodig zijn geworden en meer dan eens zijn ze ten prooi gevallen aan verwoesting.³ In de Nederlandse geschiedenis leidde vooral de Reformatie tot grootschalige vernieling en verstrooiing van boeken en bibliotheken, maar ook tot de stichting van nieuwe bibliotheken met boeken die door de overheid waren geconfisqueerd.⁴ In de Limburgse geschiedenis zijn twee andere belangrijke momenten van ‘verval’ aan te wijzen: de Franse tijd en het midden van de twintigste eeuw, toen religieuze gemeenschappen hun aantrekkingskracht verloren en snel decimeerden. In die steeds kleiner wordende gemeenschappen waren de soms kapitale biblio-

-
- 2 Over dit handschrift en de datering omstreeks 1300, zie P. Gumbert, ‘De datering van het Haagse handschrift van de “Limburgse sermoenen”’, in: E. Cockx-Indestege en F. Hendrickx (red.), *Miscellanea neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*, Dl 1. Leuven 1987, 167-181. Zie verder W. Scheepsmas, *De Limburgse sermoenen (ca. 1300). De oudste preken in het Nederlands*, Amsterdam 2005.
 - 3 Zie voor collecties met Middelnederlandse handschriften, F. van Oostrom en D. Hogenelst, *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen*, Amsterdam 1995, 9-59; zie ook: R. Ovenden, *Burning the books. A history of knowledge under attack*, Londen 2020.
 - 4 Zie voor de stadsbibliotheek van Amsterdam, J.A.A.M. Biemans, *Boeken voor de geleerde burgerij. De stadsbibliotheek van Amsterdam tot 1632*, Nijmegen 2019, 30-77.

N r uos similes
 hominibus. 7 c.
 Dese wort sp.
 onse ic te sine
 hongeren en twee igenke
 as. en spreken de wort aldus
 in ditsen. Si sult gelic si
 dien misen die beiden h
 heren die genaen es ter
 vnuogt dassin gereet in
 laten. Dese brudegoem es
 got en die brut es sin men
 seyt. die velt te himel ge
 mit. en in den uncke da
 ge so witer her wed come.
 en sp. onse ic in d ewinge
 lien. Siet dat gi beret list.
 want gi wet mit warmer
 nog welges dags des as.
 kint compt. Dats dar bi
 want wi alle twee as. kid
 sin. en hi en es mit dan es
 as. kint en gots. en daer
 tue dwange die as. dalsich
 got as. maede. en die misen
 te gode als dar wore stect.
 Dar onse here sp. dat wi
 gode werden. Dar maede
 allene die as. want as. es
 so edel en so werdech dulle
 ten as. ane allen den gen

gode gelic maet. In d ma
 ten dat hi heme gelic mag
 werden. Nu sp. hi dat wi
 gelic sullen wesen dien as.
 die beiden hars heren die
 genaen es ter vnuogt.
 als hi weder compt dassin
 gereet in laten. en die d
 hars heren beiden si sult
 die dene hebbe wille sis
Durste es Cwale beide.
 dulle waken sullen. en su
 len waken tot die dene.
 Durste dar se ombe wake
 sullen. Dats dat hen mit
 vstoln en werde. Dander
 es dat hen tfor min vles
 seche. op dulle heme ligt e
 regen brengen. Terde es
 dulle beret sin den brude
 goem in te laten. Si sullen
 ten isten waken dat ben
 der sear mit vstoln en wde.
 Dar af sp. s. pl. wat ma
 ech ons verftolen werde
 dan die sile. deere wacht
 der diuel tallen tiden dat
 ter ons die vstele. en bid
 en stect ons vltelic te wa
 ken dat wi die behuden.
 Wi sullen oec wake op dat

Bouillonstraat met het voormalige gouvernementsgebouw: 'Hotel du Gouvernement à Maastricht en 1850'. Tekening door Philippus van Gulpen (1792-1862). Herkomst: J.J.M. Timmers (red.), *In het voetspoor van Ph.G.J. van Gulpen*. Heerlen 1978.

theken een toenemende last voor de gemeenschap.⁵ Verkoop of schenking was dan vaak de meest voor de hand liggende uitweg. De collecties van Wittem en Weert behoren tot die laatste categorie. Ze zijn ontstaan in de context van de grote bloei van ordes en congregaties in de negentiende en twintigste eeuw. Het verhaal over de elf kisten uit het gouvernementsgebouw heeft te maken met de opheffing van kloosters in de Franse tijd. De boeken uit deze kisten waren afkomstig uit kloosters die in 1797 waren opgeheven. Enkele decennia later verdwenen ze voorgoed uit Limburg.

Wittem

In Partij wisten ze er tijdens het carnaval in februari 1976 wel raad mee: de verkoop van 'hun' bibliotheek, die van het redemptoristenklooster te Wittem, een buurtschap op een steenworp van Partij.⁶ Met een toets van ironie werd die verkoop van de boekencollectie aan de bibliotheek van de Katholieke Universiteit in Nijmegen bekritiseerd. Echt verzet brak niet uit. Het was alsof men wist dat het nu eenmaal zo gaat: kloosters lopen leeg, de schatten verdwijnen en wij blijven achter. Die toon spreekt in elk geval ook uit een artikel dat 23 januari

-
- 5 In de geschiedenissen van ordes en congregaties die de laatste decennia gepubliceerd zijn, wordt daaraan vaak zijdelings aandacht besteed (zie bij voorbeeld J.A. de Kok, *Acht eeuwen minderbroeders in Nederland. Een oriëntatie*, Hilversum 2007 en M. Monteiro, *Gods Predikers. Dominicanen in Nederland (1795-2000)*, Hilversum 2008. Wel heel uitvoerig is H. Kienhorst en A. Poirters, *Book collections as archaeological sites. A study of interconnectedness and meaning in the historical library of the Canonesses Regular of Soeterbeeck* [...], Turnhout 2023. Een overzicht dat de lotgevallen van kloostercollecties in een breder perspectief plaatst is er niet.
- 6 Zie een krantenknipsel met een foto van die optocht. Het knipsel bevindt zich in het Archief van de Redemptoristen, tegenwoordig bewaard in het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven te St Agatha.

Carnavalsoptocht Partij.

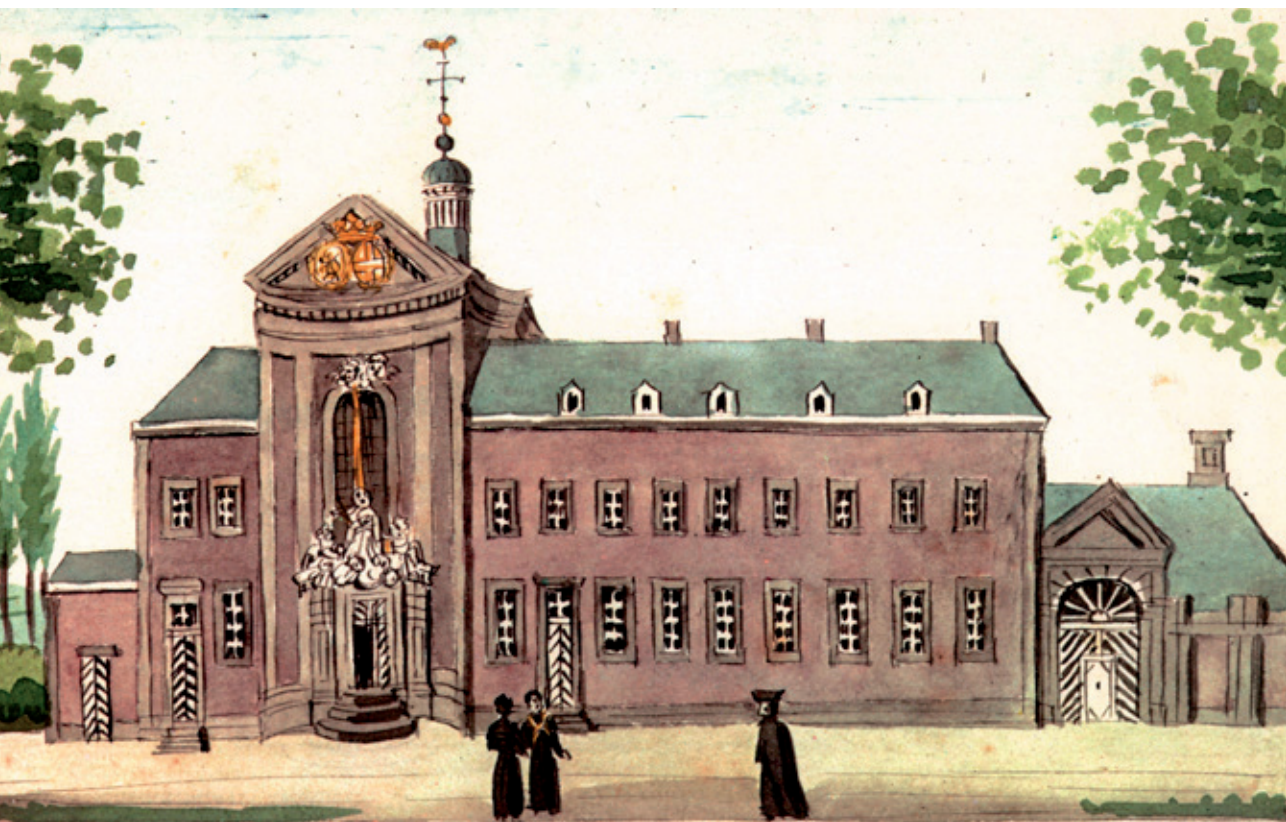
van dat jaar de voorpagina van het *Limburgs Dagblad* sierde, waarin de verkoop werd vergeleken met de recente aankoop van de boeken van de franciscanen door de Universiteit van Utrecht: 'Voor het klooster in Wittem was het boekenbezit langzamerhand een grote last geworden' terwijl Nijmegen lacunes zou kunnen opvullen die waren ontstaan door schade in de oorlog.⁷ Je zou verwachten dat de gemoederen in Limburg hoog opliepen, maar vooralsnog was dat nauwelijks het geval.

De overdracht van zo'n 80.000 banden uit de imposante bibliotheek van Wittem naar de

Nijmeegse universiteitsbibliotheek was onderdeel van een veel grotere overeenkomst.⁸ Al enkele jaren voordien was er binnen de orde van de redemptoristen vastgesteld dat het behoud van de omvangrijke en kostbare collecties een te zware last begon te worden. In de jaren 1971-1973 werd door een daartoe ingestelde commissie in kaart gebracht welke verzamelingen die binnen de orde aanwezig waren, de moeite van het bewaren waard waren. De Katholieke Universiteit Nijmegen bleek bereid de boeken van veertien deelcollecties, onder meer afkomstig uit kloosters en studiehuisen,

7 *Limburgs Dagblad*, 23 januari 1976. Geraadpleegd via Delpher. Rond diezelfde datum verschenen er ook berichten in de *Leeuwarder Courant* (23 januari 1976), *Nederlands Dagblad* (24 januari 1976) en *Trouw* (28 januari 1976).

8 De informatie over de overdracht van de collecties van de redemptoristen is in grote lijnen gebaseerd op C. Dols, J. Oosterman en E. Roodenbrug, 'Hemelse boeken. De Collectie Redemptoristen en de Universiteitsbibliotheek Nijmegen', in: *Impressie. Tijdschrift voor Katholiek Erfgoed* 27 (2020), 38-40. Specifieke ontleningen aan de archieven van de Radboud Universiteit en de redemptoristen worden hierna verantwoord. Zie ook A.H. Laeven, 'Mijlpalen van een bibliothecariaat. De universiteitsbibliotheek Nijmegen tussen 1965 en 1995', in: *Capita Selecta uit de geschiedenis van de Universiteitsbibliotheek Nijmegen. Aangeboden aan mr. G.G.A.M. Pijnenborg bij zijn afscheid als bibliothecaris*, Nijmegen 1995, 59.

Redemptoristenklooster in Wittem. Tekening door Philippus van Gulpen (1792-1862).
Herkomst: J.J.M. Timmers (red.), *In het voetspoor van Ph.G.J. van Gulpen*, Heerlen 1978.

aan te kopen en in hun onderlinge samenhang te bewaren.⁹ Juist het bijeenhouden van die collecties was voor de redemptoristen een aantrekkelijke oplossing. Toch viel het besluit niet lichtzinnig en binnen de orde was er discussie over de vraag of men er goed aan deed afstand te doen van dit bezit, dat zozeer verbonden was met de eigen geschiedenis en identiteit.

De redemptoristen zijn een orde die in de achttiende eeuw in Italië werd opgericht en die zich vanaf 1835 vestigde in Nederland. Ze betrokken een voormalig kloostergebouw te Wittem, dat na confiscatie door de Fransen in 1797, verlaten was door de kapucijnen. Het gebouw, daterend van omstreeks 1730 en in barokstijl opgetrokken, had een magistrale

9 Het ging, blijkens een overeenkomst van 10 december 1975, om de volgende collecties: 'de bibliotheken en catalogi van het vroegere studiehuis van Wittem, van het vroegere noviciaat van 's-Hertogenbosch, van het vroegere tijdschrift *De Volksmissionaris*, van de voormalige kloosters van 's-Hertogenbosch en Rotterdam, van de bezinningshuizen van Zenderen en Seppe, van de leraren van het vroegere St.-Alphonsusseminarie, van de kloosters van Amsterdam, 's-Gravenhage, Nijmegen, Roermond, Roosendaal en Wittem met haar bestand per 1 november 1075, in totaal ruim 240.000 banden, verder te noemen: de Collectie Wittem'. Universiteitsarchief Radboud Universiteit, archief College van Bestuur, dossier cb27886.

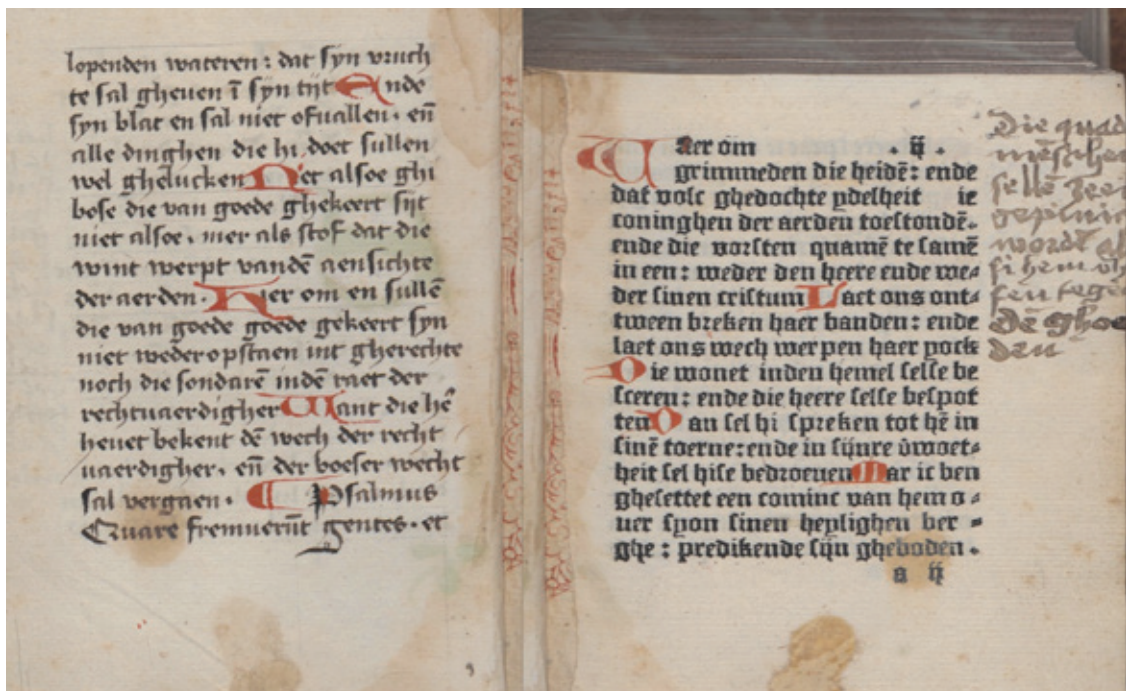

Bibliotheek van Wittem. Foto Sander van Daal.

bibliotheekruimte. De redemptoristen bouwden er een indrukwekkende collectie op waar toe bij de opheffing in 1975, 28 middeleeuwse handschriften behoorden, 38 incunabelen (ook wel wiegendrukken genoemd), 147 postincunabelen en tal van latere kostbare drukken. Maar wie die oude en kostbare boeken overziet, treft maar weinig Limburgse werken aan. Hoe de redemptoristen precies aan hun handschriften en vroege drukken kwamen, verdient nader onderzoek. Naar schatting 100 tot 200 van die boeken maakten al deel uit van de collectie van de kapucijnen, en waren door hen achtergelaten toen het klooster door de Fransen werd geconfisqueerd. Duidelijk is in elk geval dat het

merendeel van de handschriften afkomstig was uit gewesten buiten Limburg: devotieboekjes uit Nijmeegse, Arnhemse en Delftse kloosters, getijdenboeken uit Noord- en Zuid-Holland.

Dat de collectie maar weinig Limburgse boeken uit de middeleeuwen bevat, wil niet zeggen dat de bibliotheek niet nauw verbonden is met de Limburgse cultuurgeschiedenis. De collectie die in Wittem is samengebracht en er gedurende anderhalve eeuw intensief is gebruikt, weerspiegelt vanzelfsprekend een belangrijke fase uit de Limburgse geschiedenis. Joh. Thijssen, auteur van twee artikelen in *Limburg Vandaag*, verschenen op 30 oktober en 16 november 1976, had dan ook volkomen

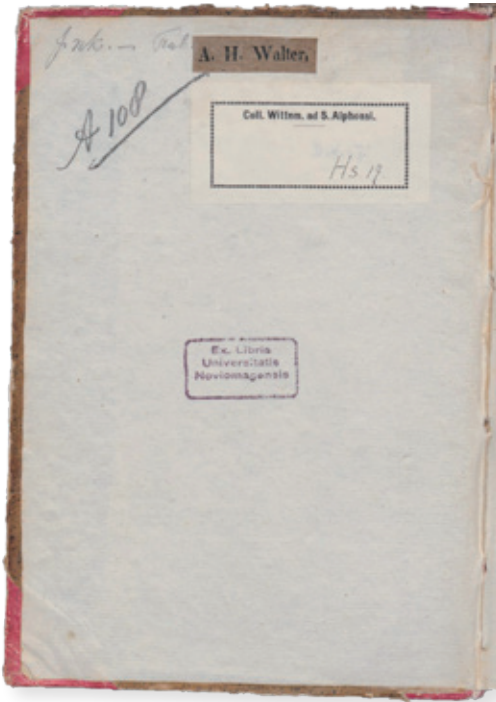

Psalterium. Delft, 1480. Het linkerblad is handgeschreven omdat er een blad van het gedrukte werk ontbrak. Op het rechterblad is handgeschreven commentaar toegevoegd. Nijmegen, UB, Inc. 52.

gelijk toen hij wees op de cultuurerosie die een gevolg was van de teloorgang van Limburgse (maar ook Brabantse) kloostercollecties.¹⁰ Thijssen zet uitvoerig uiteen wat er gaande was in de jaren rond 1976. Kort samengevat, in de woorden van Thijssen: 'Het kerkelijk boekenbezit in Ned.- Limburg werd in 1967 geraamd op circa 870.000 banden. Daarvan zijn er sindsdien meer dan 350.000 uit deze provincie verdwenen.' Dat maar nauwelijks was gedocumenteerd hoe deze collecties oorspronkelijk waren samengesteld, maakte het verlies des te groter. Juist onder die omstandigheden was het vertrek van de bibliotheek uit Wittem een stap te ver, aldus Thijssen, terwijl er in Limburg, met de aanstaande komst van de Universiteit

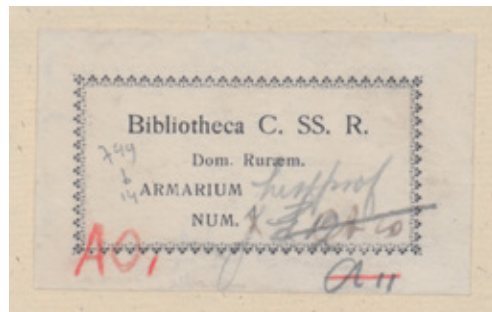
Maastricht, een goede plek kwam om aan deze boeken onderdak te bieden. Dat dit niet gebeurde weet hij aan onverschilligheid en gebrek aan daadkracht, en zo kon het gebeuren dat tienduizenden boeken uit Wittem in verhuishagens naar Nijmegen vertrokken. Zijn zorg is begrijpelijk: het verdwijnen van de omvangrijke collecties die in de negentiende en twintigste eeuw tot stand waren gekomen, is vergelijkbaar met het grootschalige slopen van de wederopbouwarchitectuur: pas als er bijna niets van over is gaat men de waarde ervan inzien. Maar juist bij de redemptoristencollectie, waartoe de boeken uit Wittem behoorden, was het besef dat de samenhang van de collectie ertoe deed er wel. Juist het

10 J. Thijssen, 'Verdwijnen van kerkelijk boekenbezit betekent cultuurerosie voor Limburg', in: *Limburg Vandaag* 8 (1976) nr. 9, 13-16 en nr. 10, 13-17.

◀ Dekblad van Hs Nijmegen UB 317 (Preken, Mnl. Oost-Nederland, 1475-1500) met eigendomsmerken van A.H. Walter, het klooster Witten en de universiteitsbibliotheek Nijmegen. Nijmegen, UB.

▼ Eigendomsmerk op het dekblad. Bibliotheek redemptoristen Roermond. *Het gezantschap der Neêrlandsche Oost-Indische Compagnie, aan den grooten Tartarischen Cham*. Nijmegen, UB, OD 749 b 14.

gegeven dat de Nijmeegse universiteit niet op zoek was naar de krenten uit de pap, maar alle collecties van de redemptoristen met een gezamenlijke omvang van zo'n 250.000 banden wilde overnemen en toegankelijk maken, was een belangrijk argument om voor Nijmegen te kiezen. De bibliotheekcommissie van de redemptoristen schreef over die keus: 'De universiteit van Nijmegen is ook een Limburgs belang. Het noorden van de provincie is eerder op Nijmegen aangewezen dan op Maastricht'. Zij waren niet de enigen die er zo tegenaan keken. Op 15 december, vermoedelijk nadat hij kennis had genomen van de artikelen in *Limburg Vandaag*, schreef de redemptorist A. Sampers vanuit Rome aan zijn ordegenoot pater E. Jansen: 'Evenals u is het ook mij zeer ter

harte gegaan dat de Wittermse Bibl. (en eveneens het boekenbezit der andere huizen) naar Nijmegen UB gegaan is. Maar wat willen we?' Hij benadrukt dat het om mooi en waardevol bezit ging, maar dat het uiteindelijk om het gebruik van de boeken gaat, en die rol speelde de bibliotheek steeds minder. En hij vervolgt dat 'in de gegeven omstandigheden – die droevig zijn, doch die u en ik niet kunnen veranderen – het 't beste was de bibliotheek aan de UB over te doen. Het door Limburgers herhaaldelijk naar voren gebrachte argument van "verlies van Limburgs kultuurbezit" weegt mij niet zwaar. Ik voel niet veel voor dergelijk provincialisme. Nederland is al klein genoeg."¹¹

De Nijmeegse kopers waren zich heel goed bewust van de immateriële waarde van het-

¹¹ Sint-Agatha, ENK, AR-P039 Archief redemptoristen, inventarisnummer 2143.

AMSTERDAM,

By JACOB VAN MEUKS, Plaatsnyder en Boekverkooper, op de Keyſers Graſt, in de Stadt Meurs, A^o 1670.

▲ Getijdenboek, Vlaanderen, ca. 1500. Gemaakt voor een Hollandse opdrachtgever, later in bezit van een kanunnik van de Walburgiskerk Arnhem. In de 20e eeuw Collectie Wittem. Nijmegen, UB, Hs. 309.

◀ Gegraveerde titelpagina van *Het gezantschap der Neêrlandsche Oost-Indische Compagnie, aan den grooten Tartarischen Cham, den tegenwoordigen keizer van China*. Nijmegen, UB, OD 749 b 14.

► Voorpagina *Limburg Vandaag* van 9 oktober 1976, met afbeelding van de bibliotheek van het klooster Wittem.

geen ze verwierven. In de koopovereenkomst is dat vastgelegd. De catalogi van de diverse redemptoristencollecties werden bij overdracht meegeleverd en worden nog bewaard, al vergt het heel wat inspanning om een goed overzicht te krijgen van wat er bewaard is en wat er aan dubbele exemplaren is afgestoten. Ook daarin was namelijk voorzien: boeken die Nijmegen al op de planken had, mochten van de hand worden gedaan. De HTP (Hogeschool voor Theologie en Pastoraat) in Heerlen was de eerste kandidaat voor overname. In welke mate dit gebeurd is, valt moeilijk te achterhalen. De redemptoristencollecties roepen nog veel vragen op. Gelukkig zijn de archieven rijk en vertellen ze ons niet alleen de aankoopprijs – 2.400.000 gulden – en de herkomst van de boeken, maar geven ze ook inzicht in de discussies en overwegingen bij de verkopende en aankopende partijen.¹²

De overdracht van de bibliotheek van Wittem was niet de eerste grootschalige transfer van een historische boekencollectie vanuit het Limburgse naar elders, en vanuit het oogpunt van historische erfgoedwaarde ook niet de meest ingrijpende. In dat licht is de omgang met de elf kisten met boeken die in 1839 werden aangetroffen in het gouvernementsgebouw te Maastricht misschien wel de meest treffende illustratie van de lotgevallen van het geschreven Limburgse erfgoed uit de middeleeuwen.¹³ Honderden handschriften en oude drukken die waren vervaardigd in Limburgse kloosters en er eeuwenlang hadden gefunctioneerd verdwenen naar bibliotheken buiten de grenzen van de provincie. Die casus maakt duidelijk hoe lange tijd is omgegaan met erfgoed en hoe dit het zicht op de schriftcultuur in Limburg heeft bemoeilijkt.

Boeken, bibliotheken en collecties

Voor ik uitvoeriger inga op die elf kisten en hun inhoud, is het van belang stil te staan bij de vraag waarover we het hier precies hebben. Een bibliotheek in de twintigste eeuw is iets anders dan een collectie handschriften uit een middeleeuws klooster, en de boeken die uit diverse kloosters zijn samengebracht en lange jaren bewaard zijn op de zolder van een overheidsgebouw, vormen op een heel andere manier een ‘collectie’ dan de boeken die decennialang keurig op de planken hebben gestaan in een ruimte die bedoeld was om boeken te bewaren, te raadplegen en te koesteren. In zo’n geval spreken we van een bibliotheek, in het eerste geval zou je eerder spreken van een tijdelijke opslag. Termen als ‘collectie’, ‘bibliotheek’ en ‘historische bibliotheek’ worden makkelijk naast elkaar en door elkaar gebruikt, zoals de imposante studie van Ad Poirters en Hans Kienhorst over de boeken uit het klooster Soeterbeek te Deursen (nabij Ravenstein) treffend laat zien.¹⁴ Ook de mensen die door de eeuwen heen met die boeken geleefd hebben, bezigden verschillende termen die lang niet altijd eenduidig waren. Voor nu is het van belang dat we ons realiseren dat bibliotheken en collecties voortdurend in beweging zijn: ze worden uitgebreid, er worden boeken vervreemd, collecties worden samengevoegd, overgeplaatst en opgeheven, waarbij de afzonderlijke boeken verspreid raken, maar achteraf vaak toch, op grond van gemeenschappelijke kenmerken, herkenbaar zijn als onderdelen van één collectie. Die collecties bestaan vanaf de opkomst van het gedrukte boek uit manuscripten (handgeschreven boeken) en gedrukte werken. En na verloop van tijd komen er telkens nieuwe boeken bij zodat uiteindelijk, in de ogen van de gebruikers, die middeleeuwse boeken en de

12 Radboud Universiteit, archief College van Bestuur, dossier cb27886.

13 Zie ter vergelijking over de lotgevallen van Limburgse archieven, J. van Rensch, ‘Tussen ‘vandalisme’ en ‘la manie de tout conserver’: Limburgse archieven in een revolutionaire tijd’, in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 133 (2020), 499–522.

14 Kienhorst en Poirters, *Book collections as archaeological sites*.

De bibliotheek van Soeterbeek na 1975. De oude bibliotheek bevindt zich in de middelste drie kasten. Foto: Sint Agatha, Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, AR-Z104/3019.

nieuw aangeschafte werken, samen één collectie vormen. Pas in de loop van de negentiende eeuw begint men onderscheid te maken tussen de historische kern van een collectie, die vooral bewaard wordt omdat de boeken als waardevol worden beschouwd, en de nieuwe boeken die in het dagelijkse gebruik relevant zijn. Voor de collectie in het klooster Soeterbeek wordt dat onderscheid tussen de ‘oude bibliotheek’ en de handbibliotheek, pas in het midden van de twintigste eeuw gemaakt. Net op tijd om die oude boeken voor verder verval en verkoop te behoeden. In Soeterbeek bleven die boeken dus als ‘collectie’ bewaard. Dat is heel uitzonderlijk. Elders waren collecties al veel eerder uit elkaar gevallen, verspreid geraakt of, als ze wel samenbleven, in meer of mindere mate gemusealiseerd. Een bijzonder geval, een collectie die eigenlijk geen collectie was, maar die

bestond uit de restanten van tal van kloostercollecties, en die opging in nieuwe institutionele verzamelingen, staat bekend als de ‘Collectie Maastricht’. Het zijn de boeken die in 1839 werden aangetroffen in Maastricht: de elf kisten in het gouvernementsgebouw.

Elf kisten uit het gouvernementsgebouw

In 1839, toen de staatkundige en politieke situatie in Limburg nog geenszins tot rust was gekomen na de (uiteindelijk) definitieve scheiding van een Belgisch en Nederlands Limburg, werd ‘op een donker vertrekje, deel uitmakende van de derde verdieping’ van het Provinciaal Gouvernementshotel te Maastricht een verzameling boeken aangetroffen waarvan men niet wist wat ermee te doen. Het betrof een groot aantal middeleeuwse handschriften en incuna-

Johannes Willem Holtrop. Tekening door Eastman Johnson, 17 mei 1855. Collectie Den Haag, KB, KW PLANO U10166 [2].

belen, overgebleven na de verdeling van het kloosterbezit in de Franse tijd. Deze boeken waren sinds 1797 onopgemerkt gebleven.¹⁵

De waarnemend gouverneur legde de vraag wat te doen met deze boeken, voor aan de Minister van Binnenlandse Zaken, en op 13 april 1839, zes dagen voor de onafhankelijkheid van België formeel werd beklonken en de scheiding van beide Limburgen definitief was, zond hij een lijst met titels naar J.W. Holtrop, bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Hij mocht een selectie maken van

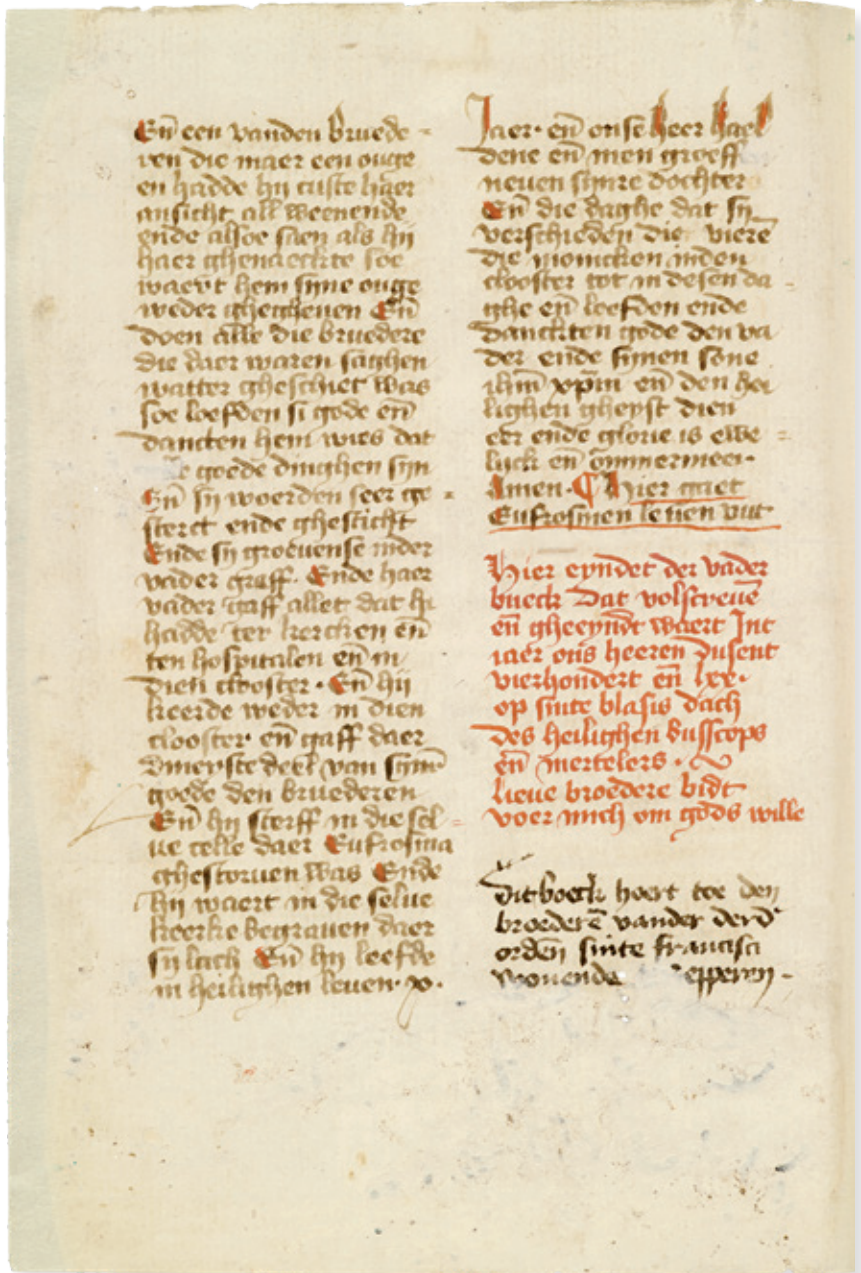
boeken die voor zijn instelling van belang waren, maar Holtrop wilde de boeken zien om ze te kunnen beoordelen en op 12 juni werden elf kisten met boeken met een beurtschipper naar Rotterdam vervoerd en van daar naar Den Haag waar ze op 26 juni aankwamen. Jos Hermans, die de geschiedenis van de boeken uit het gouvernement in detail beschreven heeft, concludeert: 'Zoveel is duidelijk: de boeken gingen kennelijk definitief weg uit Limburg'.¹⁶

Het vervolg is complex, maar kan ook in grote stappen verteld worden. Holtrop, die benadrukte dat veel van de boeken in slechte staat verkeerden, maakt een ruime selectie: 73 van de 120 handschriften en vrijwel alle incunabelen pasten naar zijn oordeel in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek. De Minister besloot dat de KB deze boeken kon houden. Het restant werd aangeboden aan Leiden, maar Jacob Geel, de bibliothecaris, voelde zich beledigd door wat hij aantrof: 'dien prullenhoop' schreef hij, 'het uitschot dat de Kon. Bibliotheek verwerpt.' Naar zijn oordeel was het beter geweest 'het overschot, als scheurpapier, bij het pond te verkoopen'.¹⁷ Leiden wees het aanbod af, maar de universiteitsbibliotheek van Utrecht had wél belangstelling, vooral vanwege de geestelijke inhoud die paste bij de positie van Utrecht als kerkelijk centrum in de Middeleeuwen. Zes kisten werden verzonden naar Utrecht, twee naar Amsterdam, en een gedeelte daarvan ging door naar Groningen. De paar boeken die nog over waren nadat de Groningse UB een keuze had gemaakt, gingen terug naar het ministerie en werden vandaar naar Maastricht gezonden.

15 Deze paragraaf over de Collectie Maastricht is grotendeels gebaseerd op J. Hermans, 'Elf kisten boeken uit het gouvernementgebouw te Maastricht. Lotgevallen van de Limburgse handschriften en oude drukken, gevonden in 1839', in: E. Cockx-Indestege en F. Hendrickx (red.), *Miscellanea neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Dl 1, Leuven 1987, 105-143. Zie verder J. Deschamps, *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, Hasselt 1954.

16 Hermans, 'Elf kisten boeken uit het gouvernementgebouw te Maastricht', 109.

17 Hermans, 'Elf kisten boeken uit het gouvernementgebouw te Maastricht', 111.

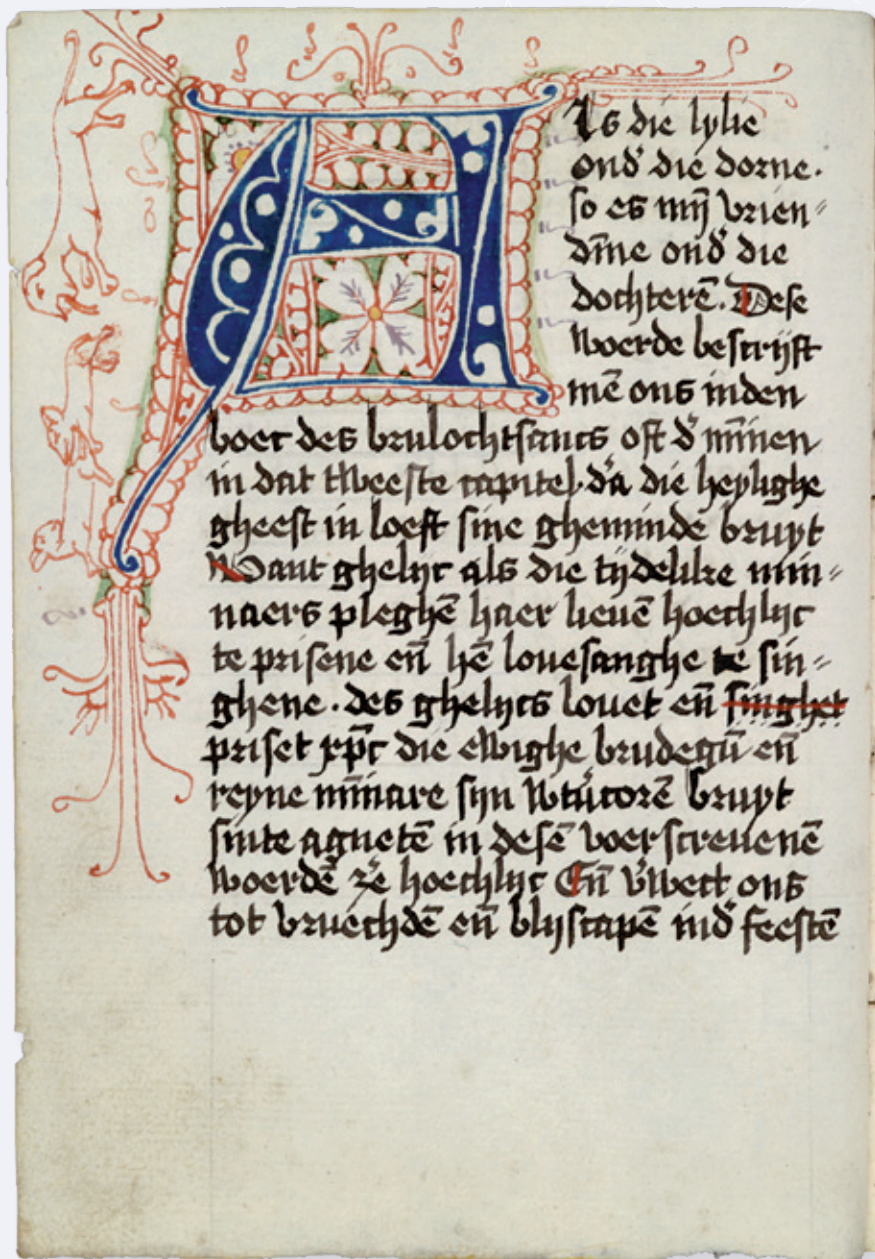
En een vanden buede-
 ren die maer een ouge
 en hadde hy tuste haer
 ansicht. all weenende
 ende alsoe sien als hy
 haer gheschiet soe
 waert hem sime ouge
 weder ghesien. En
 doen alle die bruedere
 die daer waren sanghen
 watter gheschiet was
 soe loefden si gode en
 dankten hem wies dat
 e goede dinghen sijn
 En sy woerden seer ge-
 steret ende ghesicht
 Ende sy groeuense inder
 vader graf. Ende haer
 vader gaff allet dat hy
 hadde ter kercken en
 ten hospitalen en in
 dien clooster. En hy
 lieede weder in dien
 clooster en gaff daer
 dmerste deel van sijn
 goede den bruederen.
 En hy scriff in die sel-
 ue celic daer Eufrosina
 ghesworen was. Ende
 hy waert in die selue
 kercke begrauen daer
 sijn lach. En hy leefde
 in heilighen leuen. 20.

Jaer. en onse heer haer
 dene en men groeff
 neuen sime dochter.
 En die daghe dat sy
 verschieden die viere
 die monnen inden
 clooster tot in desen da-
 ghe en leefden ende
 dankten gode den va-
 der ende sime sone
 ihu xpm en den he-
 lighen gheest dien-
 der ende glorie is alle-
 lyck en ommekeer.
 Amen. Hier met
Eufrosinen leuen uit.

Hier eyndet der vader
 boeck dat volstreue
 en gheeyndt waert Inc
 iaer onse heeren dusent
 vierhondert en lee-
 op sinte blasus dach
 des heilighen bisscops
 en merkeleers.
 lieue broedere bidt
 voer mich om gods wille

Dit boeck hoort toe den
 broedere vander derd
 orden sinte fransca
 monenda. Zeperen.

Laatste pagina van *Der vader boec* (Middelnederlandse vertaling van *Vitae patrum*).
 Maastricht, Begaarden, 1470. Het colofon, geschreven in rode inkt, is van de hand van
 de 'Servaeskopiist' die vraagt om een gebed. Daaronder is een latere bezittersnotitie
 toegevoegd van het begaardenklooster Zeperen. Den Haag, KB, 133 E 5. f. 185v.

Dat prijel der heyligher maecht sinte Agneten.
 Maaseik, Regularissen S. Agnes, ca. 1500.
 Den Haag, KB, 73 H 29, f. 8v.

73 H 31

Vand gheboertē ons herē ihū xⁱ

Qua noc-
te clamor
factus est
ecce sponsus
huc venit
Scribitur
Machei xxv
ca^o 11

ne brueder dese woerde be-
senft ons die heylige euan-
gelist sunte machēus in sy-
nen xxv capitel Ende mo-
gen zeer wael become tot
ten loue dis heyligen tegē-
wordigen hoechtits Ende
beduden aldus voel in dyp-
schen. In der nyddernachte
is een zoepen gedaen siet

Pas twee jaar later blijkt er toch weerstand te zijn in Limburg tegen deze gang van zaken. Het Limburgse kamerlid baron Michiels van Verduynen meldde zich begin 1842 bij de Koninklijke Bibliotheek. Hij had van het Limburgse gouvernement het verzoek gekregen deze zaak te onderzoeken en bepleitte nu de restitutie 'deswegens reclamen van de kant der vorige bezitters.'¹⁸ Joannes Augustinus Paredis, dan apostolisch administrateur van het vicariaat Limburg, verzocht op 31 december 1842 de boeken toe te wijzen aan het Seminarie te Roermond, een verzoek dat steun kreeg van de toenmalige gouverneur van Limburg.

Holtrop, de bibliothecaris van de KB, antwoordde al op 4 januari 1843. Het waren, zo schreef hij, geen waardevolle boeken. Ze waren inmiddels verdeeld over de hele collectie (en dus moeilijk terug te vinden) en bovendien ging het om verouderde theologische kennis: de studenten in Roermond zouden er niets aan hebben. Holtrop liet aan de Minister weten dat hij wel wat dubbele exemplaren uit zijn collectie naar Roermond wilde sturen die van meer relevantie waren, 'werken die voor een R.C. Seminarie van dadelijk nut kunnen zijn'.¹⁹ Dat gebeurde ook, maar geen daarvan was afkomstig uit de Collectie Maastricht.

De deplorabele collectie, als we op het oordeel van de toenmalige bibliothecarissen af moeten gaan, is verspreid geraakt maar is door het onderzoek van Jan Deschamps, Jos Hermans en anderen steeds beter in beeld gekomen. Gekeken naar de handschriften geeft ze een prachtig beeld van de rijke cultuur in kloosters uit het voormalige 'Departement de la Meuse inférieure', waartoe Nederlands en Belgisch Limburg en een gedeelte van Noord-Brabant behoorden. In de Collectie Maastricht

treffen we handschriften afkomstig uit zeker acht Maastrichtse kloosters en kerken, waarvan in elk geval elf uit het begaardenklooster. Verder zijn er onder meer handschriften afkomstig uit Hasselt, Tongeren en Sint-Truiden. De grootste groep Limburgse handschriften behoorde tot de collectie van het Sint-Agnesklooster te Maaseik. Ruim vijftig bevonden zich in de kisten: 37 gingen naar Den Haag, 16 naar Utrecht en 1 naar Groningen. Ook in andere bibliotheken bevinden zich zeker 35 handschriften uit dit klooster in Maaseik, 16 daarvan in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel.²⁰ Bij de opheffing van de kloosters in 1797 is een deel van de boeken door de toenmalige overheid geconfisqueerd en terecht gekomen in het gouvernement en in Brussel. Maar het waren chaotische tijden, en een deel van de bibliotheken moet zijn verkocht of ontvreemd door wie toegang had tot dat plotsklaps verweesde erfgoed.

Collecties verspreid

Collecties uit kloosters, die vaak hun wortels in de middeleeuwen hadden, raakten op allerlei manieren op drift. Twee fasen uit de geschiedenis zijn daarbij van grote betekenis geweest, zo is in de literatuur te lezen (en zo kwam het hiervoor al kort ter sprake): de Reformatie in de zestiende eeuw en de Franse tijd omstreeks 1800. De Reformatie heeft op tal van plaatsen in de Nederlanden huisgehouden, maar heeft de kloosters in het huidige Limburg minder getroffen (al zijn er, denk aan de kartuizers in Roermond, dramatische uitzonderingen)²¹. De Beeldenstorm heeft er minder sporen nagelaten dan in andere regio's en de opheffing van kloosters door het nieuwe protestantse gezag bleef beperkt tot de gewesten die deel uitmaak-

18 Hermans, 'Elf kisten boeken uit het gouvernementsgebouw te Maastricht', 114.

19 Hermans, 'Elf kisten boeken uit het gouvernementsgebouw te Maastricht', 115.

20 Deschamps, 'Handschriften uit het Sint-Agnesklooster te Maaseik'. Zie ook K. Stoker en T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*. Dl. 2: *Repertorium*, Leuven 1997, 261-288.

21 K. Pansters (red.), *Het geheim van de stilte. De besloten wereld van de Roermondse kartuizers*, Zwolle 2009, 72-74.

Die hystorie of dat leven met die geslechten der glorioser heiliger vrouwen Sancta Anna. Roermond, Bisschoppelijk Museum (in beheer bij het Bonnefantenmuseum Maastricht), 00725BM. Handschrift afkomstig uit de Collectie Guillon, in 1874 aangekocht uit diens collectie door Jos Habets; overgegaan naar de Bisschoppelijke Bibliotheek.

ten van de jonge Republiek. In het gewest Gelre (grotendeels samenvallend met het huidige Gelderland) leidde dat vanaf 1578, toen Jan van Nassau aantrad als stadhouder, tot de confiscatie van kloosters met bijbehorende landerijen, veelal gepaard gaand met de vernietiging van gebouwen en roerende goederen. Het Gelderse Overkwartier, dat onder meer de noordelijke helft van de huidige provincie Limburg besloeg, kende een andere geschiedenis. De oorlog van de Republiek met Spanje liet talrijke vaak wrede sporen na, maar tot een algehele opheffing van de kloosters kwam het niet. De gemeenschappen bleven bestaan en kenden vaak een bloeiend leven in de zeventiende en achttiende eeuw. Maar met de komst van de Fransen was het ook hier gedaan: kloosters werden opgeheven en

het bezit werd genationaliseerd. Dat hield doorgaans in dat de gebouwen herbestemd werden en vaak als kazerne of paardenstal dienst gingen doen. De bibliotheken en andere roerende goederen werden in beslag genomen. Ze kwamen terecht in Brussel, waar ze nu deel uitmaken van de collectie van de Koninklijke Bibliotheek, op een kamertje op de derde etage van het Maastrichtse gouvernement, maar ook in tal van particuliere collecties. Hoe dit precies is verlopen, verdient gedegen onderzoek: wat werd er verkocht op veilingen en via handelaars, wat werd door mensen die toegang hadden tot de collecties achterover gedrukt, wat werd vergeten en bleef achter in de gebouwen die inmiddels een heel andere bestemming hadden gekregen?

Een deel van de handschriften uit Limburgse kloosters ontkwam aan inbeslagname door de Fransen omdat er eerder al, in 1783, kloosters werden opgeheven door de Oostenrijkse keizer Jozef II, die contemplatieve orden verbod. Zo verging het de kartuizers in Roermond, die zich in 1369 in die stad vestigden. Over hun bibliotheek en de omgang met boeken in de gemeenschap, schreef Peter Thissen een indrukwekkende studie die duidelijk maakt dat het kloosterleven er in de achttiende eeuw bloeide. Daaraan kwam abrupt een einde toen het klooster in 1783 werd opgeheven. Een belangrijk deel van de boeken uit de toen ontmantelde kloosterbibliotheek werd overgebracht naar Wenen, waar ze een plaats kregen in de Hofbibliothek, die nu deel uitmaakt van de Österreichische Nationalbibliothek, al kwamen er ook boeken elders terecht.²²

Maagdendries

Vrijwel alle Limburgse kloosters zijn opgeheven aan het einde van de achttiende eeuw. Wat er gebeurd is met de boeken uit die kloosters is nog maar zeer ten dele onderzocht. Soms werd een belangrijk deel van de collectie in beslag genomen, opgeslagen en ondergebracht in institutionele bibliotheken. Zo ging het onder meer met de collecties van de Roermondse kartuizers en het Sint-Agnesklooster te Maaseik. Het boekenbezit uit andere kloosters is volledig verspreid geraakt, wellicht omdat het meteen na de opheffing te koop is aangeboden, misschien ook omdat door gebrek aan toezicht op het roerende erfgoed belangstellenden meenamen wat hen de moeite waard leek. Zo moet het gegaan zijn met de boeken uit Maagdendries, een Maastrichts tertiariisklooster.²³ Uit dit convent zijn zestien handschriften bekend, tegenwoordig verspreid over

elf collecties: drie bevinden zich in de Koninklijke Bibliotheek Den Haag, drie in de Koninklijke Bibliotheek Brussel, twee in het Historisch Centrum Limburg te Maastricht, en verder telkens één in de universiteitsbibliotheken van Amsterdam, Leiden en Nijmegen, in de KANTL te Gent, in het Historisches Archiv Keulen, in het Bonnefantenmuseum Maastricht (collectie LGOG), in Museum Catharijneconvent Utrecht en in de Maurits Sabbebibliotheek Leuven. Slechts twee, beide nu in de Koninklijke Bibliotheek Den Haag, bevonden zich in een van de kisten in het gouvernementsgebouw.

De overlevering van deze handschriften is niet alleen heel verspreid, het ontbreekt in de meeste gevallen ook aan ondubbelzinnige aanwijzingen voor de herkomst van de boeken. In de publicatie die ik vorig jaar wijdde aan het gebedenboek van Catharina Bonen (Nijmegen, UB, Hs. 610) en andere Maagdendries-handschriften, heb ik laten zien dat de toeschrijving aan het Maastrichtse klooster vaak gebaseerd is op diverse indicaties: colofons en eigendomsnotities (die een sterke aanwijzing vormen maar slechts in een enkel geval ondubbelzinnige toeschrijving toestaan), de identificatie van kopiïsten, de kalender, een specifieke Maastrichtse stempelband, de decoratie en de inhoud. Door verschillende aanwijzingen te combineren bleek het mogelijk een solide basis te geven aan de gedeeltelijke reconstructie van het boekenbezit uit Maagdendries. En omdat we een scherper beeld hebben gekregen van dat wat de nu bekende handschriften bindt, is het te verwachten dat bij verder onderzoek handschriften opduiken die nog niet zijn herkend als afkomstig uit dit klooster. Voor dergelijke verspreide collecties is het uitermate zinvol

22 P. Thissen, *Cel en wereld. Kartuziers en boeken in Roermond (1376-1783)*, Leuven 2014.

23 Deze paragraaf is gebaseerd op J. Oosterman, 'Het gebedenboek van Catharina Bonen (Nijmegen, UB, Hs. 610). De rijke gebedscultuur in Limburgse vrouwenkloosters', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, Jaarboek 2021 (deel 157), 85-134.

Weert, Klooster van de minderbroeders, kloostergang.

de inmiddels toegeschreven handschriften digitaal samen te brengen in een virtuele collectie. Dit vergt samenwerking van verschillende instellingen en coördinatie en liefst ook een gezamenlijk onderzoeksprogramma. Juist dan kan digitalisering van middeleeuwse handschriften meer betekenen dan alleen het faciliteren van onderzoek op afstand.

De grootste collectie

De grootste collectie middeleeuwse handschriften die heden ten dage binnen de grenzen van de provincie Limburg bewaard wordt, bevindt zich sinds de jaren 1990 in het Gemeentemuseum te Weert en is afkomstig van de minderbroeders (of franciscanen) te Weert. De collectie telt ruim veertig middeleeuwse handschriften.²⁴ Deze orde kreeg in de tweede helft van de twin-

24 Volgens de inventarisatie van Medieval Manuscripts in Dutch Collections (<https://www.mmdc.nl/>) gaat het om 41 handschriften (en fragmenten van nog drie handschriften), de BNM-I (<https://bnm-i.huygens.knaw.nl/>) vermeldt 42 handschriften.

hier beghinne die be-
 artaulen vander pas-
 sien ons heren.

Laspice et fac
 secundū exem-
 plar quod a-
 bi monstratū
 est in monte.
 Exodi capitulo vi-
 cesimo quinto.

Sich inwart en
 doet nae den ex-
 emplar dat dij
 opten berch bewijst
 is. Xpus is in die hei-
 lighe scriftuer een
 berch gheheite om die
 hoehat sijner ouer-
 werdigher volcome-
 hat. Ende nu op dese
 tijt alre meest om dz
 hij anden cruce verhe-
 uen was is een berch
 gheheite oūmits sū-
 re heiligher verdien-
 ten sijner passien en
 sijner costelyker doot
 In desen berch dat is
 inden ghecruyste xpo
 is ons huden op dese
 dach een exemplar be-
 wijst dat wij van bin-
 nen hē sijn sculdich
 aen te sien en vlijtich

van buten nae te volghē
 mit den leuen. want tē
 is eenen keersten mīschē
 niet ghenoedich crastū ge-
 cruyst van buten al-
 leen aen te sien want
 dat dede oec die ioede en
 heiden dien cruysten.
 mer oec behoert hē na-
 den bewijsden exemplar
 inden leue en indē wer-
 ken nae te volghē. En
 dat is daer een peghe-
 lijē ghelocutch mīschē
 toe vermaent wort in
 desen worden. Sich in-
 wart en doe na dien
 exemplar des lūdēns
 ons heere dat mit eenē
 werdelijken medelijde
 van binnē ouer te den-
 ken. En doch nae dē ex-
 emplae mitten leuen
 vlijtich nae te volghen.
 beide dat aensien ende dz
 volghen leert ons sinte
 peter daer hij seit. Xpus
 is voer ons ghepassijē
 dat sal mē inwart mitte
 oghen des herten ouer-
 sien. En heest v een ex-
 empel achter ghelaten
 op dat ghy sijne voet-
 stappen nae volghē sount.

◀ Begin van Jordanus van Quedlinburg, *Die LXV artikelen vander passien ons heeren ihesu cristi*. Bovenaan de pagina is, vermoedelijk in de achttiende eeuw, een bezittersnotitie aangebracht. Weert, Gemeentemuseum / Museum W, Hs. CMW 38.

▲ *Getijdenboek*, Delft, ca.1460-1510. Weert, Gemeentemuseum / Museum W, Hs. CMW 5.

tigste eeuw, zoals vrijwel alle ordes en congregaties, te maken met een sterk dalend aantal religieuzen. Het klooster in Weert werd in die jaren de zetel van het provinciaal waar de archieven en de centrale bibliotheek waren ondergebracht. Zo kwamen de meest kostbare boeken samen in één verzameling. Die werd later ondergebracht in en uiteindelijk overgedragen aan het Gemeentemuseum, sinds enkele jaren Museum W. Deze collectie handschriften, relatief onbekend en niet heel intensief onderzocht, bevat alles wat we in een kloosterbibliotheek verwachten: liturgische boeken, devotieboeken met preken en soms heel uitvoerige geestelijke traktaten, twee handschriften met het *Leven van Franciscus*, een kroniek met necrologium. Limburgse boeken zijn in de minderheid. Van de ruim veertig handschriften die deze collectie telt, zijn er zeven of acht afkomstig uit Limburg, waarvan er vier gemaakt zijn in en bestemd waren voor de begaarden te Maastricht.²⁵ De boeken uit dat klooster zijn bijna even verspreid geraakt als die uit Maagdendries. We vinden ze tegenwoordig verder in Den Haag (de boeken uit het gouvernementsgebouw), Brussel, Groningen, Leiden, Cambridge, Sint-Truiden, Uden en Maastricht.²⁶ Maar naast de Limburgse handschriften zijn er in Weert vooral heel veel handschriften uit Holland, waarbij vooral Delft met zes handschriften goed vertegenwoordigd is, maar er zijn ook boeken die gemaakt zijn in Den Bosch, Deventer, Zwolle, Arnhem en Brugge. Het gaat hier overduidelijk niet om boeken die al van oudsher in één klooster verzameld waren, maar om handschriften die vermoedelijk groten-

deels in de twintigste eeuw zijn samengebracht, afkomstig uit diverse huizen van de eigen orde, geschonken door geestelijken en leken ten behoeve van de franciscanen, zoals dat ook het geval moet zijn geweest met de bibliotheek van Wittem.

De grootste collectie handschriften in Limburg is dus maar nauwelijks Limburgs als gekeken wordt naar de middeleeuwse oorsprong van de boeken, maar kan inmiddels zonder voorbehoud tot het Limburgse erfgoed gerekend worden. Ze zijn er terecht gekomen door de gang die de geschiedenis heeft genomen, waarbij kloosterordes hun collecties hebben samengevoegd, verplaatst en (in vrijwel alle gevallen) overgedragen aan niet-religieuze instellingen om het behoud ervan zeker te stellen. Dat een van die collecties in Limburg terecht is gekomen, doet recht aan de geschiedenis van die provincie.

Begrijpen en tonen

Meer dan elders in Nederland zijn in Limburg kloosters en andere katholieke instellingen blijven bestaan tot aan het einde van het Ancien Régime. Maar hoewel we uit verschillende bronnen weten hoe rijk de bibliotheken toen waren, over de boeken is verrassend weinig bekend. Niet alleen is er veel verloren gegaan, maar bovendien zijn de collecties verspreid geraakt en lange tijd nauwelijks herkend als Limburgs erfgoed. Door het pionierswerk van Jan Deschamps, die in 1954 de catalogus schreef bij de 'Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit de beide Limburgen' in Hasselt, is duidelijk geworden hoe rijk de

25 De Limburgse handschriften zijn CMW 14 (missaal, bisdom Keulen), CMW 28 (Bonaventura, Leven van St Franciscus, Mnl., Hasselt), CMW 34 (Pseudo-Bonaventura-Ludolphiaanse leven van Jezus; Mnl., Limburg o.g.v. taal), CMW 36 (Gebedenboek, kalender voor het bisdom Keulen; Ripuarisch), CMW 37 (Cassianus: Collationes patrum, Mnl., Maastricht, begaarden), CMW 38 (Jordanus van Quedlinburg, Mnl., Maastricht, begaarden), CMW 39 (Hendrik Herp, Spiegel der volcomenheit; etc., Maastricht, begaarden), CMW 41 (Leven van Jezus, Mnl., Maastricht, begaarden)

26 Stoker en Verbeij, *Collecties op orde*, dl. 2, 288-296.

productie en overlevering van Limburgse handschriften was, maar ook hoe verspreid ze zijn geraakt.²⁷ De tentoonstelling was een doorslaand succes en moest verlengd worden, en specialisten koesteren de catalogus van Deschamps nog altijd, maar dat heeft niet kunnen verhinderen dat het grootschalige verdwijnen van boeken uit Limburg in de late achttiende en vroege negentiende eeuw ertoe heeft geleid dat we maar nauwelijks een samenhangend beeld hebben van de Limburgse boekproductie. Terecht schrijft Jos Hermans aan het einde van zijn artikel over de elf boekenkisten: 'Door de verspreiding van de Maastrichtse collectie is beslist een hindernis ontstaan voor de systematische bestudering.'²⁸

De kennis en het besef van het bestaan van een omvangrijke middeleeuwse boekencultuur in wat nu Limburg is, is onvoldoende aanwezig terwijl juist die cultuur een fascinerend licht kan laten schijnen op het toegewijde leven in Limburgse kloosters en kerken gedurende vele eeuwen, zowel in de Middeleeuwen als in de Moderne Tijd. De paters in Wittem en hun toewijding aan die indrukwekkende bibliotheek, verdienen evenveel aandacht als de zusters van Maagdendries in de vijftiende en zestiende eeuw. Als we hun boeken beter begrijpen, komen we dichterbij de mensen uit het verleden. Het levert verhalen op waaraan wij ons kunnen spiegelen.

De boeken uit de Limburgse collecties van eertijds zijn verspreid geraakt en opgenomen in nieuwe bibliotheken die vaak nauwelijks iets te maken hebben met de collecties waaruit ze zijn voortgekomen. Om te begrijpen waarom die

boeken gemaakt zijn en hoe ze gefunctioneerd hebben, moeten we op zoek naar die vroegere context en naar die eertijdse samenhang, naar de relaties tussen boeken uit eenzelfde klooster, uit één stad, uit kloosters die nauwe onderlinge relaties onderhielden (zoals Maagdendries en Sint-Agnes in Maaseik). Om dat te bewerkstelligen kunnen we ze in elk geval virtueel samenbrengen: de handschriften en vroege gedrukte werken uit Maagdendries en de Maastrichtse begaarden, de boeken van de kartuizers uit Roermond, maar ook de boeken (voor zover bekend) die veertig jaar opgeborgen en vergeten lagen in elf kisten in het gouvernementsgebouw. Uiteraard zou het ook de moeite waard zijn die boeken nog eens fysiek samen te brengen, zoals dat in 1954 in Hasselt gebeurde, om de glorie van de boekproductie uit de late Middeleeuwen te laten zien, om te vertellen over de eeuwenlange omgang met die boeken in kloosters en kerken, en de aandacht te vestigen op het verhaal over de opheffing van kloosters en de nonchalante omgang met een schat aan boeken, en de vanzelfsprekendheid waarmee dat Limburgse erfgoed werd toegeëigend door bibliothecarissen in Den Haag, Utrecht en Groningen.

27 Deschamps, *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen*. Zie ook G.I. Lieftinck, 'Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 72 (1954), 184-200.

28 Hermans, 'Elf kisten boeken uit het gouvernementsgebouw te Maastricht', 116.

Bibliografie

- Biemans, J.A.A.M., *Boeken voor de geleerde burgerij. De stadsbibliotheek van Amsterdam tot 1632* (Nijmegen 2019).
- Deschamps, J., *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen. Catalogus* (Hasselt 1954).
- Deschamps, J., 'Handschriften uit het Sint-Agnesklooster te Maaseik', in: *Album Dr. Christiaan Mathieu Bussels* (Hasselt 1967), 167-194.
- Dols, J. Oosterman en E. Roodenbrug, C., 'Hemelse boeken. De Collectie Redemptoristen en de Universiteitsbibliotheek Nijmegen', in: *Impressie. Tijdschrift voor Katholiek Erfgoed* 27 (2020), 38-40.
- Gumbert, P., 'De datering van het Haagse handschrift van de "Limburgse sermoenen"', in: E. Cockx-Indestege en F. Hendrickx (red.), *Miscellanea neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Dl 1 (Leuven 1987) 167-181.
- Hermans, J., 'Elf kisten boeken uit het gouvernementsgebouw te Maastricht. Lotgevallen van de Limburgse handschriften en oude drukken, gevonden in 1839', in: E. Cockx-Indestege en F. Hendrickx (red.), *Miscellanea neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Dl 1 (Leuven 1987) 105-143.
- Kienhorst en A. Poirters, H., *Book collections as archaeological sites. A study of interconnectedness and meaning in the historical library of the Canonesses Regular of Soeterbeeck [...]* (Turnhout 2023).
- Kok, J.A. de, *Acht eeuwen minderbroeders in Nederland. Een oriëntatie* (Hilversum 2007).
- Laeven, A.H., 'Mijlpalen van een bibliothecariaat. De universiteitsbibliotheek Nijmegen tussen 1965 en 1995', in: *Capita Selecta uit de geschiedenis van de Universiteitsbibliotheek Nijmegen. Aangeboden aan mr. G.G.A.M. Pijnenborg bij zijn afscheid als bibliothecaris* (Nijmegen 1995) 45-69.
- Lieftinck, G.I., 'Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 72 (1954) 184-200.
- Monteiro, M., *Gods Predikers. Dominicanen in Nederland (1795-2000)* (Hilversum 2008).
- Oosterman, J., 'Het gebedenboek van Catharina Bonen (Nijmegen, UB, Hs. 610). De rijke gebedscultuur in Limburgse vrouwenkloosters', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 157 (2021) 85-134.
- Oostrom en D. Hogenelst, F. van, *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1995).

- Ovenden, R., *Burning the books. A history of knowledge under attack*. (Londen 2020).
- Rensch, J. van, 'Tussen 'vandalisme' en 'la manie de tout conserver.' Limburgse archieven in een revolutionaire tijd.', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 133 (2020) 499–522.
- Scheepsma, W., *De Limburgse sermoenen* (ca. 1300). *De oudste preken in het Nederlands* (Amsterdam 2005).
- Stooker en T. Verbeij, K., *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*. Dl. 2: Repertorium (Leuven 1997).
- Thijssen, J., 'Verdwijnen van kerkelijk boekenbezit betekent cultuurerosie voor Limburg', in: *Limburg Vandaag* 8 (1976) nr. 9, 13-16 en nr. 10, 13-17.
- Thissen, P., *Cel en wereld. Kartuizers en boeken in Roermond (1376-1783)* (Leuven 2014.)

Taken away and recovered

On medieval manuscripts from Limburg monasteries

Monastic libraries have been scattered throughout history by dissolution or destruction of monasteries, by sale, or by bequest when the library proved too great a burden for the monastic community. This contribution describes the fortunes of Limburg monastic collections on the basis of some specific examples, paying particularly close attention to medieval manuscripts. The 'Maastricht Collection' concerns the books that were found in the Maastricht 'gouvernement' building in 1839 and ended up in the Royal Library in The Hague and the university libraries of Utrecht and Groningen. The library of the Wittem monastery went to the Nijmegen University Library in 1975, as part of the sale of fourteen collections of the Redemptorists. The medieval manuscripts of the Dutch province of the Franciscans just ended up in Limburg and are now part of the collection of Museum W in Weert. Research on collections and their fate is important to know more about medieval book culture in Limburg. Digital presentation and reconstruction are an important means to this end.

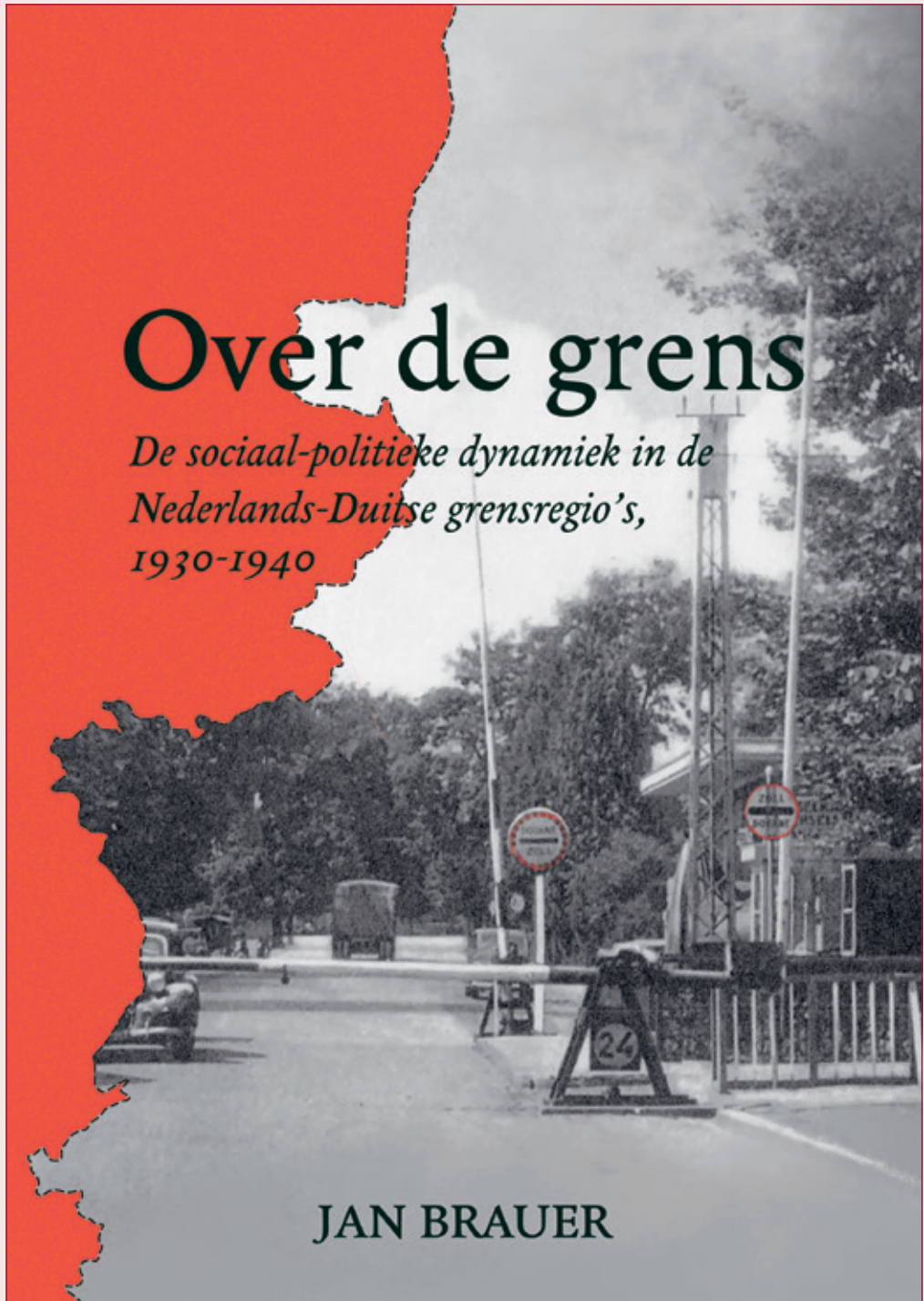
Boekrecensies

Jos Perry

Otto Lankhorst

Lou Spronck

Ad Knotter

Over de grens

De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's, 1930-1940

Jan Brauer

Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2022, 331 pagina's, ISBN 978 908704977 5, € 35,-

Wat wij in Nederland vaak aanduiden als 'de Duitse bezetting', begon niet in mei 1940, maar zeven jaar eerder. Bezet werden we nog niet meteen in de gangbare, militaire zin van het woord, maar wel degelijk in afgeleide zin. In elk geval werd daar een fors begin mee gemaakt. Dat is, kort gezegd, de strekking van het proefschrift van Jan Brauer, getiteld *Over de grens. De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's, 1930-1940*.

De literatuurlijst achter in het boek telt een lange reeks artikelen van Brauer zelf, gepubliceerd in bundels, periodieken en jaarboeken als *Numaga*, de *Venlose Katernen* en het *Jaarboek Maas- en Swalmdal*. Het zijn proeven van regionaal- en lokaal-historisch onderzoek, voorstudies voor dit proefschrift: peilingen van de 'extra dynamiek' die in grensregio's ontstaat 'wanneer politieke systemen botsen – zoals in de jaren 1930 het geval was' (p. 287). Die botsing manifesteerde zich keer op keer in plaatselijke 'incidenten', die bij nader inzien niet meer 'incidenteel' kunnen heten. Het

geheel is hier méér dan de som der delen. Dit geldt zowel voor de beschreven gebeurtenissen als voor dit boek, dat ze in een samenhang plaatst.

Brauers eerste hoofdstuk concentreert zich op grensbewaking en grensbeleid. Het tweede hoofdstuk belicht hoe het naziregime niet alleen de in Nederland wonende *Volksgenossen*, maar uiteindelijk ook de 'stamverwante' Nederlanders zelf wilde inpalmen. Hoofdstuk 3 concentreert zich op vluchtelingen aan de grens, overwegend Duitse joden. In de hoofdstukken 4, 5 en 6 draait het om verzetsnetwerken van naar Nederland uitgeweken Duitse socialisten, communisten en katholieken. Het zevende en laatste hoofdstuk is een deelstudie over de Duitse grensstad Kleef.

De botsing van politieke systemen waarvan Brauer spreekt, was aan de grenzen in zekere zin al voelbaar vóór de *Machtübernahme* van 1933. Een van de incidenten die hij belicht is de Nederlandse première van de speelfilm *All Quiet on the Western Front* (*Im Westen nichts Neues*), gebaseerd op de fenomenale roman van

Erich Maria Remarque. De voor de hand liggende plaats voor een dergelijke première was ook toen al Amsterdam, maar de distributeur koos in plaats daarvan de grensstad Venlo. De in december 1930 uitgekomen film was in Duitsland verboden. Duitsers die hem toch wilden zien, hoefden nu alleen maar even op en neer naar Venlo. En dat deden ze, begin 1931, massaal. Wat is aantrekkelijker dan een verboden film? 'Er werden zelfs extra treinen ingezet en de Venlose politie hield toezicht bij de drukte voor de bioscoop' (p. 73). Niet minder druk werd het kort daarop in Vaals, toen de film ook daar werd geprogrammeerd. Duizenden Duitsers uit Aken en omgeving kwamen erop af.

Ongeregeldheden deden zich niet voor, maar dat zou spoedig veranderen. Een van de gevoeligste stukjes grens in dit opzicht vormde de bekende Nieuwstraat/*Neustrasse* aan de rand van Kerkrade. Hier kwam het al in de eerste maanden van 1933 tot opstootjes, bijvoorbeeld toen een kolonne geüniformeerde nationaalsocialisten nog net op Duits gebied over de straat marcheerde en van Nederlandse kant een van de toekijkende taxichauffeurs pesterig 'Heil Moskou!' riep. 'Een twintigtal nazi's stormde gewapend met gummknuppels op hem af.' Ze wisten de vluchtende man te grijpen, maar een Nederlandse douanier sommeerde de Duitsers de pestkop los te laten en terug te gaan, de grens over (p. 53). Deze keer werd er niet geschoten, maar bij andere relletjes zou dat wel gebeuren. De reguliere grenscontroles werden scherper, de sfeer werd grimmiger. Eind 1933 plaatste de Duitse grensbewaking schijnwerpers 'om het verkeer ook in

het donker beter te kunnen volgen' (p. 130). Het lijkt symbolisch voor de veranderingen die zich aan de grens voltrokken.

De nieuwe machthebbers in Berlijn streefden vanaf 1933 zonder scrupules naar consolidatie, expansie en hegemonie in alle richtingen, zeker ook naar het westen. Een door rancune en revanchisme gedreven imperialistische mogendheid maakte zich breed. De kleine, zwakkere westelijke buurstaat, met een verwante taal en cultuur, voelde de hete adem van de burens in de nek. Wie denkt hier niet aan die andere fatale nabuurschap, die van Rusland en Oekraïne?

De opmars van het naziregime in westelijke richting begon niet op soldatenlaarzen, maar bepaald ook niet op kousenvoeten. De ambities waren hoog. Om te beginnen dienden alle haarden van verzet tegen het nieuwe regime met wortel en tak te worden uitgeroeid, ook haarden die zich buiten de Duitse grenzen bevonden, bijvoorbeeld in een buurland als Nederland. Het oprollen van verzetsgroepen en koeierslijnen in grensregio's als Twente, de Achterhoek en Limburg had hoge prioriteit bij de in 1933 door Hermann Goering in het leven geroepen *Gestapo*, die daarbij ijverig geholpen werd – niet alleen door de 'eigen' grenspolitie en douane, maar in een aantal gevallen ook door Nederlandse instanties en functionarissen.

Daarnaast stuurden de nieuwe machthebbers in Berlijn doelbewust aan op nazificatie van de in Nederland wonende *Volksgenossen* en gelijk-schakeling van alle in Nederland opererende Duitse verenigingen en instellingen, in het bijzonder de Duitse scholen. Dergelijke scholen

bestonden of werden geopend in plaatsen als Venlo (1912), Heerlen (1930), Hengelo (1935) en Geleen (1939), en in de ogen van de Duitse machthebbers waren het evenzovele *Träger des Deutschtums* (p. 95). Vanaf 1934 was vrijwel elke nieuwe docent op dergelijke scholen ‘een vaandeldrager van het nieuwe Duitsland’ (p. 96). Het grootste deel van de kosten van deze bijzondere scholen werd gedragen door de Nederlandse belastingbetaler, die argeloos een steentje bijdroeg aan het opkweken van een nieuwe generatie Duitsers doordrenkt van de giftigste ideologie die in het toenmalige Europa bestond.

Een derde ambitie was het inpalmen van de ‘stamverwante’ Nederlanders. Terwijl de internationale politieke spanningen opliepen, nam het aantal culturele uitwisselingsevenementen in de Limburgse grensregio eind jaren 1930 fors toe. Achter een vriendelijke façade van politiek neutrale, culturele ontmoeting en uitwisseling ging de opzet schuil Limburg los te weken van de rest van Nederland. In zekere zin houdt het boek ons een spiegel voor: het laat zien hoe gemakkelijk geschiedbeoefening, volks- en dialectkunde, en zelfs zoiets schijnbaar onschuldigs als genealogie, voertuig kunnen worden van politiek abjecte strategieën – niet alleen in het Derde Rijk, ook in het nog onbezette Nederland.

Brauer spitte in Nederlandse én Duitse archieven. Terwijl het linkse *Exil*-verzet al veel aandacht heeft gekregen, zijn de katholieke grensoverschrijdende netwerken minder bekend. Uiteraard belicht Brauer het contact tussen de in Limburg werkzame aalmoezenier van sociale werken Henri Poels en de Duitse

jezuïet Friedrich Muckermann, een uitgesproken tegenstander van het nationaalsocialisme die al in 1934 naar Nederland uitweek. Met haar wijdvertakte, internationale organisatie en ideologie was de katholieke kerk in termen van volksopvoeding en beïnvloeding een potentiële concurrent van de nazipartij en de nazistaat. Haar macht moest daarom uiteindelijk worden gebroken, al zeiden Goebbels en consorten dat in 1933, het jaar van het concordaat, natuurlijk niet hardop. Voor hen waren Duitse kloosters en kloosterscholen in plaatsen als Steyl, Valkenburg en Vaals, en Duitstalige kerkdiensten en retraites zoals die op diverse plaatsen in Limburg plaatsvonden, in potentie even ondermijnend als socialistische en communistische propaganda, simpelweg omdat ze ruimte boden voor een alternatief geluid.

In september 1935 werd de hakenkruisvlag de officiële Duitse vlag, waarna hij ook steeds vaker in het Nederlandse straatbeeld verscheen. Was die vlag oorspronkelijk een partijsymbool, nu werd hij daarnaast staatssymbool, en daardoor lastiger te verbieden. De Duitse kolonie in Nederland had om de haverklap iets te vieren en dat gebeurde niet alleen binnenskamers. Op 20 april 1938, Hitlers verjaardag, telde de politie 129 hakenkruisvlaggen aan de gevels in Heerlen, zo’n veertig in Kerkrade, Brunssum en Venlo, en veertien in Maastricht.

Terwijl Duitsland steeds vaker de spierballen liet rollen, bleef de Nederlandse regering in Den Haag door dik en dun de neutraliteit koesteren. Deze asymmetrie is een rode draad door Brauers studie. Daarnaast was er binnen de Nederlandse grenzen een tweede asymmetrie: die van centrum en periferie. In de perife-

rie, in regio's als Twente, de Achterhoek, het Rijk van Nijmegen en Limburg, dicht bij de Duits-Nederlandse grens, waren de agressiviteit en intolerantie van het nationaal-socialistische regime voor wie de oren en ogen openhield zichtbaarder en voelbaarder dan in Amsterdam of Den Haag. Dat werkte door in het optreden van politiekorpsen. In de Nederlandse grensregio's namen die al gauw meer afstand van hun collega's aan de Duitse kant van de grens. Dat blijkt onder meer duidelijk uit het optreden van de Heerlense commissaris van politie Leo Offermans en diens correspondentie met procureur-generaal Speyart van Woerden in Den Bosch. Intussen bleef met name de Amsterdamse politiecommissaris Karel Henri Broekhoff nog jarenlang nauw samenwerken met de *Gestapo*. De toewijding waarmee Broekhoff zijn nazi-collega's gegevens toespeelde over de Duitse én Nederlandse communisten waar zij jacht op maakten, leverde hem in het najaar van 1937 een Duitse onderscheiding op. En hij was zeker de enige niet. Dat de Nederlandse politie zich al jaren vóór de Duitse inval voor het karretje van Berlijn liet spannen, is niet alleen achteraf zonneklaar, het werd ook toen al gesignaleerd, en gehegeld.

Het boek bewijst de waarde van lokaal en regionaal historisch onderzoek, in het bijzonder voor de periode voorafgaand aan de Duitse bezetting. Het betreft een decennium waarover we vrijwel alles meenden te weten, maar waarvan we ons beeld waarschijnlijk toch op punten moeten bijstellen. Brauer noemt zijn boek zelf, veelzeggend, een 'sociaal-politieke geschiedenis van de grensstreek in de overgangsfase naar

de Tweede Wereldoorlog en de Duitse bezetting van Nederland' (p. 9). Wie een onderwerp als dit kiest, ontkomt nauwelijks aan een dosis finalisme. Wij weten, nu, waar het allemaal op uit zou lopen. Voor wie recht wil doen aan de handelende personen en perspectieven van toen, kan die voorkennis een handicap zijn. Brauer is daar niet de dupe van geworden. Hij blijft dicht bij die handelende personen en volgt ze in een aantal gevallen ook na mei 1940. Zij geven zijn studie vlees en bloed.

Dit neemt niet weg dat de catastrofale ontknoping voelbaar is op elke bladzij. Je sympathie als lezer gaat vanzelf naar diegenen die de dreiging onderkenden, de nazi's de voet dwars zetten en vluchtelingen te hulp schoten: naar burgemeester Hendrik Jan Verbeek van Dinxperlo, naar de joodse winkelier Joseph Gerson Rosenberg in Zevenaar, de Nijmeegse rabbijn Alexander Salomons, de radicaal links-georiënteerde meubelmaker August Feller in Belfeld.

Over namen gesproken: wie zich in dit proefschrift wil oriënteren met behulp van het register, wacht een onplezierige verrassing. Wat in Brauers index van persoonsnamen vrijwel helemaal ontbreekt, zijn voornamen en voorletters. Zijn ze per ongeluk weggevallen? Of bewust weggelaten? Hoe dan ook, het resultaat is een verzameling nietszeggende ingangen als De Groot, Jansen, Müller, Schmidt en De Vries. Ik mag hopen dat dit geen trend wordt.

Jos Perry

JAC BOSMANS

Verwante paters en broeders

Een familiegeschiedenis in de
trappistenabdij Lilbosch te Echt

Verwante paters en broeders

Een familiegeschiedenis in de trappistenabdij Lilbosch te Echt

Jac Bosmans

Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2022, 240 pagina's, ISBN 978-90-87049-86-7, € 25,-

Veel katholieke kinderen groeiden in de periode van het 'rijke roomsche leven' (1900-1960) op met paters, broeders en zusters in hun nabijheid, met name op scholen en binnen de families. Er bestonden boekjes waarin de neefjes en nichtjes versjes konden vinden om bij een professiefeest voor hun heeroom en tante-zuster op te zeggen. In een van die versjes wordt het vertrek van tante naar het klooster door de kleintjes betreurd, maar het feest maakt veel goed: 'Het was een groot verlies / Toen Tante ons ging verlaten / Maar nu is 't pret vandaag / 't Was fijn te mogen komen / We deden 't maar wát graag'. Heerooms en tantes-zuster hebben voor menig neefje en nichtje een voorbeeldfunctie vervuld. In de kinderbeleving waren feesten en bezoeken in kloosters of het verlof van een heeroom missionaris of tante missiezuster die spannende verhalen vertelde, grote belevenissen. Daarmee werden vaak kiemen gelegd voor latere roepingen.

Paters, broeders en zusters binnen de familie hebben neven en nichtjes, achterneven en achternichtjes ook aangespoord om later, na het overlijden van die heerooms en tante-missiezusters, onderzoek te doen naar hun levens. Zij vormen een flink aandeel van de bezoekers aan de studiezaal van het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven in Sint Agatha, waar de archieven van een honderdtal orden en congregaties zijn ondergebracht. Hun onderzoek mondt veelal uit in teksten als onderdeel van een stamboom of binnen de familie verspreide levensgeschiedenissen. Soms komt het tot een handelsuitgave die een groter publiek bereikt. Voorbeelden uit de laatste jaren zijn: *Witte zuster in donker Afrika* over Aagje Wesselingh door haar nicht Joke Linders (2008), *Van laagveen en rode aarde* over Frans Wesselingh door zijn neef Anton Wesselingh (2014), *De tovenaars van Timor* over Henk van Wissing svd door zijn neef Pieter van Wissing (2022) en *Waarom zouden we bang zijn?* over Bernard van Klaarwater msc door zijn nicht Marianne Visser van Klaarwater (2022).

Veelal hebben deze auteurs brieven die in de familie bewaard zijn gebleven tot hun beschikking, een type bronnenmateriaal dat juist in de congregatiearchieven ontbreekt.

In de familie van Jac Bosmans (*1945), de auteur van het hier besproken boek *Verwante paters en broeders*, was het wel heel bijzonder gesteld: het gezin van zijn opa van moederszijde (Giesberts-Geraedts) telde maar liefst drie paters, twee broeders en een zuster. De zus van zijn opa trad in bij de Liefdezusters van het Kostbaar Bloed in Koningsbosch, de vijf broers bij de trappisten in Lilbosch. En ook een broer uit het gezin van oma van moederszijde (Wegberg-Beulen) werd trappist in Lilbosch. Zo groeide de auteur op met zes oud-ooms in Abdij Lilbosch. Bovendien beheerde vader Severijn Giesberts met zijn vrouw Maria Geraedts vanaf 1902 – drie van hun zonen waren al ingetreden – het hotel Sint Joseph aan het begin van de oprijlaan naar de abdij. Het hotel fungeerde als het gastenverblijf, met name voor vrouwen die niet in de abdij mochten overnachten. En zoon Sef, grootvader van de auteur, was ook bij de abdij betrokken als koetsier en als kok op het door de monniken in 1906 begonnen Sint-Bernarduscollege, een jongensinternaat. Tenslotte waren de ouders van het gezin Wegberg-Beulen de eigenaars van het café aan de Pepinusbrug in de nabijheid van de abdij, waar de leerlingen snoep, sigaretten en andere verboden waar konden kopen. Twee zonen uit dit gezin, broers van de oma van de auteur, waren ook koetsier voor het klooster.

Niet verwonderlijk dat de grote betrokkenheid binnen zijn familie met Abdij Lilbosch bij

de auteur veel vragen oproep over hoe die betrokkenheid tot stand is gekomen, wat de gevolgen ervan waren en hoe de onderlinge verhoudingen lagen binnen de familie. Die vragen worden in het 'Voorwoord' behandeld en in de loop van het boek komen er meer vragen bij. Binnen de familie werden vooral anekdotes verteld, maar de auteur wilde meer: lacunes in de kennis zoveel mogelijk opvullen door historisch onderzoek (p. 189). Die taak is Jac Bosmans, emeritus-hoogleraar geschiedenis aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, wel toevertrouwd. Historisch onderzoek vergt de geschikte bronnen om de gestelde vragen te beantwoorden. Juist dit vormde, zoals de auteur in zijn 'Voorwoord' uiteenzet, een probleem bij het schrijven van het boek.

Het boek bestaat uit twee delen. In deel 1, 'Lilbosch', wordt de geschiedenis van het trappistenklooster, in 1883 gesticht vanuit de Abdij Sint Benedictus te Achel, verteld. Voor dit deel zou het nodig zijn geweest het archief van het klooster te raadplegen. Helaas: het archief van vóór de Tweede Wereldoorlog is in 1942 door het Naziregime in beslag genomen en niet teruggevonden. Tot het archief van de latere jaren, dat in de abdij berust, kreeg de auteur geen toegang. Wel kon hij het archief van abdij Koningshoeven in Tilburg raadplegen, dat een belangrijke rol speelde bij de ontwikkelingen in Lilbosch, mede door de aanwezigheid van leerlingen die op kosten van Koningshoeven in het Sint-Bernarduscollege hun opleiding volgden, en doordat in crisissituaties en in de oorlogsjaren Koningshoeven een toevluchtsoord was voor monniken van Lilbosch.

Dit eerste deel, dat qua omvang de hoofdmoot vormt van het boek (p. 15-186), is door de auteur 'bedoeld als een soort decor voor de levensschetsen van de verwante paters en broeders in het tweede deel'. Deel 2 (p. 189-257), getiteld 'Verwante paters en broeders' (ook de titel van het boek), bevat de levensschetsen van de zes oudooms. De omvang van die biografieën is uiteenlopend, afhankelijk van de hoeveelheid beschikbare informatie. Die hoeveelheid hing weer af van de rol die de betreffende oudoom heeft gespeeld. Het uitgebreid zijn de biografische schetsen van Augustinus (1880-1958), die zeventien jaar prior en aansluitend vijf jaar abt is geweest, van Nivardus (1894-1977), jarenlang leraar wis- en natuurkunde op het Sint-Bernarduscollege, en van Placidus (1891-1975), ook leraar en een aantal jaren directeur van het college. Over de andere drie gebroeders Giesberts "valt eigenlijk niets bijzonders te zeggen" (p. 231). Hun biografietjes zijn derhalve zeer summier. Voor dit tweede deel betreurt de auteur dat hij te laat met zijn onderzoek is begonnen, toen hij haast niemand meer van de generatie van zijn ouders kon bevragen. In het familiearchief zitten uitsluitend een paar brieven van de paters Placidus en Nivardus waaruit enkele citaten komen.

Al met al is het Bosmans gelukt een levendig geschreven geschiedenis van Abdij Lilbosch in Pey, thans onderdeel van de gemeente Echt-Susteren, te schrijven. Temeer daar er nog geen gedegen publicatie over de abdij bestond, kunnen geïnteresseerden in de Limburgse geschiedenis en in kloostergeschiedenis daar blij mee zijn. Zoals gezegd werd het klooster in

1883 vanuit de Achelse Kluis gesticht. De redenen om een nieuwe stichting te beginnen, waren het plaatsgebrek in Achel door een grote toestroom van novicen en de antiklerikale houding van de Belgische regering, waardoor sluiting van de Achelse Kluis werd gevreesd. Allereerst komt ter sprake de moeizame beginperiode in de afgelegen hoeve Lilbosch in een moerassig gebied. In 1912 werd het klooster tot abdij verheven. Dat was de bevestiging van de levensvatbaarheid van het klooster, dat nu op eigen benen kon staan. Daarbij speelde mee dat het in 1906 begonnen Sint-Bernarduscollege een succes was. Dit in de onmiddellijke nabijheid van het klooster gelegen jongensinternaat, waar de paters voor het onderwijs zorgden, telde in het beginjaar al meer dan honderd leerlingen. Dit aantal zou in de volgende jaren verdubbelen. Het schoolleven krijgt ruim aandacht. Dat heeft ook te maken met een belangrijke bron die ter beschikking stond: het blad *Oriens*, dat als leerlingenblad van het college heeft bestaan van 1928 tot 1942 en van 1951 tot 2003 als blad van de reünistenvereniging. In het tijdschrift staat veel informatie over de school en ook over de abdij. Bovendien bevatten de jaargangen van *Oriens* de nodige herinneringen van oud-leerlingen, waardoor er over het school- en internaatleven in detail en met levendige anekdotes verhaald kon worden. Het is een rijke bron, maar de auteur is zich er wel bewust van om de aard van de bron in ogenschouw te blijven houden: negatieve berichtgeving zal er niet snel in te vinden zijn.

Ruim aandacht krijgt de crisis die zich in de jaren 1930 in de abdij afspeelde. Deze crisis

leidde tot het terugtreden van abt Augustinus Giesberts, een van de oud-ooms, en zijn vertrek naar elders. Op basis van het archief van Koningshoeven heeft de auteur de gang van zaken kunnen reconstrueren. Binnen de familie werd er nooit over gesproken (p. 216). Belangrijke oorzaak van de crisis was de verslapping van de kloosterregels als gevolg van de taken die paters en broeders op het college hadden. Voor trappisten was het beheer van een kloosterschool met taken voor de monniken geen gebruikelijke zaak, in tegenstelling tot de abdijscholen van benedictijnen. Ook de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog (internering van abt Pius Strijbosch, inbeslagname van het klooster) krijgen een eigen hoofdstuk. De beschrijving van de naoorlogse periode, het laatste hoofdstuk van deel 1, sluit af met de paragraaf 'Livarvarken'. In de beginperiode werd het moerasgebied rond het klooster tot landbouwgrond ontgonnen en bovendien tot weidegrond voor melkvee dat de kloostergemeenschap inkomsten voor haar levensonderhoud verschafte. In 2000 is begonnen met het fokken van een bijzonder soort scharrelvarken, het Livar-varken, dat commercieel een succes is.

Zoals gezegd bevat deel 2 de levensbeschrijvingen van de zes oudooms. Door gebrek aan bronnenmateriaal (persoonsdossiers, correspondentie, egodocumenten) blijven de biografieën noodgedwongen aan de buitenkant en blijft het innerlijk leven van de betrokkenen veelal ongrijpbaar. Dit is vaak het probleem bij het schrijven over kloosterlingen. Vragen als wat hen bewoog, hoe zij hun roeping beleefden

en hoe hun worsteling was – ze zijn doorgaans moeilijk te beantwoorden. Zo blijven ook in dit boek veel vragen naar het leven van de oudooms binnen de communiteit onbeantwoord.

Een glimp van de geestelijke nood van enkele betrokkenen komt kort ter sprake in de paragraaf over Robertus (1891-1968) op pagina 233. Hij is in 1912 opgenomen in het Sint-Servatiusgesticht te Venray en zou er tot zijn dood in 1968 blijven. Binnen de familie gold hij als 'muziekgek', maar hij werd blijkbaar in de familie doodgezwegen. De auteur heeft nooit weet gehad van zijn bestaan. Naar aanleiding van Robertus is op dezelfde pagina te lezen dat ook broer Stanislaus (1878-1944) zwaar op de hand was en aan het einde van zijn leven overspannen. En dat broer Sef, kok en koetsier voor de abdij, daar eveneens onder gebukt ging. Dan wordt welhaast terloops vermeld dat moeder Maria Geraedts, de moeder van de vijf trappisten, altijd al zwaar op de hand was en zij "leed ook nog eens onder godsdienstwaanzen en op den duur werd dat reden om haar te laten opnemen in het vrouwengesticht Sint Anna, eveneens te Venray". Zij bleef daar opgenomen, mogelijk vanaf eind 1908, toen Sint Anna werd geopend, tot aan haar overlijden op 13 mei 1928. In die jaren heeft haar man Severijn het hotel en gastenverblijf bij het klooster alleen beheerd, na zijn dood in 1923 voortgezet door dochter Maria.

Zou het niet goed zijn geweest om met name de al dan niet vermeende godsdienstwaanzen van de moeder iets meer te belichten in deze 'familiegeschiedenis', zoals het boek in

de ondertitel wordt genoemd? Dat zou vragen hebben opgeroepen over de invloed van de moeder op de levenskeuzes van de zonen. Ongetwijfeld vragen die moeilijk te beantwoorden zijn, maar ook het oproepen van vragen kan verhelderend zijn.

Otto S. Lankhorst

Theo Schouw

Witte raaf onder zwarte kraaien

Jacques Schreurs (1893-1966) de laatste priester-dichter

Witte raaf onder zwarte kraaien

Jacques Schreurs
(1893-1966) de laatste
priester-dichter

Theo Schouw

Uitgeverij Leon van Dorp, Heerlen, 2022, 428 pagina's, ISBN 978-90-79226-89-4, € 35,-

Theo Schouw (*1939) schreef over Jacques Schreurs een rijpe biografie. Als journalist en als tijdschriftredacteur heeft Schouw zich ontwikkeld tot een soepel, raak formulerend stilist. Tevens heeft hij diverse proeven van letterkundig meesterschap geleverd: een Nederlandse literatuurgeschiedenis (*Levende letteren*), de historie van de Katholieke Leergangen (*Kleurrijk, Muzikaal en vol Taal*) en biografische studies over de Brabantse cultuurdragers Harry van den Thillard en Jan Naaijkens. Van zijn biografie van Jacques Schreurs mocht men dus hoge verwachtingen hebben.

Met Schreurs kwam Schouw al in aanraking toen hij, zeven jaar oud, met oom Sjeng Roeffen uit Well, in Tegelen de opvoering bijwoonde van het passiespel *Van Gabbatha tot Golgotha*, waarvan Schreurs de tekst geschreven had. Indringender was de kennismaking enkele jaren later, toen Schouw leerling was van het gymnasium in Velzen-Driehuis. Zijn leraar Nederlands Piet van Belkom nodigde met regelmaat bevriende schrijvers in zijn lessen uit:

Anton van Duinkerken, die over zijn verblijf in het gijzelaarskamp in Sint-Michielsgestel sprak, Jan Nowee, de auteur van de spannende *Arendsoog*-boeken, ook Jacques Schreurs, 'dichter in toog'. Evenals Piet van Belkom was Schreurs lid van de congregatie van de Missionarissen van het Heilig Hart (Missionarii Sacratissimi Cordis Iesu, M.S.C.). In de jaren 1960 zou Van Belkom uittreden. Hij was de enige niet. Maar Jacques Schreurs bleef tot zijn dood zijn roeping trouw, al heeft hij eraan geleden.

Op afstand, maar zeer betrokken heeft Theo Schouw de golven van ontkerkelijking en ambtsverlating gadeslagen. Hij was geboeid door het fenomeen van de priester-dichter en verzamelde daarover veel materiaal, maar tot een proefschrift is het niet gekomen. Wel schreef hij in 1993 op verzoek van het Comité Herdenking Jacques Schreurs (thans de Prof. Dr. Timmers Stichting) een kleine, met veel foto's en teksten (poëzie, proza, brieven) verluchte biografie: *De krekkel op de harp. De*

In de zaal waar in 1955 het honderdjarig bestaan van de MSC gevierd werd, zit Jacques Schreurs geheel alleen op de derde rij.

priester-dichter Jacques Schreurs MSC (1893-1966). Twee citaten uit de inleiding: 'Er is een tijd geweest dat poëzie goed was, omdat ze van een priester of dominee was. Schreurs heeft de ommekeer meegemaakt: een dichtende priester was bij voorbaat verdacht'; en 'Schreurs is voor zoet en vroom gehouden. Toch heeft hij bitter geschreven'.

Theo Schouw, op weg naar de tachtig en voornemens om zijn materiaal over de priester-dichters, Jacques Schreurs in het bijzonder, aan een archiefinstelling over te dragen, vroeg religiehistoricus Peter Nissen om raad. Die wees hem op de groeiende belangstelling voor auteurs 'die wellicht eerder interessant zijn als representant van hun tijd en van een cultuurstroming dan wegens de literaire kwaliteit van hun werk'. Los van de vraag of Schouw het

eens was met Nissens impliciet gegeven oordeel over de kwaliteit van Schreurs' literaire oeuvre, aarzelde hij met de uitvoering van zijn voornemen. Pas toen hij, weer eens bladerend in de berg paperassen, stuitte op een foto die bij de herdenking van het honderdjarig bestaan van de MSC in 1955 gemaakt was van de in de zaal aanwezigen, wist hij dat Schreurs, die daar eenzaam op de derde rij zat, een biografie verdiende die hem recht zou doen in de verschillende functies en rollen die hij gespeeld heeft in en buiten de geestelijke gemeenschap waarvan hij deel uitmaakte.

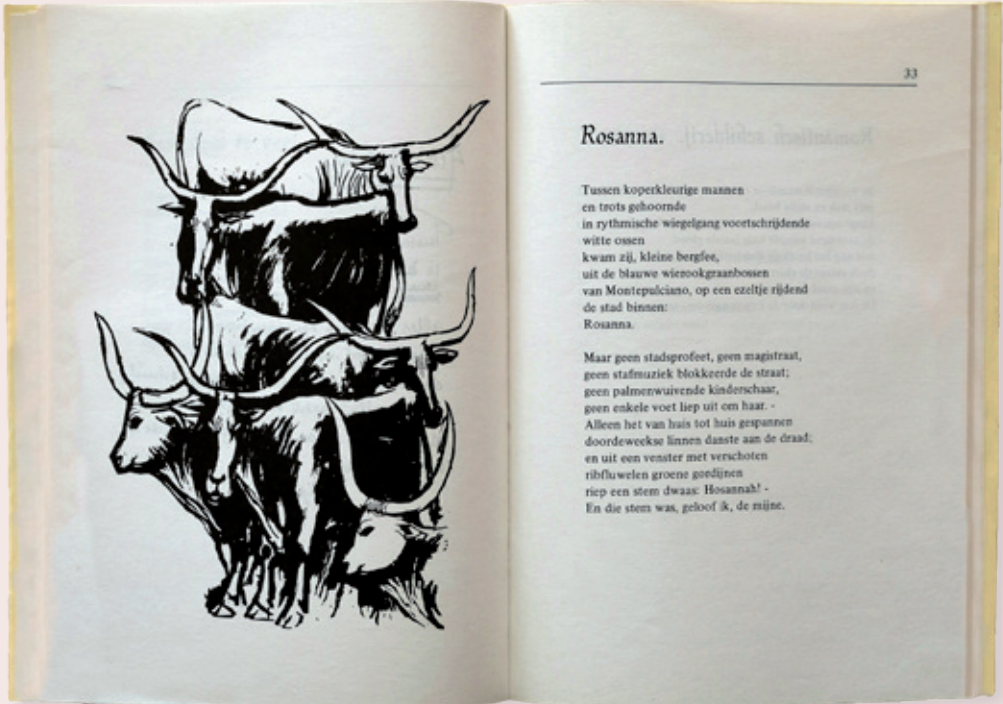
Bij de foto – een metaforisch beeld – stelt Schouw zich de centrale onderzoeksvraag of Schreurs een ongenode gast in eigen huis was of zichzelf uitsloot. Op deze vraag zou een kritische biografie het antwoord moeten geven.

Dus zette Theo Schouw zich toch maar aan het schrijven over deze complexe persoonlijkheid: een getalenteerd dichter en goed verteller, maar ook een introverte eigenheimer die zijn weg zocht in de onrust en de spanningen om hem heen, binnen en buiten de kloostermuren. Geen levensterrein blijft in de biografie onbesproken. Mede dankzij het rijke archiefmateriaal (vooral aanwezig in Archief De Domijnen Sittard-Geleen en in het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven in Sint Agatha) kon hij Schreurs volgen op de verschillende terreinen van zijn werkzaamheid: literair (het tijdschrift *Roeping*), sociaal (*Kroniek eener parochie*), politiek (nazidom, oorlog en verzet), kloosterlijk (gehoorzaamheid en vrijheidsbeperking) en kerkelijk (eenheid onder grote spanning).

Witte raaf onder zwarte kraaien begint met een introductie waarin essentialia uit de biografie verwerkt zijn en de toon, ook stilistisch, wordt gezet. Daarna volgt de uitwerking in 24 hoofdstukken, doorspekt met aansprekende en toelichtende illustraties. De hoofdstukken 1-14 lopen parallel aan Schreurs' leven tot 1953. In de hoofdstukken 15-19 wordt zijn toneelwerk behandeld. De twee volgende, 20 en 21, zoomen in op zijn samenwerking met componisten, in het bijzonder Herman Strategier, op zijn relaties met beeldend kunstenaars, vooral de Brabander Albert Verschuuren, de Limburgers Charles Eyck, Jean Adams en Henri Jonas, en op het korte bestaan van de werkgemeenschap De Brug in het Maastrichtse Dinghuis. Hoofdstuk 22 is gewijd aan Schreurs' dubieuze vriendschap met de strijdbare Albert Kuyle, die zich losmaakte van de progressief-

katholieke schrijversgroep rond *De Gemeenschap* en zich in *De Nieuwe Gemeenschap* aanhanger toonde van fascistisch en antisemitisch gedachtegoed. Hoofdstuk 23 is gewijd aan Schreurs' biografieën van Sint Franciscus, Zuster Clara van Assisië, pastoor-deken Tijssen van Sittard en de priester Guy Homery, stichter van 'de Franse zusters' die het Sittardse ziekenhuis bedienden. Hoofdstuk 24 behandelt Schreurs' laatste jaren, zijn sterven en uitvaart, en de aandacht die hij na zijn dood gekregen heeft, in het bijzonder door de plaatsing van een borstbeeld in Panheel en in Sittard, en bij de feestelijke herdenking van zijn honderdste geboortjaar in 1993.

Deze opsomming van onderwerpen doet de auteur van de biografie overigens onvoldoende recht. Permanent reflecteert hij op Schreurs denken en handelen en op dat van zijn omgeving. Daarbij schuwt hij het oordeel niet, ook als dat zijn 'held' betreft. Zo ontstaat een levendig beeld van de cultuur van de katholieke wereld in de periode 1900-1970, indringend ook door de wijze waarop die in de spelers en tegenspelers, binnen en buiten de MSC, gestalte krijgt. Hoewel mannen daarin de dienst uitmaken, nemen ook vrouwen hun aandeel. Zo bijvoorbeeld Jacques' moeder en zus Tineke; de van hem gecharmeerde zusters in de verschillende kloosters waar hij als rector of gast verbleven heeft; Mathilde, leerlinge van Albert Verschuuren aan de Tilburgse Academie voor Beeldende Kunsten, die de jonge priester-dichter Schreurs bij zijn bezoek aan haar atelier in complete verwarring bracht – de neerslag daarvan vermoedt Schouw in de Mariagedichten uit de bundel *Voor U alleen* (1922); en *last but not*

Het gedicht *Rosanna* verscheen in *Roeping* 35 (1959-1960) 240. Verlucht met een tekening van Charles Eyck werd het opgenomen in de postuum verschenen bundel *Nieuwe gedichten* (Sittard 1979), die door Theresia Spanjaard bezorgd werd. Foto Jan van Tol.

least de onderwijzeres Theresia Spanjaard, die 'pater Schreurs' met haar banjo-spelende Wielewalen assisteerde bij zijn bedeltochten voor de financiering van de H. Hartkerk van Overhoven-Sittard (ontworpen door architect Jos Wiolders en gebouwd in 1929-1930). Met Spanjaard, die vele jaren als Schreurs' secretaresse en chauffeur fungeerde, maakte Theo Schouw in 1993 een pelgrimage langs de plaatsen waar Schreurs geleefd en gewerkt heeft. En zij vertelde, geëmotioneerd soms: '(...) onze relatie was sereen en ongrijpbaar (...) hij kon zich aan niets en niemand binden (...) ik hoopte in mijn jonge jaren dat hij bij mij ooit zijn thuis, zijn rust zou vinden (...) maar ik zie niet om in wrok (...) het geloof kan spijkerhard zijn (...)'

Vanaf zijn veertiende jaar groeide Jacques Schreurs op onder supervisie van de MSC. De

priesteropleiding die hij er ontving, vormde een generatie 'kinderen van de indoctrinatie'. Zich bevrijden werd een opgave. In 1919 werd hij priester gewijd en aangesteld als surveillant aan het kleinseminarie in Tilburg. Daar kon hij rijpen. Vanaf 1920 verschenen zijn gedichten, melodieus vanaf het begin, in diverse tijdschriften. In 1922 volgden de eerste bundels: *Voorjaar* ('Hoor even, ik vertel je wat: / Ik heb vandaag de vlag maar uitgestoken / omdat de lucht iets zeer bijzonders had / omdat de winden zo naar bloemen roken') en *Voor U alleen* ('Het sneeuwde wat, het waaide wat / Een man met een lantaren / kwam uit zijn huis: wat lichtte dat! / Hij ging en stond en wachtte wat (...) / De sneeuw viel in zijn haren').

Hij viel in de smaak. Zijn gedichten werden overgeschreven en opgenomen in bloem-

lezings. Maar in 1924 besloot de gezaghebbende Hendrik Moller, die Schreurs nog maar pas betrokken had bij het tijdschrift *Roeping* en hem daarin diverse *evergreens* had laten publiceren, aan de kortstondige roem van de jonge dichter een eind te maken. Hij boorde Schreurs' nieuwe bundel *De bloeiende wijnstok* de grond in. De essayist Dirk Coster, die het in zijn bloemlezing *Nieuwe geluiden* (1924) voor Schreurs opnam, liet hem weten: 'ik ken niemand die niet 't 'Viaticum' [Daar lag een man op een verre hoof / Die man was krank tot de dood en droef] en 'De Bedelbroeder' [Broeder, waar ben je met je witte baard] genoten heeft'. Maar Schreurs was hevig geraakt en liet als dichter enkele jaren niet meer van zich horen.

In 1923 werd Schreurs overgeplaatst naar het jonge rectoraat in Overhoven-Sittard, waar hij werd ingezet bij het sociaal werk in de wijk Stadbroek en het woonwagenkamp. Zijn leven als 'herdershond' viel hem zwaar, maar leverde ook de stof voor zijn *Kroniek eener parochie*, waaruit Willy van Hemert later zou putten voor zijn zestiendelige televisieserie en de lucratieve bewerking ervan in boekvorm. Het werd Van Hemert aangerekend dat tijdens die hele operatie de naam van Jacques Schreurs niet genoemd werd. Toen *Dagboek van een herdershond* op initiatief van Albert Verlinde in 2022 met niet minder succes als musical op de planken werd gezet, kreeg Schreurs, althans in het programmaboekje, de eer die hem toekwam.

Na de tropenjaren in Overhoven werd Schreurs in 1936 door zijn congregatie voor de literatuur vrijgesteld, al stond hij wat woonplek, gangen en wegen betreft blijvend onder

supervisie van het MSC-bestuur. Schreurs' vrijstelling van het parochiewerk was noodzakelijk geworden, omdat hij vanaf 1933 velerlei activiteiten was gaan ontplooiën op literair gebied. Er verschenen dichtbundels (*Nis en nimbus* 1933, *Kleine liederen van dood en leven* 1938), hij schreef teksten voor toneel-, openlucht- en massaspelen (over Lidwina van Schiedam 1933 en Norbert van Gennep 1934, bij het eeuwfeest van Sint Servatius 1934 en de heiligdomsvaart van Susteren 1937) en een wagenspel (*De Pietà* 1938). In 1935 verscheen een door Bernard Verhoeven samengestelde bloemlezing uit zijn eerste bundels (*Sterren en dauw* 1935) en ontving hij de opdracht voor het schrijven van het Tegelse passiespel (*Van Gabbatha naar Golgotha* 1937). Zijn eerste roman (*De bruid die hij niet verwachtte*) verscheen in 1940, het jaar daarop het eerste deel van de trilogie *Kroniek eener parochie*. Het was een explosie van teksten (poëzie, proza, toneel), waarmee hij een breed, ook niet-literair geschoold publiek bereikte, en waarvan de baten rijkelijk in de kas van de MSC stroomden.

De Tweede Wereldoorlog was voor Schreurs in diverse opzichten een ongelukkige tijd. Theo Schouw heeft zijn niet steeds gelukkige optreden en opvattingen scherp geanalyseerd. Dat gold voor zijn deelneming in het verzet (al heeft hij die met ingrijpende gevangenschap moeten bekopen) en voor zijn vriendschap en vergaande tolerantie voor personen die vóór en tijdens de oorlog met de nazi's heulden.

Na de oorlog zette Schreurs zijn literaire activiteit onverminderd voort. Er verschenen enkele dichtbundels, veel toneelwerk (gemeen-

schapsspelen, een oratorium, declamatoria), vertellingen (*Het glazen paardje*), romans (*Het Godsbewijs van dokter Chantrain*, de delen 2 en 3 van de *Kroniek eener parochie*) en een reisverslag (*Pelgrimstocht door Franciscaans Italië*). Een nieuw door hem beoefend genre was de biografie, door Schouw besproken in hoofdstuk 23. Op verzoek van enkele zustercongregaties beschreef hij de historie van hun werkzaamheden.

Wat de poëzie betreft, maakte Schreurs zich in zijn laatste levensjaren los van de traditionele vormen. Zo ontstonden aangrijpende gedichten, die nog wel in *Roeping* verschenen, maar pas werden gebundeld toen hij bijna vergeten was.

Biograaf Theo Schouw bij het graf van Jacques Schreurs op het kloosterkerkhof bij kasteel Stein.

Gebed om deernis

*Het liefste dat iemand bezitten kan
Zal ik nimmer verliezen,
Omdat ik het niet bezit;
Ik zal geen nachten doorwaken
Aan het ziekbed van mijn kind,
Omdat ik geen bezit;
Ik zal niet gebroken staan
Bij het doodsbed van mijn vrouw,
Omdat ik geen vrouw bezit;
Geen enkele tedere hand ook
Zal mij de ogen sluiten,
Geen mond met een laatste kus
Een verbond bezegelen dat er niet was;
Ik zal eenzaam uitgaan,
Eenzamer dan ik ben ingegaan;
Eenzamer dan ik geweest ben,
Zal ik eenzaam zijn in mijn dood.
Eenzaam!*

Theo Schouw heeft een bijzondere biografie geschreven. Hij kon beschikken over rijk bronnenmateriaal en was ook uit eigen ervaring en door persoonlijke contacten vertrouwd geraakt met de gemeenschap waarin Jacques Schreurs en zijn metgezellen het leven deelden. Die persoonlijke betrokkenheid geeft de biografie een warme kleur. Zo groot is het engagement met de *dramatis personae* dat Schouw daarin soms verder gaat dan het historisch bedrijf toelaat. Dat is bijvoorbeeld het geval als hij citaten uit de (sterk autobiografische) *Kroniek eener parochie* zonder commentaar inlast in zijn verhaal over Schreurs' leven. Of – ik las het met een glimlach van begrip – als hij het isolement van Schreurs binnen de congregatie

ver groot in zijn beschrijving van de zaal waarin het honderdjarig bestaan van de MSC gevierd werd: in feite zat Schreurs niet op de vijfde, maar op de derde rij, en waren er achter hem geen vier, maar twee rijen ‘nagenoeg lege stoelen’. Ook zijn er in de tekst enkele gaten gevallen, wat een mee lezer waarschijnlijk had kunnen voorkomen, bijvoorbeeld bij het citaat uit de *Kroniek* op pagina 135 en de breuk in de tekst tussen de pagina’s 374 en 375. Een lijst van geraadpleegde bronnen en literatuur ontbreekt. Blijkbaar was de auteur van mening dat hij kon volstaan met de verwijzingen in de noten.

Schouw sluit zijn beschrijving van de eenzame Schreurs bij de herdenking van het eeuwfeest van de MSC af met de vraag: ‘Was dit de plaats die de gevierde romanschrijver, dichter, toneelschrijver, essayist, journalist-publicist, inleider en causeur verdiende? Ongenode gast in eigen huis? Of sloot hij zichzelf uit?’. Op deze vraag heeft Schouw een genuanceerd en tevens intrigerend antwoord gegeven. Het nodigt uit tot nadere kennismaking met deze waardevolle, boeiend geschreven biografie.

Witte raaf onder zwarte kraaien is een boek waarvoor ook de uitgever een compliment verdient. Els Gulpen tekende voor de fraaie vormgeving. Zij koos licht getint, mat papier. De bladspiegel ademt rust. Ieder hoofdstuk begint met een kapitaal in bruin en citaten worden geplaatst op een lichtbruine achtergrond. Verder wordt geen kleur gebruikt, ook niet voor de talrijke illustraties. Het boek is degelijk gebonden.

Lou Spronck

Crapuul

Kroniek van een krottenwijk

Frank Bokern

Uitgeverij Van Oorschot, Amsterdam 2022, 365 pagina's, ISBN 9 78902822110 9, € 25,-

Dit boek van de hand van journalist Frank Bokern verscheen in het voorjaar van 2022. De eerste druk – 2.000 exemplaren – was al in zo'n vijf weken tijd uitverkocht en het boek werd onder meer goed ontvangen in *NRC*.¹ Sindsdien volgde er in korte tijd nog een aantal drukken. Daarmee bepaalt het boek in belangrijke mate het algemene beeld van de eerste industriestad van Nederland: Maastricht. Het boek is niet bedoeld als 'wetenschappelijke' geschiedschrijving. Het is een goed geschreven journalistieke 'kroniek' met een bepaalde boodschap. Die gaat niet alleen over de wederwaardigheden van de bewoners van het Stokstraatkwartier, zoals de ondertitel suggereert. Bokern doet meer. Hij grijpt de geschiedenis van deze welbekende 'achterbuurt' aan om breed uit te waaieren over de in zijn ogen pikzwarte sociale geschiedenis van Maastricht. Het boek is tege-

lijk bedoeld als 'monument voor de bewoners van het Stokstraatkwartier' en 'aanklacht tegen de negentiende-eeuwse industriëlen in Maastricht' (p. 8). De Stokstraat wordt daarmee een soort *pars pro toto*, of op zijn best een metafoor, voor de sociale verhoudingen in de stad als geheel. Het 'programma' van Bokern is al meteen te vinden op de tweede bladzijde van de Proloog (p. 6):

Boeken, rapporten en artikelen schetsen hetzelfde verband. [...] Steevast hebben ze de link gelegd tussen fabriekswerk, kinderarbeid, armoede, slechte woonomstandigheden en ziekte-epidemieën in de arme buurten van de stad, en dan met name in het Stokstraatkwartier. Het zijn factoren die elkaar decennialang hebben beïnvloed en versterkt. Zo is in Maastricht een klasse van

1 'Hoe de bewoners van een Maastrichtse krottenwijk plaats moesten maken voor trendy winkels', in *NRC*, 03-06-2022.

paupers ontstaan, de ‘gehoorzame lichamen’ die het vuile werk hebben mogen opknappen voor de mensen die door een gelukkig toeval in een betere buurt waren geboren.

Deze passage bevat ten minste drie voor discussie vatbare aannames. Om te beginnen, is er over het verband tussen de negentiende-eeuwse industrialisatie van Maastricht en de verarming van de groeiende fabrieksbevolking in de arbeiderswijken al decennialang gediscussieerd door historici en sociologen.² Het algemene beeld waartoe al deze gedachtevorming heeft geleid, is genuanceerder dan Bokern schetst. Zo was het werk in de fabrieken voor veel Maastrichtse arbeiders een verbetering ten opzichte van de situatie daarvóór, toen zij vooral afhankelijk waren van losse arbeid. Vanaf het begin van de industrialisatie kon Regout een beroep doen op een reeds aanwezig potentieel van vrouwelijke en mannelijke losse arbeiders. Voor velen van hen, en hun nakomelingen, betekende dit vast werk, vaak een leven lang, en ook werk voor kinderen en familieleden. Sommigen waren naar de stad getrokken omdat er in de tweede helft van de negentiende eeuw op het omringende platteland sprake was van een landbouwcrisis.³ Dit neemt niet weg dat de vermeerdering van de

fabrieksarbeid een groeiende groep arbeiders creëerde die afhankelijk was van de grillen van de fabrikanten en de conjunctuur. Bovendien bleef er een grote groep bestaan die maar af en toe werk vond in de fabrieken. Feit is verder dat de groei van de werkgelegenheid in de fabrieken van de Regouts in de periode tot aan de Eerste Wereldoorlog leidde tot een steeds grotere opeenhoping van mensen in de nabijheid daarvan en tot een sterke verdichting van de bewoning in steeds miserabelere woonomstandigheden, zoals historicus Thijs van Vugt in zijn promotiestudie over het Boschstraatkwartier-Oost heeft aangetoond.⁴

Ten tweede was het Stokstraatkwartier *niet* de buurt van de fabrieksarbeiders in de voornaamste industrie van de stad, de aardewerksfabricage. Die woonden in de negentiende eeuw voornamelijk in het Boschstraatkwartier en verhuisden in de loop van de twintigste eeuw in toenemende mate naar nieuwgebouwde arbeidersbuurten zoals Witte-vrouwenveld. De Stokstraatbewoners waren dus niet representatief voor de rest van de Maastrichtse arbeidersbevolking. Het Stokstraatkwartier kan daarom moeilijk ‘het meest onwaarschijnlijke slachtoffer van de industriële revolutie’ worden genoemd, zoals op de achterflap van het boek wordt gesteld. Het

2 Zie bijvoorbeeld Ad Knotter, ‘Regout, Sphinx en de sociale geschiedenis: van *lieu de mémoire* naar historische analyse’, *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LII (2007) 91-114.

3 Op familieniveau is dit recent nog eens inzichtelijk gemaakt: Chris Dols, *Veurvaajers. Een crossmediale geschiedenis van Zuid-Limburg in tien familieverhalen, 1780-1980* (Heerlen 2022) 32-48.

4 Thijs van Vugt, *Een arbeidersbuurt onder de rook van ‘De Sphinx’. Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis van het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, 1829-1904* (Maastricht 2015).

merkwaardige is dat Bokern dat zelf ook wel weet. Zo schrijft hij: ‘het Stokstraatkwartier heeft aanvankelijk helemaal geen band met de industrie’ (p. 21). Omstreeks 1900 was de buurt volgens hem ‘geen echte arbeiderswijk’ (p. 127), zoals blijkt uit de daaropvolgende beschrijving van de middelen van bestaan van de bewoners. Daarmee komt de associatie van de Stokstraat met de arbeidsverhoudingen in de fabrieken in de lucht te hangen.

Ten derde waren de Maastrichtse fabrieksarbeid(st)ers *geen* ‘gehoorzame lichamen’ of ‘een klasse van paupers’. Integendeel: al in een vroeg stadium, vanaf het einde van de jaren 1880, organiseerden zij hun ‘ongehoorzaamheid’ in vakbonden en een vroege inplanting van het socialisme, met name in het Boschstraatkwartier.⁵ De conclusie van Bokern in zijn Proloog dat de bewoners van de arme buurten ‘niet in opstand zijn gekomen’ (p. 8) is dus in die zin onjuist. Die is bovendien in strijd met zijn eigen beschrijving van de opkomst van het socialisme in Maastricht (p. 89-97 en 108-117) en diverse in geuren en kleuren aangedragen bewijzen van opstandigheid in de eerste helft van de twintigste eeuw (p. 144-152, 159-160, 173-183).

Uit tal van sociologische en historische studies is gebleken dat er tijdens de industrialisatie een differentiatie in de arbeidersklasse ontstond. De fabrieksmatige industrie (textiel, metaal, mijnbouw, aardewerk) schiep een regelmatig in loonarbeid werkend ‘modern proletariaat’. Dat vormde de basis van de arbeidersbeweging in vakbonden en arbeiderspartijen. Maar deze positie was niet voor iedereen weggelegd. Er bleef een groep die het moest hebben van losse, onregelmatige arbeid in niet-industriële sectoren en die als flexibele schil in fabrieken, havens en bouwwerken functioneerde – afgewisseld met zelfstandige activiteiten, zoals kleinhandel. Volgens de invloedrijke, uit Maastricht afkomstige socioloog Jacques van Doorn (1925-2008) ging het daarbij om een ‘proletarische achterhoede’; een ‘residu’ dat nog in achtergebleven levensomstandigheden verkeerde, maar dat geleidelijk zou worden opgenomen in het ‘moderne proletariaat’.⁶ In mijn oratie uit 1999 heb ik dit idee in verband gebracht met de bewoners van het Stokstraatkwartier en andere verpauperde buurten in Maastricht in de jaren 1950, maar met een andere interpretatie dan die van Van Doorn.⁷ Naar mijn mening ging het niet om een ‘residu’, maar om een deel van de arbeidersbevolking dat door de conjunctuurele ontwikkeling van de werkgelegenheid in

5 Vgl. Ad Knotter, ‘Het Boschstraatkwartier in Maastricht in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Een socialistisch (vrouwen) bolwerk’, in: *Stadsgeschiedenis* 11:1 (2016) 24-48.

6 J.A.A. van Doorn, *De proletarische achterhoede. Een sociologische kritiek* (Meppel 1954).

7 Ad Knotter, *Rondom de Stokstraat. ‘Onmaatschappelijkheid’ en ‘onderklasse’ in de jaren vijftig* [inaugurale rede uitgesproken op 8 oktober 1999] (Maastricht 1999); tevens verschenen in: *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XLIV (1999) 1-29.

de industrie steeds opnieuw werd en wordt gereproduceerd. In Maastricht bleek dit uit het feit dat de armoede in de bewuste buurten in de jaren 1950 voor een aanzienlijk deel kon worden teruggevoerd op de werkloosheid in de jaren 1930.

Het boek van Bokern doet in een zeer leesbare en strijdbare stijl verslag van het hardnekkige pauperisme in de Maastrichtse binnenstad en van de onmacht, of beter de onwil, van de lokale elites om daar wat aan te doen. Hij heeft daarvoor intensief onderzoek gedaan en veel nieuwe gegevens boven tafel gehaald. Maar naarmate de twintigste eeuw vorderde, was het steeds minder mogelijk om het pauperisme in het Stokstraatkwartier en andere arbeiderswijken in de binnenstad te vereenzelvigen met de sociale geschiedenis van Maastricht als geheel. In zijn onderzoek naar de bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost heeft de al genoemde historicus Van Vugt aangetoond dat de kinderen van de Sphinx-arbeiders uit die wijk sinds de jaren 1920 uitwaaierden naar andere, betere wijken van de stad, en ook naar andere industrieën.⁸ Bokern haalt verschillende getuigenissen aan uit de jaren 1930, waaruit blijkt dat mensen in de nieuwgebouwde arbeidersbuurten 'voor geen geld ter wereld' terug wilden naar het centrum en er, ondanks hun verminderde inkomsten, alles voor over hadden om in hun mooie, gezonde huis te blijven

wonen (p. 190). Dat waren de representanten van het 'moderne proletariaat' waar ik het hierboven over had, vaak lid van katholieke of socialistische woningbouwverenigingen.⁹ Wat achterbleef waren de gezinnen die niet in staat waren de huurlasten daarvan op te brengen; gezinnen van noodgedwongen, van de hand-in-de-tand levende losse arbeiders en werklozen (of beter: werkloos-gemaakten door de ontslagronden in de fabrieken), kortom: degenen die in de jaren 1950 tot 'onmaatschappelijken' zouden worden verklaard. Zij werden in het Stokstraatkwartier aangevuld met anderen uit de marge van de samenleving, zoals oud-woonwageneigenaren, smokkelaars, zwarthandelaren en prostituees (p. 197-199). Dat was overigens ook het geval in Nederlands grootste en bekendste 'achterstandswijk', de Schilderswijk in Den Haag.¹⁰ Deze bewoners waren zeker niet representatief voor de Maastrichtse arbeidersbevolking als geheel.

Naarmate de tijd vordert, gaat dit boek steeds meer alleen over het Stokstraatkwartier en de bewoners ervan. Bokern heeft zo gezien als het ware twee boeken ineen geschreven. Het eerste, in de hoofdstukken 1-18, gaat vooral over de sociale verhoudingen in Maastricht in het algemeen tot aan het eind van de jaren 1930. Af en toe komt er een verwijzing in voor naar het Stokstraatkwartier. In het tweede deel, na hoofdstuk 19, verandert het boek van karak-

8 Vgl. Dols, *Veurvaajers*, 79-80.

9 Zie voor deze verhuisbewegingen ook Paul Arnold, *Woningstichting Sint-Servatius 1902-2002. Honderd jaar sociale woningbouw in Maastricht* (Maastricht 2002).

10 Vgl. Diederick Klein Kranenburg, 'Samen voor ons eigen'. *De geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt: de Haagse Schilderswijk 1920-1985* (Leiden 2013).

ter en concentreert het zich uitsluitend op de wederwaardigheid van de buurt en zijn bewoners. Daarmee raakt het aan het onderwerp van mijn oratie uit 1999, waarin ik, naar aanleiding van een publicatie in *NRC Handelsblad*, kritiek heb geleverd op het sociologische vertoog achter de zogeheten ‘onmaatschappelijkheidsbestrijding’ die in de jaren 1950 op de bewoners van het Stokstraatkwartier en andere ‘achterstandswijken’ in de binnenstad werd losgelaten. Ik was toen al zeker niet de eerste die over dit onderwerp schreef en kon putten uit een flink aantal voorstudies, vaak in de vorm van doctoraalscripties.

Het is een grote verdienste van Bokern dat hij deze geschiedenis mede op basis van interviews heeft herschreven vanuit het perspectief van de bewoners zelf. Een mooie bron is het dagboek van de franciscaanse pater Castorius (familienaam: Arnold Groothuis), die zich vanaf 1945 niet alleen bekommerde om het zielenheil van de bewoners, maar ook om hun sociaal welbevinden. De hoofdstukken 22 en 23 zijn gewijd aan zijn sociale werk in de buurt. Hij schreef over prostituees, smokkelaars en zwarthandelaren. De vele logementen boden onderdak aan ‘scharrelaars, schooiers, bedelaars en criminelen, mensen die volgens Castorius hier helemaal niet thuishoren, maar die wel een stempel drukten op het imago van het Stok-

straatkwartier als de meest asociale buurt van Nederland’ (p. 225). Deze kleurrijke figuren waren niet zonder meer representatief voor de bewoners in het algemeen, maar het imago zorgde voor een versterking van het sociale isolement. ‘Nette’ Maastrichtenaren verboden hun kinderen de buurt te betreden (p. 226).

Bokern haalt een scriptie aan van student geografie Gerard Oomes uit 1954, waarin een beeld wordt geschetst van de bewoners. Oomes zag een buurt met ‘haveloos gekleed volk, levend aan de zelfkant van de maatschappij’. Er waren nauwelijks geschoolde arbeiders bij, wel veel dagloners, grondwerkers, ongeregelde beroepsbeoefenaren en oud-woonwagenebewoners (p. 231). Velen werden ondersteund met bedeling. Het maakt eens te meer duidelijk dat zij weinig te maken hadden met de fabrieksarbeid waarmee Bokern de buurt in de eerste helft van zijn boek associeerde.

Interessant en voor mij nieuw was dat het plan om het monumentale karakter van de huizen in het Stokstraatkwartier te behouden, en de bewoners te verplaatsen, onderdeel uitmaakte van het nationaalsocialistische cultuurbeleid tijdens de bezetting gedurende de Tweede Wereldoorlog (p. 201-206). In het begin van de jaren 1950 werd dit plan nieuw leven ingeblazen, maar dit keer gekoppeld aan het idee dat de bewoners van achterstandswijken ‘onmaatschappelijk’ zouden zijn en

heropgevoed zouden moeten worden in aparte ‘woonscholen’. Dat idee was al voor de oorlog toegepast in steden waar wijksaneringen plaatsvonden, zoals in Amsterdam onder leiding van het sociaaldemocratische hoofd van de dienst volkshuisvesting A. Keppler en het eveneens sociaaldemocratische hoofd van de GGD A. Querido. Voor ‘ontoelaatbare’ gezinnen, zoals Querido ze noemde, werden in Amsterdam-Noord speciale ommuurde wijkjes zoals Asterdorp gebouwd.¹¹ Het voorbeeld werd nu nagevolgd door de Centrale Caritas in Maastricht en onderbouwd in het beruchte proefschrift *Onmaatschappelijke gezinnen* (1953) van priester-sociograaf Harry Litjens.¹² Deze studie was al meteen na verschijnen omstreden, maar werd wel de basis voor een ‘onmaatschappelijkheidsbeleid’ in de jaren 1950, niet alleen in Maastricht, maar in vele andere plaatsen en dan vooral in het katholieke zuiden, zoals ik in mijn oratie heb laten zien.

Bokern recapituleert de kritiek, maar gaat een stapje verder. Hij noemt het onderzoek van Litjens ‘frauduleus’, omdat het vooral bedoeld zou zijn om de gemeente ter wille te zijn bij haar plannen om de bewoners van het Stokstraatkwartier elders onder te brengen en zo de weg vrij te maken voor de omvorming tot luxe winkelbuurt (p. 247). Dit gaat wel heel ver. De aantijging wordt niet onderbouwd en het feit dat Litjens’ studie als voorbeeld diende in tal van andere plaatsen laat zien dat zijn boek een algemenere strekking had. Maar Bokern

gaat nog een stap verder: de ‘wetenschappelijke gewichtigdoenerij’ verhult waar het werkelijk om te doen was. De bewoners van de krottenwijken vormden volgens hem ‘een bedreiging voor de gevestigde orde’; ‘hun verzetshouding dien[de] gebroken’ te worden (p. 255). De ‘gehoorzame lichamen’ uit de Proloog krijgen hiermee ineens kwaliteiten toegedicht waar zij zichzelf onmogelijk van bewust kunnen zijn geweest. Een in de ogen van de gevestigde burgerij ‘asociale’ levenswijze, gekenmerkt door extreme armoede, is niet hetzelfde als een ‘verzetshouding’, maar kan net zo goed tot resignatie leiden.

Een andere conclusie van Bokern snijdt wel degelijk hout: het oordeel van Litjens heeft ‘enorme gevolgen’ gehad voor de bewoners van het Stokstraatkwartier en ‘deze mensen een stigma bezorgd’ (p. 247). Uit zijn interviews met nakomelingen blijkt dat zij daar ‘tot op de dag van vandaag last van hebben’. Dat stigma werd in stand gehouden en bevorderd door het gemeentelijke beleid om de vroegere bewoners bij elkaar te huisvesten – niet alleen in de bekende De Ravelijn, maar in tal van andere soortgelijke ‘woonscholen’, met name in Wittevrouwenveld, Caberg, Malpertuis, Pottenberg en Malberg (p. 286-287).

De kwalificatie ‘onmaatschappelijk’ en het hele beleid daaromheen blijft ook in mijn ogen een schandvlek in de geschiedenis van Maastricht. Het is goed dat Bokern dit verhaal nog eens te

11 Vgl. S.G.M. Steinmetz, *Asterdorp, Een Amsterdamse geschiedenis van verheffing en vernedering* (Amsterdam 2016).

12 H.P.M. Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen. Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid in Maastricht* (Assen 1953).

boek heeft gesteld mede op basis van nieuw onderzoek, waaronder dus ook interviews met (de nakomelingen van) oud-bewoners. Hij voegt daarmee iets wezenlijks nieuws toe aan de eerdere studies inclusief die van mijzelf. Zijn partijdigheid is daarbij een belangrijk retorisch instrument waarvan niet iedereen gecharmeerd zal zijn, maar die het verhaal wel extra aantrekkelijk maakt en waarschijnlijk ook de hoge verkoopcijfers kan verklaren. Interessante geschiedschrijving vereist engagement en dit is geen wetenschappelijk werk dat aan allerlei criteria van reflexiviteit moet voldoen. Zo blijft er, ondanks de nodige historische missers, toch een positief gevoel over. Maar Bokern had er beter aan gedaan zijn verhaal te beperken tot dat over het Stokstraatkwartier en zijn bewoners.

Ad Knotter

Over de auteurs

Dr. Eddy de Beaumont (1956) studeerde rechten en marketing aan de Universiteit van Tilburg. In 2021 promoveerde hij aan de Universiteit van Amsterdam met het proefschrift: *De aanschaf van infanteriegeweren, 1750-1850; Een studie over defensieaanschafprocessen*. Zijn bijzondere interesse gaat uit naar de Nederlandse geweermakerij in de achttiende en negentiende eeuw. Hij is een nazaat van de Maastrichtse wapenfabrikanten Petrus Stevens en Edouard de Beaumont.

eddy1870@gmail.com

Dr. Henk A. Hiddink (1966) studeerde archeologie aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde daar in 1999. Vanaf 1995 was hij projectleider van tal van opgravingen in het dekzandgebied van Zuid-Nederland, onder meer tijdens grootschalige onderzoeken bij Weert en Nederweert. Tijdens een aanstelling als post-doc aan de Vrije Universiteit was hij verantwoordelijk voor de uitwerking en publicatie van het onderzoek uit de jaren tachtig naar de Romeinse villa van Hoogeloon-Kerkkackers. Sinds 2019 is hij zelfstandig archeoloog en met name bezig geweest met het project Voerendaal-Ten Hove.

hhiddink@xs4all.nl

Dr. Annemieke Klijn (1956) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en de Universiteit Gent. Zij promoveerde in 1990 op het proefschrift *Arbeiders- of Volkspartij? Een vergelijkende studie van het Belgisch en Nederlands socialisme 1933-1946*. Tot voor kort was zij Universitair Docent en conservator van de Kunst- en Erfgoed Commissie van Maastricht University. Er verschenen diverse publicaties van haar hand op het gebied van de sociale geschiedenis van Limburg, zoals over de 'zwakzinnigenzorg' en de psychiatrie. Ook publiceerde zij een biografie over Sjeng Tans en schreef zij *Het Maastrichts experiment. Over de uitdagingen van een jonge universiteit 1976-2016*.

annemieke.klijn@maastrichtuniversity.nl

Prof. dr. Johan Oosterman (1962) is hoogleraar oudere Nederlandse letterkunde en programmadirecteur Radboud Erfgoed aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Zijn promotieonderzoek ging over berijmde Middelnederlandse gebeden. Sindsdien hebben gebeden- en getijdenboeken en hun inhoud altijd zijn bijzondere belangstelling gehad. Ook bestudeerde hij de Vlaamse rederijkersliteratuur, in het bijzonder Anthonis de Roovere, het Nederlandse lied in de middeleeuwen en de zestiende eeuw, en de literatuur en cultuur van het Nederrijngebied. In 2014 nam hij het initiatief tot een project rond het gebedenboek van Maria van Gelre, dat resulteerde in onderzoek en de tentoonstelling *Ik, Maria van Gelre* in Museum Het Valkhof Nijmegen. Hij is als auteur betrokken bij het *Verhaal van Gelderland*, een nieuwe geschiedenis van Gelderland die in 2022 verscheen.

johan.oosterman@ru.nl

Foto: Peter Bors

Dr. Leo Verhart (1952) studeerde culturele prehistorie aan de Rijksuniversiteit Leiden en promoveerde in 2000 op het proefschrift *Times fade away. The neolithization of the southern Netherlands in an anthropological and geographical perspective*. Hij was als conservator verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden (1977-2008) en het Limbuge Museum in Venlo (2007-2014). Zijn specialisatie is de steentijd, maar ook de geschiedenis van de archeologie heeft zijn belangstelling. In 2022 verscheen het tweedelige boek *Parallele sporen. Een dubbelbiografie over de archeologen J.H. Holwerda en A.E. van Giffen*.

leoverhart@online.nl

Dr. Harry Weinberg (1954) studeerde Engelse Taal- en Letterkunde aan de Radboud Universiteit in Nijmegen en volgde de opleiding tot Registeraccountant. Hij publiceert sinds 2007 artikelen over de historie van Limburg, met name over de eeuwen vóór 1800. In 2019 promoveerde hij in Maastricht op het onderwerp 'vrije rijksheerlijkheden'.

h.weinberg@planet.nl

Verslag over 2022 van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

Dit verslag werd opgesteld door directeur Dory Emming-
Essers, Pieter van der Woude en Sharon Custers met
behulp van Kringen, Secties en Commissies en geredigeerd
door Monique Dickhaut, redactiesecretaris *Publications*. De
afzonderlijk ingeleverde verslagen zijn beperkt geüniformeerd.

Beschermvrouwe

Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix der Nederlanden.

Genootschapsbestuur

Samenstelling van het genootschapsbestuur op 31 december 2022

Mr. dr. Th.J. (Jacques) van Rensch (voorzitter), drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen (secretaris), drs. J.H.H. (Jos) Peeters (penningmeester), I.J.J.G. (Ingrid) Buchem-Hermans, dr. M.G.M. (Maurice) Heemels en drs. K. (Kris) Förster. Het bestuur wordt bijgestaan door dr. C.F.H.A. (Chris) Dols (adviseur *Publications*), dr. A.P.C. (Antoine) Jacobs tot 14 juni 2022/prof. dr. A.M.J.A. Berkvens vanaf 14 juni 2022 (adviseur *De Maasgouw*) en Mr. Dory Emming-Essers (directeur LGOG qq adviseur).

Ereleden en overig eerbetoon

Ereleden

Dr. J. Kremers (1978), A.F. Henrar (1990), drs. J.H.M. Wieland (1981), Mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst (1994), Mgr. F.M.M. Wiertz (1994), dr. H.J.C.G. Vandermeulen (1995), prof. dr. A.Fl. Gehlen (1998), drs. B.G.J.C. Fasol (1999), mw. H. Houben-Bertrand (2001), L.J.P.M. Frissen (2009), drs. Th.J.F.M. Bovens (2012), drs. C.J.J.S. Majoor (2015), H. Reynders (2017), prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (2018), Mgr. drs. H. Smeets (2019) en Commission Royale d'Histoire, Brussel (1934).

Houders van de Habetspenning (leden van het LGOG)

Dr. J. Venner (2001), drs. J.H.M. Schatorjé (2004), dr. G.H.A. Venner (2010), de redactie van *Limburg. Een geschiedenis* (2015), de redactie van *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (2017) en prof. Mr. P.L. Nève (2021).

Houders van de zilveren LGOG-draagspeld (leden van het LGOG)

Drs. B.G.J.C. Fasol (1999), W.S. van Dinter (2004), drs. P.J.A. van Meegeren (2004), mw. drs. L. Wiggers (2008), M.P.J. van den Brand (2009), mr. dr. Th.J. van Rensch (2009), M.J. Goedmakers (2010), P.A. Linssen (2010), drs. W.J. Moorman (2010), J.H. Strijkers (2011), dr. A.P.J. Jacobs (2014), drs. J.M.P. Ewalds (2013), H. Huijts (2014), ing. P.H.M.J. Lambriex (2020), drs. R. Paulussen (2022) en M.M.J.A. Wieërs (2022).

Houders van de gouden LGOG-draagspeld (leden van het LGOG)

Drs. Frans Hermans (2019), prof. dr. Ad Knotter (2019), Peter Korten (2019), drs. Jos Schatorjé (2019).

Bureau LGOG

Bureau LGOG kreeg een geheel nieuwe bezetting door het afscheid van directeur drs. Henk Boersma MBA en erfgoedconsulente Justine Camps MA. De vereniging heeft afscheid genomen van Henk Boersma op vrijdag 28 oktober tijdens een symposium in het Centre Céramique. In december heeft er een afscheid voor Justine Camps plaatsgevonden op het Bureau.

Mr. Dory Emming-Essers heeft op 1 januari 2022 de functie van directeur van LGOG overgenomen van Henk Boersma. Pieter van der Woude MSc, erfgoedconsulent, en Sharon Custers, financieel administratief medewerker, completeren het nieuwe team. Aan de vaste bezetting werd een groep vrijwilligers met uiteenlopende achtergronden en expertises toegevoegd.

Bureau LGOG is vanaf januari 2022 gestart met een professionaliseringsslag om de bedrijfsvoering optimaal efficiënt te laten verlopen, binnen de grenzen van de omvang, complexiteit en financiële context van de organisatie. Zo zijn er ontwikkelingen in gang gezet op het gebied van o.a.:

- Automatisering: financiële processen geautomatiseerd;
- Digitalisering: processen, archief en ook de Iconografie collectie gedigitaliseerd;
- Procesoptimalisatie: opmaak, drukken en verzending van publicaties gestroomlijnd;
- Organisatiestructuur: financiële reorganisatie onder invloed van WBTR (Wet Bestuur en Toezicht Rechtspersonen) doorgevoerd;
- Rapportages: prestatie indicatoren dashboard geïntroduceerd;
- Huisvesting: verhuizing naar Roermond (Huis voor de Kunsten Limburg) in gang gezet;
- MVO: inzet van medewerkers met een afstand tot de arbeidsmarkt voor werkervaringstrajecten (*Social Return on Investment*).

Vanaf 2025 moet de bedrijfsvoering maximaal efficiënt verlopen. De tijd die door toenemende efficiëntie wordt vrijgespeeld zal worden benut om:

- *De rol van interne verbinder op te pakken.*
We nemen de rol van verbinder om diverse regionale en inhoudelijke samenwerkingsverbanden van elkaar te laten leren door geleerde lessen te bundelen en te delen. Vanuit het bureau ondersteunen we onze samenwerkingspartners op een overzichtelijke manier met instructies en templates. Zo creëren we een eenduidige en professionele uitstraling naar buiten toe.
- *De rol van externe verbinder op te pakken.*
Extern zullen we enerzijds verregaande samenwerking opzoeken met verwante erfgoedinstellingen, uiteraard mede door deelname aan de CEL. De samenwerking zal zich niet beperken tot de inhoud, er zal ook onderzocht worden in verkennende gesprekken of samenwerking in bedrijfsvoering tot de mogelijkheden behoort.
- *De acties uit het meerjarenplan van het hoofdbestuur optimaal te kunnen ondersteunen.*

Bestuursverslag

Het jaar 2022 leek het jaar van ‘een nieuwe lente, een nieuw begin’ voor LGOG. Langzaam kwamen de reguliere activiteiten binnen de vereniging weer op gang, na een langdurige winter van coronamaatregelen. Excursies, lezingen en congressen werden weer gepland en uitgevoerd, al dan niet in samenwerking met verwante organisaties. De voorreizen voor studiereizen in voorjaar 2023 werden gemaakt.

Een meerjarenplan voor de toekomst van de vereniging werd na goed (fysiek) overleg vastgesteld door het hoofdbestuur. Een nieuw in het leven geroepen communicatie-werkgroep maakte een bij het meerjarenplan aansluitend communicatieplan. Een eveneens nieuwe juridische werkgroep, bestaande uit in- en externe vrijwilligers, werkte aan een herziening van de bestaande statuten en reglementen van de vereniging om deze in lijn te brengen met de nieuwe wet- en regelgeving rondom de bestuurlijke aansprakelijkheid. Dit betekende een financiële reorganisatie voor de Kringen.

Leden

Het ledenaantal daalde met 8,4% ten opzichte van 31 december 2021 van 2.383 naar 2.199. Daarvan waren op 31 december 2022 1.648 gewone leden, 334 gezinsleden en juniorleden, 69 ‘ruilabbonementen’, 36 ereleden en gemeenten en 112 instellingsleden.

Het streven is gericht op het stimuleren van deelname van jeugdigen aan de activiteiten van LGOG. Daartoe worden de volgende acties ondernomen:

- Laagdrempelige en benaderbare cursussen voor o.a. jongeren over metaaldetectie door de Sectie Archeologie;
- Betrokkenheid bij scholieren en organisaties van excursies voor scholieren door de Kring Parkstad;
- Informeren van leraren van diverse onderwijsinstellingen over het gebruik van geschiedenis binnen hun lessen;

- Geschiedenis visueel te presenteren via ‘visueel verleden’ (door jongeren, voor jongeren);
- Het laten meedenken van de studenten van de studie Communication en Multimedia Design over het benaderen van de jongere doelgroep met behulp van het ontwikkelen van computerspellen.
- De Profielwerkstukprijs, die als gevolg van de coronapandemie in 2022 niet werd toegekend, wordt in 2023 weer opgepakt.

Speerpunten Provincie Limburg

Het LGOG gaf in 2022 ook invulling aan de speerpunten zoals meegegeven in de subsidiebeschikking van de Provincie. De ontsluiting van het erfgoed wordt gerealiseerd door de activiteiten van de Kringen, Secties en Commissie, de publicaties die op initiatief en onder verantwoordelijkheid van het LGOG worden uitgegeven en de communicatie van het Bureau op sociale media, waaronder de veelbeluisterde podcasts.

Met de digitalisering van de eigen iconografische collectie en de collecties in bruikleen van het LGOG conform de richtlijnen van het netwerk Digitaal Erfgoed via de Corporatie Erfgoed Limburg (CEL), wordt invulling gegeven aan een belangrijk speerpunt van het provinciale beleid.

Het LGOG neemt actief deel aan de activiteiten van de Corporatie Erfgoed Limburg door te participeren in de werkgroepen Publieksbereik en PR, de CEL-redactieraad en door het onderhoud van de CEL website en de CEL Facebookpagina op zich te nemen.

Meerjarenplan

Het hoofdbestuur van LGOG heeft in 2022 een start gemaakt met het meerjarenplan voor 2022-2030. Hiertoe zijn er zogenaamde ‘heisessies’ voor optimale focus en inspiratie georganiseerd. Er is een strategische piramide gevuld waarbij de bestaande uitgangspunten zijn aangescherpt.

Visie

De samenleving balanceert voortdurend tussen continuïteit en verandering. Met een blik in de achteruitkijkspiegel biedt verantwoorde geschiedbeoefening richting en perspectief aan burger en overheid.

Missie

Het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap bevordert de geschiedbeoefening van Nederlands Limburg in een provinciale, nationale en internationale context. Door lokale gebruiken en historische bronnenmaterialen (artefacten van kunst en nijverheid) uit verre en meer recente historie te bestuderen en te presenteren aan een rijke schakering van doelgroepen binnen en buiten de vereniging. Met behulp van afgestemde evenementen en mediaproducten.

Kernwaarde

Het LGOG richt zich op de beleving van de lokale en regionale geschiedenis. Het brengt mensen samen vanuit een gedeelde passie voor de geschiedenis van Limburg.

Kringen

Kring De Westelijke Mijnstreek

Wijzigingen in de bestuursamenstelling

Afgetreden op 11 november 2022 Paul Mennens, penningmeester.

Bestuursamenstelling

op 31 december 2022

Robert Pernot, voorzitter, Helmi van Bergen, secretaris, Egbert Buchem, Kelly Krijntjes en Jac Lemmens.

Leden

De kring telde op 31 december 2022 217 leden (op 31 december 2021 waren dat er 232).

Activiteiten

- **10 maart** Lezing Herman van Rens en Annelies Wilms, 'Tussenstation Cosel'.
- **14 april** Lezing Frans de Kok, 'Het laatste avondmaal'.
- **26 april** Lezing Chris Dols, 'Veurvaajers' (in samenwerking met Vereniging Sittards Verleden en Sectie Genealogie LGOG).
- **23 juni** Lezing Rob Dückers, 'De moord op de Kartuijzers 1572'.
- **30 juni** Lezing Guus Janssen, 'Jacobus Kritzraedt SJ (1602-1672), een veelzijdig persoon met een grote betekenis voor de geschiedbeoefening in onze regio' (in samenwerking met Vereniging Sittards Verleden).
- **8 september** Lezing Jacquo Silvertant, 'Mergel als bouw materiaal'.
- **12 oktober** Lezing Remieg Aerts, 'Een wat verzuurde liefde. Thorbecke en Limburg'.
- **17 november** Lezing Will Steeghs, 'Sittardse prentbriefkaarten vertellen ons hun geschiedenis' (in samenwerking met het Archief De Domijnen/Stadsarchief).
- **11 november** Lezing Lotte Jensen, 'De nieuwe geschiedenis canon en de geschiedenis canon van Limburg'.

- **8 december** Lezing Hubert Degens, 'Mijnsluiting Zuid-Limburg inclusief herstructurering en reconversie'.

Euregionale samenwerking

- **17 september** Euregionale contactdag te Maaseik, georganiseerd door de Pater Sangerskring Maaseik.

Excursies

- **23 april** Dageexcursie naar Kronenburg en Hillesheim (in samenwerking met Kring Parkstad).
- **21/22 mei** Tweedaagse excursie naar het Belgische Kortrijk en Oudenaarde met tussenstop in Le Grand Hornu (in samenwerking met Kring Parkstad).
- **15 oktober** Middagexcursie naar de oude vestingstad Jülich (D) (in samenwerking met Kring Parkstad).

Kring Gelders Overkwartier van Roermond

Bestuursamenstelling

op 31 december 2022

Hein van der Bruggen (voorzitter), Wim Hendriks (secretaris), Rob Dückers (penningmeester), Vincent Freriks, René Vroomen.

Het bestuur kwam in 2022 – naast informeel overleg – vijf keer in vergadering bijeen. Hoofdthema tijdens deze bijeenkomsten was de planning en voortgang van de lezingen.

Leden

De kring telde 170 leden op 31 december 2022 (op 31 december 2021 waren dat er 169)

Activiteiten

- **7 maart** Lezing Jac Lemmens, 'Sinti in Limburg'. Jac Lemmens verzorgde de historische inleiding en Anjes Wolfs-Driessen besprak haar boek *Daar praat ik niet over*, over haar moeder die Auschwitz overleefde. Een en ander werd afgewisseld

met accordeonmuziek van Roger Moreno, componist van ‘Een Requiem voor Auschwitz’. Kloosterzaal Oranjerie, 71 deelnemers.

- **4 april** Lezing Constant van Nispen, ‘De architect Eduard Cuypers’. Bespreking van de monografie van deze in Roermond geboren en in zijn jeugd werkzame architect die in zijn geboortestad en in Limburg ten onrechte vrijwel vergeten is, maar in West-Nederland, vooral Amsterdam, grote bekendheid geniet. Kloosterzaal Oranjerie, 64 deelnemers.
- **9 mei** Lezing Peter Hamans, ‘De beul van Bobruisk’. Verslag van het proces voor de Roermondse rechtbank in de jaren zeventig tegen de oorlogsmisdadiger Hans Loyen. De lezing ontlokte veel vragen aan het publiek. Kloosterzaal Oranjerie, 42 deelnemers. Tijdens deze bijeenkomst vond ook de jaarvergadering plaats. Besproken werden o.a. jaarverslag, bestuurssamenstelling, financieel verslag, de thema’s voor nieuwe lezingen en de impact van corona tijdens de afgelopen periode.
- **20 juni** Lezing Rob Dückers, ‘De Roermondse passietafel’. Bespreking van de invloed die de boekverluchting op de Roermondse Passietafel heeft gehad, zowel in technisch als in iconografisch opzicht. Daarnaast werd ingegaan op verklaringen voor deze invloed. Kloosterzaal Oranjerie, 53 deelnemers.
- **5 september** Lezing Wim Luinge over zijn historische tekeningen. Spreker heeft vanuit dertien standpunten in en om de stad Roermond historische tekeningen gemaakt. Hij ging in op zijn werkwijze, de keuzes die werden gemaakt en de valkuilen – beperkte en soms onbetrouwbare bronnen – om te komen tot deze tekeningen. Alle opbrengsten van zijn tekeningen gaan naar het Kankerfonds UMC te Maastricht. Oranjerie, 56 deelnemers.
- **3 oktober** Lezing Henk Kolkman, ‘Sporen

in Linne en Herten’. Spreker schetste een uitvoerig beeld van de industriële spooractiviteiten rondom de chemische fabriek in Herten. Kloosterzaal Oranjerie, 30 deelnemers.

- **22 oktober** In het kader van Maand van de Geschiedenis en onder de titel ‘23 juli 1572-Roermond wordt wereldnieuws’ werd samen met LGOG Kring Roermond een evenement georganiseerd in het Royal Theater te Roermond. Centraal stond de herdenking van de brute moord op 23 Roermondse, onder wie twaalf kartuizers, door de plunderende troepen van Willem van Oranje. Er waren doorlopend korte lezingen, een speciale themawandeling, discussies, optredens en workshops.
- **7 november** Lezing Jos Benders, ‘De hertogelijke en stedelijke muntslag te Roermond’. In de presentatie stond een geactualiseerd overzicht van Roermondse munten centraal. Tevens werd ingegaan op de politieke context, een ooit beroemde maar inmiddels vergeten Roermonds geleerde en een nog steeds bestaand overblijfsel van de Roermondse muntslag. Kloosterzaal Oranjerie, 43 deelnemers.

Kring Valkenburg en Heuvelland

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

Na drie termijnen is onze secretaris drs. E.J.C.G. (Emile) Thewissen afgetreden.

Bestuurssamenstelling op 31 december 2022

Dr. K. (Kees) Schaapveld (voorzitter en waarnemend secretaris), S.H.J. (Simon) Wolfs MED, MSEN (penningmeester), dr. L.J.C.H. (Lambert) Jacobs en W.J. (Willem) Ubaghs. Oud-voorzitter C.J.L. (Constant) De Maeijer is adviseur van het bestuur.

Leden

De kring telde 105 leden op 31 december 2022 (op 31 december 2021 waren dat er 98).

Activiteiten

- **16 februari** Lezing dr. Willibrord Rutten, 'De vaccinatiecampaagne tegen de pokken in Limburg, 19^e en 20^e eeuw' (i.s.m. Geschied- en heemkundekring 'De Naobere va Viele') (40 deelnemers in Vijlen).
- **17 maart** Lezing Doris Schillings, 'Het Dom-Paleiscomplex in Aken' (i.s.m. Heemkundevereniging Klimmen) (56 deelnemers in Klimmen).
- **10 mei** Lezing dr. Hans van Hall, 'Middel-eeuwse steden en stadjes in Limburg' (i.s.m. Heemkundevereniging Galopia) (69 deelnemers in Gulpen).
- **23 juni** Lezing dr. Régis de la Haye, '75 jaar vrede in Limburg na eeuwen van steeds terugkerende oorlogen' (i.s.m. Heemkundevereniging Schimmert) (25 deelnemers in Schimmert).
- **11 augustus.** Lezing Hub Stohr, 'Düsseldorf', als voorbereiding op de excursie (i.s.m. Heemkundevereniging Schin op Geul) (25 deelnemers in Schin op Geul).
- **20 augustus** Excursie naar Düsseldorf (i.s.m. Heemkundevereniging Schin op Geul) (45 deelnemers).
- **12 oktober** Lezing dr. Manuel Stoffers, 'De geschiedenis van het wielrennen in Limburg' (60 deelnemers in Sibbe).
- **28 oktober** Lezing dr. Holger Dux, 'Nieuwe bouwstijlen in de jaren 1920' (i.s.m. Heemkundevereniging Sankt-Tolbert) (24 deelnemers in Vaals).
- **9 november** Gezamenlijke avond van LGOG Kring Valkenburg & Heuvelland, Veldeke Valkenburg en IVN Valkenburg (60 deelnemers).
- **6 december:** Lezingen Paul de Jong en Lotte van Kan, 'De verwoesting van het kasteel in december 1672' (i.s.m. de Stichting Kasteel Valkenburg) (55 deelnemers in Valkenburg).

Kring Maas en Niers

Bestuurssamenstelling op 31 december 2022

Mayke Lam-Jetten (interim-voorzitter) (herbenoemd), Lenie Smits-Jacobs (secretaris), Et Rijniers (penningmeester), Carina Gotink.

Leden

De kring telde op 31 december 2022 64 leden (op 31 december 2021 waren dat er 83).

Activiteiten

- **31 maart** Jaarvergadering en lezing van de Peter Nissen, 'Kulturkampf en Kloosters in Limburg'.
- **11 mei** Lezing Huub Spoomans, '100 jaar politiek: katholieke dominantie, lokalisering en verzuiling'.
- **25 juni** Excursie. Rondleiding Abdij Ulingsheide Tegelen/rondleiding Kloosterdorp Steyl met o.a. bezichtiging van de kloostertuin Missiehuis St. Michaël o.l.v. Ger Frenken (32 personen).
- **10 september** Excursie. Stadswandeling Grave en bezoek aan Gildekamer (20 personen).
- **8 oktober** ALV en aansluitend lezing Olga van de Broek, 'Maarten Schenck van Nijdeggen, heer van Blijenbeek en Afferden'.
- **26 oktober** Lezing Hans van den Broek, 'Sinterklaas, een wonderlijke heilige'.
- **24 november** Lezing Geurt Franzen, 'Criminaliteit in de kop van Noord-Limburg: negentiende-eeuwse boeven en boefjesverhalen uit de kop van Noord-Limburg'.

Kring Maastricht

Bestuurssamenstelling

op 31 december 2022

Drs. Lita Wiggers (voorzitter), dr. Bart Zwegers (secretaris), Lucie Bastiaens, MA (penningmeester), dr. Annemieke Klijn, mr. Lucy Willems, drs. Odin Essers.

Leden

De kring telde op 31 december 2022 504 leden (op 31 december 2021 waren dat er 574).

Activiteiten

- **3 januari** Online Nieuwjaarsbijeenkomst.
- **14 februari** Online lezing Ewout van den Engel, 'Vastenavond: 't vrijthof van de Mestreechter Geis'.
- **19 en 23 februari** Rondleiding bij de tentoonstelling 'Het album. De prenten van Petrus Regout' in Bureau Europa.
- **7 maart** Lezing Ingrid Evers, 'Alexander Schaepkens'.
- **11 april** Algemene Ledenvergadering en lezing Peter Scheele, 'Josua de Grave en Valentijn Klotz'.
- **2 mei** Lezing Anne van Grevenstein-Kruse en Peter te Poel, 'Kasteel Borgharen'.
- **11 juni** Excursie naar Kasteel Borgharen.
- **10 en 11 september** Open Monumentendagen Maastricht.
- **3 oktober** Lezing Christian Ernsten, 'De zombierivier'.
- **7 november** Lezing Odin Essers en Justine Camps, 'HistoBistro: over koken, kruiden en crises'.

In 2022 heeft de Kring Maastricht diverse lezingen, rondleidingen en excursies georganiseerd. Het jaar begon in onzekerheid over de ontwikkelingen met betrekking tot de coronapandemie. In januari en februari konden

fysieke bijeenkomsten niet doorgaan. Als alternatief werden een online nieuwjaarsbijeenkomst en twee online lezingen georganiseerd. De rondleiding bij de tentoonstelling over het Regout album werd noodgedwongen uitgesteld. Vanaf maart konden de lezingen gelukkig weer als vanouds plaatsvinden in de StayOkay. In juni organiseerde de Kring daarnaast een excursie naar Kasteel Borgharen dat momenteel grondig wordt gerestaureerd. En in september vonden de Open Monumentendagen plaats waarbij leden werden rondgeleid langs bijzondere plekken in de stad. Al met al kunnen we terugkijken op een mooi jaar met boeiende lezingen en activiteiten.

Net als vorig jaar werden de Publications ook dit jaar bezorgd door vrijwilligers, waardoor een grote kostenbesparing kon worden gerealiseerd. De Kring Maastricht werd in 2022 gesponsord door Team Notarissen. Alle activiteiten van dit jaar konden plaatsvinden dankzij de financiële bijdrage van onze sponsor en de belangeloze inzet van vrijwilligers.

Kring Parkstad Limburg

Bestuurssamenstelling

op 31 december 2022

Martin van der Weerden (voorzitter), Jody Martens (secretaris), Marie-José van der Weerden (waarnemend penningmeester), Pascalle Hamers, Antoine Jacobs, Maarten van Wesel en Timo Sipsma. De penningmeester heeft aangekondigd er mee te willen stoppen, na jaren trouwe dienst, maar zal de zaken waarnemen tot de aangekondigde opheffing van de eigen rekening. Het bestuur vergaderde vijfmaal.

Leden

De kring telde 214 leden op 31 december 2022 (op 31 december 2021 waren dat er 226).

Activiteiten

Eindelijk kon er weer na de corona-beperkingen een min of meer normaal jaarprogramma georganiseerd worden. Het jaarprogramma werd ook weer kenbaar gemaakt via onze boekenlegger. Er werden zeven lezingen georganiseerd op maandagavond in het Thermenmuseum.

- **14 maart** Pierre Hupperts, 'Het dorp en mijn familie; Gulpen 1810–2010' (33 deelnemers).
- **21 februari** Jac Lemmens, met muzikale ondersteuning van Roger Moreno, 'Sinti in Limburg, 1555 tot 2020' (55 deelnemers).
- **28 maart** Harry van Dijck, 'In de voetsporen van Henri Poels' (52 deelnemers).
- **5 april** Martin van der Weerden, 'Verhalen langs de grens; de langzame bevrijding van Limburg 1944/45' (35 deelnemers).
- **23 mei** Egidius Weerts, 'Het landsfort Herle' (67 deelnemers).
- **26 september** Thomas Richter, 'De protestantse gemeente te Vaals' (38 deelnemers).
- **24 oktober** Jaarvergadering en lezing prof. Jacco Pekelder, 'Reacties op de Duitse Eenheid' (37 deelnemers).
- **21 november** Karen Jenson, 'Het Romeinse Badhuis; stand van zaken' (90 deelnemers).
- **26 maart** Heemkundecontactdag georganiseerd in samenwerking met de Kring Valkenburg en Heuvelland Ditmaal in Slot Schaesberg in Landgraaf (35 deelnemers).

Er werden drie excursies georganiseerd, in samenwerking met Kring De Westelijke Mijnstreek:

- **23 april** Kronenburg en Hillesheim (D) (33 deelnemers).
- **21/22 mei** Kortrijk en Oudenaarde (B); met overnachting (40 deelnemers).
- **15 oktober** Middagexcursie Jülich (D).

Kring Ter Horst

Bestuurssamenstelling

Arie Stas (voorzitter), Ineke Eickmans (secretaris en vicevoorzitter), Peter Jakobs (penningmeester), Jan Hesen, Pieter Jakobs, Sjef Keijzers, Arie Snellen.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar zeven keer. Het inhoudelijke zwaartepunt van de bestuursvergaderingen ligt bij het bedenken, de planning en de organisatie van onze activiteiten.

Een belangrijk thema in 2022 was de relatie van de kring met de heemkundeverenigingen en de erfgoedorganisaties, zowel regionaal als plaatselijk. Regelmatig zijn de contacten met diverse geledingen binnen onze gemeente en met de gemeente zelf aan bod gekomen.

Leden

De kring telde op 31 december 2022 139 leden (32 gezinsleden en 6 verenigingsleden). Op 31 december 2021 waren dat er 138. Er is dus sprake van een toename van welgeteld één lid. We mochten 5 jubilarissen het LGOG-erespeldje opspelden, een jubilaris was 40 jaar lid en vier leden alweer 25 jaar. Deze jubilarissen hebben tijdens de jaarvergadering of op dezelfde dag thuis de speld en de bijbehorende attentie ontvangen.

Activiteiten

- **16 maart** Jaarvergadering en documentaire 'De Mythe en de Meester' over de Meester van Elsloo door Bart Hölscher (48 deelnemers).
- **15, 29 maart en 5 april** Wintercursus architectuur door Wil Boetzkes, 'Baksteen, revoluties in de bouwkunst' in Museum de Kantfabriek (maximum van 35 deelnemers per avond).
- **20 april** Lezing Hans van de Ven-Huijs over de bergingsmissie van de MH17 en over Oekraïne (89 deelnemers).

- **23 april** Voorjaarsvergadering Kringen en Secties en Algemene Ledenvergadering van LGOG in Openluchtmuseum de Locht, excursie Sint-Lambertuskerk Horst en afsluitende borrel (ruim 90 deelnemers).
- **11 mei** Lezing Theo Huberts, 'Straffen door de eeuwen heen' (48 deelnemers).
- **22 juni** Lezing Roel Baas, '200 jaar Protestantse Gemeenschap in Noord-Limburg' en excursie in de Protestantse kerk van Blitterswijk (45 deelnemers).
- **5 juli** Excursie in en rond de gevangenis in Evertsoord (50 deelnemers).
- **10 september** Dagexcursie naar Brussel onder leiding van Marcel van den Munckhof (50 deelnemers).
- **22 september** Lezing Joop Hendrix, 'Neergestorte vliegtuigen uit tweede WO in Horst aan de Maas' (92 deelnemers).
- **19 oktober** Lezing Jan Janssen, 'Maatschappelijke veranderingen in Horst na de Tweede Wereldoorlog' (68 deelnemers).
- **9 november** Lezing Hay Mulders, 'Dromen en doorzetten' van de familie Van Doorne (DAF) (55 deelnemers).
- **14 december** Lezing Wouter Prins van museum Krona, 'De herders en de koningen' (32 deelnemers).

Wij zijn er trots op, dat we in de tien beschikbare maanden van 2022, twaalf interessante activiteiten mochten organiseren, waarmee we in totaal ruim 700 geïnteresseerden hebben bereikt.

INFO LGOG Kring Ter Horst

De INFO is een informatieblad voor leden van de Kring Ter Horst en geïnteresseerden. Onder redactie van een nieuwe hoofdredacteur; Bert Clevis werd in februari nummer 66 en in september nummer 67 gepubliceerd. In de INFO staan het verslag van de jaarvergadering, de activiteitenkalender en een keur aan interessante artikelen, geschreven door verschillende, bevlogen auteurs. Het blad verschijnt in een

oplage van 200 exemplaren en wordt gratis verstrekt. De INFO wordt mede mogelijk gemaakt dankzij bijdragen van regionale sponsors.

Historisch Educatief Platform (HEP)

De website van Het Historisch Educatief Platform wordt nog steeds veelvuldig geraadpleegd. Deze site bevat veel lesprogramma's voor het onderwijs. De onderwerpen die gekozen worden moeten betrekking hebben op de historie van de omgeving in de ruimste zin van het woord. Nog steeds wordt bekeken of er mogelijkheden zijn om de website te moderniseren en aan te vullen.

Kring Venlo

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

Will Timmermans trad af tijdens de ALV op 11 april.

Samenstelling bestuur

op 31 december 2022

Jos Peeters (voorzitter), Hay Clabbers (secretaris), Gerard Driessen (penningmeester), Ans Backhuijs-Ammerlaan en Henk van Dijk.

In het verslagjaar vergaderde het bestuur negen keer waarvan twee keer per video meeting.

Leden

De kring telde 174 leden op 31 december 2022 (op 31 december 2021 waren dat er 204) De Kring telde dit jaar tien jubilarissen: de heer H. Lommertzen (25 jaar), drs. F. Hermans (40 jaar), de heer F. Kessels en mevrouw E. Kessels (40 jaar), de heer C. Klerken (40 jaar), drs. H. van Ommeren (40 jaar), de heer G. Segers (40 jaar) en Mr. P. Teeuwen (40 jaar). De jubilarissen hebben de verenigingsspeld per post ontvangen. Drs. T. Seelen, de heer J. Gerards en Reisbureau Ghielen hebben een oorkonde ontvangen voor hun meer dan zestigjarig lidmaatschap.

Activiteiten

De uitnodigingen voor de lezingen en de excursies werden naar persdiensten en naar andere bevriende verenigingen gezonden. Niet-leden betaalden voor het bijwonen van een lezing € 5.

Alle lezingen zijn gehouden in gemeenschapshuis 'de Bantuin' te Venlo. Na beëindiging van de covid-19 maatregelen hebben we vanaf april weer activiteiten kunnen organiseren.

- **11 april** ALV en Lezing Gerrit van der Vorst, 'De jacht op 'asocialen' in Venlo tijdens de Duitse bezetting' (36 deelnemers).
- **9 mei** Lezing Edmond Staal, 'De bodem als basis' (19 deelnemers).
- **13 juni** Lezing Sjeng Ewalds, 'Molukkers in Venlo-Blerick' (44 deelnemers).
- **11 juli** Lezing Peter Nissen, 'Kulturkampf en de kloosters in Limburg' (51 deelnemers).
- **8 augustus** Lezing Jan Voss, 'Het Akkermansgilde en de stad Venlo, hoe mensen vroeger, woonden leefden en werkten' (34 deelnemers).
- **12 september** Lezing Frank Bouts, 'Een eeuw verf in Blerick, M. Bouts Verf en Glas' (31 deelnemers).
- **24 oktober** Lezing Paul Seelen, '100 jaar Venlose revue' (24 deelnemers).
- **14 november** Lezing Gerard Driessen, 'Het patronaat' (36 deelnemers).
- **12 december** Lezing Roel Zijlmans, 'Fossa Eugeniana, machtsstrijd in het Maas- en Rijnland rond 1626' (56 deelnemers).

Aezel Projek

In 2011 is op initiatief van de kring Venlo is in samenwerking met het gemeentearchief Venlo een werkgroep gestart met als doel historische kadastrale kaarten en andere gegevens uit het archief van de Gemeente Venlo voor iedereen digitaal te ontsluiten met behulp van een geografisch informatiesysteem. De Kring Venlo van het LGOG is lid van de Stuurgroep. Na beëindiging van de covid-19 maatregelen in

april konden drie vrijwilligers weer in het gemeentearchief Venlo terecht om aan het Aezel Projek te werken. Ans Backhuis-Ammerlaan is als vierde vrijwilliger het team komen versterken. Van Arno Wilmsen van de Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal, hebben we zeer veel ondersteuning gehad waarvoor onze dank.

Maas & Duin

Eind november is het vierde nummer verschenen van 'Maas en Duin', het periodiek van de LGOG-kring Venlo met bijdragen over de geschiedenis van het gebied dat behoort tot de kring. Alle leden van de kring hebben het periodiek ontvangen. Een deel van de oplage van 350 stuks is voor € 5,- per stuk te koop bij boekhandels in Venlo en Peel & Maas. Het periodiek is grotendeels in eigen beheer gerealiseerd, met dank ook aan de redactieleden Jos Feller, Wim Didriëns en Herman van Megen. De opmaak van dit nummer is verzorgd door Will Timmermans. Er zijn, ook nu weer, veel positieve reacties ontvangen, zowel inhoudelijk als over de uitvoering van het periodiek.

Website oorlogsverhalen Venlo e.o.

De website www.oorlogsverhalenvenlo.nl is ontstaan uit het project 75 jaar bevrijding van Venlo. De website wordt actueel gehouden en er zijn enkele nieuwe verhalen toegevoegd.

Onderwijs

Er is dit jaar door het onderwijsveld geen beroep gedaan op het bestuur voor ondersteuning bij geschiedenislessen. Ons aanbod hiervoor is nogmaals ander de aandacht van de organisatie Cultuurpad gebracht.

Veilingklokken

In de oude veilinghallen van Venlo, welke voor een nieuwbouwproject gesloopt is, hingen nog twee veilingklokken. Wij proberen deze voor het nageslacht te behouden en elders in de gemeente opnieuw te plaatsen.

Museum van Bommel van Dam

Door het museum zijn we gevraagd om deel te nemen aan een geschiedenisproject.

Huis van de geschiedenis

In samenwerking met de cultuurhistorische verenigingen van de binnen kring zijn wij van plan om een 'huis van de geschiedenis' in de gemeente Venlo te realiseren, waarin archief-en/of vergaderruimte beschikbaar is voor de deelnemende verenigingen.

Stolpersteine

Naar aanleiding van het plaatsen van zestien zogenaamde Stolpersteine in maart 2022 in de binnenstad van Venlo zijn we gaan samenwerken met Venlo-Partners, Gerrit en Helen van der Vorst, Bert Haffmans en Marcel Nijs met als doel om meer ook voor de andere gedeporteerden en gevallen Stolpersteine te plaatsen.

Commandobunker Venlo

De bunker is in 1956 gebouwd als onderkomen van de BB en werd gebruikt tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw. Het complex is grotendeels ondergronds gesitueerd en is gezien de ligging, de bouwvorm en de gaafheid bijzonder te noemen. Wij hebben daarom B&W verzocht de Commandobunker op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen als wederopbouwmonument.

Overleg Historische organisaties gemeente Venlo

In 2022 is op initiatief van de kring Venlo een vergadering gehouden van vertegenwoordigers van de verschillende historische organisaties in de gemeente Venlo. Directe aanleiding hiervoor was de onzekerheid rond de positie van het Fortmuseum in de plannen voor het kazerneterrein. De vraag was wat wij als historisch organisaties hierin zouden kunnen betekenen.

Uiteindelijk is op wens van het Fortmuseum besloten niet als vergadering te reageren naar de gemeente, maar hun handtekeningactie te

ondersteunen en bij het verschijnen van de plannen hierop concreet te reageren naar de gemeente. Op individuele basis is dan ook geëengeerd op de handtekeningactie en als organisatie hebben wij een zienswijze t.a.v. Kazerneplan ingediend. Hierin hebben we gepleit voor het opnemen van het Fortmuseum in het kazerneplan.

In deze vergadering is ook gepleit voor het oprichten van een Huis van de Geschiedenis en is gevraagd voor medewerking bij de oprichting van een namenmonument en het leggen van Stolpersteine. De vertegenwoordigers onderschreven het nut van een regelmatig te houden gezamenlijke bijeenkomst. Ook is er gepleit voor het herstellen van het overleg met de gemeente. In het verlengde hiervan hebben drie van onze bestuursleden overleg gehad met vertegenwoordigers van de gemeente om te horen hoe zij hiertegen aan kijken. Het resultaat hiervan zal komend kalenderjaar agendapunt zijn van het volgende overleg met de historische organisaties.

Kring Venray en omgeving

Bestuurssamenstelling op 31 december 2022

Ernest Raedts (voorzitter), Jan Cuijpers (secretaris), Frans Vogelzangs (penningmeester, herbenoemd in 2022) en Rita van Gastel. In het verslagjaar kwam het bestuur negen keer in vergadering bijeen.

Leden

De Kring telde 117 leden op 31 december 2022 (op 31 december 2021 waren dat er eveneens 117). Lid van verdienste: dhr. J.J.A. (Jan) Gootzen (1995).

Twee jubilarissen uit het jaar 2020 werden gehuldigd: de heer H.J.S. Huijs uit Wanssum (40 jaar lid) en de heer H.P.W.G. Linders uit Venray (25 jaar lid). Omdat in 2020 en 2021 in verband met COVID19 geen fysieke jaarvergaderingen zijn gehouden, is de huldiging

destijds uitgesteld. Tijdens de jaarvergadering op 30 mei 2022 ontvingen de jubilarissen de speld en een bijbehorende attentie.

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

Het bestuur werd vertegenwoordigd op de KSC- en Algemene Ledenvergadering van het LGOG op 23 april 2022 in Openluchtmuseum de Locht in Melderslo en op de Algemene Ledenvergadering op 8 oktober 2022 in Milsbeek.

De Kring neemt deel aan het Regionaal Overleg Heemkundeverenigingen, waarbinnen een groot aantal Noord-Limburgse geschieden- en heemkundige verenigingen van gedachten wisselen over elkaars activiteiten. Het bestuur werd vertegenwoordigd op de jaarlijkse bijeenkomst op 11 mei 2022 in Openluchtmuseum de Locht in Melderslo.

De Kring is aangesloten bij het Historisch Platform Venray (HPV), een samenwerkingsverband van organisaties en instellingen op het gebied van streekgeschiedenis, volkscultuur en cultuurhistorie in Venray.

Activiteiten

- **21 maart** Lezing Bauke Eekma en Theo van Brunshot, 'De regionale geschiedenis en de legendes van de Tachtigjarige Oorlog' (47 aanwezigen).
- **24 april** Boekpresentatie en lezing in de Grote kerk Venray: *Mgr. dr. Henri Poels (1868-1948) - Leven en werk van een sociaal bewogen priester en pionier* (125 aanwezigen). Tijdens deze in samenwerking met LGOG Kring Parkstad Limburg georganiseerde bijeenkomst zijn de eerste exemplaren van het boek door Antoine Jacobs (een van de redacteurs) aangeboden aan de deken van Venray Ed Smeets (die tevens een boek in ontvangst nam voor de door ziekte verhinderde bisschop Harry Smeets), aan de gouverneur Emile Roemer, aan de burgemeester van Venray Leontien Kompier, aan Ron Meijer als vertegenwoordiger van het

college van B&W van Heerlen, en aan de heer Jan Poels uit Antwerpen.

- **25 april** Lezing prof. dr. Nico Nelissen, 'Wederopbouw, Stedenbouw en Architectuur, in het bijzonder in Venray' (61 aanwezigen).
- **21 mei** Excursie naar de Mookerheide met wandeling 'Loop naar de Mookerheide' (16 deelnemers).
- **30 mei** Jaarvergadering en lezing Sjeng Ewalds, 'De oorlogsslachtoffers uit en in Venray' (42 aanwezigen).
- **26 september** Lezing Edmond Staal, 'De bodem als basis' (45 aanwezigen).
- **17 en 24 oktober** Rondleidingen in Museum Psychiatrie Venray (18 en 20 deelnemers).
- **31 oktober** Lezing in het kader van de Maand van de Geschiedenis door Patrick van der Broek, 'Watersnoodramp Limburg 2021: Wat een Ramp!' georganiseerd in samenwerking met BiblioNu Venray (50 aanwezigen).
- **28 november** Lezing Sjoerd van Hoenselaar, 'Vrede met de vijand' georganiseerd in samenwerking met de Duitse oorlogsbegraafplaats in Ysselsteijn (meer dan 125 aanwezigen).

Kring Weert

Bestuurssamenstelling op 31 december 2022

P.J.M. Korten (voorzitter), J.H.P. Lammeretz (secretaris), A.F. Cornelissen (penningmeester), mr. W.H.G.A. Filott, B. Kouters.

Leden

De kring Weert telde per 31 december 2022 157 leden (was per 2021: 195). Een lichte teruggang. Daarentegen steeg het aantal vrienden van stichting De Aldenborgh in 2022 en 2021 wederom.

Activiteiten

- **7 februari** Lezing ‘750 jaar Joods Leven in Roermond en Midden-Limburg’ door dr. Hein van der Bruggen.
- **11 april** Lezing ‘Het leven van Marie Frenken (Weert 1893-Venray 1944)’ door Peter Frenken.
- **11 februari** Documentaire L1 Radio ‘Het leven van A. Zondertuis, de zwerver van Tungelroy’.
- **16 mei** Lezing ‘Jong, snel- en met Weerter roots: de fietsende en koersende pioniers van België’ door Stijn Knuts.
- **18 mei** Blijde intrede ruitersstandbeeld Filips van Montmorency.
- **5 juni** Minisymposium Opening Kasteelpark Nijenborgh (zie verder).
- **8 juli** Lezing ‘Hieronymus en Antonius, de twee heiligen van Weert’ door Gerard Heesterbeek ofm, Peter Korten en Bart Maes.
- **15 juli** Symposium over Industrie en Ondernemers in Weert.
- **1 oktober** Najaarsreis naar Doesburg en 's Heerenberg.
- **4 oktober** Start najaarscursus ‘Weerterlogie’.
- **2 november** Documentaire van Jo Brunenberg over Koninklijke Smeets Offset (middag- en avondsessie, meer dan 900 bezoekers).
- **26 november** Zowel op 26 als op 27 november was er in De Zaal in Stramproy een grote fototentoonstelling in het kader van het boek Stramproy, Namen en Bijnamen.
- **29 november** Meer dan 40 cursisten worden ‘Weerterloog’.
- **10 december** Film ‘Aber der Kirche passiert nichts’ van Peter Crins en Peter Hermans in het Munttheater (meer dan 800 bezoekers).

Cultuurhistorische Zomer 2022

- **7 juli** Kessenich, Malbroek verbranden.
- **8 juli** Weert, causerie over de Martelaren van Gorcum.
- **14 juli** Gluren bij de burens: Weert, Maasstraat en Maaspoort (145 deelnemers).
- **2 augustus** Gluren bij de burens: Peer.
- **16 augustus** Gluren bij de burens: Opitter.
- **25 augustus** Minisymposium Lozen-Bocholt ‘Over de grens’ (130 deelnemers).
- **30 augustus** Gluren bij de burens: Molenbeersel (200 deelnemers).
- **18 september** Harlindis Relindis Aldeneik/Maaseik (overbrenging relieken, ook 25 september 2022).
- **20 september** Stramproy ‘Broekmolen en andere grensgevallen’.
- **26 september** Stramproy buitentoneel ‘Euver de Grens’.

Excursie naar Diest en Limbricht

d.d. 21 mei 2022, voorjaarsreis

Het betrof hier een reis die georganiseerd werd door de Kring Weert van het Koninklijk LGOG, Stichting de Aldenborgh en de Geschied- en Heemkundige Kring het Land van Thorn. Deze keer ging de reis naar Diest en Limbricht. In de ochtend werden de reizigers door gidsen rondgeleid in de historische stad Diest en het Begijnhof. In de namiddag bezochten ze, weer onder leiding van gidsen, het oude Salviuskerkje in Limbricht. Op de terugweg kon men genieten van een heerlijk warm buffet in Stevensweert. Aantal deelnemers: 50.

Excursie naar Doesburg en 's Heerenberg

d.d. 1 oktober 2022, najaarsreis

In de ochtend vertrok de bus naar Doesburg, waar gidsen de deelnemers rondleidden in dit prachtige vestingstadje. In de namiddag bezocht men, wederom onder leiding van gidsen, het imposante Kasteel Huis Bergh te 's Heerenberg. Op de terugweg genoot men van een heerlijk warm buffet in Swartbroek.

Symposium over industrie en ondernemers in Weert

Op vrijdag 15 juli organiseerde de LGOG/SHCL-Commissie voor Geschiedenis van Ondernemers en Ondernemingen in Limburg (COOL) samen met de Geschied- en Oudheidkundige Kring “De Aldenborgh” een symposium over industrie en ondernemers in Weert in de Paterskerk op de Biest. Na het welkomstwoord door de voorzitter van COOL, Ernst Homburg volgde een lezing van Theo Schers over ‘Nijver aan water en spoor’ gevolgd door John Caris over ‘Drieluik Drukkerij Emmanuel Smeets’. Bert van Laer informeerde de bezoekers over ‘Brouwerijen in het Weerteland’, Jos Engelen vertelde over de Pijpenfabriek Trumm-Bergmans in Weert en de oven: Industrieel Archeologisch Monument. Eric van Royen had het over *Bouwonderneming Wilma: het levenswerk van Harrie Maas*. Het symposium werd afgesloten met een discussie en natuurlijk een borrel.

Minisymposium Kasteelpark Nijenborgh

Op 5 juni 2022 organiseerden wij in samenwerking met de Kerkelijke Harmonie St. Joseph 1880 de aftrap van de publieke ingebruikname van Kasteelpark Nijenborgh met een minisymposium in het Franciscus-huis.

Deze samenkomst van wetenschappers, kunstenaars en muzikanten werd druk bezocht. Het programma zag er als volgt uit:

1. Alfons Bruekers: De reconstructie van ‘vlucht’ KF590A, De oudste afbeelding van Weert geeft nieuwe kleur aan het Kasteelpark Nijenborgh
2. Rob Goorhuis, Uitvoering van de compositie van Horne
3. Jorrit Noordhuizen, landschapsarchitect, over inspiratie en ontwerp van het stadspark

4. Beeldhouwer Jos Dirix over het ruitersstandbeeld Filips van Montmorency
5. Première documentaire ‘Expeditie Limburg, ontdek het verleden’ (over de opgravingen bij het kasteel).

Aansluitend aan het programma volgde een historische stoet naar het Kasteelpark, waarbij de stadsschutterij van Weert, Prins Willem van Oranje, zijn echtgenote Anna van Buren en de weduwe van de Graaf ook werden uitgebeeld. Daarna volgde de officiële opening en openstelling van het Park en werd het ruitersstandbeeld overgedragen aan de Weertse gemeenschap.

Cursus Weertlogie

De cursus Weertlogie was voor het najaar weer ingepland. Zo startte op 4 oktober 2022 deze populaire cursus weer na een lange periode (september 2020 tot en met begin oktober 2022) van stilte door corona. Meer dan 40 potentiële kandidaten volgden 8 lessen waarin de geschiedenis van Weert langskwam. ‘Het gaat om basiskennis. Het leuke is dat steeds meer mensen geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van hun woonplaats. Onder hen ook nieuwkomers en jonge mensen’. En zo is het maar net. Op 29 november volgde de uitreiking van de ‘diploma’s’. In 2023 wordt de cursus wederom aangeboden.

Namen en bijnamen

Onder auspiciën van De Aldenborgh werd in 2020 in de reeks “Namen en bijnamen” weer een project gestart: Stramproy. In november 2022 werd er een fototentoonstelling georganiseerd in de Zaal te Stramproy. Maar liefst 800 mensen bezochten de doorlopende tentoonstelling. De publicatie van het boek zal in april 2023 plaatsvinden.

Secties

Sectie Archeologie

Wijzigingen in de bestuursamenstelling

Afgetreden zijn: Sjoerd Aarts (penningmeester) en Marthe Donders (secretaris). Aangetreden zijn Rasmus Thelen (aspirant-penningmeester), Pietermalherbe (aspirant-secretaris) en Corinna de Regt (aspirant-bestuurslid).

Bestuursamenstelling

op 31 december 2022

Luk van Goor (voorzitter), Rens Dormans (vice-voorzitter), Pietermalherbe (secretaris), Rasmus Thelen (penningmeester), Wiel Luys (algemeen bestuurslid), Corinna de Regt (aspirant bestuurslid).

Redactie Archeologie in Limburg

op 31 december 2022

Anneleen van de Water, Wiel Luys, Rob Paulussen, Dwayne Beckers.

Activiteiten

De sectie archeologie heeft mede als doel om archeologie zichtbaar en herkenbaar te maken bij een brede doelgroep. Het bestuur wilde in 2022 graag het reguliere publiek bereiken door middel van het organiseren van veel, maar vooral laagdrempelige activiteiten die gerelateerd zijn aan archeologie. Ondanks dat we ook in afgelopen jaar te maken hadden met Coronamaatregelen, kunnen we wel stellen dat dat gelukt is! Er zijn veel gevarieerde activiteiten geweest die ons ook in de gelegenheid stelden om daadwerkelijk met onze leden in contact en gesprek te komen. Leden die onze activiteiten bezochten waren enthousiast en namen introducéés mee naar een volgende bijeenkomst. Hierdoor is mede ons ledenaantal in 2022 gestegen met 25 personen (van 424 naar 449 leden). Hier zijn we als bestuur van de sectie archeologie zeer trots op en wij hopen dat deze stijgende lijn zich in 2023 zal voortzetten.

Ook zijn wij dankbaar dat de redactie van het blad *Archeologie in Limburg* zich ook in 2022 weer heeft ingezet om twee uitgaven van het blad te verzorgen (waarvan een in digitale vorm). Het blijven intensieve werkzaamheden om alle artikelen voor de geplande deadline rond te krijgen. En ook dat is weer gelukt, zodat leden en geïnteresseerden dit blad hebben kunnen lezen. *Archeologie in Limburg* blijft samen met al onze activiteiten het visitekaartje van de sectie archeologie.

Onze sectie wil graag mee met de tijd en willen onze doelgroep bereiken door middel van diverse kanalen. Zo zijn we actief op diverse sociale media en worden enkele uitgaven van het blad *Archeologie in Limburg* alleen digitaal (per mail) verspreid. Natuurlijk is niet iedereen actief op sociale media, dus blijven we onze leden ook persoonlijk aanschrijven per mail.

Lezingen

In 2022 zijn diverse lezingen georganiseerd met de volgende thema's: 'Metaaldetectie in een nieuw daglicht', 'Archeologie in Limburg', 'Archeologisch onderzoek op het Templesplein in Heerlen', 'Archeologie-uurtje', een cyclus van vier lezingen over Archeologie in Limburg, 'Metaaldetectie', Bibliotheek Kerkrade en Brunssum (drie lezingen), 'Oudste bewoning in de Maasvallei' (lezing en rondleiding)

Evenementen

Vierdaagse cursus 'Archeologie in Limburg', rondleiding regioarchief Sittard-Geleen, rondleiding en lezing in het Museum voor Grafcultuur te Stein, cursusavond Middeleeuws aardewerk, rondleiding Museum Romeinse Katakomben, algemene ledenvergadering en rondleiding Restaura/Thermenmuseum, rondleiding Gallo-Romeins Museum, thema-avond 'Romeinen in Limburg', wandeling van grafheuvels tot sporen WOII in Swalmen, excursie Neanderthalsite Veldwezelt – Hezerwater, cursus 'Archeologie en de metaaldetector', archeologische wandeling in Beek, excursie

vuursteenmijn Rijkholt, afsluiting seizoen van de sectie Archeologie, exclusieve rondleiding tentoonstelling 'Oevers vol Romeinen', archeologische rondleiding Centre Céramique, rondleiding Kasteel Stein, rondleiding Provinciaal Depot, workshop schilderen Romeinse fresco's.

Sectie Genealogie

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

In het verslagjaar heeft Arno Coopmans, vice-voorzitter, zijn bestuurslidmaatschap om redenen van zijn leeftijd node beëindigd. Op de Jaarvergadering van 12 november 2022 te Roermond gaf Henk Boersma aan het bestuur te willen versterken. Bij acclamatie stemde de vergadering hierin toe. De termijn van Bert van Laer werd met een jaar verlengd tot aan de Jaarvergadering van 2023. Kees Hessels en Fred Baltus werden herkozen.

Bestuurssamenstelling op 31 december 2022

Ing. H.J. (Bert) van Laer (voorzitter), ing. F.C.A.J. (Fred) Baltus (secretaris en webbeheerder), C.M.W. (Kees) Hessels (penningmeester), mw. E.P.A.M. (Liesbeth) Dirks-Jessen (notulist), drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA, J.H. (Jan) Hanssen (q.q. vanwege hoofd- en eindredacteur LTG) en R.J.P.M. (René) Vroomen.

Leden

Op 31 december 2022 telde de sectie 341 leden (op 31 december 2021 waren dat er 358), daarenboven waren er 26 personen die alleen een abonnement hebben op het Limburgs Tijdschrift voor Genealogie (LTG) en onderhield de sectie 11 ruilabonnementen.

Bestuursvergaderingen

In 2022 vergaderde het bestuur driemaal en wel op 4 maart, 13 mei en 2 september. Er ging veel aandacht uit naar de voorbereidingen van de Limburgse Genealogiedag in 2023, de intensivering van de samenwerking met andere

(genealogische) verenigingen, de digitalisering van het Limburgs Tijdschrift voor Genealogie ende uitwerking van de wens om het Limburgs Tijdschrift voor Genealogie aan alle leden van het LGOG ter beschikking te stellen.

Activiteiten

Helaas waren er in 2022 in verband met corona weinig activiteiten. De enige fysieke activiteit was de Jaarvergadering te Roermond op 12 november. Het educatief deel werd verzorgd door prof. Maarten Larmuseau die een lezing verzorgde over Het verbinden van DNA aan diepgewortelde stambomen. Het initiatief voor deze lezing was in handen van de sectie in samenwerking met de NGV-afdeling. Zuid-Limburg. Aansluitend vond de uitreiking plaats van de derde Edmond Delhougne Penning aan de in Sittard geboren Martin Pfeifer.

In het verslagjaar verscheen een digitale Nieuwsbrief en de gebruikelijke vier uitgaven van het Limburgs *Tijdschrift voor Genealogie* (zie hierna).

De sectie is te volgen op Facebook, Twitter (@sglgog) en Instagram (@sglgog). Via de facebookpagina www.facebook.com/groups/sglgog is er behoorlijk veel interactie tussen leden en niet-leden. Deze pagina heeft inmiddels 481 leden. De andere facebook pagina is te vinden op www.facebook.com/SectieGenealogie. Via facebook worden ook evenementen gedeeld.

In 2020 is er op groups.io, <https://groups.io/g/genealogielimburg/topics>, een nieuws-groep gestart waar men ook via e-mail genealogische vragen aan de 29 leden van die groep kan voorleggen.

Commissie Heraldiek & Banistiek

Leden: René Vroomen, Régis de la Haye, Jan Hanssen.

Redactie Limburgs Tijdschrift voor Genealogie

Samenstelling van de redactie op 31 december 2022

In de samenstelling van de redactie vonden geen wijzigingen plaats. Leden van de redactie waren: J.H. (Jan) Hanssen (hoofd- en eindredacteur), ing. H.J. (Bert) van Laer (redactiesecretaris), ing. A.P.J.H. (Ton) van den Berg, A.S.M. (Funs) Patelski en drs. R.J.H. (Ruud) Straatman.

In het verslagjaar verscheen de 50ste jaargang van het Limburgs Tijdschrift voor Genealogie. Deze memorabele mijlpaal werd met weinig feestvertoon geslecht.

Gebruikelijker wijze verschenen vier nummers. De totale omvang was 164 pagina's, ruim meer dan begroot (132 pagina's), dus qua omvang verschenen er eigenlijk vijf nummers. De uitgaven werden als vanouds verzorgd door drukkerij Econoom BV te Beek. Er werden artikelen opgenomen van Jan Anema, Jos Benders, Henk Boersma, Guus Janssen, Régis de la Haye, Jan Hanssen, Bert van Laer, Wiel Luys, Joep Leerssen, Funs Patelski, F. Savelkouls, Gerard Venner, Stefan Vrancken (nieuwe rubriek: De genealogische grabbelton) en Rainier Vrouwenraets. In het laatste nummer van het jaar waren de twee lezingen opgenomen die Joep Leerssen en Régis de la Haye hebben gehouden bij het afscheid van Henk Boersma als directeur van het LGOG. Mede vanwege het jubeljaar werd dit nummer aan alle leden van het LGOG ter beschikking gesteld.

De redactie heeft geprobeerd zoveel als mogelijk de hele provincie te bestrijken. Dat is allen mogelijk wanneer er voldoende auteurs zijn uit de gehele provincie die hun onderzoeksresultaten op papier zetten en ter beschikking stellen voor publicatie. De redactie is graag bereid om degenen die wat hulp kunnen gebruiken om een leesbaar en verantwoord verhaal te schrijven de helpende hand te bieden.

Sectie Monumenten

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

Afgetreden (jaarvergadering 19 maart 2022): mevrouw ir. J.M.M. Jongeling-Rooth (voorzitter)

Toegetreden (jaarvergadering 19 maart 2022): de heer M. van der Weerden (voorzitter). Tijdens digitale jaarvergadering van de Sectie Monumenten op 19 maart 2022 werd afscheid genomen de voorzitter Joke Jongeling. In dezelfde vergadering werd Martin van der Weerden met algemene instemming benoemd tot voorzitter van het bestuur.

Bestuurssamenstelling bestuur op 31 december 2022

Martin van der Weerden (voorzitter), Servé Minis (secretaris), Rob Ligthart (penningmeester), Clementine Wintraecken, Arthur Coppes, Paul Stevens.

Leden

De Sectie Monumenten telde op 31 december 2022 255 leden en 69 gezinsleden (op 31 december 2021 waren dat er in totaal 332).

Interne communicatie

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar in totaal vijfmaal: 31 januari; 25 april; 20 juni; 19 september & 12 december 2022.

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

Om onze leden te informeren worden aankondigingen en berichten gedeeld op de Facebookpagina van de sectie. Uitnodigingen voor algemene activiteiten worden ook via de digitale nieuwsbrieven van het Bureau LGOG verspreid.

Activiteiten

- **19 maart** De Algemene Ledenvergadering van de sectie Monumenten van het LGOG werd gehouden te Maastricht. Aansluitend aan de vergadering werden thematische

wandelingen verzorgd langs monumenten van de stad met in het bijzonder aandacht voor de Romeinse stad; de Industriële stad en de Basiliek van Sint Servaas (51 deelnemers)

- **7 mei** Bezoek aan de Nieuwe Bavo te Haarlem en het pas gerestaureerde Pieter Teylershuis en het Teylersmuseum (21 deelnemers)
- **27 augustus** Excursie Neercanne. Bezichtiging van het Fort Sint Pieter, bezoek aan de Jezüetenberg en rondleiding Château Neercanne (40 deelnemers)
- **15 oktober** Bezoek aan Gennep. Mieke Hoogkamp verzorgde een lezing over Gennep, een vrijplaats voor andersdenkenden. Bezoek aan het Protestants kerkje en de Martinustoren. (20 deelnemers)

Commissies

Redactiecommissie Publications de la Société Historique et Archeologique dans le Limbourg

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie

Aangetreden en ook weer afgetreden in 2022 is Maaïke Napolitano-Rietrae MA. Aangetreden is dr. Irene Schrier.

Samenstelling redactie op 31 december 2022

Dr. Chris Dols (voorzitter), dr. Monique Dickhaut (redactiesecretaris), dr. Peter Bakker, prof. dr. Bram Van Hofstraeten, prof. dr. Ernst Homburg, dr. Annemieke Klijn, dr. Paul Puschmann, dr. Irene Schrier, Hilde Vanneste Lic.

Activiteiten

Op vrijdag 16 september 2022 werd het *Jaarboek* 2021 (jaargang 157) gepresenteerd in Heerlen, waar auteurs, hoofdbestuur en redactiecommissie te gast waren in De Vondst, Centrum voor Archeologie in Limburg. De presentatie

werd, na het welkomstwoord door de redactievoorzitter, geopend met een korte inleiding door archeoloog Gerard Tichelman, auteur van het in dit *Jaarboek* opgenomen artikel 'Midden in Coriovallum, Nieuwe informatie over de laat-Romeinse verdediging en een monumentaal gebouw in romeins Heerlen'. Daarna werd het eerste exemplaar van het *Jaarboek* 2021 aangeboden aan Jordy Clemens, wethouder onderwijs, cultuur, erfgoed en centrumontwikkeling in de gemeente Heerlen. De middag werd afgesloten met een rondleiding door De Vondst, van het depot op de bovenste verdiepingen, via de expositie op de begane grond tot het restauratieatelier in het souterrain.

Jaargang 157 van de Publications bevat artikelen met uiteenlopende thema's en tijdvakken, al ligt het accent in deze editie op de oudheid en vooral de middeleeuwen, terwijl de contemporaine geschiedenis ditmaal ontbreekt. Zoals altijd was de redactie ook dit keer afhankelijk van artikelen die werden aangeboden en als gevolg daarvan was ook dit keer de geografische en tijdsmatige spreiding niet mogelijk.

Romeinse Heerlen is het onderwerp van eerdergenoemd artikel van Gerard Tichelman. De middeleeuwen staan centraal in het artikel van Jeroen Reniers (kunsthistoricus), Mathieu Boudin (toegepast bioloog), Katrien Houbey (kunsthistorica) en Ina Vandenberghe (textielingenieur) over een schedelrelik die is gevonden en wordt bewaard in de Sint-Pantaleonkerk in het Belgische Kerniel bij Tongeren. Ook het artikel van historisch letterkundige Johan Oosterman over het omstreeks 1300 in het Maastrichtse klooster Maagdendries tot stand gekomen gebedenboek en de boekproductie in deze periode in en om Maastricht focust op de middeleeuwen. Dat geldt ook voor het artikel van historicus, jurist en theoloog Theo Brok, die de resultaten van zijn onderzoek naar de uit het Maasdal afkomstige doperse bisschop Gilles van Aken heeft vastgelegd; zij het dat deze geschiedenis zich afspeelt in de eerste helft

van de zestiende eeuw. Het door archivaris Harry van der Bruggen onderzochte leven van letterkundige Jos Russel (1829-1888) voltrok zich tegen de achtergrond van het Zuid-Limburg van de negentiende eeuw. Het laatste artikel is traditiegetrouw gebaseerd op de in het betreffende jaar uitgesproken Habetslezing. In 2021 was de beurt aan dr. Hans Renes. Zijn lezing, en dus ook zijn artikel, gaat over de, soms moeizame, relaties tussen Limburgse identiteiten en landschappen.

Redactiecommissie De Maasgouw, Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie

Samenstelling redactie op 31 december 2022

Em.prof.dr. Louis Berkvens (voorzitter), Kelly Krijntjes MA (secretaris), drs. Luc Wolters, Nick Pouls MA, Afra de Mars MA, prof.dr. Jos Benders, drs. Emile Ramakers, Maarten Dolmans, Justine Camps MSc (adviseur).

Het verslagjaar werd gekenmerkt door belangrijke wisselingen in de samenstelling van de redactie. Per 3 januari 2022 bestond de redactie uit dr. Antoine Jacobs (voorzitter), mr. Frits Nies (secretaris), ir. Alfons Bruekers, Silvia Pellemans MA, Nicky Pouw MA, Tim Sijbers MA, drs. Luc Wolters, drs. Henk Boersma MBA (adviseur). In het voorjaar van 2022 was het bestuur door omstandigheden helaas genoodzaakt de redactie te ontbinden. Een noodredactie bestaande uit Tim Sijbers, Luc Wolters en Justine Camps stelde op verzoek van het bestuur aflevering 2 van de jaargang 2022 samen. Per september 2022 trad een voltallige nieuwe redactie aan, bestaande uit em. prof. dr. Louis Berkvens (voorzitter), Kelly Krijntjes MA (secretaris), drs. Luc Wolters, Tim Sijbers MA, Nick Pouls MA, Afra de Mars MA, prof. dr. Jos Benders, drs. Emile Ramakers, Jeroen Reyniers, Maarten Dolmans, Justine Camps MSc (adviseur). De nieuwgevormde redactie tekende

voor de samenstelling van de afleveringen 3 en 4 van jaargang 2022. In oktober 2022 traden Tim Sijbers en Jos Reyniers in goed overleg uit de redactie terug.

De nieuwgevormde redactie heeft het laatste halfjaar hard gewerkt om het doel van de Maasgouw te waarborgen en op een aantrekkelijke wijze aandacht te besteden aan allerlei interessante personen, feiten en gebeurtenissen, die aspecten van de rijke geschiedenis van Limburg belichten. Dit zorgde wederom ervoor dat deze jaargang een rijk gevarieerde bijdrage leverde aan de Limburgse geschiedschrijving.

Commissie Collecties

Samenstelling commissie op 31 december 2022

drs. R. (Rob) Paulussen en drs. R.A.M.J. (Rob) Dückers.

Activiteiten

Er hebben in 2022 geen activiteiten plaatsgevonden. Wel werd vanuit het Bureau gewerkt aan het digitaliseren van de fotocollectie Limburgse Iconografie. Daarbij werd ondersteuning geboden door Celine Huits en prof. dr. Joep Leerssen van het SHCL.

Commissie Educatie

Voorzitterschap en leden

Voorzitter van de Commissie Educatie van LGOG was Maurice Heemels. Leden in 2022 waren: Marie-Jès Boonekamp, Liesbeth Dirks-Jessen, Justine Camps, Renske Heisen, Kitty Janssen, Kelly Krijntjes, Peer Boselie, Jack Claessen, Karel Majoor en Harrie Schlechtriem. Anne Hermans en Hans Vermeulen werden lid in oktober 2022, Pieter van der Woude (als opvolger van Justine Camps namens het Bureau LGOG) in november 2022. Peer Boselie nam in de loop van 2022 afscheid als lid, evenals Justine Camps en Kelly Krijntjes die, na beëindiging

van hun dienstverband bij LGOG, hun drukke werkzaamheden niet meer kunnen combineren met een rol in de Commissie Educatie. Kelly Krijntjes was in de afgelopen jaren als zeer accurate secretaris ‘de motor’ van de commissie. De Commissie Educatie vergaderde in 2022 viermaal.

Canon 2.0

In 2022 werd door de twee werkgroepen – de Werkgroep Digitalisatie (opzet/vorm) o.l.v. Justine Camps en de Werkgroep Herijking (inhoud) o.l.v. Chris Dols - krachtig verder gewerkt aan inhoud en opzet van de Canon van Limburg. Het projectplan werd herzien na een positief overleg met de Veldcommissie digitalisering en zal begin 2023 opnieuw worden ingediend. Eind 2022 was circa 80 procent van de teksten herzien. Het plan is dat per 1 april 2023 de Canon van Limburg tekstueel volledig herzien en aangevuld is met enkele nieuwe vensters. Daarna zal de canon i.s.m. het Limburgs Museum op een bij de tijd passende wijze opnieuw ‘in de lucht gebracht worden’. Ook een – in beperkte oplage te verschijnen – boekversie behoort tot de plannen.

Verdieping samenwerking met het onderwijs en PWS-prijs

De contacten met scholen in Limburg waren ook in 2022 helaas minimaal. Wederom werd niet geworven voor inzendingen die konden meedingen naar de PWS-prijs. Het plan om de contacten met scholen te verbeteren ‘bleef liggen’ door een combinatie van persoonlijke omstandigheden en de kleiner wordende bezetting van de commissie. Eind 2022 werden twee nieuwe leden voor de commissie geworven, beiden zelf werkzaam in het voortgezet onderwijs als geschiedenisdocent. Hopelijk kan met hun ‘frisse inbreng’ het contact met de scholen in 2023 worden aangehaald.

Truuk nao Hoes

In 2022 werd het onderwijssymposium Truuk nao Hoes op 29 juni als webinar georganiseerd. Ongeveer 35 mensen namen online deel. Een van de manieren om het contact met de scholen in Limburg te verbeteren is het organiseren van een volgende – nu eindelijk weer fysieke – editie van het symposium. De commissie is voornemens om dit in februari 2024 te realiseren.

Commissie Literatuurgeschiedenis van het LGOG

Samenstelling commissie op 31 december 2022

Lucien Custers (voorzitter), Herman van Horen (secretaris), Ben van Melick, Gyonne Schatorjé, Hein van der Bruggen, Ine Sijben, Hannie van Horen, Ludo Jongen, Joes Minis. Pia Spaan neemt namens LCL aan onze vergaderingen deel.

De commissie vergaderde in het verslagjaar drie keer: op 12 februari, op 25 juni en op 24 september, telkens in l’Union in Roermond.

De Nachtegaalreeks

De verkoop van de eerste twee deeltjes verloopt tot nu toe teleurstellend. Dat komt vooral omdat LGOG noch Veldeke echte uitgevers zijn. Er is subsidie toegezegd voor de delen 3 en 4. Inmiddels zijn er contacten met uitgeverij Van Dorp te Heerlen die moeten leiden tot systematische subsidieaanvragen en professionele distributie.

De ontvangst van de eerste twee deeltjes in de Limburgse pers was positief, maar corona heeft roet in het eten gegooid. Er zijn nog kanalen waarin aandacht aan de uitgaven zou moeten worden besteed. Op de site van Neerlandistiek.nl is tot heden geen aandacht besteed aan de reeks. Ook De Maasgouw moet de reeks nog bespreken. Ook moeten via Cubiss de Limburgse bibliotheken opnieuw benaderd worden. Diverse personeelswisselingen bemoeilijken continuïteit.

De serie Literatuurportretten

De serie die te raadplegen is op de site van het LGOG loopt naar tevredenheid. Diverse portretten zijn dit jaar gepubliceerd en diverse andere in wording c.q. toegezegd. Onze oud-voorzitter Lou Spronck is onverminderd actief.

In het verslagjaar verschenen twee Literatuurportretten. In januari verscheen *'La Dispute de Mastrecht', een godsdienstig twist-gesprek uit 1662* door Hannie van Horen-Verhoosel) en in maart *Herman Steijlen; zwerf-lust als schrijfmotor* door Adri Gorissen.

De organisatie van een symposium

Nadat diverse onderwerpen, sprekers en locaties zijn overwogen wordt de nieuwe datum voor het volgende symposium vastgesteld op 23 september 2023. Locatie: Limburgs Museum Venlo. De onderwerpen die de uitgenodigde sprekers in een vijftal lezingen zullen toelichten hebben allemaal betrekking op Literatuur en levensbeschouwing in Limburg (tussen 1880 en 1940).

Limburgportaal van de DBNL

Het Limburgportaal van de DBNL, met daarop de Bronnenlijst Limburgse Letteren (bibliografie van de Middeleeuwen tot 2019) is door de nieuwe opzet van DBNL niet langer toegankelijk. Het Limburgportaal zelf blijft bestaan. De naam ervan luidt nu 'Collectie Limburg'.

Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis

Samenstelling commissie op 31 december 2022

Dr. A.P.J. Jacobs (voorzitter), dr. R.M. (Régis) de la Haye (secretaris), drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen, drs. P.J.A. (Paul) van Meegeren, drs. K. (Koo) Linders en mr. dr. Maurice van Stiphout.

Activiteiten

Op zaterdag 5 november organiseerde de Commissie in Meerssen een studiemiddag rond het thema 800 jaar Sacramentswonder in Meerssen.

Commissie Geschiedenis van Ondernemingen en het Ondernemen in Limburg (COOL)

Samenstelling commissie op 31 december 2022

Op 31 december 2022 bestond COOL uit de volgende leden: Drs. Marcel Dings (Tegelen); Dr. Ben Gales (Groningen); Prof. Dr. Ernst Homburg (UM; voorzitter), Drs. ing. Joep Orbons (Stichting Stimuleren en ArcheoPro), Drs. Jos Peeters (LGOG-kring Venlo) en Dr. Joris Roosen (SHCL).

COOL beoogt de belangstelling voor de bestudering van Limburgse ondernemers en ondernemingen te bevorderen door contacten met vrijwilligers en door het publiceren van korte biografieën en andere publicaties op de website. Daarnaast wil ze de kennis van ondernemers en ondernemingen verdiepen door systematisch onderzoek te entameren.

Activiteiten

De commissie kwam in 2022 tweemaal bijeen, op 17 mei en 4 oktober. Daarnaast werd er via e-mailverkeer onderling overlegd.

De belangrijkste activiteit in 2022 was de organisatie van het jaarlijkse symposium over ondernemers in een Limburgse stad. Het in 2020 en 2021 vanwege Covid uitgestelde symposium over 'Industrie en ondernemerschap in Weert, 1830-heden' werd op 15 juli 2022 eindelijk gehouden, in de Paterskerk in Weert, in samenwerking met de Geschied- en Oudheidkundige Kring 'De Aldenborgh'. Er

was een aantrekkelijk programma samengesteld met vijf sprekers: Theo Schers (*Nijver aan water en spoor*), John Caris (*Drieluik Drukkerij Emmanuel Smeets*), Bert van Laer (*Brouwerijen in het Weerterland*); Jos Engelen (*Pijpenfabriek Trumm-Bergmans in Weert en de oven: Industrieel Archeologisch Monument*) en Eric van Royen (*Bouwonderneming Wilma: het levenswerk van Harrie Maas*).

Meer dan honderd mensen hadden zich voor dit symposium ingeschreven. Ook inhoudelijk was het zeer geslaagd. COOL blijft dit soort symposia dan ook in de toekomst organiseren, in de hoop dat ze dienen als inspiratie om nieuw onderzoek te entameren. Een woord van dank gaat uit naar het Hoofdbestuur van het LGOG dat €600 beschikbaar stelde voor de organisatie van het symposium en voor de gratis deelname van LGOG-leden.

De voorzitter van COOL gaf adviezen aan Péré Knegtman, die bezig is met een biografie van Petrus Regout, aan Eddy de Beaumont bij het schrijven van artikelen over Regout ('De geweerfabriek van Petrus Regout (1842-1843): een kortstondig avontuur', *SHCL Jaarboek 2022*, pp. 32-57) en over de wapenfabrikant Stevens (*Publications 2022*), aan Caspar Cillekens die een studie doet naar de arbeidsverhoudingen bij de Sphinx (inmiddels gestaakt), aan Frank Bouts, die een artikel schreef over de verffabriek van zijn familie ('De Blerickse verffabriek M. Bouts', *De Maasgouw* 141 (2) (2022), 36-43), en aan Harry Weinberg over een artikel over de mesingfabriek in Vaals (*Publications 2022*). Commissielid Marcel Dings werkte aan een boek over pannbakkerij De Valk in Echt.

Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL) is onder leiding van Dr. Joris Roosen, lid van COOL een project gestart waarin verschillende collecties briefhoofden van bedrijven zullen worden gedigitaliseerd, te beginnen met de collectie van het SHCL. Voor

het werkterrein van COOL is dit een zeer relevant project. Er zal een database worden ontwikkeld waarin de verschillende kenmerken van de gescande briefhoofden zullen worden beschreven. Dit kan een goede basis vormen voor verder onderzoek naar de geschiedenis van het Limburgse bedrijfsleven.

In 2022 begon COOL ook met de organisatie van het volgende symposium, dat op vrijdag 21 april in Venlo zal worden gehouden, met als thema: "Logistiek rond Venlo in historisch perspectief".

Het werk aan de website (<http://limburgseondernemersgeschiedenis.nl/>) stond in 2022 stil. Het is de bedoeling om de COOL website op termijn in de LGOG-website te integreren.

Commissie meerdaagse studiereizen

Samenstelling commissie op 31 december 2022

Dr. A.P.J. (Antoine) Jacobs (voorzitter), drs. L. (Lita) Wiggers, ir. J.M.M. (Joke) Jongeling-Rooth, drs. B. (Béatrice) de Fraiture, drs. K. (Kris) Förster en drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA.

Activiteiten

Wegens corona was het niet mogelijk in 2022 (tijdig) een meerdaagse studiereis te organiseren. Wel werd in augustus 2022 een voorreis gemaakt naar de Lüneburger Heide ter voorbereiding van een studiereis in het voorjaar van 2023. Tevens werd in 2022 door het hoofdbestuur besloten dat de inschrijvingen voor de studiereizen voortaan uitbesteed worden aan touringcarbedrijf Ghielen uit Beringe. Dit ter ontlasting van het bureau LGOG. De keuze van de reisdoelen en de inhoudelijke invulling blijven echter zaak van de commissie studiereizen.

Commissie bronpublicaties

Samenstelling commissie op 31 december 2021

Dr. H. van Engen (voorzitter), drs. F.J. Hermans, drs. A.M.P.P. Janssen, drs. C.J.J.S. Majoor, mr.dr. Th. J. van Rensch, mw. dr. G. Van Synghel en prof.dr. L.H.M. Wessels.

Werkzaamheden

De Commissie Bronpublicaties werd in 2010 opgericht met als taakomschrijving 'het onderzoeken van bronnen die in aanmerking komen om digitaal en/of analogo gepubliceerd te worden, evenals het begeleiden van het uitgeven van deze bronnen.

Commissie Landschapsgeschiedenis

Samenstellingcommissie op 31 december 2022

Dr. Pieter Caljé (voorzitter), drs. Béatrice de Fraiture (secretaris), ing. Ger Frenken, ir. H.A.M. Kuijpers, dr. Benoît Locht, drs. Maurice Paulussen, drs. Rob Paulussen, dr. Michiel Purmer, dr. Elyze Storms-Smeets, Geert Venner, ir. Hans Vermeer, drs. Lita Wiggers en Annelies Wind. Dr. Jan Hartmann is agendalid.

Activiteiten

De Commissie was in 2022 actief betrokken bij het Maasbandproject. Zo hielpen zij mee bij verschillende onderzoeken, werden er informatieve bijeenkomsten en jeugdactiviteiten georganiseerd en verschenen er op de website van LGOG meerdere onderzoeken.

De Commissie is ook actief betrokken bij de campagne Krijt van VVV Zuid Limburg, die op 30 maart 2022 in Valkenburg van start ging.

De Commissie Landschapsgeschiedenis was medeorganisator van het meerdaagse Belgisch-Nederlandse congres 'Limburgse

Maas: historisch rivierlandschap met toekomst', dat plaatsvond op 29 en 30 juni en 1 juli 2022. Op dit congres hielden sprekers lezingen over o.a. het Noormannenleger, handel op de Maas, historische overstromingen, de verschillende metamorfoses van de rivier, de omgang met archeologische vondsten, burgerparticipatie en rivierbeheer. Deze sprekers zijn specialisten afkomstig uit wetenschap, erfgoed en beleid. Bovendien konden de congresgangers deelnemen aan begeleide excursies naar Maasband, Aldeneik en Herbricht.

Kascontrolecommissie (boekjaar 2022)

De leden voor de kascontrolecommissie voor het boekjaar 2022 waren ing. Fred Baltus en mr. Henk Clevers.

Bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse Territoria

Prof dr. Bram Van Hofstraeten heeft een activiteitenverslag geschreven over de afgelopen vijf jaar (juni 2018-juni 2023) waarin hij de Bijzondere Leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse Territoria (LGOG) bezette.

Onderzoek

De eerste twee jaren hebben hoofdzakelijk (0,2 fte) in het teken gestaan van de inaugurele rede getiteld *Arme Vrouwe Justitia: eerst de blinddoek, vervolgens de grijze staar*. Deze oratie werd uitgesproken op 29 november 2019 en tweemaal gepubliceerd. De inhoud van de oratie is gebaseerd op archiefonderzoek in het Regionaal Historisch Centrum Limburg dat meer dan twee jaar in beslag heeft genomen en waarbij de rolregisters van het Maastrichtse Indivies Laagerecht (13.175 rechtszaken) en de beslissingen van de commissarissen-deciseurs systematisch gekwantificeerd en geanalyseerd werden. Deze onderzoeksactiviteiten werden de twee jaar volgend op de oratie verdergezet (0,2fte), waarbij gezocht werd naar verklaringen voor de in Maastricht vastgestelde *Giant Litigation Decline*. In dit kader werd in 2020 tevens een aanvraag ingediend voor een *ERC Consolidator Grant*, zij het tevergeefs. In juli 2023 zullen de voorlopige resultaten van het archiefonderzoek op het zestiende *Congress of the International Society for Eighteenth-Century Studies* (ISECS) in Rome gepresenteerd worden tijdens een symposium, getiteld *Access to Justice, Patterns of Litigation, and Legal Inequalities in 18th-Century Europe*. Sinds 2022 is er betrokkenheid bij de werkgroep *Hoogadellijk Stift Thorn* (HAST) om een bijdrage te leveren aan een beoogd boek over de geschiedenis van het Stift Thorn. Hiertoe is in het najaar van 2022 nieuw archiefonderzoek opgestart in het archief van

het Hoofdgerecht Thorn. Beide onderzoeklijnen zullen de komende jaren gecontinueerd worden.

Onderwijs

In het licht van de bijzondere leerstoel en de bevordering van de Limburgse rechtsgeschiedenis, neemt het blok *Comparative Legal History of the Meuse-Rhine EUregion*, dat in het derde bachelorjaar aan de UM wordt gedoceerd, een bijzondere plaats in. Gedurende een periode van acht weken worden de participerende studenten blootgesteld aan de Limburgse rechtsbronnen en geschiedenis uit de periode 1500-1800. De afgelopen vijf jaar bleef het aantal deelnemende studenten, met twee onderwijsgroepen van elk 15 studenten, constant.

Publicaties

Bram Van Hofstraeten, 'Arme Vrouwe Justitia. Eerst de blinddoek, vervolgens de grijze staar', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 156 (2021) 283-302.

Bram Van Hofstraeten, *Arme Vrouwe Justitia. Eerst de blinddoek, vervolgens de grijze staar*, Gianni Maastricht 2021.

Bram Van Hofstraeten, 'The advent, use and nature of the humanistic cursive in documentary sources in the early modern Low Countries', in: E.C. Dijkhof (red.), *Medieval documents as artefacts: Interdisciplinary perspectives on codicology, palaeography and diplomatics*, Hilversum 2020, 145-162.

Bram Van Hofstraeten, Jacques van Rensch, Ton Gehlen, René de Groot, Remco van Rhee (eds.), 'Ten definitieven rechtdoende ...', in: *Louls BERkvens AMICORUM: Opstellen aangeboden aan prof. dr. A.M.J.A. Berkvens, bijzonder hoogleraar rechtsgeschiedenis der Limburgse territoria (UM), ter gelegenheid van zijn emeritaat* (Werken LGOG, dl. 25), Maastricht 2018.

Promoties

Harry G. Weinberg, *'Vrije Rijksheerlijkheden' in Limburg (1500-1800). Deconstructie van een mythe* (Maastricht University, 22 november 2019), als copromotor en met Louis Berkvens als promotor.

Toon van Oeffelt, *Nicolaas Heyendal (1658-1733) en zijn voortzettingen van de Annales Rodenses* (Open Universiteit Heerlen, 18 november 2022), als lid van de leescommissie.

Congressen (organisatie)

24 september 2021, Rechtsgeschiedenis van Maastricht in de 15e–18e eeuw, Symposium ter ere en ter hulding van Paul Nève. Deze viering werd in samenwerking met Boudewijn Sirks en Louis Berkvens georganiseerd. Ik sprak er over de toegankelijkheid van de civiele rechtspraak in Maastricht tijdens het Ancien Régime. Juni 2020: interview met *De Maasgouw* (door Henk Boersma)

Sinds 2019: lid College van Toezicht van de Bijzondere Leerstoel *Limburg en Europa*, bekleed door prof. dr. Joep Leerssen.

Werken van het LGOG

In 1956 verscheen deel 1 in de reeks Werken van LGOG. De bedoeling van de reeks is om de gemeenschappelijke geschiedenis van de beide Limburgen te onderzoeken en daarover te publiceren. Uitgaven in de reeks verschijnen op onregelmatige basis.

In de serie Werken verscheen in 2022, als deel 28 van de reeks Werken, van de hand van Dr. G.A.M. Van Synghel, Drs. W. Govaers, Mr. Drs. Th. Ebben, Dr. J. Hartmann, *De oorkonden van het klooster Sint-Gerlach te Houthem 1202-1293*.

LGOG verzorgt de gedrukte uitgave van de Serie Limburgse Oorkonden. De fondsenwerving, organisatie van het project en digitale presentatie berusten bij de Stichting Limburgse Oorkonden (zie hierna)

Maaslandse Monografieën

Het bestuur van de stichting Maaslandse Monografieën bestaat uit vertegenwoordigers van het LGOG en het SHCL. Namens het LGOG hadden in 2022 prof. dr. Louis Berkvens en mr. Dory Emming-Essers (penningmeester) zitting in het bestuur.

Sinds 1964 wordt door de Stichting Maaslandse Monografieën de historische reeks *Maaslandse Monografieën* uitgegeven. Het betreft met name proefschriften die een onderwerp behandelen uit de geschiedenis van Nederlands of Belgisch Limburg. De uitgaven worden aan de leden met korting aangeboden. In 2022 is geen nieuw deel verschenen.

Habetslezing

Op 20 oktober 2022 werd in de Oranjerie in Roermond de Habetslezing 2022 gehouden door prof. dr. Johan Oosterman, hoogleraar Oudere Nederlandse Letterkunde en programmadirecteur Radboud Erfgoed aan de Radboud Universiteit. De lezing heette *Weggevoerd en teruggevonden. Over middeleeuwse handschriften uit Limburgse kloosters*.

Oosterman doet onderzoek naar de geschiedenis, literatuur en cultuur uit het Maas-Rijngebied en naar de overlevering van Middelnederlandse gebeden. Hij initieerde het onderzoek naar en de tentoonstelling over het gebedenboek van Maria van Gelre. Voor het *Verhaal van Gelderland*, de in 2022 verschenen vierdelige geschiedenis van Gelderland, schreef Oosterman mee aan de hoofdstukken over Gelre als hertogdom (1339-1543). In jaargang 157 (2020) van de *Publications* publiceerde hij over het Maastrichtse gebedenboek van Catharina Bonen (Nijmegen UB, Hs 610).

Stichting Vrienden van het LGOG

Het bestuur van de Stichting Vrienden van het LGOG (opgericht in 2009) bestaat uit dr. H.J.J.M. van der Bruggen (voorzitter), drs. J.H.H. (Jos) Peeters en drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen.

De Stichting Vrienden van het LGOG heeft mede ten doel de stimulering en ondersteuning van het werk van het LGOG.

De stichting is door de belastingdienst aangemerkt als culturele ANBI.

Stichting Limburgse Oorkonden

Bestuursamenstelling

op 31 december 2022

A. (Ad) Veenhof (voorzitter), J. (Jan) Zuidam (secretaris), P. (Peter) Gomolka (penningmeester), J. (Jan) Hol, C.J.J.S. (Karel) Majoor, en Th.J. (Jacques) van Rensch. Het bestuur wordt bijgestaan door adviseurs Geertrui Van Synghel (wetenschappelijk projectleider, Huygens Instituut KNAW) en Lita Wiggers (directeur HCL). En T.M.M.A. (Theo) Oberndorff (Huis voor de Kunsten).

Op 28 februari 2019 werd de Stichting Limburgse Oorkonden opgericht met als doel 'het bevorderen van de kennis van de cultuurgeschiedenis van het territorium en de huidige Nederlandse provincie Limburg en haar regio's en het doen ontstaan van een verbinding tussen Limburgs erfgoed, toerisme, landschap en vrijetijdsbesteding met een groot publieksbereik'.

De activiteiten van de Stichting zijn in eerste instantie gericht op het verwezenlijken van de ontsluiting van de oudste Limburgse Oorkonden. Het betreft ca. 450 oorkonden van voor 1300. De Stichting zal zich inspannen om fondsen te werven om haar doelstellingen te kunnen verwezenlijken.

De Stichting is in de loop van 2022 ten opzichte van LGOG verzelfstandigd. Vanwege LGOG hebben in de stichtingsbestuur zitting drs. C.J.J.S.(Karel) Majoor, en mr. dr. Th. J. (Jacques) van Rensch.

De Stichting is door de Belastingdienst aangemerkt als culturele ANBI.

Inmiddels is in september 2022 het eerste deel met de oorkonden van het klooster Sint-Gerlach te Houthem verschenen als deel 28 van de reeks Werken van het LGOG. Deze uitgave is bewerkt door dr. G.A.M. Van Synghel m.m.v. drs. W. Govaers, en met vertalingen door mr. drs. Th. Ebben en dr. J. Hartmann en is getiteld *De oorkonden van het klooster Sint-Gerlach te Houthem 1202-1293*. Naast de aanbieding van het boek stond ook de lancering van de nieuwe publieksvriendelijke website 'Waarvan akte' op het programma, zie <https://waarvanakte.eu/>.

Nieuwe leden

Kring De Westelijke Mijnstreek

De heer G.A.N. Calis
Mevrouw mr. D. Emming-Essers
Mevrouw M. Ausems
De heer F.A.G. Lardinois
De heer H. Nohlmans
De heer J. Ramackers
De heer R.J.J. Haustermans
De heer drs. H.M.L. Degens
Mevrouw M.J.F. Raes-Schmitz
De heer G. Quadakkers
De heer J.H.A. Rijnders
Mevrouw W. Busscher
Mevrouw L. Jennissen
Mevrouw P.J. Veltstra
De heer H. Roost

Kring Gelders Overkwartier van Roermond

De heer J.M.H. Timmermans
Mevrouw T.W.M. Janssen-Seerden
De heer A.H.E. Schmitz
De heer J.F.J. de Vries
De heer BSc MA J.H.C. Swart

Kring Maastricht

De heer mr. H. van Breda
Mevrouw G.C.C. van Hees
De heer L.P.A. Smeets
Mevrouw C.M.R. Huits
De heer J. Bunnik
De heer prof. dr. W.M.H. Hupperetz
De heer A.P. Provoost
De heer drs. H.M.H. Satijn MA
Mevrouw mr. E.J.H.G. van Binnebeke
De heer drs. C. van 't Veen
De heer M. Van Ham
De heer A.H.E.J. Sanders
De heer H. Lindelauf
De heer J.G.M. Boreas
De heer R. Bosch
Mevrouw Drs. E. Oosterbaan
Mevrouw A.C. de Mars

Mevrouw G. Lemmens
Mevrouw S.I.P. Custers
De heer F.J. Huisman
De heer O.J.L.M. van Heur
De heer P.P.M. van der Woude
Mevrouw A.C. de Mars
Mevrouw I.M.E. Eijck MA
Mevrouw L. Smit

Kring Parkstad Limburg

De heer dr. ir. H.W.A.M. Hanneman
De heer A.J. Ograjensek
De heer MSc., B.ICT M.G. Van Wesel
Mevrouw V.N.A. Simons
De heer R. Hensgens
Mevrouw drs. M.P.E. Eijdens
De heer Drs. M.A.H. Lipsch
De heer H.W.M. Oostendorp
De heer J.H.G. Franzen
De heer J. Senden
Mevrouw C.W.P. Valkenburg-Crombach
De heer A. Scheufens
De heer drs J.P. van Bree
De heer A.P. Groen
De heer mr. dr. J.J. Groen

Kring Ter Horst

De heer J. van de Meerendonk
Mevrouw C.A. van Lieshout
De heer J.H.G. Cuppen
De heer T.M.G. Cuppen
De heer P.J. Camps
De heer B. Thielen
De heer Th. F. Zom
De heer J.G.F. Draak

Kring Valkenburg en Heuvelland

De heer J.V.M. Pluymaekers
De heer H.N.P. Meens
De heer R.L.A.M. Boers
Mevrouw Y.M.H.G. Blezer
De heer R.T. Huijnen

Kring Venlo

De heer A.G.W. Wijers
De heer T. Merkus
De heer S.A. Kuilman
Mevrouw mr. drs. M.L.H Mertens
Mevrouw I. Boermans
De heer R.A.H. Janssen
De heer J. Titulaer
De heer R.P. Thelen

Kring Venray

Mevrouw H.S.W.M. Lamers-Vorst
De heer W.J.R. Noldus
Kring Weert
De heer R.F.P.A. Dehing
De heer T.G.J.M. Verstappen
De heer drs. J.S.J. Curfs
Mevrouw G. Nouwen

**Persoonlijke leden
niet verbonden aan een kring**

De heer W.J.J. Nijssen
De heer drs. A.A.M. Geraedts
De heer M. van Dooren
Mevrouw E.J.M. Lenssen
Mevrouw J. van Kerckhove
De heer A.H. Reyniers

**Verenigingen, instellingen,
instituten**

Stichting Oorlog in de Peel

Register van eigen- namen, plaatsen en zaken

Monique Dickhaut

Geïndiceerd zijn de teksten van de redactionele bijdragen, met uitzondering van de noten, bijschriften en bibliografieën. Middeleeuwse eigennamen zijn op voornaam geïndiceerd.

A

Agnesklooster te Maaseik, Sint-
222, 224
Aken (D) 50-74 *passim*, 236
Altenberg (D) 52, 58
Amsterdam 67, 91, 110, 111, 187,
193, 218, 224, 236, 238, 260

B

Badgebouw, Romeins 12, 23, 25
Baeten, Fons, burgemeester van
Maastricht (1967-1985)
172, 173, 176, 181, 185,
188, 195
Baud, G.L., Minister van
Kolonien 94-96
Beaumont, Charles de,
Maastrichtse geweer-
fabrikant 92
Beaumont, Eduard de,
Maastrichtse geweer-
fabrikant 110-112
Biesland, gemeente
Oud-Vroenhoven 100
Bokern, Frank, journalist en
auteur 255-261
Bonen, gebedenboek van
Catharina, (Nijmegen UB
Hs 610) 224
Bonjour, Maria, echtgenote
Petrus Stevens 86, 109
Boogard, Jac van den, (kunst)
historicus 167
Braat, Wouter Cornelis,
archeoloog
12, 13, 22, 23, 33, 34, 36, 41

Brade, Antoni Frederik, kapitein,
later commandant, inspecteur
der draagbare wapens en lid
Eerste Kamer der Staten-
Generaal 84-96 *passim*,
104, 105, 112
Brauer, Jan, historicus en auteur
235-238
Broeksittard, Romeinse weg en
brug 119, 123, 126, 129, 130,
133, 147
Buggenum/Haelen
-, villa De Melenborg 123
-, Romeinse begraafplaats/
grafveld 123, 125

C

Caljé, Pieter, auteur 166
Cals, Jo, minister OKW (KVP)
168, 169, 170
Coopmans, Menjel, econoom,
docent Staathuishoudkunde
en Statistiek 169
Corbeau, Godefroid,
Maastrichtse geweermaker
80, 81, 83
Coriovallum 11, 126, 131
Cudell, Martin, commissaris
van politie in Maastricht en
amateurarcheoloog 120

D

De Beaumont-Soleil, firma 112
Delft, geweerwinkel te
64, 90, 92, 93, 94, 95, 102, 111

(Departement van) Oorlog
80-112 *passim*
(Departement van) Koloniën
83, 87, 88, 94-96, 100, 105,
110, 111
(Departement van) Marine
83, 91, 105, 111
Derix, Jan, auteur 166
Deschamps, Jan van, auteur
222, 228
Dohmen, Frans, voorzitter
Katholieke Mijnwerkersbond
185-188

E

Eindhoven, (Technische
Hogeschool) 166, 169, 176,
179, 189, 190, 195,

F

Francotte, Auguste, Luikse
aannemer 94, 103

G

Gelissen, Henri, directeur PLEM
en vicevoorzitter SWOL
170, 173, 176
Gouvernementsgebouw
Maastricht 206, 208, 216, 217,
224, 228, 229
Gorinchem, magazijn te 90
Guillon, Charles, notaris,
verzamelaar en oudheid-
kundige te Roermond
120-124, 128, 130, 136, 137, 140,
147, 150, 151, 153, 154, 155

H

Habets, Jean Joseph (Jos),
rijksarchivaris, amateur-
archeoloog, medeoprichter
LGOG 11-13, 21, 23, 36, 41,
116, 117, 120, 129

Haex, Albert, arts en lid
Gezondheidsraad 187, 193

Haumühle 53, 61

Haye, François de La,
Maastrichtse geweermaker
81, 83, 85, 86, 191, 199, 201,
216, 237

Heerlen 170, 172, 173, 175, 10,
11, 19, 31, 32

Hemert, Willy van, producent
televisieserie 'Dagboek van
een herdershond' 251

Hermans, Jos, auteur
218, 222, 229

Herold, Joseph, directeur
Psychologisch Instituut en
adviesbureau en SWOL-lid
173-178, 186

Hogeschool voor Theologie en
Pastoraat (HTP) 216

Holtrop, J.W., bibliothecaris
Koninklijke Bibliotheek
Den Haag 218, 222

Holwerda, Jan Hendrik, archeo-
loog en museumdirecteur 12
horreum (Romeins pakhuis,
voorraadgebouw)
23, 26, 28, 29, 31, 32, 33

Hoensbeek 10, 31

Houben, Frans, gouverneur in
Limburg (KVP) 168

Houthem
-, Ravensbosch, villa van 31, 32
-, schans van 129

Hubben, Toon, bestuurslid
Katholieke Vereniging van
Mijnbeambten 186

J

Janssen, (1806-1869) Leonardt
J.F., conservator
Rijksmuseum van Oudheden
te Leiden 116-134 *passim*,
144, 145, 161

Jeker 95, 100, 102, 103, 112

K

KVP (Katholieke Volkspartij)
168, 170, 172, 181, 184, 191,
195-198, 201

Kelmis (D), de Altenberg bij 62

Kerkrade 237
-, Nieuwstraat/*Neustrasse* 236
-, villa Kerkrade-Holzkuil
10, 28, 29

Knegtmans, Peter Jan, auteur
166, 180

Kornelimünster (D) 50, 53, 55,
58-59, 62-63, 65-66, 68-69, 71

koperhof 50, 51, 53, 62, 67, 69

Kremers, Sjeng, hoogleraar en
bestuurslid Katholieke
Universiteit Nijmegen
185, 186

L

Leemans, Conrad, directeur
Rijksmuseum van Oudheden
te Leiden 117-122

Lhoest & Cie, G., wapen-
fabrikant te Luik, fabrikant
behangpapier Maastricht
87, 88

Lhoest-Weustenraad & Cie, papier-
fabriek te Maastricht 88, 108

Limburg Vandaag 211, 213

Limburgs Dagblad 178, 209

Linssen, Petrus Cornelis, land-
meter te Roermond 125

Luik 56, 80, 81, 83, 84, 86, 88, 95,
103, 105, 108, 112, 113, 120,
135, 143, 175, 180, 182, 188

M

Maastricht
-, Begaardenklooster 222
-, Bokstraat 86, 92
-, Boschstraatkwartier(-Oost)
256, 257, 258
-, Maagdendries,
Tertiarissenklooster
206, 224, 228, 229
-, Sint-Antoniusstraat
90, 91, 102, 104, 112
-, Stokstraat
120, 122, 135, 136, 255, 257
-, Stokstraatkwartier 255-261
-, watermolen aan de Jeker 95

Maastricht University 166

Malherbe, Philippe Joseph,
wapenfabrikant te Luik
90, 94-96, 100

Merum, gemeente Herten
123, 125, 153
-, motte de Drususberg 123, 125
-, ruïne 125, 151-153
Michiels van Verduynen, Mr.
L.P.M.H. baron, Limburgs
kamerlid 222
Mol, Johannes, neurofysioloog
175, 185, 190, 191
Montfort, Het Broekske 120-121
Munsterse galmei 56, 58-69

N

Neher, Labertus, algemeen
directeur PTT en voorzitter
Commissie Spreiding
Technisch onderwijs 168
Nootboom, Urias, journalist 178

O

Oud-Vroenhoven 100, 102, 103,
104, 109, 110, 129
Overhoven-Sittard, rectoraat
205-251

P

Paredis, Joannes Augustinus,
Apostolisch Administrateur
van Limburg 222
Piekaar, Arie, directeur-generaal
van de wetenschappen en
voorzitter Commissie
Spreiding Hoger Onderwijs
168
Piekaar-Neher, Commissie
168-169

R

Radboud Universiteit Nijmegen
173, 208 242
Raad van State 12, 81
Regout, Petrus, Maastrichtse
ondernemer 80, 84, 88, 89,
92, 93, 96, 109, 256
Retersbeek 10, 31
Reuvens, Casper Jacob
Christiaan., eerste beroeps-
archeoloog, hoogleraar en
directeur Rijksmuseum van
Oudheden 117, 119, 121
Rijksdienst voor het Oudheid-
kundig Bodemonderzoek
(ROB) 12,
Rijksmuseum van Oudheden te
Leiden (RMO) 12, 116, 119
Rijksuniversiteit Limburg
166, 199, 201
Roeping, katholiek literair tijd-
schrift 249, 251, 252
Rooy, Charles de, gouverneur
in Limburg (KVP) 167-193
passim

S

Schaepkens, Alexander,
kunstenaar, directeur teken-
school te Maastricht
117, 122-123, 134-137
Schardinel, Gotthard II,
Stolbergse kopermeester
en echtgenoot van Sara van
Wachtendonck 69
Schardinel III, Gotthard, zoon
van Gotthard II Schardinel 70

Schouw, Theo, journalist,
tijdschrijfredacteur, auteur
247-253
Schreurs (1893-1966), Jacques,
priester-dichter 247-253
Sociaal Historisch Centrum
Limburg (SHCL) 167
Spanjaard, Theresia, onder-
wijzeres 250
Staten-Generaal 50-71 *passim*, 74,
81, 84
Stevens, Petrus, wapenfabrikant
te Maastricht 80-133 *passim*
Stichting Wetenschappelijk
Onderwijs Maastricht
(SWOL) 166, 177, 200
Stolberg (D) 50-75 *passim*
Stolbergse kopermeesters 64, 68
Stuers, F.V.H.A. Ridder de,
generaal-majoor 96, 100
Suhl (Pruisen, D) 80, 84, 88

T

Tans, Sjeng, Tweede Kamerlid,
Statenlid Limburg en
gemeenteraadslid Maastricht
(PvdA) 167-198 *passim*
Ten Hove, villa van 10-16, 23,
28-33, 36, 39, 41, 43
Terra sigillata (gestempeld
Romeins aardewerk)
16, 24, 26, 33, 36, 37, 132,
140, 147, 154, 156, 157, 161
Thijssen, Joh, auteur 211, 212
Tilburg, Katholieke Hogeschool
166, 167, 169, 173, 176, 179,
182, 185, 187, 189, 190, 195

Tongeren 32, 38, 119, 120, 123, 125, 138-144, 151, 153, 222
 Toonen, Wil, sociaal-econoom, stedenbouwkundig onderzoeker en secretaris van de SWOL 167, 170, 173-182, 184, 186, 196, 199
 Twente, Technische Hogeschool 166, 176, 179-180, 185, 187-191, 195-197, 200

U

UiL (Universiteit in Limburg) 193
 Universiteit Maastricht 166-167, 200
 Utrecht
 -, Museum Catharijneconvent 224
 -, provincie 119
 -, stad 111, 116, 179
 -, universiteit 187, 190, 209
 -, universiteitsbibliotheek 218, 222, 229

V

Vaals 50-76 *passim*, 236, 237
 Vaalser koperwerken 50, 55
 Venlo 116, 125, 157, 160, 236, 237
 Veringa, Gerard, minister van Onderwijs en wetenschappen (KVP) 167, 184, 186-201
 Veringa, Herman, lid KVP-bestuur van de kring Limburg 184, 196
 Vesting Holland 80, 83
 Via Belgica 11, 38
 Voerendaal (-ten Hove) 10-43 *passim*

Voet, J.H., Minister van Oorlog 94-95
 Vollenhoven, Cornelis, waarnemend minister van Binnenlandse Zaken 122
 Vugt, Thijs van, historicus en auteur 256, 258

W

Wachtendonck, familie van 50, 53, 56, 58, 71
 Wachtendonck (†1649), Arnold I, zoon van Gotthard I van Wachtendonk 53
 Wachtendonck (†1668), Arnold II, zoon van Arnold I van Wachtendonk 53, 57, 61, 62
 Wachtendonck (†1692), Arnold III, zoon van François van Wachtendonk 67, 68-69
 Wachtendonck (*1618), François van, zoon van Arnold I van Wachtendonk 53, 56, 58, 61, 62, 64, 65
 Wachtendonck, Godfried van, zoon van Arnold I, broer van François van Wachtendonk 65, 66
 Wachtendonck, Gotthard I van (Godhardus von Wachtentunk) 53, 58
 Wachtendonck j (†1638), Gotthard II van, zoon van Gotthard I van Wachtendonk 58

Wachtendonck, Sara van, dochter van François, zus van Arnold III, echtgenote Gotthard Schardinell 69
 Walsum, Gerard van, voorzitter Commissie van Walsum (PvdA) 179, 180, 182, 184-185
 Walsum, Commissie van, Studiecommissie Achtste Medische Faculteit 179-190, 193, 200-201
 Weert 14, 15, 41
 -, (klooster van de) minderbroeders 206, 208, 228
 -, Gemeentemuseum 225
 Willems, Joan, Brabantse katholieke doorbraaksocialist 195
 Willems, Willem, (provinciaal) archeoloog (Limburg) 12-13, 34
 Wittem, bibliotheek van de Redemptoristen

Z

Ziekenhuis De Wever in Heerlen 175, 185, 190, 193
 Ziekenhuis Sint Annadal in Maastricht 185, 187, 190, 193, 194

